KULTURNA BAŠTINA

SAMOSTANA SV. MARIJE U ZADRU

INSTITUTUM ACADEMIAE JUGOSLAVICAE SCIENTIARUM
ET ARTIUM IN ZADAR

INSTITUT JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI
I UMJETNOSTI U ZADRU

Posebna izdanja

Urednici

GRGA NOVAK i VJEKOSLAV MAŠTROVIĆ

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

KULTURNA BAŠTINA SAMOSTANA SVETE MARIJE U ZADRU

ZADAR

1968

Tisak, uvez i oprema:

Izdavački zavod Jugoslavenske akademije Zagreb

U 1966. godini ispunjena je značajna 900-godišnjica (1066–1966) obnove ženskog benediktinskog samostana sv. Marije u Zadru.

Obrada kulturne baštine tog samostana, naš je prilog proslavi te obljetnice.

EDUARD PERIČIĆ

SAMOSTAN SVETE MARIJE U ZADRU OD NJEGOVA OSNUTKA DO DANAS

Prema dosadašnjim podacima benediktinci se javljaju na starom teritoriju hrvatske države, i to upravo u njezinu središtu, u vrijeme njihova najvećeg cvata u IX i XII stoljeću, a dolaze na poziv knezova i kraljeva te primorskih autonomnih gradova.[1] Drugi zamah u širenju reda kod nas spada u vrijeme od XII do XIV stoljeća, kada se pojavljuju svi ostali naši srednjovjekovni poznati benediktinski samostani. Njihov broj kod raznih povjesničara varira.[2] Može se ipak kazati da gotovo nije bilo hrvatskog kneza ili kralja koji nije podigao neku zadužbinu.[3] Gradovi i građanstvo ne htjedoše zaostati u darivanju opatija svog okružja.[4]

[1] Franjo Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, Rad Jugosl. akad. CXVI, Zagreb 1893, 210; Butorac Pavao, Uloga benediktinaca kod nas, sveti Benedikt i njegovo djelo (dalje SBID), Split 1939, 67–70; Ostojić Ivan, Benediktinci u Hrvatskoj I, Split 1963, 71–400.

[2] I. S. Kukuljević u radnji Priorat vranski, Rad JAZU LXXXI, spominje ih 57 kronološkim redom od 837. godine pa dalje. Krsto Stošić, Benediktinke u Šibeniku, Zagreb 1934, 2–3, prema neobjavljenim bilješkama Bulića i Klaića navodi ih na dalmatinskom teritoriju 104. U podacima je najkonkretniji I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj III, Split 1964, koji na str. 31–35 navodi da je do sada poznato od Rijeke do Bojane 48 neovisnih muških opatija i 27 manjih muških samostana. Spomenutom broju dodaje još 15 vjerojatnih (12 u Dalmaciji, a 3 u Bosni i Hercegovini) i 72 dvojbena ili tobožnja mjesta. Od ženskih zadužbina za sigurne smatra 30 opatija, 3 hospicija, 5 vjerojatnih samostana te 13 dvojbenih ili pogrešno označenih mjesta. Muški su samostani bili najbrojniji u XIV stoljeću, kada ih je zabilježeno 54, a ženskih je na dalmatinskom primorju bilo najviše u XIII i XVII stoljeću. Imale su tad po 22 kuće.

[3] Rački, Nutarnje stanje . . ., 226: »Vladaoci i članovi vladalačke obitelji, velmože i drugi imućnici upravo se natjecahu u svojoj darežljivosti prema crkvi i njezinim zavodom. Od Mislava kneza početkom IX pa do kralja Stjepana II koncem XI vieka svaki je osnovao koju zadužbinu.«

[4] Rački, ibid.: D. Zavoreo, Storia Dalmatina tradotta dal Latino in Italiano da Alberto Papali 1714, 152 (rukopis u Naučnoj biblioteci u Zadru); K. Stošić, o. c., 7–18; Cvito Fisković, Samostan i crkva benediktinki u Trogiru, SBID, 124–125; I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj II, 39, i I, 126.

Samostan svete Marije u Zadru, ženski i prema tome usmjeren gotovo isključivo na unutrašnji život, među benediktinskim samostanima kod nas zauzima najvidniju ulogu, posebna na kulturnom polju. O njemu je pisano do sada dosta, ali ne i dovoljno, posebno ne o njegovu *kontinuiranu historijatu i njegovoj ekonomiji.* Ovom radu je cilj da se posebno ta dva pitanja malo više osvijetli i to na temelju objavljenih i neobjavljenih podataka, koji se čuvaju u Samostanu ili u Historijskom arhivu u Zadru.

I

Ne ulazeći u pitanje pojave prvih redovnika i benediktinaca u Zadru, kao ni u pitanje da li je na mjestu današnjeg Samostana svete Marije u Zadru postojao prije neki drugi,[5] prelazim na osnutak ili bolje život samostana kojemu je dala novi i snažni impuls zadarska patricijska Čika.

O današnjem Samostanu svete Marije prve koliko dragocjene toliko i neosporne podatke donosi fundaciona listina opatice Cike iz godine 1066, sačuvana u kartularu Samostana svete Marije.[6] Njom su se služili Lučić,[7] Farlati,[8] Rački,[9] Bianchi,[10] Smičiklas[11] i drugi, poklanjajući joj puno povjerenje, ali bez ulaska u dublju diplomatičku i paleografsku analizu. Ovome je prvi svestrano i sa svom potrebnom znanstvenom akribijom pristupio V. Novak, objavivši 1959. godine »Zadarski kartular Samostana svete Marije«,[12] popratívši ga uvodnim historijskim, paleografskim, diplomatičkim, kronološkim, topografskim i muzičkim napomenama. Ovako priređen, kartular nam daje mnogo jasniji uvid u njegove isprave u cjelini i pojedinačno, pa tako i u fundacionu ispravu opatice Čike.

[5] Viktor Novak, Zadarski kartular Samostana svete Marije, Zagreb 1959, 19–29, pod naslovom »Kada je osnovan manastir svete Marije« iznaša i brani mišljenje da je na mjestu današnjeg samostana koji je podigla Čika prije postojao jedan drugi ženski samostan koji se u X st. ugasio pa bi prema tome Čika bila prije obnoviteljica nego utemeljiteljica današnjeg samostana. U svojim izlaganjima autor se poziva na Lučićeva suradnika zadranina Šimu Ljubavca, na Šimuna Kožičića–Benju, Danijela Farlatia, C. F. Bianchia te na dva novija rukopisa u samom samostanu (Memorie i Descrizione) koji također prihvaćaju stanovište da je Čika samo obnoviteljica starijeg samostana.

[6] V. Novak, o. c.

[7] Johannes Lucius, De regno Dalmatie et Croatie II, 1. II c. 15, 98.

[8] Daniele Farlati, Illyricum sacrum V, Venetiis 1775, 49.

[9] F. Rački, Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, objavljenim u Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, kao VII volumen 1877, 67–68.

[10] C. F. Bianchi, Zara christiana I, Zara 1877, 312.

[11] Tadija Smičiklas, Povijest Hrvata I, Zagreb 1882, 290.

[12] V. Novak, Manastir sv. Marije – riznica hrvatske devetvekovne prošlosti, Zadarska revija 2–3/1967, 85–92. Ovdje autor još jednom iznosi i potkrepljuje svoje mišljenje o postojanju jednog ranijeg ženskog samostana na mjestu današnjeg, a tek onda govori o fundacionoj Čikinoj listini kojom ona oživljuje i daje snažan impuls bivšem samostanu.

Prema ovom dokumentu, Čika kćerka Dujma i Većenege (Većenĕga), a unuka zadarskog priora Madija, pošto joj je ubijen muž Andrija, sin Papov, odlučuje da se sa starijom kćerkom Domnanom povuče u samostan, udavši prije mlađu kćerku Većenegu: »cepi corde perpendere... ut ego cum maiori filia, scilicet Domnana, deo dicarer monacha, minorem uero Uekenegam maritali subderem iugo.«[13] Na ovo Čika odlučila konsultiravši se s bratom i rođacima koji su bili u to vrijeme u Zadru, a zatim i s predstavnicima crkvene i gradske vlasti – s biskupom Stjepanom i priorom Dragom.[14] Saznavši za njezinu odluku opat Samostana sv. Krševana daje joj crkvicu »sancte Marie Minoris ante portam Bellate«, oko koje će ona podići, odnosno obnoviti samostan. Iz teksta ne možemo ništa određenije kazati, jer su u kartularu upravo na mjestu gdje bi se morali nalaziti još neki podaci istrgnuta četiri folija.[15] Možemo pretpostavljati da su se ovdje nalazili podaci o ranijem stanju samostana, kao i to koje je sve posjede Čika imala u zadarskom konfinu i izvan njega, a koje je sobom donijela samostanu. Zašto su spomenuti foliji otrgnuti nije moguće ustanoviti.[16]

Obnavljajući samostan Čika je »a fundamento« podigla kuću za braću i goste, izvršila neke kupovine terena, zgrada i crkvenih utenzilija te poduzela i izvršila sve što je bilo potrebno za normalan život i razvitak jednog samostana. U svemu ovome izišli su joj ususret i brat i rodbina. Oni su joj bili ne samo savjetnici nego također i pomoćnici – »adiutores«.[17] Za brata ne navodi ime nego samo da joj je to rođeni brat. Zadrani su morali znati za njegovo ime – bio je to hrvatski kralj Petar Krešimir IV.[18]

Kada je sve bilo spremno za normalan život samostana u koji su sa Čikom osim njezine kćeri Domnane ušle još neke plemenite Zadran-

[13] V. Novak, Zadarski kartular, 242; I. S. Kukuljević, Codex diplomaticus I, 125; Rački, Documenta, 66.

[14] Ibid.

[15] V. Novak, o. c. 92–93, 132, 242.

[16] Ibid., str. 93: »Tko je bio taj... kome je smetao taj unutrašnji dio dispozicije fundacione Čikine povelje, ne može se nikako naslutiti, ali niti opravdati... Ovo oštećenje je i najteže, kojemu je tokom vremena podlegao S. M. K., jer se u nestalom tekstu nalazilo odgovora na čitav niz pitanja, koja iskrsavaju upravo s osnivanjem ili obnavljanjem samostana.«

[17] Ibid., 242.

[18] U tumačenju »soror mea«, kako Krešimir naziva Čiku, historičari se ne slažu. Jedni tvrde kako se to ima shvatiti samo u počasnom značenju, drugi da mu je bila rođakinja, treći da mu je bila sestra po majci, neki opet da se ono soror odnosi na Čiku kao redovnicu, a ima i onih koji (kao N. Klaić) ne pridaju tome nikakve važnosti, smatrajući da listina nije autentična. Gornja mišljenja iznosi u Kartularu V. Novak, pod naslovom »Kakvog je genealoškog porijekla obnoviteljica manastira i njeno ime?«, str. 30–39, opredjeljujući se za mišljenje da je Čika Krešimirova sestra po majci. Ovo isto ponavlja u već spomenutom djelu Manastir sv. Marije riznice..., 89. Konfrontacija mišljenja o tumačenju riječi »soror« u fundacionoj listini posebno je došla do izražaja u diskusiji na Naučnom skupu posvećenom devetstogodišnjici Samostana, v. Zadarska revija 2–3/1967, 226–232.

ke,[19] posvećena je, uređena i za potrebe koludrica adaptirana crkva koju su dobili od svetokrševanskog opata.[20] Time se može reći da je samostan započeo svoj normalan i redovit život. Na taj dan samostan dobiva i prvi veliki dar, kraljevski posjed Tokinja (Bibinje).[21]

Darivajući samostanu posjed Tokinju kralj Petar Krešimir IV nije samo htio iskazati ljubav prema svojoj »sestri« Čiki koja ga je za to zamolila: »rogatus sororis mee . . . Cicche«[22] On je imao i jedan mnogo značajniji plan koji će ostvariti na Božić iste, 1066, godine. Radilo se, naime, o pravnom temelju za davanje samostanu kraljevske slobode na teritoriju koji je bio pod apsolutnom vlašću hrvatskog kralja.

Naime, na Božić 1066. godine, nalazeći se u Šibeniku, okružen najvišim državnim i crkvenim ličnostima, Krešimir daje »regiam libertatem monasterico Sanctę Marię Iadrensis, quod s e r o r m e a C i c c a fabricauit.« Ovo je učinjeno uz punu saglasnost splitskog nadbiskupa, svih biskupa kraljevstva, duxa Stjepana i ostalih knezova Hrvatske.[23] Diplomu o ovom specijalnom privilegiju Krešimir je dao opatici Čiki koja je bila tu lično prisutna. Ovim privilegijem samostan je bio oslobođen od svih podavanja državnim vlastima, za što garantira kraljeva odluka i suglasnost svjetovnih dostojanstvenika, a također i od crkvenih podavanja suglasnošću svih biskupa Hrvatske.[24] Ovaj podatak »concessione Laurentii Spalatensis archiepiscopi, *omniumque nostri regni episcoporum*«,[25] osim što je garancija slobode i od crkvenih vlasti, značajan nam je posebno stoga što potvrđuje da je Krešimir tada stvarno bio i vladar Dalmacije i da se nije kitio praznim naslovom »rex Chroatie et Dalmatie«. U ovom dokumentu on jasno govori da su prisutni

[19] Memorie sopra la chiesa e Monastero delle nobili Reverende Monache Benedettine di Santa Maria di Zara, fol. 1 (rukopis u samostanu): »Ebbe questa Pia restauratrice Cicca copiosa seguita di Divote Matrone e Nobili Cittelle . . .« cf. Bianchi, o. c., 332; Farlati, o. c., 46; V. Novak, Zadarski kartular, 242.

[20] V. Novak, ibid.

[21] Descrizione del Nobil Monastero delle M. M. R. R. Madri Benedittine denominate di Santa Maria nonchè di quello di Santa Catterina, za koje sastavljač kaže da potječu »ex notis compositis labore et studio Reverendissimi Domini Domini Canonici Ecclesiae Nonensis Quirini de Ferrante« (rukopis u dva primjerka, jedan u Samostanu sv. Marije a drugi u Historijskom arhivu). Ovdje na fol. 17ro stoji podcrtano »Tochinia Anticamente si diceva ora la villa di Bibigne la quale presentamente la possedono.« (U svojim citatima služio sam se rukopisom iz samostana koji je pregledniji i potpuniji na nekim mjestima.) O lokaciji »Tochinie« v. V. Novak, o. c., 231–232; P. Skok, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Zagreb 1950, 177; Isti, Prilozi k ispitivanju srpsko-hrvatskih imena, Rad JAZU, 224 1927, i Postanak hrvatskoga Zadra, Radovi Instituta JAZU u Zadru, I, 44; L. Jelić, Povijesno-topografske crtice o biogradskom primorju, 36, 39, 111, 113–114; Bianchi, o. c., 165–166; F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, 487.

[22] V. Novak, Zadarski kartular, 244; Kukuljević, Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Zagreb 1874, I, 144; Rački, Documenta, 67-68.

[23] V. Novak, Zadarski kartular, 243–244; Kukuljević, Codex diplomaticus I, 126; Rački, Documenta, 66.

[24] Ibid.

[25] Ibid.

biskupi – biskupi *njegova* kraljevstva. Prema tome možemo pomaknuti za čitave tri godine ranije nesumnjivi fakat da je Krešimirova vlast obuhvaćala čitav hrvatski i dalmatinski teritorij.[26]

Poslije dobivanja kraljevske slobode, najznačajnijeg događaja za čitavu dalju samostansku povijest, samostan će tokom stoljeća dobivati i mnoge druge privilegije i darovnice značajne kako za njegov ugled tako isto i za njegov ekonomski prosperitet. Kraljevsku slobodu samostanu će potvrditi i kralj Zvonimir 1087. godine,[27] ili tačnije, on će se suglasiti s onim što je učinio ranije Krešimir: »regali iure . . . eadem, quam precessor meus Cresimir rex subscribo libertatem.« I doista on je i formalno postupio kao i Krešimir, jer je dokumenat izdan u prisustvu nadbiskupa Lovre, hrvatskog biskupa i knezova, a s druge strane, kao i Krešimir, on je prije toga potvrdio i posjed Tokinju.[28]

Godine 1090. samostan dobiva izuzetan položaj i u samom Zadru. Naime, prigodom ponovnog uređenja, vjerojatno proširenja i adaptacije crkve novim potrebama većeg broja koludrica, crkva je ponovo posvećena,[29] vjerojatno dobivši tada i naziv bazilike. Na taj važan datum, koji će se za čitave samostanske povijesti najsvečanije slaviti, samostan je dobio i slobodu od svih gradskih nameta.[30] Privilegij samostanu istoga dana dodjeljuje i biskup i prior, oba prema komunalnoj samoupravi uz saglasnost i vlastele i puka. Osim gradske slobode »quam nullus ex nostris monasteriis habet« samostan biskupovim dekretom dobiva i otok Silbu.[31] Ovakvo tretiranje samostana posebno u odnosu na druge koji su se nalazili u gradu upućuje i na njegov naročit ugled. I ovaj je dokumenat kao i oni o kraljevskoj slobodi predan lični Čiki: »tibi domna Cicca abbatissa, tuisque sororibus.«[32]

Spomenuti privilegij potvrđuje samostanu »petente abatissa *ingenuitate precipua, nomine Cicca*, cum omnibus sororibus« i zadarski pokrajinski crkveni sinod 5. ožujka 1095. godine.[33] Potvrdu spomenutih privilegija Čika je zatražila ili bojeći se prevrtljivosti Zadrana, ili radi opće nestabilnosti koju su izazivale tadašnje nesređene političke prilike u Hrvatskoj i Dalmaciji uzrokovane borbama o hrvatski prijesto. Privilegijem koji je sada u svojoj cijelosti najsvečanije potvrđen samostan je zaista dobio pravu slobodu, kakvu nijedan drugi samostan nema, jer je bio ne samo pošteđen od fiskalnih tereta nego i zaštićen od svake

[26] Ako je ova Krešimirova darovnica autentična, a to smatraju svi dosadašnji povjesničari osim N. Klaić, onda i ovaj podatak mora biti uvažen kada se govori o Krešimirovoj vlasti nad Dalmacijom i ne bi se smjelo za siguran podatak uzimati tek 1069. godina. U protivnom Krešimir se služio praznom titulom te bi se mogao smatrati sumnjivim ne samo podatak »omniumque nostri regni episcoporum« nego i kasniji »mare nostrum«.

[27] V. Novak, Zadarski kartular, 248; Kukuljević, Codex diplomaticus I, 180; Rački, Documenta, 145.

[28] V. Novak, o. c., 243; Kukuljević, o. c., 165; Rački, o. c., 118.

[29] V. Novak, o. c., 169.

[30] V. Novak, o. c., 250–251; Rački, o. c., 157; Kukuljević, o. c., 143–145.

[31] Ibid.

[32] Ibid.

[33] V. Novak, o .c., 254–255; Kukuljević, o .c., 143; Rački, o. c., 159.

štete i nasilja, pa i onih najmanje vrste, kao što bi bila da na pasište ili obrađeno tlo stupi konj, ili neki sluga učini tako malu štetu, koja ne premašuje niti vrijednost kriške sira. Ove sloboštine sinod je ipak malo ograničio, ali samo u toliko da i koludrice treba da pomognu priora ili njegova zamjenika kada radi općih, zajedničkih poslova bude morao ići u neku daleku misiju. Samostanu je na tome sinodu potvrđena i »vera ingenuitas« stoga što je podignut »de solo patrimonio nobilium puellarum.«[34]

Nakon ovog dokumenta više nema spomena opatice Čike. Pritisnuta godinama ili možda bolešću, ona se povlači,[35] a na njezino će mjesto doći kao opatica, jednako sposobna, energična i razborita njezina kći Večenega koja je stupila u samostan još 1072. godine, nakon smrti muža Dobroslava.[36]

Jedan od prvih poteza nove opatice bit će gotovo iste naravi kao i Čikin. U konačno koliko toliko sređenim prilikama ona uspijeva da joj novi hrvatski kralj Koloman Arpadović, pošto je 1102. godine u Biogradu okrunjen za hrvatskog kralja, potvrdi kraljevsku slobodu samostana.[37] Forma darovnice, premda izdane na način izdavanja darovnica ugarske dvorske kancelarije,[38] u stvari pokazuje da je samo potvrdnica prijašnjih privilegija, jer samostanu niti što novoga daje niti mu što oduzimlje. Istina, ovdje se uz kraljevsku slobodu spominje i »perpetua pax«, no taj je dodatak posve razumljiv kada se uoči tadašnja još nemirna situacija. I sankcije u darovnici jednake su kao i u Krešimirovoj, te se može slobodno zaključivati da je sastavljač Kolomanove darovnice, odnosno diplome, imao pred sobom i Krešimirov tekst. Što se među svjedocima spominju, osim zagrebačkog biskupa, jedino ugarski crkveni i svjetovni dostojanstvenici, upućuje na to da novi kralj u novom kraljestvu još nije zadobio opće simpatije i povjerenje.

Budući da Koloman još nije dobio i dalmatinske gradove, kraljevska sloboda Samostana sv. Marije mogla se odnositi jedino na teritorije u Hrvatskoj. Na ovo je upozorio još Lucius ističući da se »regia libertas« nije mogla dati osobama zadarskog samostana jer je grad tada bio podvrgnut Bizantu i redovnice potpuno izuzete ispod jurisdikcije hrvatskih kraljeva. Međutim jer su im posjedi bili na hrvatskom teritoriju, ti su posjedi bili slobodni, izuzeti od podavanja i zaštićeni od nasilja.[39] Ovo se, istina, odnosi na kraljevsku slobodu koju je samostanu dao Krešimir, u pretpostavci da on nije bio i stvarni gospodar Dalmacije,[40]

[34] Da je samostanu potvrđena »vera ingenuitas«, naime, plemićki karakter, potvrđuje i činjenica da će u nj tokom stoljeća biti primane gotovo isključivo kćeri zadarskih plemića, kao i naziv samostana u spomenutim Memoriae i Descrizione.

[35] Iz pisanih dokumenata nije pobliže poznato kada je Čika umrla.

[36] V. Novak, o. c., 251; Kukuljević, o. c., 184; Rački, o. c., 154.

[37] V. Novak, o .c., 256; Kukuljević, o. c. II, 5; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 9.

[38] V. Novak, o. c., 56–59; 189–193, 256–257.

[39] Farlati, o. c., 46.

[40] Ovim samo dajem eksplikaciju Luciusovu mišljenju, inače smatram da je Krešimir de facto bio i gospodar Dalmacije, a ne da je samo nosio titulu »rex Dalmatiae«.

a u punom i potpunom smislu može se primjeniti na Kolomanovu darovnicu. Kad je Zvonimir potvrđivao kraljevsku slobodu, on je išao Krešimirovim stopama, ali i praksom prema drugim samostanima, koje nije obdario takvim privilegijem, iako su uživali njegovu obilnu blagonaklonost, bez obzira da li su se nalazili u Hrvatskoj ili u Dalmaciji.[41] Kolomanov gest u toliko je različit od Krešimirova i Zvonimirova, što on, kako je gore rečeno, u vrijeme potvrđivanja samostanu kraljevske slobode nije imao nikakve ingerencije nad dalmatinskim gradovima. Lucius piše da Koloman »imitatione Cresimiri ... monialibus S. Marie Jadrensis regiam libertatem tribuendo, regium jus croaticum remississe videtur ...«[42] Ovim se pak pravom mogao poslužiti iako je samostan bio izvan njegovog upravnog teritorija, upravo zato što su dotični posjedi već ranije pripadali samostanu iako ne i teritoriju bizantske Dalmacije.

Poslije krunidbe Koloman je odlučio zauzeti dalmatinske gradove, ali je ubrzo morao uvidjeti da to neće ići lako, i zato se odlučuje na nagodbu s njima. Slobodoljubivi Zadar sa svojim tvrđavama i upornošću obrane bio je posebno težak problem. Koloman se zato poslužio posredništvom trogirskog biskupa Ivana Ursinija po kojem poruči Zadranima: »Ako se kraljevskoj milosti pokorite, primit ću Vas i Vaš grad za prve u mojem kraljevstvu, jer volim imati dragovoljne prijatelje nego prisiljene podanike.«[43] Ovakva obećanja predobiju Zadrane i oni održaše pred zidinama svečani sabor, na kojem se je Koloman zakleo da će sve njihove povlastice čuvati i da Zadrani neće morati ugostiti njega i njegove nasljednike kad dođu u Dalmaciju da se krune za hrvatskog kralja.[44] Nakon toga Koloman je svečano ušao u Zadar.

Izvanredan dokumenat koji nam potvrđuje ove podatke jest jedna Većenegina isprava, koju ona sama naziva »privilegium«, dakako bez osnove, jer to nije nikakav privilegij, već obična karta – potvrda jedne »cartae venditionis.«[45] U dataciji toga dokumneta stoji »regnante piissimo Colomagno, Ungarie, Chroatie, et Dalmatie, primo anno quo triumphaliter Iaderam ingressus est«, a u naraciji: »postquam diuino nuta per Colomagnum ... pax terre et mari est redita, quisque nostrum cepit ire ad propria.«[46]

Iz iste godine – 1105, iz koje potječe i gornji dokumenat, imamo još jedan neusporedivo značajniji spomenik Kolomanove vlasti u Zadru i njegove ponovljene pažnje prema Samostanu svete Marije. Taj spomenik je ranoromanički zvonik, što ga je od lijepo tesana kamena podigla Većenega, sredstvima dobivenim od kralja Kolomana. Na zvoniku uz

[41] N. Klaić, Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom, Zadar–zbornik, Zagreb 1964, 158.

[42] D. Farlati, ibid.

[43] F. Bulić – L. Katić, Stopama hrvatskih narodnih vladara, 130.

[44] Ibid., 130–131; Šišić F., Priručnik izvora hrvatske historije I, Zagreb 1914, 565–567, 617–628; V. Novak, Zadarski kartular, 60–63.

[45] V. Novak, Zadarski kartular, 193.

[46] Ibid., 257; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 11; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 15.

crkvu sv. Marije – najljepšem zvoniku, kakva tada nije imala nijedna druga zadarska crkva – uklesane riječi potomstvu govore mnogo više nego su one doslovno kazivale: »ANNO INCAR(NATIONIS) D(OMI)NI N(OST)RI IH(S)V XP(IST)I MIL(LESIMO). C. V. POST VICTORIAM ET PACIS PRAEMIA IADERE INTROITUS A DEO CONCESSA PROPRIO SVMPTV HANC TVRRI(M) S(AN)C(T)AE MARIAE VNGARIAE DALMATIAE CHROATIAE CONSTRUI ET ERIGI IVSSIT REX COLLOMANNUS.«[46a] Neko se vrijeme smatralo da se tome natpisu – dok je on još bio nevidljiv zbog zgrade naslonjene uza zvonik – protivi epitaf opatice Večenege na mramornom grobu u kapitulu samostana, a koji glasi : LAVDE NITENS MULTA LACET HIC VEKENEGA SEPVLTA Q(AE) FABRICA(M) T(VR)IS SIMVL ET CAPITOLI ASTRVX(IT).[47] Poteškoća bi bila u tome što na epitafu stoji da je Večenega podigla zvonik, a zna se da je Koloman to omogućio vlastitim sredstvima. To je, međutim, lako razriješiti. Večenega je kao opatica vodila brigu i nadzor oko gradnje, za koju je Koloman dao sredstva, pa su u tome oba podatka, i onaj na zvoniku i onaj na epitafu, vjedostojna. Večenega je dala sagraditi i kapitul – dvoranu za vijećanje. Kada i kojim sredstvima, iz suvremenih dokumenata nije moguće ustanoviti.

Interesantno je zabilježiti da se ime kralja Kolomana nalazi na više mjesta uklesano u čitavu samostanskom kompleksu: na kapitelima stupova u prvom katu zvonika,[48] na Večeneginu epitafu,[49] na križu iznad ciborija velikog oltara[50] i na zidu samostanskog dvorišta.[51] Vjerojatno je ovo dalo povoda formiranju legende o obiteljskim vezama kralja i opatice Večenege, i drugoj legendi, prema kojoj bi Koloman bio pokopan u samostanskoj crkvi svete Marije, pokraj velikog oltara.[52] »Kad bi, dopustimo li« – primjećuje ovdje V. Novak – »legenda u suštini i detaljima bila plod fantazije, ostaje još činjenica, koju nitko nije ni pokušao da umanji niti da joj oslabi njenu vrijednost, a ta je da je kralj Koloman toliko raskošnu naklonst prosuo samo i jedino nad samostanom, kome je na čelu stajala upravo Večenega, princeza u srodstvu sa hrvatskom kraljevskom kućom«.[53]

Večenega se posljednji put spominje 1107. godine kada je kupila za samostan neke posjede. Prema epitafu, umrla je na blagdan sv. Kuzme

[46a] I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj I, 350.
[47] Ibid.
[48] Ibid., 350 i sl. 231; V. Novak, Zadarski kartular, 66.
[49] Dio natpisa koji se odnosi na Kolomana glasi »ANNUS QVINTUS QVO REX COLOMANN(VS) P(RAE)SUL«. Natpis su u cijelosti objavili: Lucius, o. c., 113; Bianchi o. c. I, 319–321; Kukuljević, Cod. dipl. II, 237; Smičiklas, Cod. dipl. II, 391–392; M. Marković, Dva natpisa iz Zadra, Zbornik radova S. A., knj. XXXVI, 115–133 i dr.
[50] »REX COLOMANUS M–C–V« I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 236.
[51] I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj I, 350.
[52] Descrizione, fol. 6–7; V. Novak, Zadarski kartular, 68–75.
[53] V. Novak, Zadarski kartular, 75.

i Damnjana 1110/1111. godine,[54] ostavivši iza sebe dobro uređen i opskrbljen samostan, u sredini koja će ga tokom daljih stoljeća do danas na poseban način smatrati svojim.

Samostan koji su Čika i Večenega tako dobro uredile i u svakom pogledu osigurale, tokom čitave svoje povijesti bit će najuže povezan sa svojim gradom, a isto će tako pokazivati i nedvojbenu privrženost i hrvatskoj grudi i njenim vladarima. I kao što se Zadar, buntovni grad,[55] nikako neće htjeti pokoriti Mlecima doklegod bude i najmanjeg izgleda u pomoć i zaštitu hrvatsko-ugarskih kraljeva, tako će isto i samostan u svojim, premda ograničenim mogućnostima, pokazivati da živi i osjeća kao i njegov grad.

Godine 1115. duždi Ordelafo Faledro u sporazumu s bizantskim carem osvaja bizantsku Dalmaciju i uz to kraljevski Biograd,[56] dočim mu se zadarski gradski kaštel, u kojem je bila kraljeva vojska, uspio oduprijeti, ali ne zadugo. U svibnju 1116. godine Mlečani dolaze ponovo, osvajaju Zadar i Šibenik. Kolomanov nasljednik Stjepan II, zabavljen češkim poslovima, dospije tek krajem 1116. i početkom 1117. godine prihvatiti se obrane Hrvatske i Dalmacije i potuče dužda, a nakon primirja 1124. predobije Biograd, Šibenik, Trogir i Split, ali Zadar i otoke ne. Uspjeh je nažalost bio kratka vijeka. Godine 1125. duždi Dominik Michieli pokori Dalmaciju, a Biograd razori do temelja. Tada su stradala i dva biogradska samostana, muški sv. Ivana Evndjeliste i ženski sv. Tome, koje je osnovao Petar Krešimir IV. Kroničar u *Descrizione* pišu da su koludrice Svete Marije primile biogradske koludrice kao rođene sestre u svoj samostan.[57] Primajući ih, samostan je naslijedio i neke njihove posjede, a i inače se samostansko bogatstvo širilo brojnim darovima, poklonima i testamentima.

Svojim sadržajem posebno je interesantan legat neke Stane žene Gaudija Nedosjeka (Nedosecci), koja 1170. godine umirući predaje samostanu dječaka Prvoša, neka ga koludrice školuju i odgoje za svećenika, a ako se on uzoholi te ne bude htio učiti neka ostane doživotnim slugom u samostanu.[58] Što je bilo s malim Prvošem iz dokumenata nije baš jasno, ali mi se čini prihvatljivim mišljenje V. Novaka, koji u njemu vidi kasnijeg samostanskog kapelana i branitelja samostanskih posjeda Prvonju, koji se javlja u dokumentima 1183. i 1190. godine.[59] Prvonju,

[54] O tumačenju zašto je uzeta godina 1110/1111. v. V. Novak, Zadarski kartular, 81–85.
[55] Grga Novak, Presjek kroz povijest grada Zadra, »Grad Zadar«, Zadar 1966, 13–17.
[56] Ferdo Šišić, Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1962, 168.
[57] »Le Monache Benedettine di quel Monastero Denominato S. Tomaso si reffugiarono in Zara, ed amorosam(en)te furono come sorelle accolte nel Monas(ter)o di S. Maria in Zara trasportando seco quanto li fui possibile, ed anco il possesso di alquanti Terreni, ove religiosam(en)te terminarono di vivere.« Descrizione, fol. 22.
[58] V. Novak, Zadarski kartular, 260; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 87; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 128.
[59] V. Novak, Zadarski kartular, 263–265; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 127, 155; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 188, 242–243.

ili tačnije Prvoša, primila je opatica Rožana, ugledna i veoma odlučna opatica koja je znala odlučno i uspješno braniti samostanske posjede i svojim mu ugledom pribaviti i nove.[60]

O ugledu samostana u to vrijeme, posebno za opatovanja Rožanina, naročito uvjerljivo govori tekst lauda himnološkog karaktera zapisanih u *Officia et preces*.[61] Tekst je neumiziran i ispisan beneventanom, koju V. Novak datira u XII stoljeće, a u svom najvažnijem dijelu glasi:

»Letabunda ac iocunda fatie.
Huniuersus populus Dalmatie.
Quas Rosana abbatissa ad honorem
Semper candet splendide.«[62]

Engleski učenjak Nicholson smatra da se ova himna odnosi na Bogorodicu, a prvim dijelom možda i na svetu Stošiju.[63] Ovakvo tumačenje pobija V. Novak, ističući kako ni u jednom sačuvanom liturgijskom tekstu nema pojave da se Bogorodici ili sv. Anastaziji daje naziv abatissa.[64] Što se pak za opaticu ovdje govori da je štuje cijela Dalmacija, ako se uzme u obzir da je tada Zadar bio najmoćniji i najugledniji grad Dalmacije i da se njegov knez kitio naslovom »prvak Dalmacije«,[65] onda je i sasvim razumljivo da je i sastavljač himne u svojoj pjesničkoj slobodi dozvolio sebi pravo da na sličan način uzvisi i opaticu najvažnijeg zadarskog samostana, koja je uostalom za Zadrane poznata kao »religiosissima et deo docata«.[66] Ako je sastavljač himne, kako to pretpostavlja V. Novak, svećenik Prvonja, onda je još razumljiviji ovakav sadržaj himne, jer ga sastavlja osoba koja je imala zašto biti Rožani zahvalna.

Opatica Rožana ostavila je svojoj nasljednici bogatu baštinu, kako kulturnu, tako i materijalnu, a nadasve opće priznato poštovanje i ugled samostana u Zadru i izvan njega. Njezina nasljednica[66a] Tolja posebno nam je interesantna radi podataka koji se stavljaju uz njezino ime u ispravi o reambulaciji samostanskih vinograda 1190. godine. Naime, uz njezino ime u dokumentu stoji da je kći Lampredijeva i da je »canonice

[60] V. Novak, Zadarski kartular, 263–264; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 127; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 188.

[61] Potječu iz Čikina vremena pa ih zovu i Čikin molitvenik. Sada se nalazi u Oxfordu u Bodleian Library. Sadrži korne časove i kalendar.

[62] Officia et preces, fol. 150vo; V. Novak, Marginalije uz historiju zadarskog manastira sv. Marije u XII stoljeću, Starohrvatska prosvjeta III, svezak 8–9, Zagreb 1963, 188 ss.

[63] E. W. B. Nicholson, Introduction to the Study of Some of the Oldest Latin Musical Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford-London 1913, § 13.

[64] V. Novak, Marginalije ... ibid.

[65] T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 223; Grga Novak, Presjek kroz povijest grada Zadra, 7.

[66] V. Novak, Zadarski kartular, 264; I. Kukuljević, Codex dipl. II, 127; T. Smičiklas, Codex. dipl. II, 188.

[66a] Rožana se posljednji put spominje u Descrizione 1187. godine, a prvi dokumenat iza toga iz 1190. govori o opatici Tolji, V. Novak, Marginalije ..., 197.

conctituta«,[67] podaci su u toliko neobični što nisu poznati u toj formi ni u ranijim ni u kasnijim dokumentima. Tko je bio Lampredije i zašto se stavlja da je kanonski postavljena, tj. po propisima koji su u samostanu vrijedili na osnovu pravila sv. Benedikta? Da li je Lampredije bio neka nama danas nepoznata a tada veoma ugledna zadarska ličnost, ili je to glavom prvi zadarski nadbiskup? Reformni pokret koji je zahvatio crkvu od XI stoljeća pa nadalje nije se tako brzo i lako provodio. Znademo da je zadarski biskup u vrijeme Kolomanovo imao odrasla sina,[68] kao i to da je Zadar još dugo držao u svojim crkvama grčke obrede.[69] Nije li možda bilo isto i s kodeksom? U ovako važnu pitanju a u nedostatku drugih dokumenata teško je presjeći. Svakako i podatak da je kanonski postavljena daje naslutiti da svi Zadrani nisu baš bili uvjereni u to, inače čemu naglašavati opće poznatu stvar.

Spomenuti dokument daje nam još jedan podatak, ali ovaj ipak mnogo sigurniji i na čvršćim pozicijama. Reambulacija je naime izvršena »temporibus domini nostri Bele, glorisissimi regis«.[70] Ne smije se ovdje prijeći preko intitulacije koja se daje kralju Beli kada se zna da se u ranijim dokumentima koji su izdavani za vrijeme duždeva pazilo na to da ona bude konkretna ali i što škrtija. U kartularu, naime, dva sačuvana dokumenta iz 1167. i 1174. godine izdani su jedan »temporibus equidem Sebastiani Ziani ducis Uenecie, et ...«[71] a drugi »temporibus itaque Vitalis Michaelis ducis Uenecie, et ... «[72] U dokumentima se naime dalje navode zadarski knez i nadbiskup, ali se duždevoj tituli ništa ne dodaje. Sasvim drugačijim osjećajem diše intitulacija iz 1183. godine, pošto je 1180. Dalmacija ponovo došla pod hrvatsko-ugarskog vladara – »regnante *domino nostro* Bela, dei gratia *serenissimo rege* Hungarie, Dalmacie, Chroacie ...«[73] ili spomenuta iz 1190. godine »temporibus equdem *domini nostri* Bele, *gloriosissimi regis* ...«,[74] kao i iz 1199.

[67] V. Novak, Zadarski kartular, 264–265; T. Smičiklas, Codex. dipl. II, 242–243; I. Kukuljević, Codex dipl. II, 155.

[68] V. Novak, Nova kategorija dalmatinskih izvora za vizantijsku i hrvatsku historiju od VIII do XII stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru, III, 1957, 57–60.

[69] T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 289–290; Farlati, V, 65.

[70] V. Novak, Zadarski kartular, 246; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 242–243.

[71] V. Novak, Zadarski kartular, 259, »Temporibus itaque Vitalis Michaelis, ducis Uenetie et Lampredii Iadertini archiepiscopi ...«; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 73; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 114.

[72] V. Novak, Zadarski kartular, 260, »Temporibus equidem Sebastiani Ziani, ducis Venecie, et Lampredii ...«; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 137.

[73] V. Novak, Zadarski kartular, 263; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 127; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 242. Ovakav stav koludrica prema kralju Beli III bit će nam još jasniji, odnosno razumljiviji na temelju jednog dosad neobjavljenog podatka iz samostanskih Descrizione. Radi se, naime, o potvrdi presude sudaca o nekom sporu oko samostanskog posjeda »in Tinum in Obrovaz in favore Nostrarum Monialium S(anc)te Mariae Privilegiati Monasterii in Civitate Jadrae, ila ut perpetuo manenant in suis Possesionibus juxta Privilegia Regum Precessorum Nostrorum, ut dignum erat, et est ...«, Descrizione, fol. 32vo–33ro. Budući da je Bela ovo presudio još 1175. godine, prije nego je dobio Zadar u svoje ruke, razumljiva je zahvalnost koludrica izražena u tituli koju će davati Beli i njegovim nasljednicima.

[74] V. Novak, Zadarski kartular, 264; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 155; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 242.

»temporibus... *domini nostri* Hemerici, *magnifici regis*...«.[75] Ove intitulacije pokazuju nam nedvojbeno kakvim su osjećajem primali vrhovništvo dužda, a kakvim hrvatsko-ugarskih kraljeva ne samo Zadrani nego baš koludrice Svete Marije.

Kakav su Zadrani imali stav prema ranijim hrvatskim kraljevima – konkretno prema Krešimiru IV, odnosno kakva je bila njegova vlast nad Zadrom, pokazuju također dva dokumenta iz ovog vremena, jedan koji se odnosi na Samostan sv. Krševana, a drugi na samostan sv. Marije. Nakon slavne pobjede nad Mlečanima, Zadrani 14. svibnja 1190. godine vraćaju Samostanu sv. Krševana otok Maun »quam iam dictum sancti Crisogoni monasterium regis Cresimiri beate memorie largi cione, sicut in eius brevilegio continetur, a multis retroactis temporibus...«[76] Godine 1199. dolazi do nekog spora za zemlje u Brdima i opatic Tolja svoje pravo zasniva na temelju isprave za koju se u dokumentaciji navodi da je »priuilegium Cresimiri regis bone memorie«,[77] za koje vjerodostojnost jedna redovnica jamči zakletvom. Ako se osvrnemo na način kako se spominje kralj Krešimir, nije se moguće oteti dojmu da ga Zadrani smatraju svojim blagopokojnim vladarom. Naime, spominjući u istoj svetomarijskoj ispravi i već preminulog kneza Damjana, uz ime dodaju »illustris memorie.«[78] Dakle, kao što se za *svog* pokojnog kneza govre da je »illustris memorie« tako isto i za *svog* davno preminulog vladara ističu, u dva dokumenta izdana u razno vrijeme, da je »rex beate memorie«, odnosno »rex bone memorie.« Ovakvo izražavanje bilo bi neobično, ukoliko Zadrani ne bi smatrali da je Krešimir bio *njihov* vladar, a k tome spomenute dokumente ne izdaju dva zainteresirana samostana nego baš gradska vlast.

Spomenutim duhom, odnosno činjenicom da Zadar nije više u njihovoj vlasti, Mlečani se nisu nikako htjeli složiti. Kada je pak 1192. na duždevsku stolicu zasjeo stari Enrico Dandolo, »tada bez sumnje najjača politička i diplomatska ličnost Venecije«,[79] odluka da se ponovo osvoji Zadar postala je najvažniji cilj osvajačke politike kraljice mora. Već 1194. godine kreće dužd na Zadar, a kada ga nije uspio osvojiti ne smiruje se nego čeka prvi pogodan momenat. Bez skrupula u pitanjima mletačke politike, 1202. godine nagovori križare – koji nisu imali dovoljno novca da mu plate da ih preveze u Egipat, odakle će vršiti operacije za oslobođenje Svetih mjesta – da mu osvoje odmetnički grad Zadar u hrvatskoj zemlji, a on da će im odgoditi plaćanje. Većina križara dala se nagovoriti i tako iz Venecije krene 40.000 vitezova na 450 brodova s više od 300 kamenobacača, katapulta i ostalih ratnih strojeva. Pet dana bombardiran s kopna i s mora, grad je bio prisiljen da se preda. Što nije učinilo razaranje za opsade učinili su osvajači ušavši u

[75] V. Novak, Zadarski kartular, 265–266; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 205; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 318.
[76] T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 243–245.
[77] Cf. bilj. 75.
[78] Ibid.
[79] G. Novak, o. c., 7 .

grad i ostavljajući ga pošto su u njemu prezimili. U vihoru razaranja, pustošenja i požara nastradala je i stara katedrala, do temelja je razoren Samostan sv. Nikole, a sv. Dimitrija i sv. Tome do te mjere da se u njima nije više moglo stanovati.[80] Tom prigodom znatno je nastradao i Samostan sv. Krševana.[81]

Kako je ove strahovite dane, koje su Zadrani još dugo poslije pamtili kao dane razaranja i najvećeg uništavanja, proživio Samostan svete Marije, iz dokumenta nije poznato. Na temelju nekih indirektnih podataka dalo bi se ipak zaključiti da nije bio opustošen nakon osvojenja. Naime 1205. godine novi zadarski knez, sin starog dužda, Vitale Dandolo, sakupivši u jednom velikom volumenu sve pravne odredbe, zakone i običaje zadarske, u XVI glavi tog prvog nazovimo ga statuta stavlja: Cives et forenses Jadre, pro securitate et validitate sincera, possunt ut moris est, coram testibus, tradere suas scripturas, donationes et obligationes, testamenta, codicilia, venerabili abbatisse Sancte Marie. Monialium Sancti Benedicti de Jadra, que scripture et testamenta reponantur in capsula lignea di talpone, duobus clavibus bene clausa et custodita in capitulo dicti monasterii, clavis major est pene abbatissam, minor vero in manibus monialis Decane, ubi diu ac nocte, ex legato Firmine, ardet una lampadarium.«[82] Iz ovog mislim da bi se dalo zaključiti da je samostan ne samo imao velik ugled i povjerenje građana nego da se pokazalo i sigurnim da se njemu poklanjaju na čuvanje vrijednosti koje bi u privatnim rukama lakše nastradale. Nije isključeno da su se u to uvjerili pri križarsko-mletačkom napadu. U to vrijeme »post desolationem ciuitatis Jadertine ... benigne et misericorditer« opatica Tolja i njezine koludrice primaju u svoj samostan bivšu opaticu Sv. Dimitrija Violu,[83] što nas opet može uputiti na zaključak da je u samostanu bila bar koliko toliko sređena situacija.

U samostanskoj kronici *Descrizione* uz godinu 1207. zabilježen je veoma važan podatak, koji zbog nekih bitno važnih nedostataka treba uzeti sa svom mogućom opreznosti. Radi se, naime, o izvodu iz isprave kojom je navodno hrvatsko-ugarski kralj Stjepan II potvrdio Samostanu svete Marije posjede i kraljevsku slobodu koju je ovaj dobio od Krešimira: »ut constat Nostre Regie Curie ex Diplomate et Donatione Regis Cresimiri...«[84] Podatak bi bio od neobično velike važnosti da u njemu ne dolaze u sukob godina izdanja s imenom vladara koji ispravu izdaje. Jer ili je pogrešna godina, pa ju je doista izdao Stjepan II u vrijeme

[80] I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj II, 93–94; T. Smičiklas, Codex diplomaticus III, 79–80; Farlati, IV, 13–14.

[81] Po nalogu Mlečana zajedno s pučanstvom nastradao je 1202. godine od križara i Samostan svetog Krševana, jer su njegovi monasi zajedno s pučanstvom bili redovito u borbi s mletačkom upravom i njezinim eksponatima na zadarskoj nadbiskupskoj stolici. Cf. I. Ostojić, o. c., 46; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 185, 290; III, 442; IV, 59; VIII, 119–121; XII, 583.

[82] Descrizione, fol. 23 (iz Hist. arhiva u Zadru, kratica HAZ).

[83] Š. Ljubić, Starine XXII, 182–183; T. Smičiklas, Codex diplomaticus III, 79–80.

[84] Descrizione, fol. 38 (HAZ).

1164–1170, kada je on vladao Zadrom,[85] ili je pak pogrešno stavljeno ime, pa bi tu potvrdu izdao kralj Andrija II, premda nije bio faktični gospodar Zadra, ali je zato imao u svojoj vlasti teritorij gdje su se nalazili samostanski posjedi. Podatak da je privilegij samostanu dodijeljen na temelju diplome i donacije kralja Krešimira ipak zaslužuje da se podvuče i da mu se pokuša naći opravdanje, ako je to moguće, u ispravama izdanim u Ugarskoj od kralja Andrije II ili Stjepana II. Sam način citiranja ove isprave u *Descrizione* upućuje na to da je prepisivač morao imati pred sobom možda upravo originalni dokumenat.

Prema *Descrizione* samostanu su kraljevsku slobodu potvrdili i drugi hrvatsko-ugarski vladari. Godine 1240. Bela IV potvrđuje »consuetudines, terratici... libertate.«[86] Stjepan V (u *Descrizione* IV) svojim aktom 1271. godine, kojim oslobađa »ab angariis« sve crkvene posjede u kraljestvu, određuje da i koludrice Svete Marije »maneant cum suis collonis et servis in suis libertatibus, ex regia liberalitate.«[87] I Stjepanov nasljednik Ladislav IV, zamoljen od prokuratora Samostana svete Marije, potvrđuje 1277. godine »varie sortes terre ab eis regia liberalitate possesse sub Obrovaz... in nostro regno libere ut erant ab initio...«[88] Ovdje je vrijedno podvući podatak »ab initio«, jer on pokazuje tadašnje nesumnjivo mišljenje da je ovaj samostan uživao kraljevsku slobodu od samog svog početka. Iste privilegije samostanu će 1371. godine, za svog boravka u Zadru, potvrditi i Ludovik I Anžuvinac. On kao i njegovi predšasnici ističe da to čini na temelju ranijih odluka svojih predšasnika, dajući nam tako na znanje da je do tada bilo više takvih potvrda: »confirmavimus Privilegio et libertate dicti Monasterii a Regibus Nostris Predecessoribus fundati, et Moneribus ornati quod nunc hisse litteris ad futuram Memoriam firmamus et Regio Sigillo coroboramus.«[89] I ova kao i one ranije sačuvana je samo u izvodu, ali i ono koliko donosi dovoljno je za podatke koji su potrebni i ovdje naglašeni.

Svi ovi dokumenti, prema načinu kako su prepisani u *Descrizione*, upućuju na zaključak da su to samo izvaci. Prepisivač nije smatrao potrebnim navoditi ih u cijelosti nego samo u najbitnijim dijelovima, vjerojatno samatrajući to dovoljnim, jer se original nalazio u samostanu. Gdje su danas ti originali završili za nas je nerješiva tajna.

Od godine 1277. na čelu samostana nalazi se opatica Nikoleta, koja je za svog upravljanja bila vrlo aktivna, dajući u zakup samostanske zemlje, dozvoljavajući među obrađivačima zamjene, poklone i kupoprodaje i primajući u korist samostana razne testamentarne legate.

[85] G. Novak, Presjek..., 14.

[86] Descrizione, fol. 37–38 (HAZ).

[87] Descrizione, fol. 38 (HAZ).

[88] »Ladislaus Dei Gratia Rex Ungarie, Dalmatie ad suplices preces Procuratoris Sancte Marie Monialium varie sortes Terre ab eis Regia liberalitate possesse sub Obrovaz... continuent in nostro Regno Libere ut erant a b i n i t i o. Datum per Manus Preppositi Albertis Vice Cancelarii Regni Nostri.« Descrizione, 38.

[89] Descrizione, 38–39.

Od testamenata učinjenih u korist samostana u ovo vrijeme bez sumnje je najznačajniji testament zadarskog skriptora magistra Filipa, koji 1285/86. između ostalog ostavlja samostanu sve što je potrebno za jedan skriptorij: »scaranam meam, cartas et libros et omnia... ad scribendum.«[90] Iz ovog podatka možemo izvući zaključke: ili je samostan već imao svoj skriptorij u kojem su pisane knjige nužne za upotrebu u samostanu, u kojem se po reguli mora ne samo moliti i raditi nego i čitati, pa magister Filip samo upotpunjuje potrebe tog skriptorija, ili je samostan morao kupovati potrebne knjige, što je bilo veoma skupo, pa im on sada omogućava da i same u svom skriptoriju pišu potrebne im knjige. U oba slučaja magister Filip je znao za stvarnu situaciju i zato je ostavljajući im spomenuto mogao znati da će to biti i korisno upotrijebljeno. Prema tome, on je ne samo dobrotvor nego možda i inspirator još jednog skriptorija u Zadru. Do sada je, naime, utvrđeno da su u Zadru djelovala dva skriptorija: u Samostanu sv. Krševana[91] i u Samostanu sv. Frane.[92] Pretpostavka Vjekoslava Maštrovića da je vjerojatno u manjem obliku postojao i skriptorij u ženskom samostanu sv. Marije[93] navedenim dokumentom dobiva i svoju sigurnu potvrdu. Isti nam dokument pokazuje da je u Zadru moglo biti i privatnih skriptora.

Radi ilustracije društvenih odnosa u to vrijeme vrijedno je spomenuti dokument kojim koludrica Svete Marije Tolja Draginić, 2. lipnja 1282. godine, »de consensu, licencia et permissione domine Nycolotte abbatisse«, oslobađa roba što ga je baštinila od svojih roditelja, i proglašuje ga slobodnim, da može posjedovati, sklapati ugovore, na sudu biti stranka ili svjedok, sastavljati oporuku i vršiti sva prava rimskog građanstva.[94] Za uzvrat ne traži ništa, već moli od Boga »remedium atque salutem animabus genitorum meorum et anime mee.«

Koliki je bio ugled samostana i njegove crkve u ovo vrijeme ne samo u Zadru nego i izvan njega, na poseban način pokazuje to što je 7. veljače 1292. godine »frater Laurentius miseratione diuina sancte Gradensis ecclesie patriarcha, Venetie Dalmatieque primas« posebnom poveljom odlikovao privilegijem indulgencije od 40 dana sve one koji bi hodo-

[90] »...Cum morte nil (sit cercius et nil incercius hora mortis ego qui) dem magister Phylippus scriptor, habitator Iadertinus, filius ... (fa)cio testamentum in quo de bonis et rebus meis, quos et quas habeo in I(adera)... dominam Nicoletam, abbatissam monasterii sancte Ma(rie monialium) ...« navodeći što sve ostavlja samostanu i drugim licima nastavlja: »Item scaranam meam, cartas et libros meos et omnia... ad scribendum, et alia quecumque habeo in Iadera iudico et di (mitto pro anima mea)... Marie Monialium Iadere.« Zjačić Mirko, Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279–1308, Zadar 1959, 45.

[91] Vjekoslav Maštrović, Doprinos Zadra u hrvatskoj kulturi, Grad Zadar, presjek kroz povijest, Zadar 1966, 116; Cf. G. Praga, Lo Scriptorium dell' abbazia benedittina di San Grisogono in Zara, Archivio storico per la Dalmazia 1929–30, fasc. 39, 40, 42, 43, 45–49.

[92] Ante Matijević, Porijeklo renesansnih psaltira Franjevačkog samostana u Zadru, Radovi IJAZ u Zadru, 1955, II, 193–232.

[93] V. Maštrović, o. c. 116; Miho Barada, Scriptorium opatije sv. Krševana u Zadru, Godišnjak univerziteta Jugoslavije u Zagrebu za šk. god. 1929/30–1932/33, Zagreb 1933, 85–99.

[94] T. Smičiklas, C D, VI, 409–410.

častili u Svetu Mariju na tri njezina velika praznika: Svijećnicu, Blagovijest i Veliku Gospu i na praznike dva sveca, Kvirina i Hermagore, koji su se naročito štovali u patrijaršiji Grada-Akvileja.[95]

Godine 1302. u desnoj lađi podignut je oltar sa slikom Bogorodice s djetetom koja je naslikana »alla maniera orientale«, za koju G. Gamulin pretpostavlja da joj je donator Zadranin, i koja je »možda najljepša slika na drvu, koja je nastala u ovoj jadransko-bizantinskoj varijanti onog velikog internacionalnog stila, koji nazivamo bizantizmom 13-og vijeka.«[95a] Prema podacima koje donose *Memorie* 1337. godine u crkvi je opet podignut jedan oltar i to od pozlaćena drva, »di ligno dorato ad onore de SS Gio Batta, ed Evangelista.«[96] Oltar je dao podići svećenik Radonja, koji 6. ožujka 1349. godine »al detto Officiato Altare« ostavlja »un Panno, un Messale, un Breviario, un Callice ed una Patena.«[97]

Povjerenje koje su Zadrani pokazivali prema načinu čuvanja važnih isprava u Samostanu sv. Marije i prije 1205. godine i poslije toga ponovo je došlo do izražaja nakon ravnih sto godina. Kada je naime 9. lipnja 1305. godine na općoj skupštini Zadrana bio kodificiran gradski statut, »il publico codice, intitulato statuto Zaratino« – kako ga naziva *Descrizione*[98] – ostat će i dalje na snazi XVI glava Dandolova zbornika, kojim se samostanu daje pravo čuvanja dokumenata. Da je takav stav zadržan i nadalje pokazuje zadarski patricij Pavao Pavlović (Paulus de Paulo) koji u svojim »Memoriale« na dan 27. studenog 1396. zapisuje da su arhivu Svete Marije bili povjereni na čuvanje gradski privilegiji i ostala prava: »reposita fuerunt Privilegia nostra, et certa alia jura in Capsa trium clavium que erat in volta su Campanili Monialium Sancte Marie juxta partem ceptam in Secreto Consilio Iadre.«[99] Ključeve su čuvali: opatica, jedan od dvojice prokuratora i prokurator zadarske komune. Odluka o čuvanju arhivalija u samostanu ostala je na snazi i 1458. godine, kada je 13. travnja redigiran zadarski statut i ukinute neke starije odredbe. Ista odredba ostala je na snazi 1490. i 1563. godine.[100] I poslije 1625. godine, kad je u Zadru osnovan arhiv za mletačku državnu vlast za Dalmaciju i Albaniju, tradicija povjerenja prema ovoj samostanskoj ustanovi i dalje je čuvana i poštovana.[101] Tako je bilo i tokom daljih stoljeća.

Sredinom XIV stoljeća u samostanu je došlo do unutrašnje svađe. Redovnice se, naime, nisu mogle složiti u izboru opatice pa su na kraju izabrale dvije i to Dobru Zlorad i Mariju Butivan. Budući da u takvim

[95] V. Novak, Samostan svete Marije u Zadru devetvekovna riznica hrvatske kulture (predavanje održano na Simpoziju u Zadru povodom 900-godišnjice Samostana), rukopis str. 7.
[95a] Grga Gamulin, Bogorodica s djetetom i donatorom iz Zadra, Peristil, 1957, II.
[96] Memorie, 7.
[97] Ibid.
[98] Descrizione, 23.
[99] Memorie, 14; Bianchi, o. c. I, 323.
[100] V. Novak, o. c.
[101] Ibid.

prilikama nije mogao normalno teći samostanski život, a rješenje nisu mogle donijeti same, slučaj je došao pred papu Klementa VI, koji je naredio osorskom biskupu da poništi izbore i postavi opaticom Eufemiju de Zanzanatis, također koludricu iz Svete Marije.[102] Ovaj slučaj, iz razumljivih razloga, nije zapisan u samostanskim kronikama ni u *Descrizione*, ni u *Memorie*. Jedan konkretan podatak iz samostanskih dokumenata o izboru opatice javlja se 200 godina kasnije. U *Memorie* se, naime, navodi da je 1559. opatica Donata Nassi »Confermata da Pio Papa V li 9 Luglio con Bolla che di di trè in tre Anni si elleggino nel Monastero di Santa Maria di Zara Le Abbadesse d'ettà d'anni almeno 40 ed abbia VI anni di Contumaccia, e esso doppo La Morte di detta ab.«[103]

Zanimljiv je podatak koji donosi Paulus de Paulo u svome »Zaratino Giornaliero Memoriale«. Tu on spominje kako je 14. listopada 1383. godine došla u Zadar Elizabeta kraljica-udovica sa svojom kćerkom Marijom i da je »in fideli urbe« najsvečanije dočekana. Zadržavajući se u Zadru ona se je više puta išla pomoliti sv. Šimi, a na crkvene blagdane, odjevena u jednostavnu odjeću, pristupala zajedno s koludricama Svete Marije vjerskim obredima.[104]

Koliko su bile u cijeni koludrice Svete Marije, samostan i crkva, pokazuju ne samo darovi i legati učinjeni njima u korist, kako ćemo kasnije vidjeti, nego i zanimljiva pojava da su Zadrani željeli biti pokopani u samostanskom groblju,[105] pa i u samoj crkvi svete Marije.[106]

Pošto je 1409. godine Ladislav Napuljski sramotno prodao Veneciji svoja prava na Dalmaciju, Zadrani s fingiranim oduševljenjem prihvaćaju novog gospodara, da bi na taj način što više svojih povlastica i sloboština mogli i dalje uživati. Mlečani su ove izljeve odanosti prihvatili i zajamčili gradu njegove sloboštine, bar za prvo vrijeme.[107] potvrdivši također i Samostanu svete Marije njegove stare sloboštine i prava, izuzevši ga od svih podavanja, pa i od odredbe iz 1330. godine, prema kojoj su bile dužne davati stanovit dohodak od vina.[108] Takav status imat će samostan i kasnije, što će mu omogućiti ne samo da nesmetano nastavlja svoj život nego da konstantno renovira i svoje najvažnije objekte: zvonik, crkvu i samostanske zgrade.

Godine 1438. zadarski nadbiskup »cum consensu et voluntate domine abbatisse et monialium« napravio je ugovor s graditeljem Nikolom

[102] I. Ostojić, o. c. II, 76.
[103] Memorie, 10.
[104] Descrizione, 39; Bianchi, o. c. I, 323.
[105] Descrizione 19; V. Novak, Zadarski kartular, 264.
[106] Sabalich, Curiosità storiche zaratine, 126 »In santa Maria del resto, lungo tutto il Seicento, vennero sepolti anche defunti non appartenenti alla famiglia benedittina.«
[107] Grga Novak, Presjek..., 43–44.
[108] Descrizione, 40: »Il Nob. Monaste(ro) Benedittino di S. Maria, quale da Pub(li)ci Nob(i)li Rappresent(ant)i fu lasciato nelle antiche sue libertà e consuetudini, i rimasto esente da qualunque gabella, talchè per Decreti anco posteriori, fu fino esentato di pagare il Datio del Vino a Spina.«

Bilšićem za obnovu Kolomanova zvonika.[109] Zvonik je u svom gornjem dijelu vjerojatno bio dosta runiran i zato je prema ugovoru trebalo obnoviti tri gornja kata, koji će ponovo imati iste prozore, a promjene će biti dozvoljene samo utoliko što otvore na trećem katu ne će morati otvarati, a moći će suziti i vrh zvonika onoliko koliko mu se bude činilo potrebnim pa ga pokriti pločom ili kupama. Pored toga Bilšić se obavezao da će popraviti susjedni krov crkve, koji je morao privremeno djelomično razotkriti radi lakše gradnje zvonika, te da će popraviti kamenje njegova prvog svoda i sagraditi nove i čvrste katove u unutrašnjosti zvonika.[110] Za sav posao koludrice su bile dužne majstoru platiti 950 dukata.[111] Po isplatama koje je u nekoliko obroka od 1441. do 1446. godine dobijao, vidi se da je uspješno izvršavao taj rad.[112] Zvonik je bio dovršen ljeti 1453. godine i tom je prigodom Bilšiću od gradskog načelnika i samostanskog prokuratora izdano posvjedočenje o uspješno obavljenu poslu: »quod dictus Nicolaus optime, fideliter, diligenter laboravit et perfecit omnia ... circa dictum campanilem tam in destruendo vetus campanile quam in rehedificando illum de novo.«[113]

Godine 1480. izradio je za crkvu svete Marije majstor Ivan Korčulanin drveni kor kasnogotičkog stila s primjesama renesanse, s naslonima ukrašenim reljefnim četverolisnim cvijećem kao na sjedalima katedrala u Trogiru i Rabu.[114] I.G. Jackson zabilježio je 1887. da je pokraj kora u Sv. Mariji bila i katedra za opaticu s naslonom renesansnog karaktera.[114a] Kor je propao kao žrtva požara u drugom svjetskom ratu.

Veoma zamašan građevni i restauratorski poduhvat započet je tridesetih godina XVI stoljeća, kada je crkva dobila novu fasadu s trodijelnim lučnim zabatom i osobito lijepom kružnom rozetom u centralnom polju, slično šibenskoj katedrali. Nova fasada je podignuta za jedan lučni prostor ispred linije stare fasade, tako da je potpuno zakrilila Kolomanov zvonik.[115] Radove su izvodili i 22. rujna 1535. godine završili splitski graditelji Ivan Martinov Vitačić i Dujam Rudučić, te oba izjavljuju iste godine da ih je opatica Donata de Nassis isplatila »tam pro diversis lapidibus quam pro tota eorum mercede muri sive fabrice facte in dicta ecclesia.«[116] Ulogu opatice Donate potvrđuje i natpis na pobočnim vratima: »Virgini sacrum vetustate consumptum Donate Nassis antistita istaurari curavit.«[117] Restauratorski radovi nastavljani su i poslije ovog zahvata, tako da je nekad trobrodna bazilika polukru-

[109] Akti notara Nikole pok. Benedikta, sv. I, sveščić 1, Cvito Fisković, Zadarski sredovječni majstori, Split 1959, 168.

[110] C. Fisković, o. c., bilj. 403.

[111] Ibid, bilj. 404.

[112] Ibid.

[113] Akti notara Ivana de Calcina, sv. IV, sveščić 6.

[114] Lj. Karaman, Umjetnost u Dalmaciji XV i XVI vijeka, Zagreb 1933, 147; C. Fisković, o. c., 86; Enciklopedija likovnih umjetnosti (1962), 106.

[114a] I. G. Jackson, Dalmatia, the Quarnero and Istria, Oxford 1887, I, 308.

[115] Dalmatinski gradovi, Joja Ricov, Via Crucis Zadar.

[116] C. Fisković, o. c., 116.

[117] Ibid. 111.

žnih apsida posve izmijenila svoj prvotni oblik. Godine 1744. crkva je dobila baroknu kupolu,[118] 1747. dana je raskošna rokoko štukatura plafona romaničkih lukova matroneja i stupova centralne lađe,[119] a 1762. glavni oltar od pozlaćena drva zamijenjen je novim od kararskog mramora s dva mramorna anđela sa strane.[120] Zadnji pečat crkvi dale su klasicističke štukature u prošlom stoljeću, koje su posve pokrile odnosno sakrile romaničke karakteristike nutarnjeg prostora crkve.

Prema podacima zabilježenim u *Memorie*, negdje oko 1480. izbio je u samostanu požar, od kojega je nastradao dobar dio samostana.[121] Restauratorski radovi obavljani su nekoliko godina, najvjerojatnije sredstvima samog samostana, ali je bilo i pomoći građana.[122] Godine 1633. ograđen je samostan i njegovo groblje visokim zidom,[123] a 1792. obnovljen je kapitul,[124] kome će također klasicističke štukature sakriti prvotne romaničke karakteristike, koje se vide ponovo danas, nakon restauratorskih radova i njegove obnove, izvršene poslije drugog svjetskog rata. Inače, osim spomenutih restauratorskih radova koji su tokom povijesti obavljani na samostanu u vidu proširivanja i prilagođivanja novim potrebama, radovi iste naravi vršit će se stalno i dalje, tako da je od starog cenobija 1877. godine ostao jedino sjeverni dio, koji je bio obnovljen nakon požara iz 1480. godine.[125]

Povjerenje koje su Zadrani imali u koludrice Svete Marije, posebno kada se radilo o čuvanju arhivalija i predmeta od vrijednosti, došlo je do izražaja i 1489. godine kada su, pošto je opatiju sv. Krševana definitivno zahvatio komendatarni režim, njima povjerene na čuvanje svetokrševanske dragocjenosti, smještene »in una cassa.«[126] Čuvajući te dragocjenosti koludrice su se na neki način odužile svojoj braći istoga reda, kojih su im opati dugo vremena bili duhovni vođe.

[118] J. Ricov, ibid.

[119] Memorie, 3.

[120] Ibid.

[121] Memorie: »Circa l'anno 1480 casualmente dalla Porta di Borra ove esisteva il Forno Monacale, l'incendio buona parte del Monastero, come si dice con danno, d'una sola oblata detta Ivanicsa da Pasman, che rimase abbruciata.«

[122] Ibid.: »l qual riparo, come si legge negl'atti del Nodaro Gio(vanni) Saldonio 9 marzo 1486 Crescio de Codelini Lascia nel suo testamento Per riparare parte del Monastero di S(an)ta Maria, ultimamente incendiato, ducati 100.«

[123] Ibid., 9.

[124] Ibid., 4.

[125] Bianchi, o. c. I, 325.

[126] G. Praga, Lo »Scriptorium« dell'abbazia..., fasc. 42, p. 284, u bilješci daje ovaj izvod iz akata notara Gianfrancesca Grisinija, Istrumenti alla data 8. agosto 1489: »Rev. mus dominus Bernardus de Rubeis episcopus Belunensis nec non ad presens perpetuus comendatarius abbatie sancti Grisogoni Jadrensis... fecit... totam et universam nobilismam comunitatem Jadrensem... super gubernationem et curam rerum et ornamentorum dicte ecclesie et sacristie ecclesie prenominati sancti Grisogoni, suam veram et legitimam procuratricem actricem et negotiorum gestricem ... et specialiter ad gubernandum et regendum quandam capsam plenam ornamentorum dicte sacristie sive ecclesie... datam in salvo in monasterio sancte Marie monialium de Jadra, cum plenaria auctoritate et potestate debitis temporibus creandi unum, duos et plures procuratores super hac re.«

Danas je teško utvrditi kako su nad Samostanom sv. Marije bile podijeljene kompetencije između zadarskog nadbiskupa, državne vlasti, gradskih plemića, svetokrševanskog opata i opatice.[127] Svakako je nesumnjiva činjenica da je nadbiskupova jurisdikcija vremenom sve više dolazila u prvi plan, a posebno od definitivnog dolaska grada pod Veneciju. Ovo potvrđuje i odluka mletačkog vijeća od 30. ožujka 1420. godine, kojom se zabranjuje da Zadrani laici prate koludrice koje su poslane u Dubrovnik da pojačaju tamošnju oslabljenu zajednicu. Odluka je motivirana time da određivanje pratnje spada u nadbiskupovu jurisdikciju.[128] Odavde se dade zaključiti da ili građani ili koludrice nisu baš željele velike nadbiskupove ovlasti. Još konkretniji slučaj oporbe nadbiskupovoj jurisdikciji desio se kada su se opatice i gradski plemići 1458. god. žalili vladi i patrijarhi u Veneciji što se nadbiskup Maffej Valaresso usudio imenovati običnu sakristanku, iako su to radili njegovi predšasnici i u drugim samostanima.[129] Unatoč ekskomunikaciji, opatica je, praćena od svojih pristaša, gradskih plemića, otišla lično u Veneciju da se potuži patrijarhi i duždu. Nadbiskup je bio prisiljen da odriješi opaticu i koludrice od ekskomunikacije i interdikta.[130] Vremenom su ipak koludrice podvrgnute, kao i Samostan sv. Krševana. direktnoj i isključivoj jurisdikciji zadarskih nadbiskupa.[131]

Kompentencija državnih vlasti posebno je došla do izražaja u odredbi mletačkog senata i dužda 23. ožujka 1458. godine. Njom se zabranjuje primanje u samostan strankinja, konkretno onih koje dolaze iz

[127] Prema Viktoru Novaku, Marginalije... 183, »Opat (sv. Krševana) je bio nad manastirom sv. Marije prva i neposredna crkvena vlast, viša, tada, nego što je u Zadru bio i sam biskup jer su tu autonomnu, unutrašnju organizacionu i hijerarhijsku vlast određivala pravila reda sv. Benedikta.« Kada govore o samostanu koji je bio na mjestu današnjeg Memorie, p. 1, pišu: »erano sotto la Giurisdizione Spirituale degl'Abbati Benedettini di S(a)n Grisogono di Zara.« I. Ostojić, o. c. II, 77, smatra da se ne može utvrditi »djelokrug vlasti opata nad ženskim samostanom na temelju pravila sv. Benedikta, jer ona podvrgavaju opatu samo njegove monahe.«

[128] Š. Ljubić, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike VIII, Zagreb 1886, 151.

[120] L. Jelić, Regestum litterarum zadarskoga nadbiskupa Mafeja Valaresa (1449– VIII, Zagreb 1886, 151.

[149] L. Jelić, Regestum litterarum zadarskoga nadbiskupa Mafeja Valaresa (1449–1496), Starine XXIX, Zagreb 1898, str. 69–70: »quemadmodum fecerunt praedecessores mei, non modo in hoc monasterio verum etiam in altero quoddam s. Catherinae eiusdem professionis monialium.« U pismu na kardinala svetog Marka opet ističe: »me nunquam quenquam contra ius vexare consuevisse, nec aliquam molestiam dictae abbatissae et monialibus hactenus intulisse, nec in futurum velle inferre; nisi in quadam iurisdictione dumtaxat archiepiscopali, quam tandem iampridem omissi, melens de iure meo cedere«, str. 76–77.

[130] Ibid., 80–81: »Nunc autem absoluta et ab omni interdicto levata pro tantis enormitatibus impunis effecta, peiora deinceps aggredietur, confisa nobilibus suis, qui gloriantur in malitia sua...« Iz ovog pisma upućenog duždu Pasqualu Maripetru 13. veljače 1458. godine vidi se s kakvim je raspoloženjem nadbiskup pristao da opaticu i njezine pristaše riješi ekskomunikacije. Da li se u ovom sukobu stvarno radilo samo o uplitanju nadbiskupovu, opravdanom ili ne, u izbor jedne sakristanke ili o nečem drugom, iz poznatih dokumenata nije moguće ustanoviti. Objavljeni, naime, dokumenti govore samo o nadbiskupovu stavu.

[131] I. Ostojić, o. c., 77.

Dubrovnika, Bosne, Ugarske i drugih krajeva koji ne potpadaju Mletačkoj Republici. Razlog takvoj zabrani bio je navodno strah da bi se iz toga mogla izleći za Zadar opasnost. Odsada će prema tome biti primane samo one, koje su »de natis in Jadra.«[132]

Sto godina kasnije i gradsko vijeće je svoje pravo da vodi brigu o samostanu također upotrijebilo u cilju ograničavanja slobode primanja koludrica. Svojom, naime, odredbom od 25. rujna 1547. godine gradsko vijeće je odredilo da u samostane koludrica sv. Marije, sv. Nikole i sv. Dimitrija smiju biti primane samo kćeri i sestre zadarskih plemića, a druge jedino uz saglasnost i dozvolu vijeća koje je ovu odluku donijelo.[133] Ova odredba, odnosno mjera predostrožnosti, očito pokazuje da spomenuti samostani svojom praksom nisu bili protivni primanju pučanki i u svoje redove, ali pokazuje i to da su to plemići smatrali povredom nobiliteta samostana njihova društvenog ranga, jer su u početku bili predviđeni samo za plemkinje.[134]

Gradska vlast je bila zainteresirana i za materijalno poslovanje samostana. Pri obnovi i proširenju crkve sv. Marije u ugovorima o gradnji i nabavci materijala potrebna za izvođenje radova samostan su zastupali gradski načelnik i prokurator samostana Franjo de Nassis i gradski vijećnik Lombardin Begna.[135] I tokom kasnije povijesti kada se radilo o većim samostanskim izdacima ili primicima bila je konsultirana i gradska vlast.[136]

O životu i prilikama u ovom samostanu posebno jasnu sliku daju sinodi i sinodalni dekreti zadarske crkvene pokrajine, koji su održavani u vezi s dolaskom papinskih vizitatora. Takav jedan sinod održan je 1579. godine u crkvi sv. Krševana u prisustvu papinskog izaslanika za Dalmaciju Agostina Valiera, biskupa Verone. Kad se govori o disciplini koludrica zabilježeno je da su zbog nekih srušenih samostana (od Turaka) učestale seobe redovnica iz jednog mjesta u drugo, te se potiču biskupi da paze da one poštuju pravila samostanske klauzure onog samostana u koji su došle. Određuje se zatim da broj primljenih redovnica ne smije prekoračiti propisanu visinu, da se ambiciozne žene ne biraju za opatice, potiču se nadalje biskupi da redovnička pravila sv. Augustina, sv. Be-

[132] Memorie, str. 9: »23 Marzo 1458 Estratto di Ducale dell' E(xcelentiss)imo Senato – Pasquale Palipetro Dei Grazia Dux Veneziarum etc... Quia inteleximus quod tria Monasteria Dominarum Monialium Iadre, videlicet Sancte Marie... in suis Monasteriis recipiunt Forenses, Scilicet Raguseas, Boseneas, et Hungareas, et aliunde Nobis non Subditis, quod potest inducere periculum in illa Civitate Nostra volumus ut ipsis Monialibus Prohibentis, quod de cetero accipere, nec acceptare possint in suis Monasteriis Aliquas Forenses Dominas nisi de natis in Jadra et hoc penitus observari faciatis... etc.«, cf. Descrizione, 40.

[133] Lorenzo Benevenia, Historia ecclesie Jadrensis auctore Valerio Ponte archidiacono, Rivista dalmatica V, 66–70, Zadar 1909; R. Filipi, Hrvatski govorni jezik u Zadru prema dokumentu iz 1603, Zbornik – Zadar, Zagreb 1964, 438.

[134] Za pučanke je u Zadru bio Samostan sv. Katarine, Ostojić, o. c. II, 50–51.

[135] C. Fisković, Zadarska renesansna crkva sv. Marije, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji X, Split 1956, 114, akti notara Petra de Bassana (1531–1570), svezak I, sveščić I, i akti notara Ivana Mazarella (1512–1554), svezak I, sveščić I.

[136] Libro di conti delle R(everen)de Monache del Monastero di S. Maria, E 13 (1622–1661), fol. 39, rukopis, čuva se u samostanskoj biblioteci.

nedikta i sv. Frane prevedu »in lingua Illirica« i na kraju zabranjuje se pod kaznom izopćenja razgovaranje s koludricama, osim u iznimnim slučajevima.[137] Također se naređuje da koludrice čitaju knjige crkvenih otaca na hrvatskom jeziku, a biskupima se savjetuje da ih češće posjećuju i tješe »sermonibus etiam, si modo Illyricam linguam sciant, consolentur.«[138] Spomenute disciplinske odredbe odnose se bez sumnje i na Samostan sv. Marije, što su sigurno smatrale i same koludrice, jer su upravo te odredbe sinoda unijele u svoje *Memorie*. Na tome sinodu je odano posebno priznanje svetomarijskim koludricama zbog njihovih dobrotvornih djela: »Laudamus autem laudabiles consuetudines Monasterii (Sanc)te Marie Iadrensis ... circa pauperculas.«[139] Na sinodu zadarske nadbiskupije koji je održao nadbiskup Minuzio određen je broj redovnica u pojedinim samostanima: u Samostanu sv. Marije 32. sv. Katarine 16, sv. Nikole 20, sv. Dimitrija 16 i sv. Marcele 10, uz napomenu da će se ovaj broj lako povećati ako se poboljšaju prilike »si Deus finem aliquando dabit Calamitatibus huius provintiae«. Također je ovom prilikom određeno da se prije večernjeg angelusa zatvore vrata svih samostana.[140] Iscrpan izvještaj o Samostanu sv. Marije podnio je apostolski vizitator Mihovil Priolus godine 1603, ali se na njemu ne mislim zadržavati jer o tome postoji posebna radnja.

O nacionalnoj pripadnosti i svijesti svetomarijskih koludrica osim spominjanih podataka o škrtoj tituli koju daju mletačkom duždu, za razliku od one koju daju hrvatsko-ugarskim kraljevima, posebno govore računske knjige samostana koje su od 1538. do 1571. godine vođene hrvatskim jezikom.[141] Iako su ostale sačuvane knjige vođene talijanskim jezikom nije isključeno da je i poslije 1571. bilo knjiga pisanih hrvatskim jezikom, koje su vremenom izgubljene. U prilog ovome ide izvještaj vizitatora Valiera koji ustanovljuje osam godina kasnije da koludriee ne znaju talijanski, te da čitaju regulu svoga reda i živote svetaca na hrvatskom jeziku.[142] O nacionalnom duhu koludrica govori i izvještaj apostolskog vizitatora Mihovila Priolusa 1603. godine, kome opatica Rafaela Nassi izjavljuje da se u blagovalištu molitve čitaju »in Sciavo«.[143] Vrijedno je ovdje spomenuti i zapis na posljednjoj stranici knjige propovijedi o Majci Božjoj[143a] na koji je upozorio S. M. Traljić davši i njegovu transkripciju. Knjiga je izdana u Nürnbergu 1503. Pi-

[137] Memorie, str. 8.
[138] Ante Strgačić, Hrvatski jezik i glagolica u crkvenim ustanovama Zadra, Zbornik – Zadar, 410; Farlati, o. c. V, 137.
[139] Memorie, 8.
[140] Ibid.
[141] Neobjavljene, nalaze se u samostanskoj biblioteci, a sadrže izvještaje o primicima i izdacima samostana u to vrijeme.
[142] Farlati, o. c. V, 137.
[143] R. Filipi, o .c., 437; Bibl. ap. Vaticana Arm. VII vol. 101, fol. 740v.
[143a] Mariele de excelentijs Regine celi. Impressum Nuremberge per Anthonium Koberger inibi conciuem. Anno a natiuitate domini Millesimo quingentesimotercio. Mensis Aprilis die decimoquinto fint feliciter. Tekst glasi: »O bratio pridraga huoie dan prisuitli choga proroci pripouidasce aieli (= anjeli) nauistisce choga zuizdu chragli uidchi obeseli se iesu i dari gniemu prchazasce dnascha nebeschomu nene-

sana je latinskim jezikom i čuva se u samostanskoj biblioteci. Spomenuti zapis je kratka propovijed na hrvatskom jeziku, a potječe vjerojatno iz XVII stoljeća. Nadalje, 1792. god. hvarski biskup Zadranin Ivan Dominik Stratico poklanja opatici Svete Marije g l a g o l j s k i misal. da bi svećenici mise a redovnice molitve za njega prikazivale.[144] Da se ovim misalom, odnosno uopće glagoljski, u samostanskoj crkvi služilo pokazuje na poseban način to što se još 1906. godine u sakristiji crkve sv. Marije nalazila tabla s molitvama na staroslavenskom jeziku, koje se mole prije i poslije mise.[145]

Broj redovnica određivali su dijecezanski sinodi i apostolski vizitatori,[146] ali su prilike često bile jače od naredaba. Prema podacima koje donosi I. Ostojić u djelu Benediktinci u Hrvatskoj III, godine 1388. i 1394. bilo je preko dvadeset redovnica, 1397. trideset i pet, 1402. četrdeset, 1527. četrdesetak, 1551. trideset i jedna, 1557. trideset i sedam, 1579. dvadeset i pet, 1603. četrdeset i dvije, 1625. dvadeset, od kraja XVII do kraja XVIII stoljeća oko četiri, a 1798. godine samo jedna.[147] Prema podacima koje donosi *Descrizione* (primjerak koji se čuva u samostanu), 1794. godine u samostanu su bile samo dvije redovnice, naime Cornelia Fanfogna kao upraviteljica, »amministratrice del Monas(teri)o con Patente Arcives(cov)ile«, i njezina sestra Lucia Fanfogna. Kada je 18. listopada 1795. umrla Cornelia Fanfogna ostala je u samostanu sama Lucija kao upraviteljica.[148] Situacija je poboljšana kada su nakon zatvaranja Samostana sv. Katarine njegove koludrice prešle u svetomarijski samostan,[149] tako da ih je 1804. bilo devet na čelu s opaticom Lucijom Fanfogna.[150] Inače za sam život koludrica bilo je veoma teško doba francuske vladavine, kada su one morale napustiti svoj samostan i živjeti u zgradi nadbiskupije.[151] Tada su nastradale i mnoge kulturne i historijske znamenitosti ovog samostana i završile neznano kamo.[152] Nakon ove teške nedaće situacija se u samostanu pomalo normalizira i broj redovnica raste, tako da ih je u četvrtom deceniju XIX stoljeća bilo deset, a 1905. godine dvadeset i dvije.[153]

staiu siuta crichua pridruzena bi zac suetost opra uiordani (v Jordani) gnie (nje) grisi techu z dari chragli na chraglieuschi pir i od uod(e) danas uino ucignieno veselese chi bihu napiru i zato primi mirachuli narescen ou sueti dan sctuiemo danaska zuizda chraglieu douede ch iaslace(m) danascha od uod(e) uino ucignieno bi napiru danascha od giuana hrst choristitise hoti da shrani nas ichziuotu uicgniemu priued(e) chie blagoslouglien po sue vich(e) uicho(m) amen.
[144] A. Strgačić, o. c., 418–419; V. Brunelli, La vita e le opere di Giandomenico Stratico, Annuario Dalmatico IV, Zadar 1887, 238.
[145] A. Strgačić, ibid., 419.
[146] Memorie, 8; izvještaj legata Priolusa, Vat. arhiv, Miscell. arm. VII, vol. 101, fol. 734v.
[147] I Ostojić, o .c. II, 78.
[148] Descrizione (rukopis koji se čuva u samostanu), 42v.
[149] Stato del personale delle Monache dei Convent. della Diocese di Zara, Convento di S(ant)a Maria in Zara, rukopis u samostanskom arhivu.
[150] Descrizione (sam), 42v–43r.
[151] Bilježim prema pripovijedanju koludrice M. Skolastike Večeralo.
[152] M. Suić, Muzeji i zbirke Zadra, 108.
[153] Ostojić, o. c. II, 78.

Tokom svoje povijesti koludrice Svete Marije primale su pod svoj krov koludrice raznih drugih samostana, zadarskih i vanzadarskih. Već je spomenut slučaj biogradskih koludrica i opatica Svetog Dimitrija. Kada su 1798. zatvoreni crkva i samostan klarisa sv. Nikole, redovnice, sestre dvorkinje, gojenice i bolničarke primljene su u svetomarijski samostan.[154] Isti je slučaj bio s koludricama Sv. Katarine, kojima je samostan ukinut 5. travnja 1804, samo s tom razlikom što su se ove redovnice združile sa svetomarijskim u jedan samostan.[155] Godine 1807. primljene su privremeno pod krov samostana Svete Marije i koludrice Sv. Marcele, kada je i njihov samostan ukinut.[156] Kada su 1820. i benediktinke Samostana sv. Rajnerija u Splitu morale napustiti svoj samostan, i njih su primile svetomarijske koludrice.[157]

Od godine 1302. koludrice su vodile brigu o siromašnim bolesnicama u bolnici koju je podigao Zadranin Lodovico de Matafari.[158] Početkom XVI stoljeća držale su zajedno s klarisama Sv. Nikole hospital Sv. Bernardina. Još prije toga, pa gotovo do naših dana, vodile su i uzdržavale dom za siromašne žene.[159] Osim toga, kao i kod drugih samostana, postojao je i ovdje stari i častan običaj da se po gradu dijele redovite milostinje siromašnim obiteljima u novcu i hrani.[159a]

Konačno, godinama su gradu činile jednu vrlo korisnu uslugu učeći i odgajajući djevojke u djevojačkoj školi s pravom javnosti, učeći ih bez ikakve nagrade čitanju, pisanju, računanju, kuhanju i ručnom radu.[160]

II

Ovaj kratak pregled plodne povijesti Samostana sv. Marije imperativno zahtijeva da se nešto konkretnije kaže i o njegovoj ekonomiji. Sasvim je, naime, jasno da je na temelju povlastica i sloboština koje je dobivao ovaj samostan mogao primati i uživati i velike posjede u gradu i izvan njega, na gradskom teritoriju i onom koji je pripadao Hrvatskoj. Također ako se pogleda i na široku aktivnost koludrica ovog samostana u izgradnji i obnovi vlastitih objekata i crkve, primanju i davanju utočišta koludricama zadarskim i vanzadarskih samostana, i konačno ako se razmotri njihova karitativna i kulturno-prosvjetna aktivnost, onda

[154] Bianchi, o. c. I, 323. Redovnice Sv. Nikole bile su franjevke, klarise.
[155] Nadbiskupski arhiv u Zadru, Volumen electionum abbatissarum... vol. 8; Jelić, Starine XXIX, 69; Bianchi, o. c. I, 444.
[156] Ostojić, o. c. II, 98; Bianchi, o. c. I, 382.
[157] Ibid., 358, Koludrica Sv. Arnira Antonija Seismit postala je u Sv. Mariji opaticom i znatno je podigla zadarski samostan.
[158] G. Sabalich, Le campane di Zara, Zadar, 1931. 35.
[159] Stipe Gunjača, Repertorium actuum domini Antonii de Zandonatis olim publici iurati notarii Jadrae, Starine XLII, 273–314; Ostojić, ibid., 78.
[159a] Državni arhiv u Zadru, Miscelanea IV, poz. C, list 4; Matice mrtvih kod zadarske katedrale, god. 1702; Bianchi, o. c. I, 324, 520; G. Sabalich, o. c. 35; Ostojić, ibid.
[160] Stato del personale...

je jasno da su one mogle to sve poduzimati oslanjanjem najvećim dijelom na vlastite prihode, bez sumnje povezanim nekada i s odricanjem vlastite udobnosti i ugodnosti.

Da bi, dakle, jasnija bila slika samostana za cijelo vrijeme njegove povijesti, da bi nam bilo lakše gledati ga u cjelini i još više upoznati koliko i kako su do njega držali suvremenici, potrebno je makar i ne naročito opširno prikazati način kako je on sticao svoje prihode i posjede, koliki su oni bili, kakve naravi i gdje su se nalazili, jer je nesumnjiva činjenica da je Samostan sv. Marije u Zadru bio naš najbogatiji ženski samostan, koji je svoje bogatstvo znao plodno i korisno upotrijebiti ne samo u svoju korist već i na korist čitava hrvatskog naroda.

Odlučivši da ode u samostan Čika se posavjetovala s bratom i rodbinom te biskupom Stjepanom i priorom Dragom. Koliko god se sa sigurnošću može tvrditi da je savjetovanje s biskupom i priorom u stvari bilo traženje pristanka za obnavljanje i lokaciju samostana, isto toliko se može smatrati sigurnim da je dogovor s rodbinom imao za cilj rješavanje baštinskih pitanja i prava Čikinih. Osnivajući, odnosno obnavljajući samostan Čika je morala biti spremna ne samo na mnoge izdatke koje će zahtijevati kupovina, nabavke, gradnje i prigrađivanja potrebnih objekata, nego je morala dati samostanu i materijalnu osnovicu za dalji život, koja će se sastojati ne samo u novcu i predmetima već i u zemljištu pogodnu za obrađivanje.

U to su vrijeme zemlje bile većim dijelom zajednička imovina zadruga (porodica, porodična općina, vezom krvi spojena zadruga, nekada samo roditelji i djeca), pa se njima moglo raspolagati samo sporazumom svih suvlasnika, te je prema jednostranoj raspoložbi pojedinca ili više njih pristojalo pravo prigovora svakom članu zajednice na temelju njegova suvlasništva.[161] Da se ovo odnosilo i na Čikinu sredinu i prilike, pokazuje to što se ona sa svojom rodbinom sporazumjela, odnosno s bratom i onima koji su u to vrijeme bili prisutni.[162] Poteškoća, izgleda, nije bilo, jer u istom dokumentu ona govori za sve ove da su joj bili i »adjutores«.

Pošto je Čika učinila sve što je bilo potrebno za obnavljanje ili osnivanje samostana, ili možda i dok je još obavljala neophodne pripreme, javljale su se i prve kandidatkinje i prvi pokloni. Prve redovnice, kao i sve one koje će tokom kasnijih stoljeća ulaziti u ovaj samostan bile su gotovo isključivo iz zadarskog gospodskog kruga, te će i samostan biti tretiran kao samostan zadarskih plemenitašica.[163] I donacije koje će primati samostan, počevši od Zadranina Uncija koji »mortis peruentus« ostavlja samostanu svoj alodij i dvanaest solida,[164] dolazit će također od istih krugova, bilo u gradu bilo onih na hrvatskoj zemlji. Pokloni će biti i znameniti i veliki kako s obzirom na veličinu, tako još i više s

[161] Rački, Nutarnje stanje..., 213–214.
[162] V. Novak, Zadarski kartular, 242.
[163] Memorie, 1; Bianchi o. c., I, 322; Farlati, o. c. V, 46.
[164] V. Novak, Zadarski kartular, 242.

obzirom na osobe koje ih daju, te se nije moguće oteti dojmu da je neki poseban razlog m o r a o postojati za takav tretman samostana za čitave njegove historije, a u prvim godinama života posebno.

Kako je istaknuto u historijskom pregledu, na dan posvete ili možda samo završenog adaptiranja crkve, Čikin samostan dobiva kraljevski dar, kraljevski posjed Točinje – današnje Bibinje.[165] Kao što je ranije ovaj posjed »que regalis esse dinoscitur« djed Petra Krešimira dao »cognato suo Madio et filio eius Dabrone«, tako ga isto sada i Petar Krešimir daje Madijevki, svojoj »sestri« Čiki, »rogatus sororis mee ... Cicche«.[166] Sama činjenica što se Čika usudila zamoliti tako velik posjed pokazuje nam da joj je Petar Krešimir mogao biti brat. Donacija izvršena »in Tochinia« potvrđena je u Zadru »coram Stephano eiusdem ciuitatis episcopo et Drago priore, Sega iudice, Zella, et Doda, et aliis quampluribus.«[167] Dokumenat je sačuvan u dvije redakcije u kartularu, koje se obično bilježe sa A i B. U njihovu analizu ne mislim ulaziti jer je to sasvim dovoljno obradio V. Novak u već citiranom Zadarskom kartularu Samostana sv. Marije, te će biti dosta kazati da se oni suštinski posve podudaraju,[168] i da je B-redakcija nastala kao pokušaj ispravljanja ili dopune A-redakcije.[169]

Donacijom zemlje u Bibinjama i nedugo poslije davanjem samostanu kraljevske slobode,[170] Krešimirova pažnja i darežljivost nisu bile iscrpljene. Kao što je donacijom Bibinja i davanjem kraljevske slobode samostanu iskazao Čiki bratsku ljubav, tako je donacijom zemlje u Brdima htio nešto učiniti i za svoju dušu i duše svojih roditelja. Ovaj, naime, posjed on daruje samostanu »pro remedium anime mee et parentum meorum«.[171] I ovaj je dokumenat sačuvan u dvije redakcije,[172] a bio je predmetom i jednog kasnijeg spora,[173] te se općenito smatra sumnjivim.[174] Smatram ipak da je takav stav prema ovom dokumentu neispravan, jer ako je, provjerivši njegovu autentičnost na temelju podataka koje je on u originalnom tekstu donosio, gradska vlast mogla dosuditi

[165] Descrizione (sam) fol. 17v.

[166] Vidi bilj. 26.

[167] Ibid.

[168] V. Novak, Zadarski kartular, 140–151; Rački, Podmetnute, sumnjive i prerađene listine hrvatske do XII vieka, Rad Jugosl. akad. XLV, Zagreb 1878, 133–134.

[169] Ibid., 129.

[170] V. Novak, Zadarski kartular, 233–234; I. Kukuljević, Codex diplomaticus I, 126; Rački, Documenta, 67–68.

[171] V. Novak, Zadarski kartular, 154–157; I. Kukuljević, Codex diplomaticus I, 144; Fr. Rački, Documenta, 90.

[172] Ibid.

[173] V. Novak, Zadarski kartular, 263–267; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 205; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 318.

[174] Ovu ispravu sumnjivom čini to što se navodi da je izdana opatici Agapi, te Rački ovako rezonira: »ili je predstojničtvo Čikino u samostanu prekinuto bilo, ili je prepisivač izprave od god. 1072. s pometnjom unesao u nju ime potonje abatise, ili je listina sastavljena bila u onom vrieme one razmirice.« Podmetnute, sumnjive i prerađene isprave ..., 143.

sporno zemljište samostanu, nemamo ni mi pravog razloga sumnjati u njegovu faktičnu vjerodostojnost. Diplomatički on je mogao biti, u formi kako nam je sačuvan u kartularu, i falsifikat.

Kraljev primjer slijedili su i velikaši kraljevstva, od kojih prvi sidraški župan Petar, sin Semivitov, koji zajedno sa sinom i svim svojim najbližima »pro animabus nostrorum parentum et pro salute nostra et nostrorum succesorum« daje Samostanu sv. Marije »ecclesiam que est in Brauizo dedicata in honore sanctorum apostolorum Petri et Pauli, et cum omni territorio nostro.«[175] Kako ću kasnije pokušati pokazati, ovaj se teritorij nalazio na teritoriju Obrovci kod Nina.

Jedan od svjedoka pri Krešimirovoj donaciji Brda, satnik Većenjeg, 1073. godine »regnante Cresimiro Croate, bano Suinimiro«, također »ob remedium anime mee et precessorum meorum« daruje samostanu sve svoje posjede: vinograde, obrađene i neobrađene zemlje i stoku.[176] Ovi su se posjedi nalazili vjerojatno u okolini Nina, jer se među svjedocima i na početku isprave navodi ninski župan Adamac (Adambc, pisano Adamizo). Uz ovaj dokument kao i uz fundacionu listinu primjećuje N. Klaić da odgovaraju stvarnom političkom stanju u Hrvatskoj jer Krešimirovu naslovu ne dodaju »rex Dalmatie«.[177] Na ovo bih primjetio da nepotpuna kraljeva titula na privatno-pravnom dokumentu ne mora značiti da de facto ona nije i šira. Ako se malo pažljivije pogleda, kraljeva titula potpuna je samo u onim slučajevima kada je dokumenat izdan od samog kralja ili njegove kancelarije, jer se u tom slučaju strogo pazi na tu formu, ako pak dokumenat nije izdan od kralja ili njegove kancelarije titula ne samo da nije toliko važna nego se ona zna i preskočiti, kao što je slučaj s darovnicom Petra Semivitova.[178]

Osim prvih kupovina i nabavaka, te onog što je sobom donijela, Čika je povećavala materijalno bogatstvo samostana i novim kupovinama zemalja u Petrčanima[179] i Kopralju.[180] Vrijeme kupovina zemalja u Petrčanima možemo odrediti samo aproksimativno, jer datacija nije sačuvana pa se služimo podatkom da su kupljene »sub Cresimiro rege et Suimiro bano«, što je moglo bit 1070–1075. godine.[181] Kupovine je Čika obavila »cum suis sororibus«, tj. u dogovoru s njima, što nas upućuje na zaključak da je u upravi samostanskim dobrima vlast opatice bila ograničena. Razlog ovome bio je u tome što su koludrice ulazeći u samostan, iako

[175] V. Novak, Zadarski kartular, 245; F. Rački, Documenta, 94; I. Kukuljević, Codex diplomaticus I, 125.

[176] V. Novak, Zadarski kartular, 48–49, 157–159, 246; F. Rački, Documenta, 95; I. Kukuljević, Codex diplomaticus I, 147.

[177] N. Klaić, Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom, Zadar – Zbornik.

[178] V. Novak, Zadarski kartular, 245: »Ego Petrus Semiuiti filius, una cum filiis Crine, et omnes mei propinqui, donamus pro animabus ...«

[179] V. Novak, Zadarski kartular, 49, 159–161, 247; F. Rački, Documenta, 96; I. Kukuljević, Codex diplomaticus I, 146.

[180] V. Novak, Zadarski kartular, 76, 193–196, 257–258; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 11; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 15.

[181] V. Novak, Zadarski kartular, 159–160; cf. I. Kukuljević, Codex diplomaticus I, 146; F. Rački, Documenta, 96 – »tempus huius notae eruitur e banatu Svinimiri sub rege Cresimiro.«

u početku neobavezno, donosile bogat miraz pa je razumljivo da su htjele voditi računa i o upravljanju njime.[182] Kada je kupljena zemlja u Kopralju, ne može se ustanoviti ni aproksimativno, jer se ona spominje u jednom Većeneginom dokumentu bez oznake kada je kupovina obavljena.[183]

Dokumenat koji bi se kronološki mogao postaviti u godinu 1089–90. a govori o nekom sporu između opatice Čike i njezine rođakinje Neže, vođenom pred splitskim nadbiskupom i sinodom, u formi kako nam ga donosi kartular nije dovoljno jasan,[184] pa ga Rački smatra sumnjivim.[185] Izgleda da se radilo o nekom mirazu ili porodičnom nasljedstvu Čikinu u vrijednosti od 40 solida koje je Čiki osporavala Neža. Mislim da je sasvim na mjestu primjedba V. Novaka koji, braneći vjerodostojnost ovog inače vjerojatno prepisivačevom greškom nedovoljno jasnog dokumenta, podvlači: »cui prodest« izmišljenje jednog neprijatnog familijarnog slučaja, koji je dobio tako širok publicitet, daleko izvan Zadra, u Splitu, i onda, dosljedno njegovo fiksiranje u S. M. K.-u? Nema sumnje, da bi se Čika svega odrekla, što se nje same tiče, da nije u ovom slučaju ona branila interese samostana, na čijem je čelu, i kao obnoviteljica, i kao starješinka tako dugo radila.[186] Kada se sve to uzme u obzir, jedva se može posumnjati, da suština ovog dokumenta ne bi bila tačna. Datacija se ovdje određuje prema kralju Stjepanu koji je prisustvovao sinodu: »tepus, quo charta edita esset, deducitur a regimine Stephani II, sucessoris regis Svinimiri.«[187] Spor je bio riješen u prilog Čikin.

Spomenuto je da je godine 1091. Čikin samostan dobio od gradskih crkvenih i civilnih vlasti i gradsku slobodu, tj. oprost od svih gradskih nameta, kao i to da mu je zadarski biskup dao i otok Silbu, te da je sve ovo potvrdio pokrajinski sinod u Zadru 5. ožujka 1095. godine.[188] Treba spomenuti da je u kartularu i dokumentu o donaciji Silbe i potvrda privilegija na sinodu sačuvani u A i B-redakciji.[189] V. Novak dokazuje da samostanu nije tom prigodom darovana i Silba, jer su sinodalnoj potvrdi samostanskih privilegija A-redakcija ne navodi darivanje Silbe, a i u A-redakciji donacije biskupa Andrije donacija Silbe nije originalno upisana nego na palimsestu.[190] Primjetio bih jedino to da nije poznat nikakav spor koji bi nijekao pravo samostana na tako velik posjed kao što je otok Silba, te smatram da je ako se i radi o palimpsestu on mogao ipak biti učinjen na temelju nekog nama nepoznatog dokumenta, možda upravo i originala.

Kao što je Čika morala braniti svoje baštinsko pravo od rođakinje Neže, tako je i njezina kći Većenega morala braniti svoje pravo od svekra. Radilo se naime o ovome: Većenegin muž Dobroslav, znajući da će ona poslije njegove smrti otići u samostan, odredio ju je dionikom svog nasljedstva, »moriendo sue illum proprietatis fecerat participem«, ali je njezinom suglasnošću i »paterna motus pietate«, veći dio imanja ostavio ocu, ukoliko se ovaj ponovo ne oženi. Desilo se, međutim, da je njegov otac kasnije dobio »cum quadam sclauncula« ilegitimnog sina i da je ovog odredio nasljednikom čitava svoga posjeda, a za Većenegu »jusserat . . . quasi mortue, nil deberi dari.«[191] Spor se vodio tokom 1090. i 1091. godine, a presuda je donesena poslije Božića 1091, što je moglo da uđe i u iduću 1092. godinu, jer je u formuli datuma jasno izražen annus incarnationis.[192] Parnica je dosuđena u korist Većenege, ali je ona »propter misericordiam« dala svoju saglasnost da se dio baštinstva dodijeli dječaku. Ovu presudu, koju je donio prior Drago a sastavio arhiđakon Majo, iste godine potvrđuje i splitski nadbiskup Lovro, na lični zahtjev same Većenege. U svojoj potvrdi nadbiskup ističe da je spor izveden »iuste et canonice«, zatim hvaleći Većenegino udovištvo posvećeno Bogu prijeti prokletstvom onome koji bi spomenuti pravni akt pokušao osporiti.[193]

Postavši, nakon majke, opaticom samostana, Većenega ne samo što je postigla potvrdu kraljevske slobode samostanu od kralja Kolomana, nadzirala gradnju zvonika i podigla kapitul, nego je i sve ekonomsko poslovanje samostana nastojala što bolje srediti i osigurati. U tom pravcu ona izdaje »privilegium« – ispravu kojom potvrđuje »cartam venditionis« svoje majke Čike za zemlju u Kopralju. Ova potvrda donesena je »coram Gregorio episcopo et Cesare comite, et aliis quampluribus Ungaris et ciuibus, nobilibus et ignobilibus.«[194] Razlog zašto je Većenega dala napisati ovaj »privilegij« u dispoziciji je sasvim jasno naveden: »quod primitus precando uendiderant, postmodum negando ceperunt Iaderenses defendere.« Spomenutu zemlju Čika je kupila za jednog bijelog konja i četrdeset romanata.

Velikim djelima koja je učinila, Većenega u brizi za svoj samostan kao da još nije bila zadovoljna, i zato ona kao i majka joj kupuje za samostan i neke zemlje »in Brauizo« i »in Brauzo«. Zemlje za koje kaže

[182] Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj I, 129–130.
[183] U Većeneginu dokumentu stoji samo: »... hoc iussi describi priuilegium de possesione terre quam genitrix mea Cicca abbatissa comparauit a Iadrensibus, in loco qui dicitur Caprali pro uno equo ...«, V. Novak, o. c., 257.
[184] V. Novak, Zadarski kartular, 50, 165–168, 248–249; I. Kukuljević, Codex diplomaticus I, 181; F. Rački, Documenta, 147.
[185] F. Rački, Podmetnute, sumnjive i prerađene listine, 143.
[186] V. Novak, Zadarski kartular, 166–167.
[187] F. Rački, Documenta, 147; F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 586, 592–593. Šišić ne sumnja u autentičnost isprave, odnosno u autentičnost njezine bitnosti, jer »isprava je unesena u registar Sv. Marije, (fol. 14b–15a) i u nj prepisana iz originala još u XII vijeku. Autentičnosti njenoj nema prigovora, no prepisivač je tekst, kraćenjem originala, toliko pobrkao i iznakazio, da je smisao razumljiv tek poslije dužega razmišljanja i poznavanja genealogije Medijevaca«, ibid., 594, bilj. 17.
[188] V. Novak, Zadarski kartular, 52, 183–189, 254–155; I. Kukuljević, Codex diplomaticus I, 143; F. Rački, Documenta, 159–160; Šišić, Povijest Hrvata, 610–614; F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije I, Zagreb 1914, 292, 304, 317–318; J. Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae, lib. II, c. XVI, p. 102; D. Farlati, V, 49–50.
[189] V. Novak, Zadarski kartular, 183–189.

[190] Ibid., 185.
[191] Ibid., 53, 178–183, 215–253.
[192] Ibid. 251: »Anno incarnationis Iesu Christi nostri Domini millesimo XCI.«
[193] Ibid. 253–154; I. Kukuljević, Codex diplomaticus I, 185; F. Rački, Documenta, 156.
[194] V. bilj. 170.

da ih je kupila »in Brauizo« odnose se bez sumnje na lokalitet Obrovci kod Nina, jer se među prvim svjedocima spominje »Sergius Nonensis comes«, a zatim »Bratona dournicus« i »Nosdronna staresinna«,[195] najvjerojatnije članovi kneževe pratnje. Nadalje, zemlja je graničila sa zemljama Samostana sv. Platona, a jedan kasniji dokumenat pokazat će nam da su se zemlje Sv. Platona nalazile u blizini onih koje je Svetoj Mariji darovao Petar Semivitov. Deskripcija smještaja »a parte aquilonis iuxta riuum, a riuo usque ad siluam« upućuje da je ovaj posjed vjerojatno bio proširenje onog dobivenog od Petra, jer su se i njegovi posjedi nalazili »in Brauizo ... ad riuum, et ex alia parte riui ... usque ad siluam.«[196] Ispravu je napisao i bio joj svjedok biskup Grgur. Njegovo prisustvo ovdje ne govori samo o pristanku crkvene vlasti na ovaj akt kupoprodaje koji je bez sumnje morao bit značajan, jer obavlja pred trinaest svjedoka, nego još više o ugledu Većenege, koji je bio tolik da je još 1090. godine nadbiskup Lovro smatrao potrebnim da za Čiku stavi »Uekenege genitam.«[197] U prilog vjerodostojnosti dokumenta i kartulara ide završetak, odnosno bilješka na kraju: »Et ego Iohannes, Iadertinus notarius, ut in quadam cartula pene consumata uidi, neque addidi, neque mimui, scripsi hec.[198]

Osim gornjih, Većenega je kupila neke zemlje i »in Brauzo« – lokalitetu koji se nalazio najvjerojatnije u sukošanskom predjelu, na što upućuje dalji tekst »in uno loco, ubi Lesse dicitur«, a to se najvjerojatnije odnosi na sukošansko polje Lesine. Odakle su svjedoci kupoprodaje Vučinja (Wilcinua) i Ivan, za koje se kaže da su »de Brauzo Maiori«,[199] teško je utvrditi. M. Klarić u raspravi »Obrovac sredovječnih isprava« smatra da se to odnosi na Obrovec kod Babinduba, koji će se u nekim ispravama spominjati kasnije.[200] Na istom mjestu i pred istim svjedocima, uz još jednog imenom Grdinja (Gridinna), Većenega je kupila polovicu još jednog komada zemlje. Ova dva dokumenta Kukuljević i Smičiklas, a s njima i V. Novak[201] datiraju istom godinom kao i kupovinu »in Brauizo«, smatrajući da se sve radi o istom teritoriju i jer u kartularu slijede odmah bez datacije iza datiranog akta »in Brauizo«. Smatrajući da se radi o sasvim drugom lokalitetu dataciju bih radije izostavio.

[195] V. Novak, Zadarski kartular, 76, 196–198, 258; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 13, T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 18.

[196] V. Novak, ibid., 245; Rački, Documenta, 94.

[197] V. Novak, ibid., 249; F. Rački, ibid., 147; I. Kukuljević, Codex diplomaticus I, 181.

[198] V. Novak, ibid., 258; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 13.

[199] V. Novak, ibid., 76, 198, 225–226, 258–259; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 14; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 19.

[200] M. Klarić, Obrovac sredovječnih isprava, Vjesnik Hrv. arheološkog društva, N. S. XVI, 1935, 19–56.

[201] V. Novak, Zadarski kartular, 76, 196–198, 258–259; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 13–14; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 18–19.

U fundacionoj listini govori Čika da je za samostan kupila »duo ymnaria, unum matutinale, cereum laudum pro decem et octo solidos, in candelis candeolisque ac arcella maiori decem solidos dedi.«[202] Od svih tih crkvenih utenzilija, a sigurno ih je nabavila i više tokom dugogodišnjeg upravljanja samostanom, danas nam je sačuvan molitvenik »Horae monastice« i Čikin križić izrađen od pozlaćena bakra,[203] za koje se pretpostavlja da ih je ona nabavila. Većenega je sigurno i u ovome slijedila majčin primjer, ali sačuvan nam je jedino jedan evangelistar ispisan oko 1096. godine najljepšom beneventanom oblog tipa.[204] Ovim su iscrpljeni podaci o Većenegi i mislim da je najtačnije sav njezin rad okarakteriziran u epitafu »Dok je ona upravljala jačali su i obitelj i ovo mjesto«, i »u želji da joj sestre očuvaju dobar duh, sama je djelima vršila ono što je njih riječima nagovarala.«[205]

Poslije Većenegine smrti samostan je i dalje nastavio ne samo živjeti nego i cvjetati, donoseći ugled i korist i sebi i gradu, s kojim je zajedno proživljavao sve dobro i loše što su mu prilike kroz povijesne perturbacije donosile, i zato su od gradskih poglavarstava uvijek zaštićivane, a od pojedinaca gotovo bez prekida darivane.

Godine 1134. došlo je do spora između Samostana sv. Marije i sv. Krševana za jednu zemlju »in Brauizo«.[206] Opatica je, naime, optužila Samostan sv. Krševana da je »s požudom i lakomošću svoga vremena« otuđio dio zemlje koja pripada njezinu samostanu. Istraga je, međutim, pokazala da se opatica vara, ali jer je na spornom terenu kmet Svete Marije već sagradio kuhinju, opat i redovnici Svetog Krševana na nagovor biskupa, kneza i drugih svećenika i svjetovnjaka pristaju da dotični komad zemlje pređe Samostanu sv. Marije. Zaključak »ut extra hos terminos non liceat hominibus sancte Marie in occidentem vel pedem ponere, vel quodcumque animal minare« pokazuje da su svetokrševanski redovnici nerado pristali na nagovor Zadrana te da su se osjećali povrijeđeni u svojem pravu. Ovaj događaj ipak neće prekinuti tradicionalnu vezu između ova dva samostana.

[202] V. Novak, ibid., 242.

[203] M. Suić, Muzeji i zbirke Zadra, Zagreb 1954, 113, 115; V. Novak, Zadarski kartular, 44; Zlato i srebro Zadra, katalog izložbe, Zagreb 1951, I tabla.

[204] V. Novak, ibid., 45, 77; I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj II, 82: Bruck-Auffenberg, Dalmacija i njena umjetnost, Beč 1912, 10–11; Lj. Karaman, Život s Crkvom 1939, 163; V. Novak, Scriptura Beneventana, Zagreb 1920, 37, 51; V. Novak, Latinska paleografija, 150–151; V. Novak, Većenegin evanđelistar, Radovi Instituta Jugosl. akad. u Zadru, III, 53, 55; Lj. Karaman, Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb 1952, 47–48, 79. Ovaj kodeks kao i Horae monasticae nalaze se danas u Oxfordu u Biblioteci Bodleian. Evanđelistarom zadnji se bavio M. Grgić. Najstarije zadarske note, Grad Zadar, 269–350.

[205] I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj, I, 354; Lucius, o. c., 113; Bianchi I, 319–321; Vj. Klaić, Povijest Hrvata I, Zagreb 1899, 311; Smičiklas, Codex diplomaticus II, 392; Šišić, Priručnik, I, 574; N. Klaić, Historijski zbornik VII, br. 1–2, Zagreb 1954, 182–186.

[206] T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 44–45; V. Novak, Marginalije, 186.

Poslije ovog, svetomarijski samostan imao je još jedan spor i to sa Samostanom sv. Platona, i opet za zemlje »que in Brauizo site sunt.[207] Nije jasno kako to da se opatica Sv. Platona, Urania – Vranja, odlučila da sudski potvrdi svoje vlasništvo nad spomenutim zemljama i to još poslužívši se nekim testamentom prema kojem je navodno zemlja kupljena za 20 romanata. Možda joj je testamenat bio podvaljen kao autentičan. Opatica Svete Marije Scemosa imala je, međutim, mnogo čvršće dokaze: »nos eam semper laborauimus et per manus nostras aliis ad laborandum tradidimus... et etiam testamentum ostendebat.«[208] Svoje pravo potvrdila je opatica zajedno sa šest koludrica i zakletvom, nakon čega je spor dosuđen njima u korist. Ispravu je sastavio »Iohannes sancte Anastasie subdiaconus atque notarius«, najvjerojatnije koji je prepisao u kartular već trošnu ispravu o Večeneginoj kupovini zemlje na istom mjestu godine 1107. Spomenuti proces vođen je 1167. godine.

Sudski proces za obranu svojih posjeda samostan je opet morao voditi 1174. godine za opatice Rožane. Vjerojatno je veliko bogatstvo samostana izazivalo zavist pojedinih građana. Tako se desilo da je neki Damanja sin Zigalov sa sinovima i rodbinom pokušao preoteti samostanske zemlje u Petrčanima, tvrdeći da su njegovo vlasništvo.[209] Slučaj je iznesen pred nadbiskupa, kneza, trojicu sudaca, četiri konzula i plemiće koji ispitavši slučaj na mjestu i vrativši se u grad još nisu bili načistu kako da presude, pa su zatražili da se stranke zakunu na svoje pravo. Na ovaj zahtjev odazvala se samo optica sa tri koludrice, a Damanja se nije pojavio, pa je parnica riješena u korist samostana. Dokumenat je sačuvan u originalu i kartularu.[210] Iste godine opatica je izvršila i reambulaciju i deskripciju samostanskih posjeda u Petrčanima, preko svog advokata Črnog sina Kucilina.[211] To nam pokazuje da je u ovo vrijeme samostan osjećao potrebu da ima svog čovjeka, stručno lice, koji će kao kasnije prokuratori voditi brigu o materijalnom poslovanju samostana.

I četvrti put samostan je morao braniti pred sudom svoje posjede, kada su mu neki Zadrani pokušali oduzeti posjed Brda, koji se nalazio »per viam antiquam« od Zadra prema Ninu.[212] Sud se sastojao od sedmorice konzula koji su vacante comitis upravljali gradom. Budući se tadašnja opatica imenom Tolja braneći samostansko pravo, pozivala na »priuilegium Cresimiri regis«, traženo je da se ona ili koja redovnica zakune na vjerodostojnost toga dokumenta. Za vrijeme kneževa života, kada se vodio isti proces, opatica nije udovoljila tome zahtjevu, ali sada se našla jedna koludrica koja je jamčila zakletvom. Ovdje ne smijemo

[207] V. Novak, Zadarski kartular, 259–260; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 114–115; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 74.

[208] Ibid.

[209] V. Novak, Zadarski kartular, 201–203; 260–261; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 95.

[210] V. Novak, Zadarski kartular, 203, bilj. 218.

[211] V. Novak, Zadarski kartular, 203–204; 262–263; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 95; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 138.

[212] V. Novak, Zadarski kartular, 207, 265–267; I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 205; T. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 206.

zaključivati da se dotična koludrica odlučila na krivokletstvo, jer se čvrsto smatralo da bi krivokletnik bio osuđen na vječne muke u paklu. Dosljedno možemo smatrati da su koludrice pronašle ili originalan dokumenat ili autentičnu kopiju. Nakon ovoga sud je izvršio razvoj zemlje »sicut in priuilegio regio habebatur«. Nakon ove parnice nisu poznati, iz dokumenata koje sam imao na raspolaganju, drugi slučajevi osporavanja samostanskih posjeda bilo od koje strane. Dalje slijede samo razne darovnice i legati.

Godine 1183. dobiva samostan znatan dio pokretnih i nepokretnih dobara od vlastelina Prodana sina Gudecova. U dogovoru sa ženom Stanom, koja će poslije njegove smrti ući u samostan, on ostavlja koludricama »omnia bona... domorum, vinearum, agrorum, et omnium rerum mobilium et immobilium in quocumque loco sunt et omnem ordinem domus.«[213] Podatak da predaje »animam et corpus in manus domine Rosane, religiosissime abbatisse« može se protumačiti željom da bude pokopan u samostanskom groblju ili crkvi. Među svjedocima prisutan je već spominjani »presbyter Prouonia, capellanus ipsius monasterii.«

Kao što je nakon razorenja Biograda od Mlečana 1126. godine Samostan svete Marije dao utočište biogradskim koludricama, tako je isto nakon križarsko-mletačkog pustošenja Zadra pružio zaklon i opatici teško oštećenog Samostana svetog Dimitrija. U prvom slučaju samostan je dobio u ime zahvalnosti neke posjede biogradskih koludrica,[214] a u drugom je naslijedio miraz opatice Viole.[215]

Poslije ovoga samostan i dalje dobiva posjede, bilo kupovinom, bilo darovima, testamentarnim legatima ili mirazom novih redovnica.

Za vrijeme opatice Bone, 6. listopada 1233. godine samostan dobiva neke zemlje od Ivana sina Kozme Pansimilia.[216] U dokumentu, istina, stoji da Ivan tu zemlju daruje »pro amore et reverencia« koje ima prema opatici Boni, ali možemo smatrati da je to samo nevažna formulacija, jer se u dokumentu navodi da je on za spomenutu zemlju dobio »pro talione libras denariorum parvulorum quadraginta quinque.« Može se dakle zaključiti da se radilo u isto vrijeme i o poklonu i o kupovini.

Izrazit primjer testamentarnog legata je donacija neke Grube, žene pok. Germana de Streha, koja 1. listopada 1252. godine ostavlja samostanu svoj imetak, naime vinograd, nekretnine i pokretnu imovinu, te sedamdeset i devet libara, koje će samostanu isplatiti u oporuci navedena lica koja su spomenutu svotu bila dužna isplatiti njoj.[217] Jedan od dužnika koji je imao vratiti trideset libara može mjesto njih dati samostanu i jednu barku, što nas upućuje na zaključak da je samostan tada imao i svoje brodove koji su mu trebali za otočke i priobalne posjede. U dokumentu je začajna dispozicija: »cum essem corpore infirma, sana

[213] V. bilj. 105.

[214] Descrizione, 22.

[215] T. Smičiklas, Codex diplomaticus III, 79–80; Š. Ljubić, Starine XXIII, 182–3.

[216] T. Smičiklas, Codex diplomaticus III, 387; I. Kukuljević, Regesta documentorum regni Chroatiae, Slavoniae et Dalmatiae saeculi XIII, Starine JAZU, 1889–96, nr. 280.

[217] T. Smičiklas, Codex diplomaticus III, 508–509.

tamen mente integroque sensu, bonam etiam memoriam et intelectum habens, volo, iubeo et dispono . . . « Neće biti pretjerano reći da je ovakva formulacija u dispoziciji bila mjera predostrožnosti, jer dajući samostanu »potestatem . . . inquirendi, interpellandi advocatum, interdicta et precepta tolendi, possidendi et quicquid aliud necesse fuerit ad utilitatem dicti monasterii faciendi, tam cum carta, quam sine carta, per curiam et extra curiam . . . « sigurno se htjelo zagarantirati novom vlasniku ne samo uživanje dobivenog nego i pravo da i sudski, ako bude potrebno, dobije i novac koji mu još nije uručen.

Testamentom od 11. listopada 1252. samostan dobiva od Dumice kćeri Damjana Surdi dio njezina posjeda u Ugljanu: »totam meam partem unius mei loci . . . in Gilano . . . « Interesantan je ovaj testament iz dva razloga: prvo, što je spomenuta Dumica iz Raba i živi u Rabu, a u Zadar je samo dolazila posjetiti svoju braću, a drugo što u intitulaciji govori da je testament učinjen »temporibus . . . domini nostri Rainerii Geni incliti ducis Venecie, Dalmatie atque Croatie«.[218] Prvi nam dakle podatak govori o glasovitosti svetomarijskog samostana i daleko izvan Zadra,[219] a drugi nam indirektno baca svjetlo na stav zadarskih koludrica prema Mlečanima, jer ovakvu titulu dokumenti izdani od svetomarijskih koludrica duždu nikada ne daju.[220]

Od drugih testamenata učinjenih u korist samostana u ovo vrijeme bez sumnje je najznačajniji prije spomenuti testamenat skriptora Filipa.[221] Osim što je ostavio samostanu »omnia ad scribendum« on mu je, kako je rečeno, ostavio i ostalu svoju imovinu, naime, sva svoja dobra koja je imao u Zadru, neke posjede van grada, dvadeset solida za kandele i tamjan te neku količinu novca za mise, milostinje i druga pobožna djela.

Osim magistra Filipa, krajem ovog stoljeća u svojim oporukama sjetili su se Samostana sv. Marije i mnogi drugi, neki većim a neki manjim legatom, uvjetnim ili bez posebno navedenog uvjeta,[222] ostavljajući samostanu određenu svotu novca,[223] zemlju,[224] ili neku drugu pokretnu ili nepokretnu imovinu.[225] Po svojim odredbama karakterističan je testament Zadranina Marina de Calcina, koji određuje da njegova kći Tiha, koludrica Svete Marije, dok bude boravila u tom samostanu ima od nje-

[218] T. Smičiklas, Codex diplomaticus V, 23.

[219] I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj II, 76; F. Rački, Documenta, 67–68, 90, 94, 118, 124–125; Lj. Thallóczy, Dva relikvijara supruge Sandalja Hranića u Zadru, Glasnik Muzeja Bosne i Hercegovine 1893, 34; Angelo (de) Benvenuti, Storia di Zara dal 1409 al 1797, Milano 1944, 280; Zlato i srebro Zadra, 15, 16, 17, 18, 21; I. Rubić, Naši otoci na Jadranu, Split 1952, 99.

[220] U Memorijama, str. 9, najpotpunija je duždeva titula od onih u dokumentima koji se čuvaju sada u samostanu, ali ipak je i ona skraćena na karakterističnom mjestu i glasi: »Pasqualis Palipetro Dei Grazia Dux Veneciarum etc.«

[221] Mirko Zjačić, Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279–1308, Zadar 1959, 45.

[222] M. Zjačić, ibid., 50, 56, 61, 68, 80, 85, 88, 158, 171.

[223] Ibid., 50, 68, 85, 88, 158, 171.

[224] Ibid., 56, 67.

[225] Ibid., 80; T. Smičiklas, Codex diplomaticus VII, 33.

govih posjeda dobivati »uestes sufficientes pro eius persona«, a također i dio prihoda.[226] Sadržajem je zanimljiv i testament Stane kćeri Markove, koja je uživala dva samostanska vinograda, koje po smrti određuje »pro anima et omnium defunctorum meorum monasterio sancte Marie monialium de Jadra, apud quam eligo michi sepulturam.«[227] Ona samostanu ostavlja i sva svoja dobra koja u testamentu nisu navedena, ali ih ima ili će ih još vremenom steći.

Iz istog je vremena i dokument kojim Zadranin Damjan, dajući kćer Agapu u samostanu, poklanja njemu sav imetak, naime, zemlju, maslinik i dva vinograda u Bibinjama.[228]

Kako u XIII stoljeću tako i tokom XIV samostan je primao mnoge legate koji su povećavali njegovo materijalno bogatstvo, ipak s tom razlikom što su testamentarni legati ovog stoljeća redovito novčane prirode, skromniji, i što dalje to rjeđi. Zanimljiva je karakteristika da se u nekima novac ostavlja izričito ne samostanu nego određenim koludricama.[229] Svojim odredbama zauzimaju posebno mjesto oporuka Stane udove Lampredija de Civalelis, kojom određuje da se među koludrice Sv. Nikole, Sv. Marije i Sv. Dimitrija podijeli pedeset libara »pro centum psalterii cantandid, videlicet pro quolibet psalterio grossos quatuor«,[230] zatim legat Andrije de Sloradis sastavljen 10. siječnja 1347. godine: »ancora lasso, a le monige de sancta Maria e a quile di sancto Dimitrio a cascuna se grossi quatro per diuini saltero tri cascuna dille e quille chi no sa litra abia grossi quatro per dir per la mia anima tria milia patri nostri e tria milia Aue Maria.«[231]

Krajem srpnja i početkom kolovoza 1308. boravio je u Zadru papin legat Gentilis i tražio pod kaznom izopćenja da mu se dostave računi zadarskih crkava. Isti je zahtjev upućen i opatici »Sanctae Mariae de Monachis, ordinis sancti Benedicti de Jadra«, koja se odazvala nalogu, za razliku od opata Samostana sv. Krševana, sv. Kuzme i Damjana, sv. Mihovila in Monte i rapskog biskupa, koji se nisu nalogu pokorili, jer da Gentilis nije legat za njihovu crkvenu pokrajinu. Suspendirani i izopćeni, oni su apelirali na Svetu Stolicu.[232] Kako su izgledali računi Samostana svete Marije, iz dokumenta nam nije jasno.

Godine 1336. 26. ožujka, Mletačka je Republika odredila namet na vino u Zadru uz klauzulu: »exemptum sit vinum, quod percipiunt de suis redditibus moniales sancte Marie et sancti Nicolai et Dimitri«, ali ne potpuno nego samo »quod est necessarium ipsis dominabus religiosis pro usu suo tantum attenta paupertate eorum.«[233]

[226] M. Zjačić, Spisi zadarskih bilježnika, 62.

[227] T. Smičiklas, Codex diplomaticus VII, 33.

[228] T. Smičiklas, Codex diplomaticus VI, 415–417.

[229] T. Smičiklas, Codex diplomaticus IX, 259, 573; X, 92, 489–490; M. Zjačić, Spisi zadarskih bilježnika, 85.

[230] T. Smičiklas, Codex diplomaticus X, 92.

[231] T. Smičiklas, Codex diplomaticus XI, 337.

[232] T. Smičiklas, Codex diplomaticus VIII, 194–196.

[233] Š. Ljubić, Listine III, Zagreb 1872, 313.

Konkretan podatak za svetomarijske prihode toga vremena imamo iz godine 1359. Radi se naime o ovome: Egidije biskup sabinski i papin legat naredio je 10. kolovoza 1359. godine splitskom nadbiskupu Hugolinu da uvede i odredi poslaničke kolekte prema imovinskim sposobnostima Samostana sv. Krševana, sv. Kuzme i Damjana i sv. Marije u Zadru.[234] Iduće godine, 11. veljače, ispitavši visinu dohodaka spomenutih samostana, nadbiskup Hugolin određuje razmjernu dvadesetpetinu koja će se plaćati papinskom legatu u ime prokuracije. Tom prigodom je ustanovljeno da Sv. Marija ima otprilike jednake godišnje prihode kao i sv. Krševan: »monasterium sancti Grisogoni et sancte Marie sunt quasi equalentes in redditibus et proventis«, pa je zato taksirana s dvanaest forinta na godinu.[235]

U vrijeme ponovnog dolaska Zadra pod vlast hrvatsko-ugarskih kraljeva u doba Ludovika Anžuvinca, osim svjedočanstava o velikom ugledu samostana i povjerenju u njegov arhiv[236] i poglavarstvo, zatim potvrde kraljevske slobode, nekih značajnih podataka ne bi bilo. Samostan je živio svojim mirnim i sređenim životom u mirnim i sređenim prilikama. Donacije i legati javit će se tek u XV stoljeću i to ne brojni, bar prema dosada poznatim izvorima. Godine 1404. Dobra de Petro ostavlja samostanu »gognali 14 di terreno s S(an)ta Sclarina«,[237] a 3. kolovoza 1405. godine Volsco Slavogna ostavlja veliki srebrni svijećnjak i teren koji se nalazi kod svetog Ivana »de Remiti.«[238] Za njega navodi *Descrizione* da je bio sahranjen u samostanskom groblju »nel Cemeterio di S. Maria.«[239]

Ponovnim i definitivnim dolaskom Zadra pod mletačku upravu 1409. godine život svetomarijskih koludrica ostat će gotovo nepromijenjen. Uz manje korekture na snazi će ostati svi njegovi privilegiji, te će se moći i dalje brinuti za svoj samostan i crkvu, primati legate, upravljati svojim brojnim posjedima, čuvati dragocjene dokumente koje su mu komuna i pojedinci davali na čuvanje i baviti se raznim karitativnim djelatnostima. Ovo je sve bilo omogućeno samostanu na poseban način i već spomenutom potvrdom samostanskih privilegija.[240]

[234] T. Smičiklas, Codex diplomaticus, XII, 593–594.

[235] T. Smičiklas, Codex diplomaticus XIII, 480.

[236] Godine 1368. opatica Lipa određena je za izvršiteljicu jednog dosta kompliciranoga testamenta i s uspjehom obavlja povjerenu joj dužnost. (T. Smičiklas, Codex diplomaticus XIV, 122, 166–167, 239–241). U jednom testamentu iz 1368. stoji da se novac dobiven na dražbi pri izvršenju toga testamenta pohrani »in campanelo sancte Marie monachorum de Jadra« (T. Smičiklas, Codex diplomaticus, XIV, 162). Godine 1350. Dmina pok. Bogdana Culeraxa kaže u svom testamentu da ima »in deposito unam capselam penes dominam abbatissam ... cum certis rebus ... et unum lectum pennarum et unum lebetem calderam penes dictam dominam abbatissam sancte Marie (T. Smičiklas, Codex diplomaticus XI, 596–597).

[237] Descrizione, 19–20.

[238] Descrizione, 19: »Nod. Baldinato de Baldinati. Volsco Slavogna sepelito nel cemeterio di S. Maria lascia in via di legato una grande lampada d'argento, ed un Terreno appresso S. Giovanni de Remiti.« Ovaj se teren nalazio kod današnje crkve sv. Ivana u Zadru.

[239] Da ovo nije jedini slučaj sahranjivanja na samostanskom užem teritoriju cf. bilj. 105 i 106.

[240] Descrizione, 39.

U XV stoljeću ekonomski potencijal samostana povećavan je i opet testamentarnim legatima Zadrana, koji su mu ostavljali nove zemljišne posjede, kuće, predmete za crkvenu upotrebu i gotov novac. Takve prihode imamo iz 1414, 1426, 1435, 1441, 1447, 1463, 1466, 1476, 1485. i 1486. godine. Od zemljišta samostan dobiva jedan posjed u Bibinjama,[241] dva u blizini Zadra, od kojih jedan »per li restauro del' loro Monastero«,[242] i jedan u selu Crnom.[243] Neodređenu količinu, odnosno vrst imetka, ostavlja samostanu i kapelan na Ugljanu don Toman Matešić.[244] U tri testamenta dobivaju u gradu neke kuće,[245] a u dva jednu poveću količinu novca[246] i nešto crkvenog namještaja.

Od spomenutih najznačajniji je testament i drugi darovi koje je samostanu dao Crescio de Cedolini. U svom testamentu od 9. ožujka 1448. godine on ostavlja za popravak dijela samostana koji je nastradao od požara sto dukata i za koludrice, »per l'Entrate alla Monache«, jedan posjed u Crnom. Osim ovog on 9. svibnja iste godine određuje da osim spomenutog njegovi nasljednici treba da za samostan nabave šest svijećnjaka od čistog srebra i zlatnu krunu za veliki križ koji se nalazi na glavnom oltaru.[247]

Da su prihodi samostana bili zaista veliki, najbolje svjedoče spominjani restauratorski i drugi radovi izvađani na zvoniku, crkvi i čitavu samostanskom kompleksu od XV pa sve do XIX stoljeća. Međutim, i ne oslanjajući se na ovo postoje mnogi dokumenti koji govore o materijalnom stanju samostana od XV stoljeća pa dalje, premda druge prirode od dosadašnjih. Nema, naime, ili su pak vrlo rijetko zabilježeni testamentarni legati kojim bi se Zadrani ili druge osobe sjećali ovog samostana, ali se iz drugih dokumenata vidi da je on imao mnogo više posjeda nego je to vidljivo iz sačuvanih dokumenata kojima mu se oni predaju.

[241] Descrizione, 55: »... a Bibigne la quale ... si Denomina il luoco della stessa in Illirico Na Katerinsçina.«

[242] Descrizione, 18.

[243] Memorie, 7: »... come si legge negl' atti del Nodaro Gio Saldonio 9 Marzo 1486. Crescio de Codelini Lascia nel suo testamento Per riparare parte del Monastero de Sta Maria, ultimamente incendiato, Ducati 100 E per l'Entrate alle Monache un Possessione à Cerno. E nel Codicillo del di 9 Maggio 1486 di detto Nodare Gio di Soladio aggiunge che oltre Ducati 100 in reparazione di Parte del Monastero Incendiato disposti, e la Possessione di Cerno sieno fatte da suoi Eredi Lampadi VI di puro Argento, en una Corona d'Oro al Crocifisso Grande, posto sopra La Tribuna dell' Altar Maggiore.«

[244] Đuro Šurmin, Hrvatski spomenici I (Monumenta histor. iurid. VI), Zagreb 1898, 253 – U testamentu nabraja što od svojih knjiga i svećeničke opreme kome ostavlja, a za ostalo stavlja: »pušćam ga v' mostiru svete Marie!«

[245] Descrizione 19: »1447. 31. Marzo ... Casa con Molino de Eglio in Campo di S. Luca ora denominata Piazza dell' Erbe ...« 1463. 22. III »Casa alla Monache di S. Maria in confin di dta Chiesa«. Ibid. 20 : 1435. 10. III »Nod Giacomo Ostoja Giuste Guveraviale gastaldo di dto Monastelascia per legato a dte Monache una sua Casa posta al Arsenale.«

[246] Memorie, 7, bilj. 233; Descrizione, 50; J. Stipišić – M. Šamšalović, Isprave u arhivu Jugoslavenske akademije, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije III, Zagreb 1960, 619.

[247] Memorie, 7.

Računske knjige samostana koje danas sačuvane potječu iz zadnjih decenija XV stoljeća pa se svojim podacima produžuju do polovice XIX stoljeća, spominju mnoge samostanske posjede na kopnu i na otocima, kao i brojne samostanske objekte u samom Zadru.[248] Istina, mnogi će od tih posjeda, upravo oni na kopnu, stradati od turskih provala i to će znatno smanjiti samostanske prihode, iako će oni i dalje biti dosta veliki, ali se zato ne smije smetnuti s uma da je ta opasnost lebdjela nad ovim krajem od polovice XV stoljeća pa sve do polovice XVIII stoljeća, i to više puta sasvim konkretno. Turske čete doprle su prvi put u okolicu Zadra prije pada Bosne, tačnije 1432. godine. Tada su u rano proljeće Dubrovčani izvjestili Žigmunda kako je turski vojvoda Iskakbeg prešao preko Bosne s po prilici tri tisuće vojnika u Hrvatsku, u Luku i zadarski kraj, gdje je nanio veliku štetu blagu i zapregama.[249] Iako to nigdje nije zapisano u poznatim nam dokumentima, jasno je da je ovu provalu morala osjetiti i samostanska ekonomija, jer je u zadarskom kraju bilo mnogo posjeda koji su pripadali koludricama i na kojima je moralo biti i dosta stoke.[250]

Od zaključenja tursko-mletačkog mirovnog ugovora 1539. godine nema vijesti o većim turskim zahvatima u okolici Zadra, nego se sve ograničava na manje čarke, koje su zapodijevali pojedinci iz pograničnih gradova s jedne i druge strane. U ovo vrijeme će i samostanska ekonomija bilježiti redovite prihode, koji će stizati s još sačuvanih posjeda.[251]

U drugoj polovici XVI stoljeća situacija će se znatno pogoršati. Turci koji su od osvojenja Obrovca 1527. godine gotovo svakodnevno pred zdarskim vratima,[252] neće se nakon mirovnog ugovora od 1539. godine dugo zadržavati mirni unutar uspostavljenih granica, nego će kao i mletački podanici iz okolice Zadra uskakati i preko njih radi plijena. Koliko su upravo turski upadi bili česti i opasni pokazuje posebno podatak iz vremena ciparskog rata 1571. godine. Te je godine zadarski delegat Petar Fanfogna predlagao vijeću desetorice u Mlecima da se zbog nedovoljnih fortifikacija u Zadru otruju sve vode u njegovu kotaru pa i Vransko jezero, jer ne služe mletačkim podanicima, a mogle bi štetiti

[248] Ovih knjiga ima ukupno deset: Registro d'amministrazione 1486-1498 (neuvezani listovi), 1503–1538, 1538–1571 (vođene hrvatskim jezikom, prvi dio do 1542. vođen je abecednim redom a drugi kronološkim), No 12 1598–1623, No 16 1480–1497, No 17 1593–1661, No 18 1509–1527, E 13 1622–1661, No 15 1655–1779 i G 1769–1850.

[249] Seid M. Traljić, Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća, Grad Zadar – Presjek kroz povijest, 203; J. Geleich – L. Thalloczy, Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusane cum Regno Hungariae, Budapest 1887, 367–368.

[250] Kao potvrdu ovome dosta je spomenuti nedatirani podatak iz kartulara, fol. 36ro: »Ego abbatissa sancte Marie facio recordationem de animalibus que dedi Boxetecho et filiis suis CCCCXXX de pecudibus et de maioribus animalibus, scilicet de uaccis XXVI.« V. Novak, Zadarski kartular, 209–210, 268. Premda se ovaj dokumenat prema mišljenju V. Novaka odnosi na početak XIII stoljeća, on je ipak jasan pokazatelj ekonomske moći samostana u ovom pogledu, te se ne možemo oteti dojmu da je slična situacija mogla biti i sve do dolaska Turaka u ove krajeve.

[251] Računske knjige Samostana sv. Marije vođene talijanskim jezikom od 1486. do 1538, u arhivu Samostana.

[252] Š. Ljubić, Commisiones et relationes Venete I, Zagreb 1876, 196.

neprijatelju, a državi biti od koristi.[253] Iz ovog izlazi da je mletački posjed u zadarskom kotaru morao biti pust, kad se iznosi ovakav prijedlog. Inače bi mogao biti opasan i za žiteljstvo koje ne bi bilo tursko.

Da su spomenute prilike imale i negativan utjecaj na samostanske prihode, razumljivo je i samo po sebi, a to potvrđuje i apostolski vizitator Valier, koji u svom izvještaju o ekonomskim prilikama Samostana sv. Marije 1579. bilježi njegov godišnji prihod od 500 dukata, uz opasku da su koludrice veći dio svojih dohodaka izgubile zbog turske okupacije. Podaci koje donosi Valier još su jasniji u samostanskim računskim knjigama. Prema njima, krajem XV i početkom XVI stoljeća samostan je imao, osim već spominjanih, svoje posjede u Luki na Dugom otoku,[254] Kukljici.[255] Pašmanu,[256] Ugljanu,[257] solane na Pagu,[258] zatim od kopnenih u Bokanjcu,[259] Zemuniku,[260] Murvici,[261] Opatičjem selu,[262] Stomorinu selu,[263] Kožinu[264] i u neposrednoj okolici samog Zadra: Barkanja,[265] apresso la città,[266] avanti la città,[267] apresso S. Croce,[268] apresso li leprosi.[269] U samom gradu imao je samostan nekoliko vrtova[270] i velik broj stambenih objekata. Značajan izvor prihoda bili su i mlinovi širom njegovih posjeda. Svih zajedno stambenih objekata, kuća, kućica, soba i magazina, koje je samostan dao u najam bilo je 1509. godine sto i devet, što u gradu, a što na samostanskim posjedima.[271] Iste godine od kuća i ne svih posjeda samostan je imao oko 10.000 libara prihoda.[272] Uz ove ima više slučajeva i naturalne rente.[273] Rjeđi su prihodi naplate za pojedine prekršaje,[274] usluge,[275] ustupanje posjeda na obrađivanje uz

[253] S. M. Traljić, o. c., 211.

[254] Registro d'amministrazione (hrvatskim jezikom), 3; »Bravar lučki Martin dami parvu nedigliu miseca febrara šest libar ča proda mladih kozlićev ...«

[255] Registro d'amministrazione 1503–1538, 5: »Gergur Raditich da chuclicza de dar primo mozo de vini« i dr.

[256] Libro di amministrazione No 16, str. 33; No 17, 172.

[257] Registro d'amministrazione 1503–1538, str. 17; No 16, 33 No 17, 172.

[258] No 17, 3.

[259] Registro ... 1503–1538, 5.

[260] No 18, 8, 12, 20.

[261] Registro ... (hrv.), 91.

[262] Registro ... 1503–1538, 24, 25, 28, 37, 38, 40, 50 i dr.

[263] Ibid., 38, 40, 48, 49.

[264] No 17, 172.

[265] Registro ... 1503–1538, 4, 17; No 17, 172.

[266] Libro di conti delle R(everen)de Monache del monast(er)o di S. Maria (E 13), 69.

[267] Ibid., 81, 94, 184.

[268] Ibid., 119.

[269] Ibid., 79, 80 i dr.

[270] No 16, 84.

[271] Registro di aministrazione No, 1–43.

[272] Ibid.

[273] No 12, 166: Zorzi Radossevich die dar per fitto di horto posto a Peterzane una galina al anno. Primjera naturalne rente ima više u računskim knjigama pisanim hrvatskim jezikom.

[274] No 18, 15.

[275] Ibid.

naplatu, kako je predviđeno Zadarskim statutom – reformacijama iz 1305. godine, od prodaje ručnih radova u platnu i nekih prinosa materijalne naravi.[276]

U XVII stoljeću, iz navedenih razloga, samostanski su prihodi smanjeni na polovicu, tako da prema računskim knjigama 1623. godine samostanski prihodi iznose 5522 libre.[277] Ova suma obuhvaća prihode od 39 kuća u Zadru,[278] 11 manjih stambenih objekata,[279] 93 vrtla neodređene lokacije i veličine,[280] dijela jednog većeg posjeda[281] i dva mlina.[282] Jedan od velikih izvora prihoda u ovo vrijeme jest vino, koje su prodavale koludrice iz svojih podruma u Zadru. Tako je zabilježeno u računskoj knjizi № 17 da je 1639–1641. prodano 51 bačva vina za 4082 L.,[283] a samo 1643. godine 65 bačava vina.[284] Koliko su litara nosile ove bačve, nije navedeno. Cijena vinu kretala se oko 8 mletačkih lira po barilu.[285] Osim vina koludrice su prodavale još i sir, ulje i pšenicu.[286] Vrtovi (»horti«) nalazili su se u okolici grada apresso la citta, apresso li leprosi. apresso li poveri, apresso le porte del borgo, ili u samom gradu – in borgo, apresso S. Francisco.[287] Naturalne rente nije nestalo, a ima i podavanja vezanih uz godove nazvane »per honoranza«.[288] Legati u ovim knjigama nisu bilježeni osim jednog,[289] ali davanje u najam brojnih kuća i vrtova govori da ih je moralo biti.

[276] Registro... (hrv), 26: »Priah od sira parvoga ca prodasmo dukat trideset ... Priah za sukno ko prodasmo ... dvadeset i četiri skudi i tri libre...«; U Aministrazio No 17, na str. 12–79, nalaze se podaci o količini novca dobivenog za prodano vino: »Botte tre di vino che furono barile 53 vendute all' ingrosso a L 8 : 8 da barila in parte a L 8 la barila ... in tutto L 433.«

[277] E 13, str. 43–182.

[278] Ibidem.: alla strada grande, 93, 127, 133, 158, 160; in borgo 43, 54, 55; strada di S. Maria, 44; apresso S. Nicolo 45; cotrata di S. Maria 59... i dr.

[279] Magazen, ibid. 162; muracha, ibid. 128, 167, 170, 179; camera, ibid. 122; casetta, ibid. 121, 152.

[280] Ibid. 43–182.

[281] Ibid. 210.

[282] Ibid. 113, 193.

[283] No 17, 113.

[284] Ibid. 114.

[285] No 17, 12, 27.

[286] Ibid. 114.

[287] No 12, str. 56, 94, 134, 155; No 17 str. 30, 31, 37, 40; E 13, str. 40, 43, 54, 55 i dr.

[288] No 16, str. 91: »Ant(oni)o Mrazich da Stomorino selo de dar per honoranzo di 3 sorti di terreno in resto a dar 2 agnelli, 6 galine e 2 lanza.«

»1534 adi 10 marzo Noto per memoria come li vilanni di Peterzane pagano le infras(crit)e honoranze coe una quarta grande de frumento a t(em)po dela recolta una lanza per nadal una galina per carneval.« Registro... 1503–1538, 56.

[289] »Anno 1486 – 10 Marzo Nod(ar)o Giacomo q. Ostoja, Giusto Guersovich Gastaldo di dto Monastero lascia per legato a quelle Monache una sua Casa posta al Arsenale.« Ovaj podatak iz Descrizione (sam.), 18r, ako se poveže s podacima o brojnim kućama koje je samostan davao u »afit«, nužno upućuje na zaključak da on nije usamljen slučaj. Trebalo bi imati »libro vechio« u kojemu su prvi put zapisani afiti, pa bi se sigurno odatle moglo zaključiti kada su pojedine kuće primane. Isto tako bi bez sumnje i notarski spisi dopunili ovu sliku.

Prihodi koji su samostanu pristizali u XVIII stoljeću bili su iste naravi kao i dosadašnji, naime »afiti« od kuća[290] liveli od vrtova[291] i »onoranze«.[292] Visina afita za kuće kretala se u to vrijeme od 4 do 200 mletačkih lira,[293] a liveli za vrtove kretali su se većinom oko 5 mletačkih lira godišnje.[294] Stoljeće ranije afiti su se kretali od 3 do 400 a za vrtove od 0,15 do 60 mletačkih lira godišnje.[295] Spomenuta »onoranza« odnosi se na nekog samostanskog kmeta iz Petrčana, jer su upravo ti kmetovi još od 1534. zaduženi da svoje obaveze prema samostanu podmiruju na taj način.[296] Početkom ovog stoljeća zapisan je i legat kojim neki gospodin Pietro Franceschi ostavlja za oltar »della B. V. della Pieta« dvadeset dukata i zlatni prsten s dragim kamenom.[297]

[290] Libro nouo di conti... str. 196: »Li eredi di dno Lodouico Aquilina pagano lire ducento a quaranta otto di Liuello all'anno al. Ven Monaste(ro) di S. Maria per la casa posta in questa citta app(ress)o il Monastero sud(ett)o qual liuello matura ogn'anno nel die primo marzo, dico L 248.«

1703. – 16 Agosto Ha ricevuta la R(everenda) D(omin)a Catterina Fanfogna al presente Abbadessa lire quaranta ... dalla Mestra Catterina q. Paolo Spader ... per ... casa.«, ibid. 119.

»Adi 28 maggio 1702 Ha ricevuta la R(everendissi)ma Domna Catterina Fanfogna Abba(dessa) in S. Maria L. doicento quaranta otto dalla S(ignor)a Zanetta Aquilini per liuello d'anni uno maturato li primo Marzo 1702 cioè par la casa come in questo appar Ca 124 – piu Ca 143 L 248.«, ibid. 196.

[291] Libro nuovo di conti delli Affiti et livelli delle M(ol)to R(everen)de Monache dell Mon(ast)ero di Nobili di Santa Maria Principiato scriver sotto la caricha della M(ol)to R(everen)da sor Fran(cisc)a Soppe Abadessa del detto Mon(ast)ero da me Pietro Calcina al presente loro scrivano M.DC.XXXXXV.

Libro G. De' Liveli en Affitti del Ven:do Monastero delle Rde Monache Nobili di S:ta Maria di Zara Dell' Ordine di S. Benedetto Che Comincia sotto l'Amministrazione della M:to Rda Mre D:a Cornelia Fanfogna Abbadessa del detto Monastero L'Anno MDCCLXIX Essendo Scriv:o Domenico Bersich. Ovdje se nalaze podaci do 1800, a zatim nakon str. 71 počinje: Registro nuovo Tenuto dalla Reverenda Abbadessa di S(an)ta Maria in Zara in cui vengono registrate tutte le dite de contribuenti

[292] Ibid. 214: »Zuane Martinovich Fauro di Peterzane deue corispondere alle M(ol)to R(everen)de Madri di S. Maria da questa Citta a loro Monastero annualm(en)te a titolo di luiello un cetvertal di Fermento di buona qualità per la casam corte, orto e stalla de animali nec non un paro di polastre femine ogn' anno alla R(everen)da M(adr)e Abbadessa pro tempore per onoranza, tutto cio in virtu dell' obligaz(io)ne assuntassi dal dito Martinovich contenuto in scrittura priom agosto 1741. Quel liuello et onoranza deue intendersi principiata due anni inanzi la confettione di dettoa scrit(ur)a, ciò è del anno 1739.«

[293] Ibid., 20, 23, 24, 34, 36, 79, 185 i dr.

[294] E 13, str. 42–182.

[295] Ibid.

[296] Registro... 1503–1538, 56.

[297] Libro nouo di conti..., 132: »Adi 30 Marzo 1712 Ho riceputo jo sottos(crit)ta dal S. Pietro Franceschi ducati vinti da lire sei solam(en)te per ducatto et q(ue)sti sono per legato lasciato dalla g. Sta Vincenza sua zia all'Altare della B. V. della Pieta val. L 120 et piu un anello d'oro con pietra cristallo bianco à castello lasciato alla B. V. dalla med(esi)ma cioè alla B. V. di rilievo che s'atroce app(ress)o il sud(ett)o Altare dico anelli no 1.

In fede di che jo D(omin)a Catterina Fanfogna Abbad(dess)a mano prop(ri)a l'anello sud(ett)o imediate fu' posto all'imagine pred(et)ta per adimpie il legato del med(esi)mo.«

Kao i prije, i u ovo vrijeme je samostan imao redovite prihode od svojih mlinova.[298] Iako se u sačuvanim knjigama drugi prihodi ne spominju, nema sumnje da je i u ovo vrijeme samostan imao redovite prihode od svojih vinograda, maslinika i solana.

Samostanski prihodi, kao i zbir njegovih dragocjenosti, povećan je krajem XVIII i početkom XIX stoljeća, nakon ukinuća Samostana sv. Nikole i sv. Kate u Zadru.[299] Na taj način povećani prihodi samostana, prema procjeni francuske vlade godine 1806, iznosili su godišnje 4000 njemačkih forinta[300] ili 10585 mletačkih lira. Kada je 1807. ukinut i samostan svete Marcele, i njegove su koludrice sa svojim posjedima prešle Svetoj Mariji.[301] Godine 1815. izjavile su koludrice združenih samostana svete Marije, svete Kate i svete Marcele da njihovi prihodi iznose 21429 mletačkih lira.[302] Odnos svetomarijskih prihoda prema prihodima ova dva druga samostana pokazuje izvještaj iz 1816, prema kojemu su ukupni prihodi Samostana svete Katarine iznosili 1159,17, a svete Katarine 1681,12 mletačkih lira.[303] Prihodi ovih dvaju samostana odnosili su se na prihode od obradivih površina i najamnina za kuće. Svetomarijski prihodi također su bili iste naravi prema sačuvanim računskim knjigama,[304] uz one koji nisu isplaćivani u novcu.

Sliku samostanskih prihoda, odnosno primitaka krajem XIX stoljeća najbolje pruža »Giornale di cassa del monasterio Ste Marie per l'anno amministrativo 1883.[305] Za zadnje decenije XIX stoljeća postoje i mjesečni izvještaji u kojima su zapisani svi primici i izdaci samostanskog ekonomata. Da se ne bi ulazilo u njihovu detaljnu analizu, bit će dovoljno dati kopiju zbirnih računa ovog perioda, kako nam ga konkretno za 1883. daje spomenuti »Giornale di cassa«, jer su po svojoj naravi takvi samostanski prihodi i rashodi bili gotovo za čitave njegove povijesti, pa sve do katastrofe u ovom ratu.

[298] Ibid., 28: »per parte del molin 80L alano« od 1740. za isti mlin »260 alano«.

[299] Vidi bilj. 154 i 155.

[300] Rivista dalm., a. IX, fasc. III, 16.

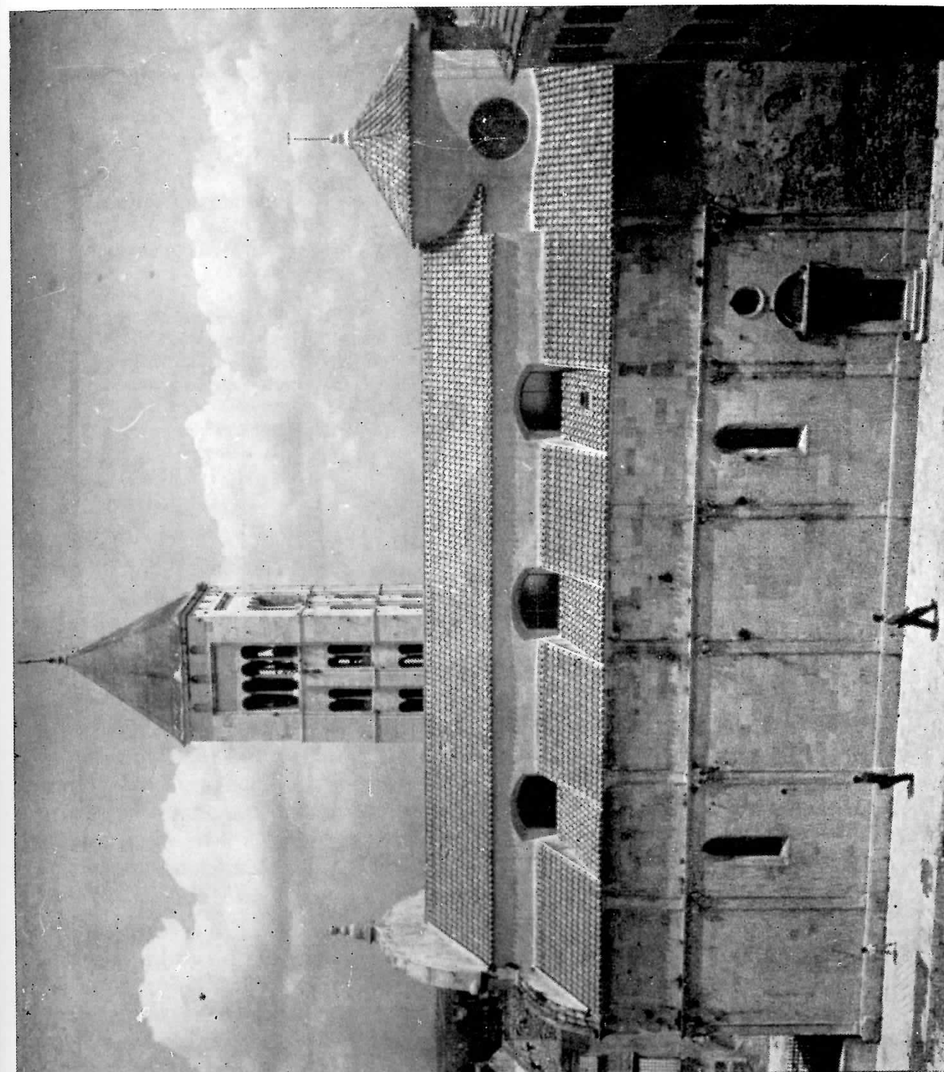
[301] Ostojić, o. c. II, 98.

[302] Historijski arhiv u Zadru, Miscellanea IV, pozicija C, 4.

[303] Foglio dimostrativo di Rediti annui in complesso di Ragione delli due sopressi Monasteri di S(an)ta Catterina e S(an)ta Marcella concentratisi in quello di S(an)ta Maria. Santa Catterina: Stabili di Citta e livelli annui venete L 859 : 17, fruti di tereni di Petercan aprosimativemente in anno venete L 300. Summa 1159 : 17, Santa Marcella – stabili di città 541 : 12, tereni nel teritorio di Nona livelati 1100, fruti di tereni diversi in Peterzane aprosimativamente in anno 40 Lire 1681 : 12.« (Rukopis u samostanskom arhivu).

[304] Libro G De' livelli ... Registro nuovo tenuto dalla R(everen)da di S(an)ta Maria di Zara in cui vengono tutte le contribuenti tanto vero esso Monastero quanto verso li altri due di S(an)ta Marcella e S(an)ta Catterina come segue.

[305] Čuva se u samostanskom arhivu.

Crkva sa zvonikom benediktinskog samostana sv. Marije u Zadru. (Restauracija crkve izvršena 1956. god. sredstvima Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Instituta u Zadru.)

GIORNALE DI CASSA DEL MONASTERIO STE MARIE PER L'ANNO AMINISTRATIVO 1883

Introito

Per affito sopra stabili in citta	3 570 fior.	
Rendita dai prodotti e beni di campagna	5 397 fior.	31 sol.
Livelli attivi	246 fior.	47 sol.
Ricavato dalle saline di Pago	225 fior.	
Pauschale per la scuola	12 200 fior.	
Rendita da carte publiche	100 fior.	80 sol.
Elemosine raccolte in Chiesa	50 fior.	93 sol.
Avanzo dell'anno 1882	21 fior.	50 sol.

Esito

Imposte publiche	1 986 fior.	93 sol.
Spese di culto	707 fior.	56 sol.
Speze per il personale di amministrazione e di servizio	1 150 fior.	65 sol.
Spese di campagna	951 fior.	41 sol.
Spese di cancelleria	14 fior.	69 sol.
Manutenzione degli stabili	417 fior.	43 1/2
Assicurazione degli stabili	59 fior.	90 sol.
Spese per la scuola	1 157 fior.	60 sol.
Spese pel vitto della Comunita	3 607 fior.	51 1/2
Spese pel vestierio, medici, medicine eccl	221 fior.	73 sol.
avanzo 36,59	11 275	42

III

Osim do sada spomenutih dokumenata, koji su se ticali povijesti samostana i njegova materijalnog prosperiteta, postoji još prilično velik broj dokumenata koji nam daju uvid u ekonomsko poslovanje samostana od njegovih prvih početaka pa do kraja XIX stoljeća, dajući ujedno uvid u položaj, obaveze i prava »vilana«-obrađivača samostanskih posjeda. Među ovim dokumentima posebno mjesto zauzimaju već spominjane računske knjige samostana koje upotpunjuju sliku ne samo samostanskog života i njegova ekonomskog poslovanja nego i doprinašaju upoznavanju lika samog Zadra, grada u kojem je samostan djelovao i koji ga je smatrao svojim samostanom »par excelence«.

ovdje, kao i inače, najlakše je pratiti razvitak samostanske ekonomije, odnosno načina upravljanja njome upravo linijom njegova povijesnog razvitka. Na taj način lakše će biti uporediti i svaku novu pojavu, kako sa značajnijim razdobljima u povijesti samostana tako i s onima iz opće povijesti, koliko su imala odraza na život i zbivanja u jednom zatvorenom samostanu.

Prvi podatak koji nam govori o ekonomskom poslovanju samostana kao cjeline potječe još iz vremena opatice Čike. Radi se o već spominjanoj kupovini posjeda u Petrčanima, za koji smo kazali da ga je Čika

kupila »cum suis sororibus«, i naglasili da nam taj podatak govori o ograničenoj vlasti opatice u slučajevima kada treba raspolagati većom samostanskom imovinom.[306] Kasniji dokumenti pokazat će nam da je ta praksa bila redovita u svima stoljećima, a posebno kada se radilo o davanju samostanske zemlje u najam.

Kada se od kraja XII stoljeća počeo osjećati nedostatak i skupoća radne snage, stali su samostani davati u zakup pojedine dijelove, a kasnije i glavninu beneficija. Zemlje su davali u najam pripadnicima svih društvenih razreda: robovima, slugama, oslobođenicima, slobodnim težacima, pučanima i plemićima, laicima i crkvenim licima, pa i drugim samostanima, osobito prosjačkim. U vlastitoj režiji samostani su i dalje obrađivali jedino najbliže zemlje.

Ugovor o najmu sklapao se redovito za sve vrijeme dok određena kultura bude trajala na zemljištu što se davalo na obradu, ponajviše dok zasađeni vinograd bude rađao. Zakupnici koji su ovako obrađivali iznajmljene zemlje davali su s tih zemalja »pro terratico« samostanu određen dio plodova, koji je ugovorom tačno preciziran, a kretao se od jedne desetine. U dokumentima XIV stoljeća pa dalje gotovo redovito će teratikum biti četvrtina prihoda, osim kada se radi o masliniku, jer će tada samostanu pripadati trećina. Pšenica i sijeno obično su se dijelili između samostana i težaka na polovicu.[307]

I dokumenti Samostana sv. Marije koji se odnose na materijalno poslovanje po svojoj naravi su kupovine, prodaje, pogodba i dozvole, dijeljenja i zamjene zemljišnih čestica, formuliranja obaveza, davanja u zakup, u najam ili na obrađivanje samostanske zemlje. Veći broj sukoba, osim onih spomenutih, izgleda da Samostan sv. Marije nije imao u vezi sa svojim posjedovanjima.

Kada je Samostan sv. Marije počeo davati svoje posjede u najam, odnosno do kada je sam u svojoj vlastitoj režiji obrađivao svoja velika prostranstva, nije nam poznato. Iz dokumenata prvi jasan podatak imamo iz 1134. godine, koji govori o već spomenutom sporu između Samostana sv. Marije i sv. Krševana za zemlju »in Brauizo«.[308] Presudom se dozvoljava da kmet Samostana sv. Marije smije i dalje zadržati komad zemlje na kojem je sagradio svoju kuhinju, iako teren faktično pripada Svetom Krševanu. Iz dokumenta nije posve jasno u kakvu je položaju bio svetomarijski kmet prema svome samostanu, odnosno koje je dužnosti imao prema njemu.

Također i dokument iz 1167. godine govori o parnici samostana u obrani posjeda od presizanja koludrica Sv. Platona i o davanju zemlje na obrađivanje. Ovdje se još spominje i obrađivanje zemljišta u vlastitoj režiji: »nos eam semper eam laboravimus et per manus nostras aliis ad laborandum tradidimus«.[309]

306 Ostojić, o. c. I, 129–130.
307 T. Smičiklas, Codex diplomaticus III, 49–50, 238, 254, 338, 359, 360; IV, 5–6, 18, 142–143, 417; V, 583...
308 Cf. bilj. 216.
309 Cf. bilj. 218.

Počevši od XIII stoljeća pa dalje u dokumentima ćemo naći na već sasvim jasno formulirane obaveze obrađivača pojedinih zemljišta.

Kao posebno jasan primjer ovakvih ugovora možemo uzeti ugovor od 11. svibnja 1236. godine kojim skupina seljaka preuzima uz stanovitu rekompenzaciju samostanske zemlje u Brestu da na njima zasade vinograde, koje će obrađivati pod određenim uvjetima. Naime, oni i njihovi nasljednici, dok budu imali ovu zemlju, davat će samostanu jednu desetinu od vina, ulja, smokava i od ostalih prinosa. Ako spomenute plodove prodadu, dat će desetinu od dobivenog novca. Ono što od svježih plodova ponesu kući da pojedu neće im se uračunavati, a ako bi htjeli prevariti onda svaki takav ima platiti kaznu od šest perpera. Na kraju se nalazi klauzula kojom samostan osigurava svoje stalno pravo vlasništva nad dotičnim zemljama, a sastoji se u tome što je ugovorom određeno da sadašnji obrađivač zemljišta, ako iz bilo kojeg razloga ne može ili neće da obrađuje spomenutu zemlju, može tu zemlju prodati nekom drugom licu koje će je preuzeti s istim obavezama prema samostanu. Međutim, ovdje je značajno to što je istaknuto da prijašnji vlasnik mora najprije ponuditi koludricama da li će one dotični posjed kupiti. Tek nakon njihova negativna odgovora obrađivač smije ponuditi drugom kupcu. Prednost imaju članovi krvne ili mjesne zajednice.[310] Slična su karaktera i dva druga dokumenta izdana iste godine.[311]

Iz godine 1237. imamo dokument o zamjeni obrađivača samostanskog posjeda u Petrčanima poklonom. Novi posjednik imat će prema samostanu iste obaveze kao i prijašnji, naime davanje jedne sedmine od svih plodova.[312] Nekoliko godina kasnije, 9 veljače 1242. godine, imamo primjer davanja zemlje u najam ili tačnije na obrađivanje jednom svećeniku. Razlika od drugih takvih slučajeva je u tome što taj svećenik, nasadivši vinograd na dotičnoj zemlji u Petrčanima, neće trebati davati samostanu nikakvih prihoda, nego tek ona osoba koja vinograd naslijedi poslije njega.[313] Za taj posjed bit će teratikum jedna šestina. Ove različite visine teratikuma sigurno su ovisile o kvalitetu zemljišta, ali upućuju još više i na to da o njemu još nije bilo određene službene prakse. Dostavljanje plodova vršilo se ili na mjestu obrađivanja, ako je tu postojala samostanska upravna zgrada, ili je zakupnik trebao svoj reditus donijeti samostanu u Zadar. Ako bi došlo do promjene vlasnika, odnosno obrađivača, bilo poklonom, zamjenom ili prodajom, vrijedit će iste obaveze.[314]

310 V. Novak, Zadarski kartular, 269; T. Smičiklas, Codex II, 5–6.
311 V. Novak, ibid., 270; T. Smičiklas, ibid. 7–8.
312 T. Smičiklas, Codex diplomaticus IV, 24–25.
313 Ibid., 142–143.
314 Ibid. V, 90–91; VII, 116–117, 128, 138–139, 168, 358–359, X, 145; M. Zjačić, Spisi zadarskih bilježnika... 224, 178–179.

Pri zamjeni posjeda kupoprodajom u dokumentima se redovito navodi i cijena koju je novi vlasnik dao starome pro talione, taxacione ili ob venditionem, pa nam to može služiti donekle i kao mjerilo u procjenjivanju veličine pojedinih posjeda.[315]

Iz dokumenata koji govore o prodaji samostanske zemlje drugoj osobi, odnosno izmjeni obrađivača prodajom uz dozvolu opatice, dade se vrlo lijepo utvrditi i koja je sve prava imao obrađivač dotične zemlje. Naime, 1. kolovoza 1277. godine Petar »ciuis Jadre« prodaje zemlju u Bibinjama kao svoju: »totam unam meam vineam« i novom vlasniku predaje i sva svoja prava nad tom zemljom, uz poštivanje obaveza prema glavnom vlasniku – samostanu: »cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, tenedi, possidendi, dandi, donandi, vendendi pro anima indicandi. omni modo alienandi et totam tuam voluentatem ex ea faciendi nemine tibi in perpetuum contradicente, salvo semper omni iure monasterii prelibati . . .«[316]

U zadnjem deceniju XIII stoljeća odnos između samostana i obrađivača njegovih posjeda nije doživio nikakvu promjenu. Vrijedno je ipak spomenuti ugovor sklopljen 19. travnja 1297. godine između samostana i njegovih podložnika »habitantibus in Obrouec«, jer u njemu imamo eklatantan primjer za quatuor ensenia koja su kmetovi bili dužni davati veleposjedniku. Spomenuti samostanski »iobagiones« imaju donijeti u samostan na Božić dvije svinje, na blagdan sv. Skolastike 40 kokošiju, na Urskrs dva teleta i na Malu Gospu dva vola i 40 kokošiju. Završetkom ugovora predviđa se da ukoliko netko namjerava napustiti svoj dio zemlje mora ostaviti i sve što je tu sagradio, a ako je netko uhvaćen u većoj krađi, i to dokažu petorica svjedoka, morat će napustiti sva pokretna i nepokretna dobra na tom teritoriju i biti istjeran »de villa Obrouec cum tota familia sua.«[317] Ovako oštre kazne, posebno protjerivanje sa teritorija na kojem je delikvent kao obrađivač zemlje boravio, upućuje vjerojatno na učestale pojave krađa ili pronevjera, a takve su se mogle lako dešavati samo u udaljenijim mjestima. Da se tu radilo o Obrovcu kod Babinduba, teritoriju tako blizu Zadra, teško je vjerovati, jer je na tako blizom posjedu bila lakša kontrola, a k tome prekršitelju ne bi sudila petorica mještana nego najvjerojatnije koji gradski forum.

Kada je na općoj skupštini Zadrana 9. lipnja 1305. godine utvrđen Zadarski statut, donesene su i neke odredbe u vezi s legatima učinjenim u korist samostana i crkvenih lica. Konkretnom klauzulom bilo je zabranjeno davanje nekretnina u korist samostana i redovnika,[318] ali je to kasnije reformacijom izmijenjeno tako da su se nekretnine mogle staviti u zapis ali, pod uvjetom da samostan ili redovnik proda tu nekretninu svjetovnom licu u roku od 6 mjeseci pošto je stekao legat. U protivnom slučaju legat je bio ništav, a nekretnina se davala nasljednicima.[319] Onaj, pak, koji je preuzeo zemlju na obrađivanje kao i ranije imao je pravo »ius suum« prodati kome je htio. Ako pogodbom o zasnivanju emfiteuze nije drugačije ugovoreno, važila je statutarna odredba, po kojoj je obraditelj bio dužan, za slučaj da je htio prodati svoje emfiteutsko pravo, prvo obavijestiti o tome vlasnika zemljišta i ponuditi mu pred dvojicom svjedoka uz određenu cijenu. Ako se vlasnik nije mogao složiti s obzirom na cijenu, obraditelj je mogao ponuditi svoje pravo na prodaju drugoj osobi. Složivši se s tom osobom u pogledu cijene, bio je obraditelj dužan da uz cijenu ponudi svoje pravo pred dvojicom svjedoka ponovo vlasniku zemljišta, koji je morao u roku od osam dana dati konačan odgovor da li će uz tu cijenu kupiti zemljište ili ne. Tek tada je obrađivač bio pravno posve slobodan da zemljište proda.[320] U vezi sa spomenutim statutarnim odredbama, koje su potpuno razradile odnose vlasnika i obrađivača zemlje svih staleža i društvenih slojeva, u kupoprodajnim ugovorima od sada će se redovito isticati da će novi vlasnik (obrađivač) davati samostanu svoj redditus »secundum formam statutorum Jadre.«[321]

Dva dokumenta iz 1338. godine, koji govore o davanju samostanske zemlje u Bibinjama u zakup, pružaju vrlo zanimljiv podatak. U njima se određuje da zakupnik treba svoj reditus donijeti na obalu »in barca ipsius monasterii«,[322] odnosno »in barca dicti monasterii«.[323] Ova nas dva podatka moraju svojim sadržajem nužno uputiti na opravdanu pretpostavku i zaključak da je samostan posjedovao brodove koji su mu bili potrebni za transport prihoda iz priobalnih i otočnih posjeda.

Sve svoje zemlje samostan nije uvijek davao pod istim uvjetima, niti na isto vrijeme, te je ugovorom obrađivač mogao zemlju dobiti na četiri,[324] tri,[325] dvadeset godina,[326] a i na neodređeno vrijeme.[327] Godine 1341. obrađivači samostanske zemlje na Ižu trebali su od pšeničnog uroda davati polovicu: »unum modium et dimidium grani«.[328] Od maslinika se davala 1/3 prinosa.[329]

Kako je i do sada rečeno, samostanskom imovinom upravljala je opatica, ali uz saglasnost s ostalim koludricama, pogotovo kada se radilo o ugovorima ili izdacima veće sume novca.[330] Od druge polovine XII sto-

[315] Cijena pri ovim kupoprodajama kretala se od 60 groša do 40 libara: T. Smičiklas, Codex diplomaticus X, 145, 152; VII, 116–117; IX, 511–512; VII, 358–359, 168, V, 90–91.

[316] Ibid. VI, 216–217.

[317] Ibid. VII, 273–274.

[318] Statuta Jadertina Lib. III, cap. XIV/I. Beuc, Statut zadarske komune iz 1305. godine, Vjesnik državnog arhiva u Rijeci II, Rijeka 1954, 665).

[319] Statuta Jadertina, Reformationes br. 131, I. Beuc, o. c., 722.

[320] Statuta Jadertina Lib. III, cap. LXXXVIII, I. Beuc, o. c., 624.

[321] T. Smičiklas, Codex diplomaticus IX, 329–330, 511–512; X, 76, 145, 152. 248, 279–280, 398–399, 406–407, 575–576, 595, 640–641, XII, 444–445.

[322] T. Smičiklas, Codex diplomaticus X, 398–399.

[323] Ibid. 406–407.

[324] Ibid. XI, 44–45.

[325] S. Gunjača, o. c., 311, 313, 314.

[326] T. Smičiklas, Codex diplomaticus VII, 358–359.

[327] Ibid. VII, 273–275, X, 398–399, 406–407.

[328] Ibid. X, 640–641.

[329] Ibid. X, 640–641; S. Gunjača, o. c., 309, 313, 314.

[330] T. Smičiklas, Codex diplomaticus X, 640–641, XIII, 44–45.

lješa samostan će imati i svog advokata, koji će samostan zastupati pred civilnim forumima i koji će voditi brigu o samostanskom ekonomskom poslovanju u vrijeme kada nema opatice, a uz suradnju vikarija i ostalih koludrica.[331] Kasniji prokurator preuzima upravo službu ovog advokata.

Od zadnjih decenija XV stoljeća pa sve do najnovijeg vremena podaci koji govore o samostanskoj ekonomiji gotovo u svima njezinim vidovima veoma su obilni iako nisu i sasvim potpuni. Naime, brigom opatice M. Benedikte Braun u zadnji čas, kada su se ispred bombardiranja u II svjetskom ratu sklanjale najveće samostanske kulturne dragocjenosti, u skrovište je ubačeno između ostalog i nekoliko knjiga samostanske administracije, koje obuhvaćaju period od 1486. godine pa sve do kraja XIX stoljeća. Istina bilo je i više takvih knjiga, ali se na žalost nisu mogla skloniti, tako da ih danas ima devet sačuvanih, uz nekoliko neuvezanih folija s početka i s kraja ovog perioda. Osim onih koje su vođene od 1538. do 1571, sve su ostale računske knjige vođene talijanskim jezikom zadarskih govornih karakteristika. Za sve se može kazati da su pisane veoma čitko i razumljivo, a vodile su ih same koludrice, i to opatica sama ili posebno koja koludrica određena za tu službu. Nekada je podatke u knjige unosio samostanski prokurator. Izvještaj o prihodima i rashodima samostana koji su u XIX stoljeću koludrice podnosile nadbiskupskom ordinarijatu potpisivale su opatice i dekana.

Uz podatke o samostanskoj ekonomiji, tj. o njegovim prihodima, rashodima i posjedima, ove nam računske knjige daju obilje i drugih podataka značajnih za zadarsku toponomastiku, onomastiku njegovih žitelja i dakle su potekli, podatke o zadarskom zanatstvu i onom njegove okolice, o govornom jeziku i pismu jednog zaista dugog vremenskog razdoblja od ravnih 400 godina te konačno o kretanju cijena prehrambenih artikala, artikala široke potrošnje i zanatskih usluga većeg ili manjeg obima. U spomenutim knjigama ima vrlo malo podataka o ugovorima sklopljenim između samostana i obrađivača njegovih posjeda. Redovito su tu samo konstatacije da netko posjeduje dotični posjed i da na njega ima davati određeni godišnji livel.[332] Kako je ranije rečeno, visina livela bila je vrlo varijabilna i dirigirana sigurno veličnom samih posjeda. Neke od ovih knjiga sređivao je bar u njihovu početku samostanski prokurator, a kasnije su podatke o primljenom

[331] Ibid. X, 640–641, XIII, 44–45.

[332] Libro di amministrazione No 16, 84: »Adi 8 setebre 1499 Gelena Basanova die dar per liuello de un orto posto al castelo di san Francisco lire una soldi dieci al anno il liuello commincia adi ut sup(ra).« – No 12, 294: »1622 li 17 marto. Orza figluola di Matio Giuran deve dare per livelli di un orto a lei affitato nal 1620 l'ult(im)o di settembre a ragion deli L 1 : 4 all'anno per doi anni finiranno l'ult(im)o di settembre futuro.« – Libro G. De' Livelli ed affiti..., 16: »Vicenzo figlio del... deue pagar L 136, soldi 8 di liuello all'anno della Casa con bottega sotto, e col orto dirimpetto la chiesa di S(an)ta Maria.« Ovaj podatak je iz 1767. Ista visina livela bila je do 1800.

ili pak utrošenom unosile same koludrice za to određene.[333] Ima nekoliko primjera koji jasno pokazuju kolegijalni način upravljanja samostanskim dobrima, budući da odluku donosi opatica uz pristanak ostalih koludrica i samostanskog prokuratora.[334]

Uz podatke o visini »afita« za kuće koje je samostan iznajmljivao nalaze se i dragocjeni podaci za toponomastiku Zadra, jer se uz kuću navodi i njezin položaj u gradu te tako dobivamo nazive gradskih ulica i njegovih lokaliteta.[335] U istim knjigama ima više podataka koji govore o trajanju »afita« pojedinih kuća, jer su neke od njih dane na tačno određeno vrijeme (matura ogn'anno,[336] per doi anni...[337]) ili pak za stalno[338], te se često navodi da najamninu plaćaju nasljednici onoga koji je u svoje vrijeme dobio kuću u najam.[339]

Sve su te knjige po načinu kako su vođene uglavnom tipizirana karaktera. Strana knjige uvijek je zapisana na desnom foliju ali de facto to nije prva strana dotične materije nego druga, jer su knjige redovito

[333] No 16, 12: »Tomazo supra scrito die aver per lauori fati al monastero zoe per manifatura et pilice et per pilar fati... in tuto 11,7.« – Registro d' amministrazione No 14, dal 1553–1564 (hrvatski), 46: »Da Jadri najprije mucinigi ća čini derva pa ća mli masline 10 soldini pacha Mihi četire soldini ća mli pacha Jadri donese jednu vrićicu specii za 10 soldini pak čini derva dva dni za libru i 4 soldini ća nosi uli idesto i drugo leto mli masline i nosi uli i testo 14 soldini to se izbati u fit i čini derva drugo leto 30 soldini i 20 soldini ća goni u malin ća rabi micka dvadeset i sedam soldini ća japno vozi a micha ća rapi u mostiru trideset soldini i dua da jadri 3 libre i dospi fit za dva lita.« Inače samostanski troškovi su se odnosili na plaćanje ispovjednika, kapelana, propovjednika, za bravara, čuvare samostanskih posjeda, za hranu, vizitatora i sl., vidi No 17 amministrazio 1593–1661, 83–88.

[334] Kada su tri samostana, »tre conventi Nobili di questa citta«, davali »a perpetuo livello« jednu svoju kuću, odluka je donesena uz pristanak opatice »con la altre monache professe, la quale fata la sudetta propositione alla altre Religiose componenti il Capitolo accordano at assentono alla sudetta propositione et dano facolta al loro Procuradore di poter stipular in publica forma...«, Libro nouo di conti..., 56, na dan 30. ožujka 1763. Nekoliko godina ranije, 1744, kada je trebalo isplatiti za neke radove jednu veću sumu novca odluku su donijele »R(everendissi)ma Madre Francesca Soppe Fortezzi Abbad(ess)a del Monast(er)o di S. Maria ed altre M(ol)to R(everen)de Monache d'esso monastero capitolarmente Congregate alla presenza del Nobil S^{0} Natal Dott. Nassi Sindico del sudetto monastero.«, ibid. 167.

[335] Registro... 1503–1538, 41: »1506, gergur Matulić da Savar de dar par afito de una casa posta nello coret aprosso el forno L 10.« – Registro... No 14, 68: »1563 kuća kod svetoga Vida peruce marca cherludova jima davati o maloji stomorini 18 libar naleto. Kuća zakapićem plaća (seste) 6 libar ku derži jadi o svetokatarini m.t.i.p.s. isestesete i pet tekuci.« – Libro nuovo di conti..., 127: »Ma Mto Rda Made suor Maria Pechiari al pnte abbada del Monasto di Monasto Nobili di questa Città col ser loro Pro(curado)re dano et ad affitto concedono una casa di esso Monasso situata in questa citta in strada larga all'incontro della casa et bottega di dno Fran. co Piassa orefice all' Alfier Carlo... in raggion ducati dodici da lire 6 : 8 per ducato all'anno.« – ovaj podatak zapisao i potpisao Grigorio Calcina Procurador.

[336] E 13, 3 i dr.

[337] Ibid., 39.

[338] Libro nuovo..., 56; E 13, 177.

[339] No 203: »1617 li 23 Feb.o Li heredi sud. i devono dare per il suo affitto a ragion sud(et)o per anni 3 et mesi sei...«, i tako slično u svim ostalim računskim knjigama – Libro G., 12: »Li nobili SSi coeredi Civalelli, che sono... devono pagare li censi...«

tako vođene da je na lijevoj strani stavljena obaveza, odnosno visina obaveza obrađivača posjeda ili uživaoca kuće, a na desnoj strani slijede zapisi o ispunjenoj obavezi iz godine u godinu. Jedino ako je na desnoj strani ispunjen sav prostor onda se prelazi istim podacima i na lijevu stranu.[340] Kada su pak u računskim knjigama podaci o novcu dobivenu prodajom, npr. vina, onda se na desnoj strani nalaze zapisani troškovi koje je samostan imao za dotičnu godinu ili mjesec.[341] U istim knjigama bilo je i sumarnog pregleda materijalnog poslovanja pojedine opatice nakon isteka njezine dužnosti.[342] Ono pak što je iz svih knjiga očito jest to da su osim njih postojale i druge računske knjige koje do danas nisu sačuvane, a morale su imati karakter centralnih knjiga ekonomata, jer se u svim sačuvanim knjigama nailazi na pozivanje na druge knjige, »posto in libro No« ili »posto in libro vechio«,[343] kadgod se govori o nekom »livelu« ili »afitu« koji nije ponovo sklopljen.

Svaka od ovih knjiga bogatstvom svog sadržaja dala bi dovoljno materijala za prilično detaljnu obradu ekonomskih prilika samostana dotičnog perioda, kao što bi dala i vrlo dragocjen materijal za društveni i ekonomski lik Zadra tog vremena. Ovdje to prelazi predviđene okvire, pa je zato i dan samo sumaran prikaz, koliko je najnužnije da se vidi način ekonomskog poslovanja samostana, gotovo nepromjenjiva i tipizirana od XV stoljeća pa sve do najnovijeg vremena.

Od druge polovice XIX stoljeća pa dalje sačuvan je zbir neuvezanih folija lijepo sređenih i zapisanih mjesečnih izdataka i primitaka u ovom samostanu. U njihovu podrobniju analizu nije potrebno ulaziti, jer je za opću sliku dovoljan i sumaran prikaz prihoda i rashoda koji je dan prije, a koji su koludrice uz potpis opatice i dekane podnosile nadbiskupskom ordinarijatu.

*

Na kraju ću samo spomenuti dvije djelatnosti zadarskih koludrica Svete Marije. Jedna im je pridonijela povećanju prihoda, a druga im nadaleko pronijela ugled i slavu. Radi se naime o vađenju bisera kojim su se koludrice bavile u XIII stoljeću, vadeći sa svojim ljudima i na svojim lađama bisernice u novigradskom zaljevu, da bi očišćeni biser upotrebljavale kao ukras za skupocjene crkvene paramente, koje su marljivim rukama izrađivale i velikom vještinom ukrašavale.[344] Nije poznato kada su se koludrice prestale baviti ovim obrtom. Druga njihova djelatnost mnogo je značajnija i tim dragocjenija što su njezini vrijedni ostaci sačuvani do danas. Radi se o historijskom crkvenom tekstilu od XIV do XVI stoljeća, koji su one same izrađivale: o antipendijima, stolonima i dijelovima pluvijala vezenih zlatom na svili, a zatim o zbirci dragocjenih čipki od XVI stoljeća pa naprijed,[345] koji se čuvaju u samostanskoj riznici.

Osim spomenutog blaga, do danas je u riznici Svete Marije sačuvano i mnogo zanatsko, odnosno umjetničkom vrijednošću i starinom značajnih relikvijara, posuđa, minijatura i slika, koje uz velik broj povelja i starih knjiga pružaju neprocjenjivo blago našem nacionalnom kulturnom inventaru.[346]

Uzevši samostansku povijest u cjelini i u pojedinim vidovima njegova djelovanja, može se s pravom kazati da je njegova povijest i povijest našeg čovjeka, našeg grada i našeg naroda. S njima se zajedno penjao, s njima napredovao, s njima i trpio. Nije zato nikakvo čudo da je tokom čitave svoje povijesti tretiran od domaćih ljudi, od našeg čovjeka s tolikom pažnjom, što su najbolje pokazivali njegovi brojni posjedi, što su koludrice uzvraćale brižnim čuvanjem povjerenih im kulturnih i nacionalnih dragocjenosti, svojom kulturnom, odgojnom i karitativnom djelatnošću. U ratu godine 1941–1945. Samostan sv. Marije srušen je do temelja, crkva je ostala bez krova, a redovnice su se morale skloniti u zgradu Zmajevićeva sjemeništa. Međutim, iako je srušen samostan, iako je propalo mnogo toga što je uz njega najuže bilo spojeno, brigom redovnica i hrabrim čuvanjem tajne pred nacistima uspjele su sačuvati gotovo sve ono što je za samostansku i nacionalnu povijest bilo najvažnije, a to su dokumenti, pergamene, razni radovi, zlato i srebro Zadra.[347]

Odmah poslije rata pristupilo se konzerviranju i postepenoj obnovi historijski najvažnijih objekata vezanih uz Samostan svete Marije posebnom brigom i sredstvima koje je osiguravala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti preko svog Instituta u Zadru.[348] Dana 29. ožujka 1967. god. sklopljen je ugovor između Nadbiskupskog ordinarijata, Skupštine općine Zadar i Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti o namjeni pojedinih zgrada samostana, modalitetima obnove i korištenja dijela samostana za Stalnu izložbu crkvene umjetnosti.

[340] Ovo je redovita pojava u knjizi Libro nuovo..., 30, 37, 44, 94, 185 i dr.

[341] No 16, str. 136, 157; No 17, 83–88.

[342] No 17, str. 83.

[343] No 12, 46: »Zuane Bodulich die dar per liuello di una casa posta al incontro del G. Batista... come apar nel libro vechio al 63.« Ovaj podatak potječe iz »1600 adi 11 febrario«, pa kada se tada dotična knjiga zove »libro vechio« sigurno je ona i mnogo starija.

[344] Archivio storico per la Dalmazia vol. IV, 94–95; M. Klarić, Život s crkvom V, 199; Sveti Benedikt i njegovo djelo 119.

[345] Marjana Gušić, Zbirka čipaka sv. Marije u Zadru, Radovi JA u Zadru VI–VII, Zagreb 1960, str. 81–96.

[346] V. Novak, Manastir sv. Marije – riznica hrvatske devetvekovne prošlosti, 98–104; Jakov Stipišić, Inventar zadarskog trgovca Mihovila iz arhiva Sv. Marije i njegovo značenje za kulturnu povijest Zadra. Zadarska revija 2–3/1967, 191.

[347] V. Novak, o. c., 108–109.

[348] Ksenija Radulić, Konzervatorski zahvati poslije oslobođenja u kompleksu Sv. Marije, Zadarska revija 2–3/1967, 209.

THE CONVENT OF ST. MARY AT ZADAR – FROM ITS ESTABLISHMENT TO THE PRESENT DAY

Summary

In the year 1066, during the rule of the Croatian King Petar Krešimir IV, the Zadar lady patrician Čika raised in her city the Convent of St. Mary, at a site where, according to the tradition of the Convent, there had stood another convent earlier in history. Upon the Convent, whose lady superior she had become, Čika bestowed out of her dowry both estates and funds for the completion of the church and the acquisition of necessary church books and paraphernalia. There can be no doubt that she was responsible for individual citizens' conferring gifts and donations upon the church. Even King Petar Krešimir himself presented, »at the request of His Sister Čika«, the church with the King's Freedom and considerable landed property on Croatian territory. Whereupon the King's example was followed by the municipality, dispensing the Convent from paying all and sundry taxes and making to the church the gift of one of the city's islands. The same benevolence towards the Convent was shown also by the City's dwellers and the Croatian nobility throughout the history of the Convent, conferring upon it during life or by last will parts of their legacies. Of the numerous »daughters of God« pertaining to this sacral establishment of special interest is Čika's daughter and successor, Većenega, who had the Convent's capitol raised, cared for the construction of a belfry, which was financed by the first Croato-Hungarian King Koloman, defended the reghts of the Convent on all occasions, and acquired new estates. Other nuns, some more, others less, were rather watchful as to observing the Convent's rules of discipline; they likewise would acquire the necessary books and other articles, estates and privileges, or have the old ones confirmed anew. Thus, in the course of its history through nine centuries, the Convent was accumulating the riches of this world and becoming ever more reputable, eventually to be one of the most celebrated and richest not only in Dalmatia but in the whole of Croatia.

The sacral establishment in question, having acquired such reputation, would on no account enclose its activities within the walls of the Convent Proper intended exclusively for the daughters of the rich patrician families of the city of Zadar; it would up its doors wide also to the Benedictine nuns of those Zadar or other nunneries outside the City that had to abandon their homes for this reason or that. More, the Convent would admit candidates recruited from various other Dalmatian twons, from Croatia, Bosnia and Hungary, even, admitting undoubtedly also girls and women from the City's environs who did not belong to the class of privileged nobility. The broad- mindedness and broadness of spirit displayed by the Convent sisters were fiercely opposed by the Venitian administration of Zadar after the Convent had come into their hands. It would seem, however, that there was little or no result from such opposition, for, despite all external difficulties and attempts at interference, the Convent was fully imbued with a Croatian spirit and the Croatian language, as noted during the 16th and 17th centuries by the Pope's visitors, to which effect in later times also a number of preserved books and names of nuns bear witness. True, the nuns would have had no particular method enabling them to put in a resistance by showing their disagreement with the Venetian endeavours; it is noteworthy, though, that, a form of opposition was found in their conferring upon the Doge but the title of »Doge of Venice« or »Doge of Venice etc.«, but never »Doge of Dalmatia and Croatia«, thus manifesting their attitude towards unwished-for »protectors«.

It ought to be stated, however, that all those gifts in the form of gold, silver, coins, objects of art and books that the citizens of Zadar and the people outside the City walls were giving the Convent would not remain dead capital. By these means the Convent would enrich its cultural inventory, keeping the treasures for the generations to come; decorate and expand the church and raise convent buildings; without forgetting, however, the City, which considered the Convent its own. It should be added that the nuns were extremely busy in the city – helping the poor, elderly and disabled; caring for two hospitals and a workhouse; conducting at their own expense a girls' school; in short, making themselves helpful in every way, both in the City Proper and its environs. No wonder, therefore, that more often than not the Convent would receive in safe keeping both from individuals and the municipal authorities various valuables and documents, the »gold and silver of Zadar«, as it were, which, jointly with similar such treasures owned by the Convent, would be preserved by and large by the nuns throughout the subsequent stormy centuries at the price of greatest sacrifices on their part, and also throughout the cataclysm of the Second World War.

IVO PETRICIOLI

UMJETNIČKA BAŠTINA SAMOSTANA SV. MARIJE U ZADRU

Izuzetno značajan položaj koji zadarski Samostan benediktinki zauzima u kulturnoj historiji hrvatskog naroda ima svoje opravdanje i sa stanovišta historije umjetnosti. Reprezentativni dijelovi njegove arhitekture, crkva, zvonik i dvorana kapitula, idu u red najvrednijih spomenika našeg primorja, a bogat umjetnički inventar sakupljen tokom stoljeća može se smatrati jednim od najvažnijih u našoj zemlji. O tom vrijednom materijalu postoji dosta stručne literature, ali je daleko od toga da bude potpuna. Većinom su ti radovi zastarjeli, a u novije doba su se obrađivali parcijalno tek pojedini problemi. Bez sumnje dragocjeni podaci o arhitekturi, do kojih se došlo zahvaljujući tragičnim razaranjima drugog svjetskog rata, ostali su neobrađeni. U želji da donekle nadoknadim taj manjak, htio bih na ovom mjestu u povodu velikog jubileja Samostana iznijeti pregled sveukupne njegove umjetničke baštine, od dijelova arhitekture do pokretnog inventara. Daljim nastojanjima i radom naših stručnjaka ovaj će se pregled upotpuniti i vjerojatno korigirati. Što više studija o tom materijalu treba ne samo željeti nego i zahtijevati.

Arhitektura

Najstariji objekt samostana bila bi crkvica sv. Marije koju poznajemo samo iz izvora. Kako je poznato, Čika je pri osnutku samostana dobila na upotrebu »*ecclesiolam sancte Marie Minoris ante portam Bellate*«.[1] O toj crkvici nema drugih podataka, a nije se dosad našlo ni njezinih materijalnih ostataka. Doduše sistematsko arheološko istraživanje unutrašnjosti današnje crkve i prostora pred fasadom nije izvršeno, a vjerojatno će se na toj površini naći neki trag njezinih zidova. Ukoliko

[1] V. Novak, Zadarski kartular samostana svete Marije, Zagreb 1959, str. 242.

še ovdje ponavljao slučaj kao na drugim zadarskim blokovima-insulama da se sakralni objekt nalazi na jednom od sjeverozapadnih uglova bloka na križanju karda i dekumana, vjerojatnije bi bilo da se ostaci te prvotne crkvice nađu na prostoru pred fasadom današnje. Može se pretpostavljati da su ulomci crkvenog kamenog namještaja s karakterističnim preromaničkim ornamentima, koji su pronađeni kao spoliji u svodu kapitularne dvorane, većim dijelom porijeklom iz te »ecclesiole«. Od tog materijala treba posebno istaknuti ulomak zabata oltarne pregrade s križem i pticama u plitkom reljefu koji pokazuju znatnu originalnost kad se usporede sa sličnim reljefima. Na terenu samostana pronađeno je ulomaka plastike VI st. pa ne isključujemo mogućnost da je »ecclesiola« bila starija ili se tu nalazio neki drugi starokršćanski objekt.

Za današnju crkvu sv. Marije smatralo se da je renesansna građevina koja je nastala na mjestu srednjovjekovne. Nakon ratnog razaranja, pod raspucanom novijom štukaturom mogli su se nazreti kameni stupovi s kapitelima. Istraživanjem koje je proveo konzervator G. Oštrić otkrivena je polukružna apsida sjeverne lađe i između stupova kameni lukovi romaničke obrade. Oštrić je također prvi zapazio da prvi par stupova do ulaza, četvrtasta debla, nije obložen štukaturom i da je identične obrade kao renesansna fasada i jugozapadni zid. Opravdano je pretpostavio da su podignuti na mjestu stare fasade, koja je bila porušena kad se crkva produljila u doba renesanse. Mogao se tako rekonstruirati približan oblik prvotne crkve, koja ide u red ranoromaničkih benediktinskih crkava – jednostavnih trobrodnih bazilika s trima apsidama, kao što su npr. crkva sv. Petra na Rabu ili crkva u Sv. Lovreču Pazenatiškom.[2] Ta je bazilika bez sumnje ona koju je dala sagraditi Čika, a bila je posvećena g. 1091.[3] Kapiteli stupova su, na žalost, toliko otučeni pri žbukanju da se od originalnog plastičnog ukrasa ne vidi gotovo ništa. Tek se može ustanoviti da su imali »korintski« oblik.

Uz tu baziliku sa sjeveroistočne strane prigrađen je u jednom zahvatu zvonik i kapitul. Kako nam svjedoče izvori – Većenegin epitaf u kapitulu i nakon oslobođenja otkriveni Kolomanov natpis na zvoniku – sagrađeni su od 1105. do 1111. god. I na jednoj i na drugoj građevini vide se iste stilske osobine. Romanički stil se ovdje očituje u punoj svojoj zrelosti i stilskoj jasnoći. Stupovi imaju kristalno čiste kubične kapitele, jednostavan oštro modeliran ornament palmete. Slijepi lukovi i pojasevi na svodovima fino su klesani s jasnim bridovima. Kapitul je pravokutna dvorana duga 11 m, a široka nešto manje od 6 m. Presvođena je svodom u obliku polovine valjka. Taj je svod ojačan sa četiri pojasa (franc. *doubleaux);* oni izviru iz pilona koji su jedan nasuprot drugome poredani uz bočne zidove. Piloni se sastoje od donjega dijela, stupa koji slobodno stoji, i gornjega dijela – manjeg polustupa oktogonalnog oblika. Stupovi su imali oktogonalno ili okruglo deblo, baze, kubične kapitele i imposte iz kojih izviru spomenuti manji polustupovi. Polustupovi su manje istaknuti, nemaju ni baze ni kapitela. Nad njima teče vijenac s frizom palmeta koji označava bazu svoda i teče kontinuirano oko cijele prostorije. Između pilona nalaze se slijepi lukovi, unutar kojih su se na sjeveroistočnom zidu otvarali prozori (na mjestu današnjih). Na jugozapadnom zidu, unutar slijepog luka na južnom uglu, nalazi se Većenegina grobnica. Ona se sastoji od sarkofaga ugrađenog u zid nad kojim je konstruirana bifora, tako da je gornja ploha sarkofaga ostala slobodna. Bifora je uokvirena romaničkim srpastim lukom. Čitava je grobnica izrađena od pomno klesanog sivog mramora. Jedino je stup s kapitelom bifore od domaćeg vapnenca. Nema na grobnici nikakva plastična ukrasa. Jedini su ukras četiri natpisne ploče. Najvažnija je ona koja se nalazi poviše luka koji

Sl. 1. *Fragment zabata oltarne pregrade pronađen u kapitulu sv. Marije*

[2] A. Mohorovičić, Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera, Ljetopis Jug. akademije knj. 62, Zagreb 1957, tab. 5 i 34.

[3] V. Novak, o. c., str. 250.

uokviruje biforu, a donosi u stihovima dataciju, godinu 1111, i podatke o gradnji kapitula i zvonika. Ostale tri, dvije sa strane a jedna na prednjoj strani sarkofaga donose poetske tekstove koji slave pokojnicu. Paleografske osobine natpisa drukčije su od natpisa na zvoniku. Kapitul je dekoriran g. 1842. u oblicima neoklasicizma, tako da su na jugozapadnom bočnom zidu tri slijepa luka i odgovarajući piloni potpuno uništeni. Na sjeveroistočnom je uništen jedan pilon a drugi teško oštećeni. Od preostalih stupova (donjih dijelova pilona) tri u jugoistočnom dijelu prostorije, na oba zida, imaju oktogonalna debla, a jedini preostali u sjeverozapadnom dijelu ima okruglo deblo. Pretpostavljam da su sva četiri stupa u jugoistočnom dijelu kapitula imali oktogonalna debla a sva četiri u sjeverozapadnom okrugla. Na to me navodi također i činjenica što se u prostoriji na prvom katu zvonika nalaze dva stupa s oktogonalnim deblima u jugoistočnom, a dva s okruglima u sjeverozapadnom dijelu. Kapitulu vjerojatno pripada oktogonalni stup s kubičnim kapitelom uzidan kao spolij u dvorištu kuće u Daničićevoj ulici.

Sa sjeverozapadne strane kapitula diže se zvonik. Njegov jugoistočni zid djelomično zatvara sjeverozapadnu stranu kapitula, a preostali prostor zauzima stubište koje vodi na prvi kat zvonika. Prostorija u prizemlju zvonika, originalna riznica i arhiv samostana, povezana je s dvoranom kapitula manjim jednostavnim vratima, a prostorija na prvom katu komunicira s kapitulom preko vrata lučnog oblika koja su vodila na manji balkon koji se naslanjao na jake konzole, ojačane polustupovima. Tragovi tog balkona lako se mogu uočiti. Luk vrata ima na bazi isti reljefni motiv palmeta koji je isklesan na vijencu kapitula.

Zvonik koji se do danas sačuvao nije u čitavoj visini originalan. On je rekonstruiran u prvoj polovini XV st. od prvog kata naviše, o čemu ćemo govoriti kasnije. No kako se pri toj rekonstrukciji pazilo da se zvonik obnovi u istom obliku, danas imamo pred sobom uglavnom vjernu kopiju, tako da na ovom mjestu možemo promatrati čitavu kompoziciju zvonika kao nedjeljivu cjelinu. Zvonik je četverostrana zgrada kvadratnog tlocrta sa stranicama od 5,80 m. Mramornim profiliranim kornižima podijeljene su mu vanjske plohe u prizemlje i šest »katova«. Završava četverostranom kamenom piramidom. Unutrašnjost mu je podijeljena u tri prostora: prizemnu presvođenu riznicu, presvođenu prostoriju na prvom katu, koje smo spominjali, i glavni prostor u kojem se danas nalazi drveno stubište. Tom prostoru odgovara pet gornjih »katova« markiranih na vanjskim plohama. Ulazna vrata nalaze se na jugoistočnom zidu, nad svodom kapitula. Od vanjskih ploha prizemlja vidljive su dvije, sjeveroistočna i sjeverozapadna, i dio jugozapadne (prema crkvi). One su oslobođene od prigradnja iz prošlog stoljeća prvim konzervatorskim zahvatom nakon rata.[4] (Četvrta ploha nalazi se, kako sam rekao, u kapitulu). Te su plohe sasvim glatke, ne otvara se na njima nikakav otvor. Kako taj dio zida nije zahvaćen restauracijom iz XV st., možemo lijepo studirati originalnu klesarsku fakturu. Kameni blokovi su većinom spoliji iz antike. Na jednom, sasvim nisko do sjevernog ugla, primjećujemo i ostatke profilacije. Ispod korniža koji dijeli prizemlje od prvoga kata nalazi se donatorski natpis kralja Kolomana, otkriven g. 1946. Uklesan je u pojas sastavljen od mramornih ploča i proteže se po cijeloj duljini vidljivih ploha. Mramorne ploče su različitih dužina, ali iste visine. Slova su klesana u kapitali, a imaju prosječnu visinu od 12 cm. Natpis počinje na sjeveroistočnom zidu i zahvaća slijedeći tekst: + ANNO·INCAR·DNI NRI· IHV·XPI·MIL·C·V·POST VICTORIAM ET PACIS PRAEMIA·IADERAE INTROITVS·A DEO CONCESSA. Nastavlja se na sjeverozapadnom zidu: PROPRIO SVMPTV HANC TVRRI SCAE MARIAE VNGARIAE. Na tome mjestu bio je oštećen novijim otvorom koji je probijen na zidu. Od riječi DALMATIAE pronađen je g. 1949. fragment LMAT, a od riječi CHROATIAE sačuvala su se tek zadnja slova TIAE u nastavku natpisa. Godine 1950. popravljeno je oštećenje u zidu i slova koja su nedostajala zamijenjena su kopijom. Ljeti 1965. pronađen je u zgradi samostanskog parlatorija naknadno uzidan fragment sa slovima AE CHRO. Tekst se dalje nastavlja CONSTRVI ET ERIGI. Natpis završava na jugozapadnom zidu: IVSSIT REX COLLOMANNVS.[5]

Poviše toga natpisa plohe zvonika su raščlanjene horizontalno spomenutim kornižima i vertikalno lezenama. Jednako je na sjeverozapadnoj, sjeveroistočnoj i jugozapadnoj strani, a jugoistočna se nešto razlikuje. Uz uglove se nalaze lezene sa stepeničastim rubom prema centru plohe, koje se pod strehom horizontalno spajaju, stvarajući okvir plohe. Po sredini plohe penje se slična lezena, koja završava pod šestim »katom«. Na vanjskim plohama koje odgovaraju presvođenoj prostoriji na prvom katu otvaraju se dva manja romanička prozora, od kojih je onaj na sjeveroistočnom zidu originalan, a onaj na sjeverozapadnom je rekonstruiran god. 1950. Na jugozapadnoj strani otvaraju se ulazna vrata u zvonik, a u većoj visini, ispod samog svoda prostorije, nalaze se uska vrata s četiri stepenice koje se penju. One vode u uski hodnik sagrađen između sjeveroistočnog zida crkve i zvonika, a taj hodnik obilazi ugao i vodi na ulazna vrata u glavni prostor zvonika. Vrata se nalaze, kako sam spomenuo, na jugoistočnoj strani poviše svoda kapitula. Ta vrata imaju gotički luk, jer pripadaju rekonstrukciji XV st. Slijede dva »kata« bez otvora. Oni već pripadaju rekonstrukciji, pa se klesarska obrada kamenih blokova znatno razlikuje od one na originalnim romaničkim dijelovima. Na tim »katovima« otvarali su se originalno također pro-

[4] Zgrada koja je pokrila zvonik sagrađena je prema Sabaliću godine 1859 (Sabalich, Guida archeologica di Zara, Zadar 1897, str. 176). Općenito o konzervatorskim radovima u kompleksu Sv. Marije v. K. Radulić, Konzervatorski zahvati poslije oslobođenja u kompleksu Sv. Marije, Zadarska revija, god. XVI, br. 2–3, Zadar 1967, str. 199–210.

[5] Čitav tekst natpisa, kad se razriješe kratice, glasi: »†*Anno incarnationis Domini nostri Iesu Christi milesimo centesimo quinto, post victoriam et pacis praemia, Iaderae introitus, a Deo concessa proprio sumptu hanc turrim sanctae Mariae, Ungariae, Dalmatiae, Chroatiae, construi et erigi iussit rex Collomannus.*« Literaturu o natpisu v. M. Marković, Dva natpisa iz Zadra, Zbornik radova SAN, knj. XXXVI, Vizantološki institut, knj. 2, str. 115–133.

žori, vjerojatno monofore. Slijedeća dva »kata« imaju sa svih strana po par bifora a završni, šesti ima kvadrifore. Svi su ti otvori romaničkih karakteristika, vjerne kopije originalnih. Bez sumnje su i mramorna tanka debla stupića tih otvora originalna, romanička. Kapiteli su tipični za takve otvore (impost-kapiteli). Donja im je baza okrugla, a gornja ima oblik izduženog pravokutnika. Jednostavan poluvaljkasti profil markira volutu. Nemaju nikakve reljefne dekoracije. Mjestimično su stupići bifora i kvadrifora pojačani s unutarnje strane novijim stupićima koji su za stare zakačeni željeznim sponama. Bez sumnje su ta učvršćenja nastala nakon rekonstrukcije u XV st. Ojačavajući stupići imaju improvizirane baze. Na tri stupića na kvadriforama za baze služe mramorni kubični kapiteli iste obrade kao oni u kapitulu i prostoriji na prvom katu zvonika. Dimenzije su im nešto manje. Nije isključeno da su pripadali Kolomanovu ciboriju, koji se prema Bianchijevim navodima nalazio u crkvi.[6] Pod samom strehom nalaze se po tri niše gotičkog luka, a strehu tvori klesani korniž drukčijih osobina od onih koji dijele »katove«. To su bez sumnje dodaci iz XV st.

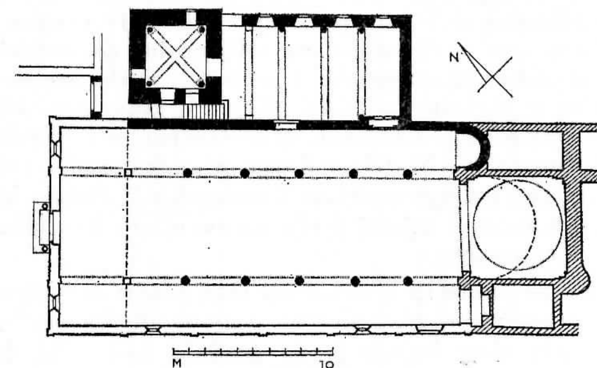
Zvonik je skladnih dimenzija i proporcija. U usporedbi s ostalim dalmatinskim toga vremena i stila pokazuje eleganciju i odmjerenost. Ako mu potražimo bliže paralele, najbliži bi mu bio zvonik katedrale u Rabu, gdje se pod krovom rastvaraju kvadrifore. No kod detaljnije usporedbe otkrit ćemo mnogo razlika. Zvonik Sv. Marije je u biti originalna varijanta, u Dalmaciji svakako najljepša, dosta raširenog tipa romaničkog zvonika, tzv. »lombardskog tipa«, koji se osim u Italiji u Francuskoj, Njemačkoj i Španiji. To su četverostrane kule na kojima se broj i veličina prozora sukcesivno povećava prema vrhu, a pod strehom se rastvaraju loggie za zvona.[7]

Najznačajniji dio zvonika jest već spominjana prostorija na prvom katu, koja se u starijoj literaturi naziva Većeneginom kapelom. Ona nije rekonstruirana u XV st. nego se do danas sačuvala u originalnu obliku. Po svojim konstruktivnim i arhitektonskim osobinama ta je prostorija jedno od najvrednijih ostvarenja naše srednjovjekovne arhitekture. Ima kvadratni tlocrt, a presvođena je križnorebrastim svodom. On je masivan, težak, s rebrima četvrtastog presjeka. Rebra su zapravo istih dimenzija kao i ojačavajući pojasevi u kapitulu. Kao da su se dva takva pojasa ukrstila. Na mjestu križanja imaju dekoriran ključni kamen, a naslanjaju se na stupove koji slobodno stoje. Oni su istog oblika kao oni u kapitulu. Dva stupa, onaj u istočnom i onaj u južnom uglu, su oktogonalna, a druga dva su okrugla. Na kubičnim kapitelima uklesano je ime kralja Kolomana, tako da se na svakom kapitelu čitaju tri slova: R.CO – LLO – MAN – NVS. Imposti imaju reljefni motiv palmeta, isti kao na vijencu u kapitulu, samo drukčije klesan.

[6] Bianchi C. F., Zara cristiana, Zadar 1877, str. 317.

[7] Kao najtipičnije primjere navodim: u Italiji: crkve S. Martino, S. Michele, S. Frediano u Luki (Lucca), abbazia di Pomposa, katedrala u Modeni, katedrala u Traniju; u Španiji: S. Clemente u Tahullu, opatija u Ripollu, u Francuskim Pirinejima S. Michel de Cuxa.

Konstrukcija svoda je jednostavna, primitivna; on je još daleko od karakterističnih gotičkih svodova, ali s obzirom na rani datum kad je konstruiran, 1105. godine, a taj je datum zajamčen činjenicom da su slova Kolomanova imena na kapitelima istih epigrafičkih i klesarskih osobina kao ona na donatorskom natpisu, on je jedan od najstarijih, zapravo je *najstariji sigurno datirani* križnorebrasti svod u evropskoj arhitekturi uopće. O problematici geneze križnorebrastog svoda u okviru romaničkog arhitektonskog stila dosta je pisano. Prije se smatralo da je domovina takva svoda Lombardija. Rivoira ih je datirao vrlo rano, čak u IX st.[8] Lasteyrie je korigirao njegovo mišljenje na osnovu historijskih izvora, dokazavši da se u Italiji prije godine 1140. ne grade takvi svodovi.[9] On smatra da su te svodove prvi počeli graditi

Sl. 2. *Tlocrt crkve, kapitula i zvonika sv. Marije (po ing. arh. N. Šegviću) crno – romanika, bijelo renesansa, crtkano barok.*

francuski arhitekti, a do takve forme došli su empirijom, postavivši na križne svodove uobičajene ojačavajuće pojaseve poluvaljkastih svodova, upravo onako kako je konstruirano u našem zvoniku. Takve se konstrukcije počinju po Lasteyrieu upotrebljavati u Francuskoj krajem XI st., ali kad se spominju sigurno datirani svodovi, nema u njegovoj knjizi starijih od g. 1125.[10] Ni Enlart ne spominje starijeg od te godine,[11] a ni u novijoj literaturi ne nalazimo ništa novoga što već Lasteyrie nije obradio.[12] U našoj literaturi pojavi križnorebrastog svo-

[8] G. T. Rivoira, Le origini della architettura lombarda, Vol. I, Rim 1901, str. 326 i d., Vol. II, Rim 1907, str. 183 i d.

[9] R. de Lasteyrie, L'architecture religieuse en France à l'époque romane, II ed., Paris 1929, str. 259–61.

[10] L. c.

[11] C. Enlart, Manuel d'archéologie françanse, première partie, architecture religieuse, tome I, périodes mérovingienne, carolingienne et romane, Paris 1927, str. 37.

[12] U kolektivnom radu »L'art roman en France« s predgovorom M. Auberta, Paris 1961. Obrađujući Ile-de-France G. Gaillard donosi križnorebraste svodove iz deambulatorija u Morienvalu iz god. 1122, veoma slične našemu (str. 20), i svodove glavne

da u zvoniku Sv. Marije nije posvećeno onoliko pažnje koliko ona zaslužuje. Jedini je Karaman upozorio na rani datum.[13] Vasić je isticao francuski karakter konstrukcije, upotrebu kubičnih kapitela i friza pal meta dovodio također u vezu s Francuskom i postavio hipotezu kako su ti francuski utjecaji stigli u Zadar. Po njemu je glavnu ulogu u tome mogao odigrati Francuz Odil, opat benediktinskog samostana u Šomoćvaru, kojega je Kolomanu godine 1096. poslao papa Urban II, Francuz i benediktinac. Odil je stigao u Ugarsku iz francuskog samostana St. Gilles.[14]

Ne ulazeći u hipoteze o putu kako su ti utjecaji stigli do Zadra, konstatirat ćemo da su konstrukcije iz vremena Većenege i Kolomana vrlo blize francuskim benediktinskim arhitektonskim spomenicima. Kapitul sa svojim svodom ojačanim pojasevima, slijepim lukovima i stupovima na bočnim uzdužnim zidovima pokazuje tipične francuske arhitektonske osobine koje ne ćemo sresti na talijanskim spomenicima. Velike bazilike burgundske, auvergnatske i poitušké škole presvođene su na identičan način u glavnim lađama.[15] Kapiteli kubičnog oblika, koji se susreću na francuskim romaničkim građevinama, nisu međutim tipični za francusku romaniku. Ni friz palmeta nije francuska tvorevina. On se najčešće susreće na spomenicima Lombardije.[16] Rekao bih da se uz predominantni francuski utjecaj javlja na zvoniku i kapitulu Sv. Marije i lombardska komponeta.

Izbjegavajući kombinacije o autorima toga građevnog zahvata, zadržat ćemo se na historijskim činjenicama: ranom ali sigurno zajamčenom datumu i povodu zbog kojega je do gradnje došlo. Na donatorskom natpisu Kolomanovu ističe se IADERAE INTROITUS i VICTORIA. Zvonik je sagrađen o trošku tog ugarskog kralja upravo da uveliča njegov strateški i politički uspjeh prisajedinjenja dalmatinskih gradova njegovim teritorijalnim posjedima. Veličajući sebe Koloman je dodao dalmatinskom arhitektonskom inventaru prvi spomenik zrele romanike i datirao jedan od prvih evropskih križnorebrastih svodova.

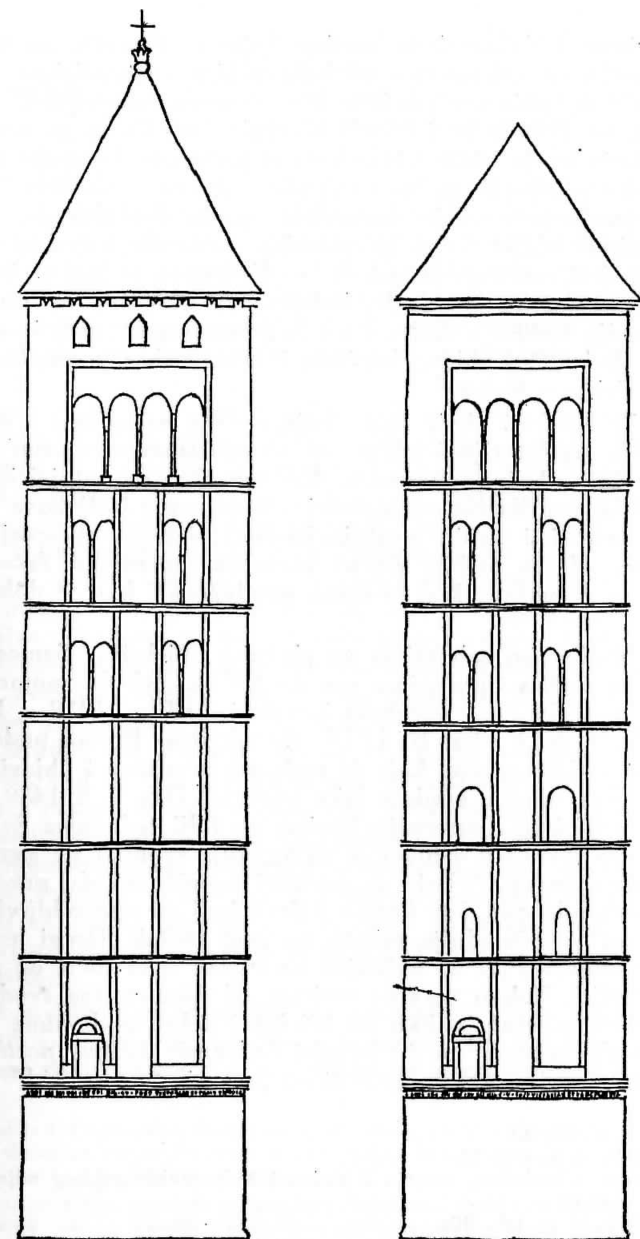
lađe u crkvi Saint-Jean-de-Choux iz g. 1127 (str. 50). Obrađujući Normandiju M. Bouard datira svodove u crkvi S. Trinité u Caenu g. 1130. (str. 80), F. Benoit kao najstariji primjer križnorebrastog svoda u Provansi iznosi svodove u crkvi S. Victor u Marseillessu, koji su »možda s kraja XI st.« (str. 395).

[13] Lj. Karaman, Spomenici umjetnosti u Zadru u vrijeme hrvatskih narodnih vladara, Zadar, zbornik Matice hrvatske, Zagreb 1964, str. 542.

[14] M. Vasić, Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV veka, Beograd 1922, str. 117–120.

[15] Opatijska crkva u Clunyju, Conques, Saint Sernin u Toulouseu, Notre Dame la Grande u Poitiersu, Culhat, S. Etienne u Neversu. Crkva Notre Dame des Doms u Avignonu ima korniž na podnožju svoda.

[16] U. Monneret de Villard, L'architettura romanica in Dalmazia, Milano 1910, str. 79–81, navodi kao primjere lombardske spomenike XI st.: S. Fedele u Comu i S. Maria Maggiore u Bergamu te fragmente u muzeju u Torcellu. Frizova s palmetama ima na Sv. Marku u Veneciji, na što je upozorio Jackson (T. G. Jackson, Dalmatia, the Quarnero and Istria, Vol. I, Oxford 1887, str. 303), i u Muzeju u Čedadu (Cividale) i drugdje.

Sl. 3. *Današnji izgled zvonika sv. Marije i najvjerojatnija pretpostavka o originalnom izgledu.*

Konstruktivne i dekorativne novine koje se susreću na opisanim objektima našle su odraza na arhitektonskim spomenicima Zadra i okolice. Ukrštene pojaseve, doduše bez stupova, upotrijebili su arhitekti crkvice sv. Nikole kraj Nina[17] i crkvice sv. Krševana na Krku.[18] Te crkvice koje imaju oblik trikonhosa pogrešno se smatraju predromaničkima. Osim ukrštenih pojaseva imaju i druge romaničke osobine: uslojeno kamenje u gradnji, romanički portal (crkvica sv. Nikole). Kubične kapitele vidjet ćemo na pilonima zadarske katedrale, na dekorativnim galerijama apside crkve sv. Krševana u Zadru i sjeveroistočnog zida zadarske katedrale. Palmete su uklesane na imposte iz crkve sv. Marije Velike u Zadru i na fragmentima korniža iz crkve sv. Krševana u Zadru.[19] Kubične kapitele i križnorebraste svodove ima i crkva sv. Kvirina u Krku.[20]

U romaniku spada i okvir vrata koja vode u samostan, a nalaze se između zgrade parlatorija i crkve, sa sjeverozapadne strane zvonika. Okvir je izrađen od sivog mramora. Nadvratnik i dovratnici imaju bogatu romaničku profilaciju a s nutarnje strane rupe i žljebove karakteristične za antički i raniji srednjovjekovni sistem zatvaranja vrata. Nije isključeno da su to bila glavna vrata na romaničkoj fasadi crkve i da su ovamo prenesena kad je crkva produžena i kad je dobila novu fasadu.

O daljim građevnim zahvatima na glavnim objektima Samostana sv. Marije ne raspolažemo podacima sve do XV st., sve do spomenute rekonstrukcije zvonika. Taj je zahvat izvršio između g. 1438. i 1453. zadarski graditelj N i k o l a B i l š i ć, sin Grgura. Prema podacima iz zadarskog notarskog arhiva, koje je nedavno pronašao i objavio Fisković, možemo kronologiju gradnje lako pratiti.[21] Dne 5. X 1438. sklopio je zadarski nadbiskup Laurencije Venier, po želji redovnica Sv. Marije, sa spomenutim Nikolom ugovor o pregradnji zvonika. U ugovoru se posao precizira ovako: Nikola će porušiti zvonik sve do prvog svoda (misli se prvog odozgo). Sav kamen i drvo koji su upotrebljivi uklonit će i složiti na najprikladnije mjesto na svoj trošak. Drugi nekoristan materijal *(ruinatium)* bit će uklonjen na trošak redovnica, da majstoru bude lakše raditi. Nakon toga će majstor od spomenutog svoda naviše sagraditi zvonik u istom obliku od bijelog i dobro isklesanog kamena. Dva donja reda prozora ne će izraditi *(exceptis duabus postis inferioribus fenestrarum)* nego će sagraditi na tom mjestu puni zid,[22] a tri će

[17] Jackson, o. c., Pl. XI.

[18] Mohorovičić, o. c., tab. 25.

[19] U inventaru Arheološkog muzeja u Zadru i Kulturnohistorijskog odjela Narodnog muzeja u Zadru.

[20] Mohorovičić, o. c., tab. 38a.

[21] C. Fisković, Zadarski sredovječni majstori, Split 1959, str. 66–67, note 403–405 na str. 167–168.

[22] Ovom važnom detalju, po kojemu doznajemo da je originalni romanički zvonik bio otvoreniji od današnjega, moramo posvetiti punu pažnju. Vodeći računa o »lombardskom« karakteru zvonika pretpostavljam da su na donjim zazidanim katovima bili jednostruki otvori (monofore), na gornjem katu šire, na donjem uže. Ali ne smijemo isključiti i druge dvije kombinacije, da su se na oba kata nalazile samo bifore, kao što je slučaj na nekim francuskim pa i talijanskim zvonicima, ili da su u gornjem katu bile bifore, a u donjem monofore.

gornja reda *(tres poste superiores fenestrarum)* obnoviti u istom obliku, samo ih ne mora izraditi od mramora kako su izrađeni nego od bijela i dobra kamena. Zvonik mora biti od spomenutog svoda naviše visok devet koraka i tri stope, računajući da se svaki korak dijeli u pet stopa.[22a] Širok mora biti na sve četiri strane jednako kao što je i originalna širina, a prema vrhu može se neznatno suziti, koliko se majstoru čini potrebno (misli se zbog statike). Treba da izradi drvene podove unutar zvonika, od čvrsta drveta kako su i originalni. Krov će izraditi od ploča ili od crepova, kako budu željele redovnice. Nadalje popravit će sve krovove u okolini zvonika koji će se srušiti za vrijeme gradnje i popravit će sva oštećenja na originalnom zidu niže od spomenutog svoda. Za taj posao redovnice će mu isplatiti 950 zlatnih dukata.

Na račun te svote je 13. V 1441. god. zastupnik redovnica zadarski plemić Grgur Tetrico isplatio Nikoli 330 zlatnih dukata. Dana 19. XII 1446. primio je Nikola još 100 dukata, a po Fiskoviću bilo je više takvih isplata. Konačno je 31. VII 1453. Ludovik Matafaris, zastupnik redovnica, izdao Nikoli potvrdu i priznanje da je dobro izvršio posao. Taj je građevni zahvat nadasve zanimljiv. Nikola Bilšić je u vrijeme kad se o službenoj zaštiti spomenika nije ništa znalo izvršio konzervatorski posao u pravom smislu riječi. Sve do XIX st. takva praksa je prosto nezamišljiva. Redovito se noviji građevni stil nameće starijemu, gdje je moguće nastoji ga negirati. Normalno bi bilo u tom slučaju da Nikola novi dio zvonika sagradi u gotičkom stilu. On je, kako smo vidjeli, upotrijebio gotički luk samo za ulaz u glavni prostor zvonika i pod strehom izradio niše s oštrim lukom. No takav postupak se lako može rastumačiti, kad se ima u vidu vrijednost zvonika. On se među redovnicama bez ikakve sumnje cijenio kao djelo Večenege i Kolomana, kao najmonumentalniji dio čitava kompleksa samostana, pa su one i postavile graditelju tako stroga ograničenja. Koliko možemo žaliti što nam se u gornjim dijelovima nije sačuvao autentičan zvonik iz početka XII st. toliko, ako ne i više, treba poštivati kopiju koja je dokument vrlo senzibilna i kulturna odnosa zadarskih benediktinki prema svojoj baštini.

Negdje u drugoj polovini XV st. sagrađen je sjeveroistočno od kapitula prema širokom samostanskom dvorištu prostrani dvokatni trijem.[23] Sastojao se u prizemnom dijelu od devet segmentnih lukova i sedam

[22a] Ako se te mjere pretvore u metarske vrijednosti dobije se 16,83 m. Tačno toliko iznosi visinska razlika između romaničkog križnorebrastog svoda prostorije na prvom katu i vijenca zvonika (bez piramide). Prema B. Ungarovu, Stare mjere u Dalmaciji, Geodetski list, God. V (28) br. 10–12, Zagreb 1951, str. 226) mletački korak – »paš« od 5 stopa iznosi 1,73868 m.

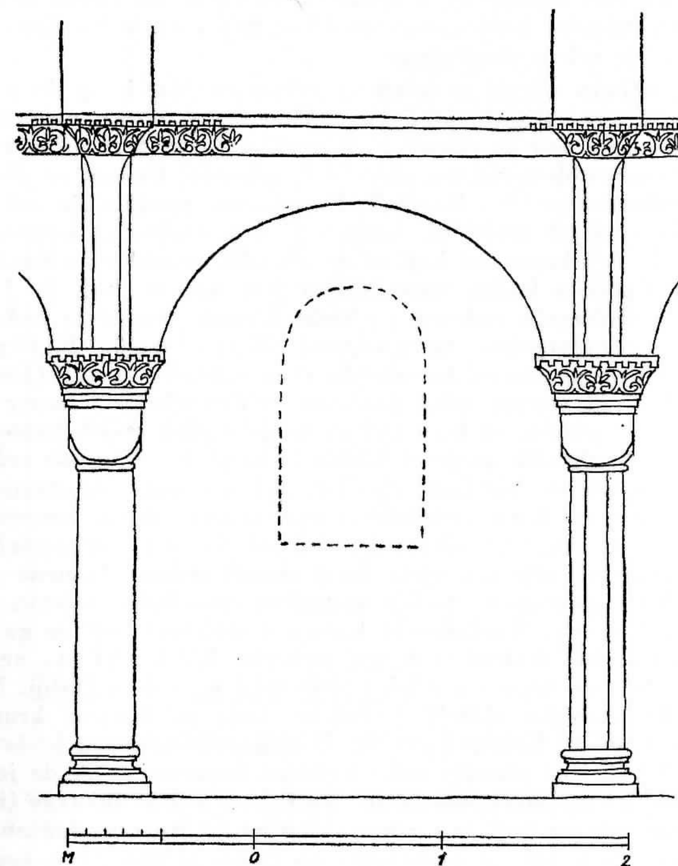
[23] Trijem je potpuno porušen. Poznajemo ga po Ivekovićevim fotografijama (Ć. Iveković, Građevinski i umetnički spomenici Dalmacije, VI, Zadar, Beograd, Jadranska straža, T. 37.

stupova, a na katu nad svakim stupom nalazio se tanak stupić koji je nosio drvenu gredu krova. Kat nije bio pristupačan. Čitava ta arhitektonska kompozicija služila je više kao kulisa da prema dvorištu zatvori objekte oko crkve i poveže vizuelno dva krila samostana. Trijemovi sa segmentnim lukovima poznati su i u civilnoj arhitekturi u Zadru. Najljepši primjer je svakako dvorište palače Grisogono – Vovò.[24] Trijem Sv. Marije porušen je u bombardiranju. Preostali su polomljeni stupovi i kapiteli. Kapiteli imaju jednostavnu kasnogotičku formu. Ukrašeni su lišćem. Ne posjedujemo nikakvih podataka o vremenu gradnje. Možda bi se mogao trijem povezati s podatkom o požaru samostana g. 1480, koji donosi Bianchi.[25] Trijem je mogao nastati pri obnovi samostana nakon toga požara.

Fasada i jugozapadni zid crkve sv. Marije imaju renesansne karakteristike. Kako sam spomenuo, renesansna fasada nije sagrađena na mjestu stare romaničke fasade, nego više prema sjeverozapadu, tako da je crkva produžena otprilike za jednu dužinu luka romaničke arkature u unutrašnjosti. Tom prilikom je crkva i povišena, dobivši i matronej. On je sagrađen nad sporednim lađama, a jedno mu je krilo sagrađeno s nutarnje strane fasade. Taj se dio naslanja na dva četvrtasta pilona, koji se u nastavku arkatura dižu na mjestu stare fasade, a isklesani su u dobru kamenu. Imaju iste stilske osobine kao i fasada i jugozapadni zid. Fasada ima trostruki obli zabat. U širini glavne lađe nalazi se polukružni zabat, a nad sporednim dva u obliku četvrtine kruga. Fasada je raščlanjena vertikalno lezenama i horizontalno vijencima. Bogato profiliran vijenac obrubljuje i zabate. Vijencima je fasada podijeljena u četiri zone. Prizemnom zonom kao i cijelom fasadom dominira portal, koji je uokviren dvama stupovima, arhitravom i trokutastim zabatom. Stupovi imaju visoka profilirana podnožja. Na arhitravu se nalazi natpis u klasičnoj kapitali: REGINAE.COELI.SACR(VM). Nad portalom se nalazi manji izduženi pravokutni prozor s kosim stranama. Taj prozorčić znatno škodi stilskoj čistoći, ali mu je položaj opravdan, jer je rasvjetljavao prostor crkve ispod matroneja. Sa strana portala nalaze se po dvije lezene, po jedna na uglovima fasade a po jedna na granicama između glavne i sporednih lađa. One pod vijencem završavaju kapitelima. Sporedne lađe osvjetljavaju gotički prozori. Druga zona je najniža, odgovara visini matroneja, podijeljena je u tri dijela lezenama koje su produžetak onih u prizemlju. Te lezene nemaju kapitela, ali je tu vijenac mnogo bogatije profilacije i ima dentikule. U toj zoni otvaraju se tri pravokutna prozora istog oblika kao onaj nad portalom. Konstruirani su radi rasvjete matroneja. Treća zona zahvaća zabate sporednih lađa i prostranu plohu središnje lađe, u centru koje se otvara ruža. Lezene nemaju kapitela, a vijenci su istog oblika kao onaj nad drugom zonom. Ruža renesansnih osobina ima vrlo istaknut profilirani okvir i četrnaest lukova. Na donjem dijelu zabata sporednih lađa na samom rubu fasade nalaze se male volute s isklesanom

[24] Iveković, o. c., T. 46.
[25] Bianchi, o. c., 324.

rozetom u centru. Četvrtoj zoni pripada zabat glavne lađe. On ima pravilan polukružni oblik s okvirom iste profilacije s dentikulima kao što su opisani vijenci u nižim zonama. Na rubovima tog polukruga nalaze se identične male volute kao na zabatima sporednih lađa. Na vrhu se diže akroterij renesansnih osobina. Kompozicija dviju donjih zona proteže se na jugozapadni zid, tako da vijenac druge zone s dentikulima ima funkciju strehe jugozapadnog zida. U prizemlju niže

Sl. 4. *Rekonstrukcija arhitektonsko-dekorativnih elemenata kapitula sv. Marije*

se sedam lezena s kapitelima. Između druge i treće, te pete i šeste nalaze se gotički prozori, isti kao i oni na fasadi. Između šeste i sedme nalazi se manji portal s polukružnim zabatom i renesansnim biljnim ornamentima. Na nadvratniku uklesan je natpis s imenom opatice Donate Nassis, koja je bila zaslužna za gradnju: VIR(GINIS) SACR(VM) VETUSTATE CO(N) SV(M)PTV(M) DONATA NASSIS ANTIS(TITA)

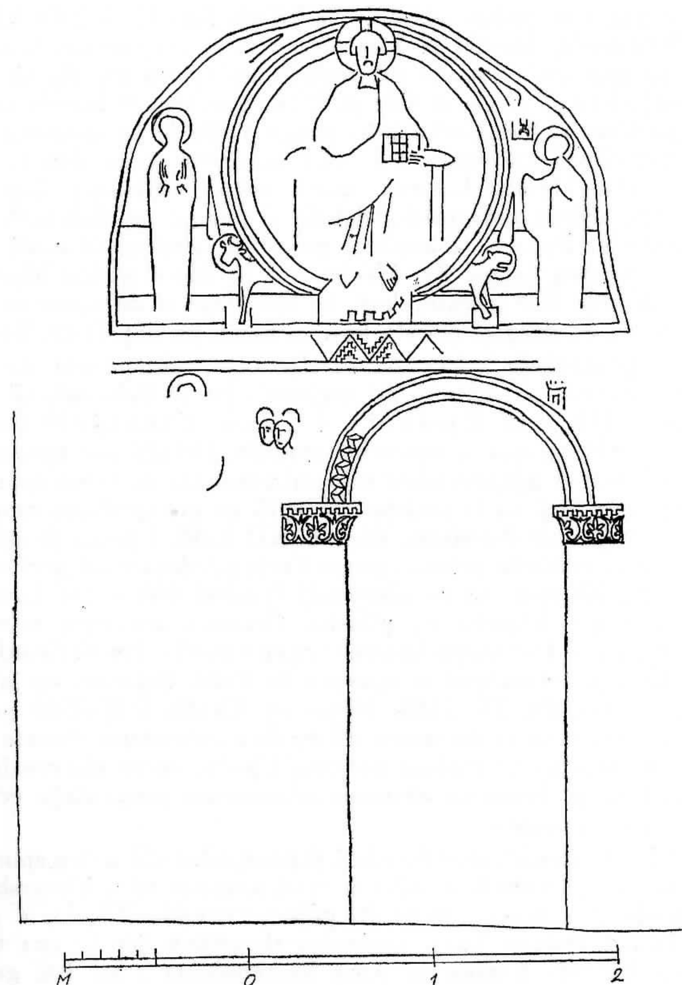
I(N)STAVRARI CVRAVIT. Nad portalom nalazi se mala ruža, kojoj je mrežište uništeno pri zadnjim popravcima crkve.Gornja zona odgovara matroneju u unutrašnjosti. Nema nikakvih otvora. Lezene jednake onima na fasadi nalaze se nad onima u prizemnoj zoni. Pred fasadom crkve nalazi se manji prostor oivičen sa sjeveroistoka samostanskom zgradom s parlatorijem, a sa sjeverozapada stambenom zgradom. S jugozapada taj je prostor bio odijeljen od ulice visokim zidom, koji je između dva rata zamijenjen željeznom rešetkom. Na njemu se nalaze ulazna vrata, također renesansnih osobina, bez sumnje izrađena istom prilikom kad je crkva pregrađena.

Po polukružnom zabatu pregrađena crkva sv. Marije spada u dosta brojnu grupu renesansnih građevina Venecije i našeg primorja. U starijoj literaturi često se govori o sličnosti naše crkve s arhitekturom mletačkih rensansnih majstora obitelji Lombardo. Govori se direktno o »stile lombardesco« Sv. Marije.[26] Renesansna pregradnja crkve sv. Marije djelo je naših majstora. Kamen je dopremljen iz kamenoloma otoka Korčule, a i kamenari koji su ga obradili vezani su s Korčulom. Najstariji podatak s kojim raspolažemo jest ugovor koji je 13. III 1508. sklopio zastupnik redovnica plemić Jeronim Soppe sa zadarskim graditeljem *(carpentarius, marangonus)* Martinom Filipovićem.[27] Martin je morao od temelja do vrha sagraditi fasadu *(frontale)* i jugozapadni zid prema ulici *(murum collateralem... super viam publicam versus quirinam)*, koristeći za vanjske plohe bijeli kamen koji je obradio ili će obraditi majstor Nikola iz Korčule *(laboratis vel laborandis per magistrum Nicolaum de Corzula)*, a s nutarnje strane upotrebljavajući domaći kamen *(lapidibus nostratibus)*. Istim domaćim kamenom morao je sagraditi sjeveroistočni zid *(versus traversam)*. Filipović kao graditelj nije bio vješt finoj obradi dobrog kamena pa je, kako se vidi iz ugovora, za to bio angažiran sposobniji majstor, kamenar, i to iz Korčule. Korčulanski kamen i majstori koji su ga obrađivali bili su veoma traženi u drugoj polovini XV i XVI st., ne samo u bližim gradovima nego i u cijeloj Dalmaciji pa čak u Italiji. Najpoznatija je kamenarska obitelj Andrijića, koje su članovi kroz više generacija obrađivali kamen i gradili. U opisanom ugovoru ističe se da je majstor Nikola već obradio neku količinu kamena, znači da je prije Filipovića bio za taj posao angažiran. Na žalost, nije se sačuvao (ili nije još pronađen) ugovor koji je s njime sklopljen.[27a] Ne raspolažemo tako

[26] O. c., str. 316; Jackson, o. c., str. 298; Sabalich, o. c., str. 166; G. Bersa, Guida storico-artistica di Zara, Trst 1932, str. 73; Cecchelli, Zara, catalogo delle cose d'arte e antichità, Rim 1932, str. 67.

[27] I. Petricioli, Renesansna pregradnja crkve sv. Marije u Zadru, Zadarska revija, god. XVI, br. 2–3, Zadar 1967, str. 177–183.

[27a] Kad je ova radnja bila već u tisku pronašao sam u ostavštini zadarskog historičara G. Prage koja se čuva u Marciani u Veneciji prijepis ugovora sklopljenog sa samim majstorom Nikolom za izradu fasade. Ugovor je oštećen na početku tako da se ne spominje ni datum ni o kojoj se građevini radi, no kako se govori o zastupniku samostana koji ugovor sklapa, a opis fasade odgovara crkvi sv. Marije (arcus collaterales, arcus superior, rota, porta cum arculo) nema sumnje da se radi o

Sl. 5. *Ostaci fresaka na jugoistočnom zidu prostorije na zvoniku*

podacima u kolikoj je mjeri on sudjelovao u tom poslu. Da li je on samo klesao kamen ili je i projekt pregradnje njegov? Ne znamo ništa ni o njegovu rodu, tako da ga je teško identificirati. Jedan član spomenute obitelji Andrijića nosio je ime Nikola. Bio je to sin Blaža (Vlahuše) Andrijića, koji je radio na Divoni u Dubrovniku. No iste godine 1508. radila su u Zadru dvojica korčulanskih kamenara s imenom

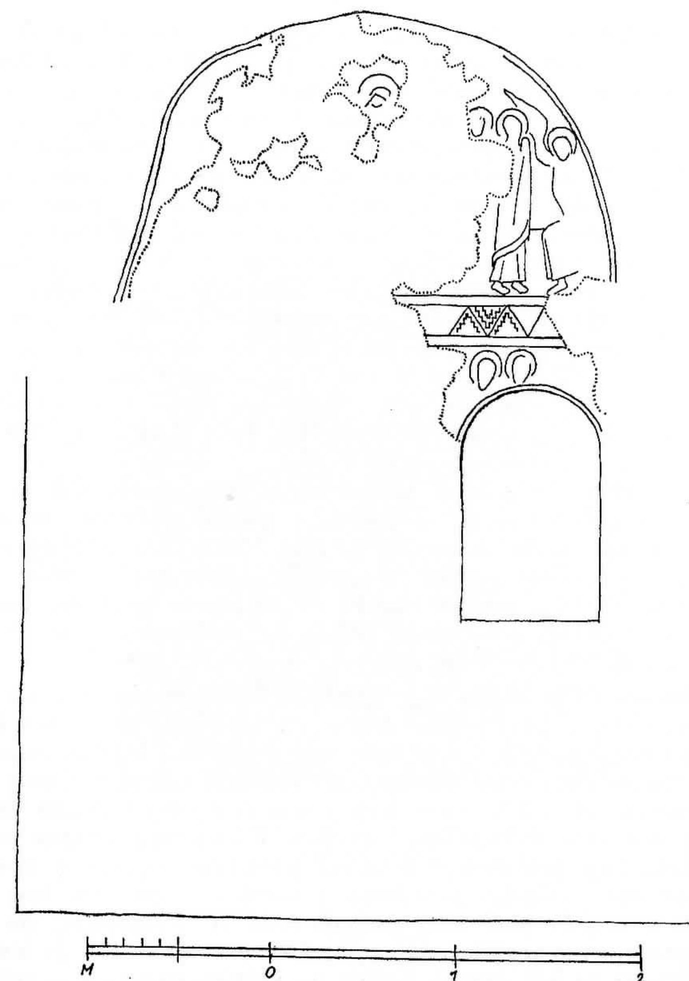
ugovoru koji prethodi onome sklopljenom s Martinom Filipovićem. Taj dokument treba datirati nešto prije 20. srpnja 1507., jer je tada datiran dokument koji iza njega slijedi. Nalazi se među spisima zadarskog notara Iohannes de Monteferrato gdje i Filipovićev ugovor.

Nikola: 12. rujna te godine sklopili su *Nikola* Španić, *Nikola* Alegretov i Marko Radinović, klesari iz Korčule, ugovor s upravom bratovštine sv. Roka za izgradnju kapele sv. Roka[28] uz crkvu sv. Marije Velike (sv. Šimuna). Kad je ta crkva bila g. 1570. porušena,[29] kapela sv. Roka je ostala pošteđena. Tri široka luka preko kojih je sa spomenutom crkvom komunicirala zazidani su i tako se sačuvali do danas. Oni su izrađeni od fino klesana kamena, imaju odlike renesanse. Isto tako i stupovi među njima četvrtastih debala i pomno modeliranih jednostavnih kapitela. Upravo ti kapiteli pokazuju znatne sličnosti s kapitelima na lezenama fasade Sv. Marije, što bi išlo u prilog hipotezi da je majstor Nikola Korčulanin, koji se spominje u dokumentu od 13. III 1508, jedan od dvojice Nikolâ koji su radili na kapeli sv. Roka.

Dalji tok pregradnje crkve sv. Marije nije nam poznat do godine 1529. Tada se već spominju drugi majstori. To su Spličani, ali stanovnici Korčule, D u j a m R u d i č i ć i I v a n V i t a č i ć.[30] Oni su 9. IX 1529. sklopili ugovor o nastavku gradnje. Detalji tog ugovora nisu nam poznati, jer se njegov tekst nije sačuvao. On se samo spominje u drugom ugovoru koji su ti majstori sklopili sa zastupnikom samostana, plemićem Franjom de Nassisom, dne 16. XII 1534. Ugovor je sklopljen, jer su redovnice odlučile privesti posao kraju *(deducere ad perfectionem opus fabrice)*. Majstori su se obavezali izraditi 300 stopa kamena za fasadu, 110 stopa kamena za pilastre (lezene), završnog vijenca 56 stopa, 3 kapitela i 150 stopa kamena »transendali« (za vezivanje), i to po cijeni koja je utanačena u ugovoru iz 1529. Sačuvao se još jedan dokument datiran 22. IX 1535. Njime su Vitačić i Rudičić potvrdili da su primili izvjesnu svotu novca od opatice samostana Donate Nassis, spomenute u natpisu na malom portalu. Ujedno su se obavezali nastaviti posao. Kad je konačno završena renesansna pregradnja crkve sv. Marije nije nam poznato.

Ako detaljnije analiziramo fasadu i jugozapadni zid našeg spomenika, ne ćemo pronaći nikakvih razlika u vrsti kamena ni u klesarskoj fakturi. Ne može se nikako ustanoviti gdje je završio Nikola, a gdje su nastavili Ivan i Dujam. Ta je činjenica shvatljiva, jer su sva tri majstora upotrebljavala kamen iz istog kamenoloma i na isti ga način klesala. No razlike ipak postoje. Dva portala su različito komponirana: glavni s trokutastim zabatom, sporedni s polukružnim, a i ornamenti su različiti. Kapiteli lezena su također različiti. Oni na fasadi, na stupovima u unutrašnjosti i onaj na lezeni jugozapadnog zida najbližoj fasadi imaju plići reljef i jednostavnije su komponirani i bliži su onima na kapeli sv. Roka. Pet preostalih kapitela na jugozapadnom zidu pokazuju drukčije karakteristike. Međusobno su različiti, ali im je zajednička crta viši reljef i življa modelacija. Jedan ima lišće isklesano čak

[28] C. Fisković, Zadarska renesansna crkva sv. Marije, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 10, Split 1956, str. 124–125.
[29] Bianchi, o. c., str. 393; A. Benvenuti, Zara nella cinta delle sue fortificazioni, Milano 1940, str. 53.
[30] Fisković, o. c., str. 113–116.

Sl. 6. *Ostaci fresaka na sjeveroistočnom zidu prostorije u zvoniku*

u kasnogotičkoj maniri Jurja Dalmatinca, dva imaju u centru isklesane male pute, a jedan glavu lava. Vjerojatno se u tim razlikama kriju i različiti autori. Sporedni portal s imenom Donate Nassis, koja je bila naručilac u vrijeme Rudičićevo i Vitačićevo, bez sumnje je djelo te dvojice majstora. Po tome bi se dalo zaključiti da je fasada i kapitel bliže njoj Nikolino djelo. No takva domišljanja nisu sigurna.

Nakon toga pristupilo se uređenju unutrašnjosti. Izgrađeni su novi oltari. Jedan je izradio poznati brački graditelj T r i f u n B o k a n i ć, koji je izradio zadnji kat zvonika trogirske katedrale. Oltar je prene-

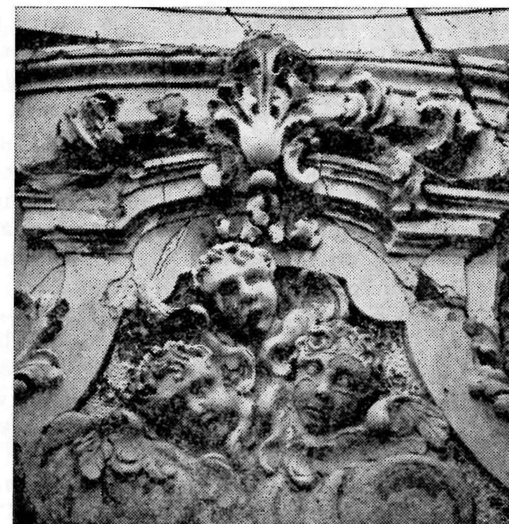
šen oko 1841. god. u Nin i ugrađen u jugozapadni zid župske crkve. Sačuvao se do danas. Originalno je bio posvećen sv. Petru i Jeronimu, a nakon prijenosa posvećen je sv. Sakramentu. Zbog toga mu je oltarna pala po sredini poderana, da se smjesti tabernakul. Oltar ima oblik okvira za palu po običaju u doba renesanse i ranog baroka. U općim linijama oltar je proporcionalan i dobro komponiran i ide u red najljepših u Dalmaciji: dva jonska stupa s kanelirama sa strana, arhitrav i nad njim prekinut obli zabat. No u obradi detalja osjeća se provincijski ukus. Jonski kapiteli, obli dio arhitrava i podnožje nepotrebno su ukrašeni minuciozno klesanim sitnim dekorativnim motivima. Po sredini arhitrava uklesan je malen grb zadarske obitelji Grisogono-Bortolazzi, a pod njim, zapravo po sredini užeg okvira pale, nalazi se konzola sa ženskom glavom. Ona ima oblik ključnog kamena luka i ovdje je sasvim nepotrebno postavljena. Na donjem dijelu okvira pale nalazi se potpis majstora: TRIPHONIS BOCHANICH BRACHIENSIS OPVS, pisan u klasičnoj kapitali.[31]

Dalji arhitektonski zahvati na crkvi sv. Marije uslijedili su mnogo kasnije. Originalna romanička apsida s glavnim oltarom iz vremena kralja Kolomana postojala je sve do god. 1742. Tada je zbog trošnosti porušena i na njezinu mjestu je sagrađeno prostrano svetište presvođeno kupolom. Dvije godine kasnije crkva je sva ukrašena baroknom štukaturom.[32] Otvori matroneja dobili su zaobljene okvire i bogato izrađene rešetke od kovanog željeza.

23. kolovoza 1833. sklopila je opatica *Maria Antonia Seismit* ugovor s kiparom *Giacomom Pasini* i klesarom *Giovanni Battistom Zanotti*, Mlečanima da popločaju crkvu brušenim crvenim i bijelim mramornim pločama što su oni i izvršili u određenom roku. Isti su majstori izradili prozor između crkve i kapitula koji je ukrašen klasicističkim dekorom. Prozor je uokviren astragalom i ovulima i flankiran dvjema lezenama s kapitelima koje podržavaju istaknut profiliran vijenac s ovulima, a taj vijenac nosi jednako profiliran i ukrašen segmentni luk, unutar kojega su u reljefu prikazani simboli reda sv. Benedikta. Na nacrtu koji je spomenutim majstorima služio kao predložak luk je bio niži a kapiteli lezena su bili jonski. Valjda na zahtjev naručilaca, oni su luk povisili, a kapitele su izradili u »lombardskom« obliku tj. po uzoru na kapitele na fasadi. Između gornjeg okvira prozora i vijenca uklesana su dva natpisa koji spominju osnutak i proširenje samostana u doba Čike i Većenege, a ispod prozora uklesan je poduži natpis koji veliča opaticu Seismit i spominje austrijskog guvernera Dalmacije V. Lilienberga i god. 1834. Ta su dvojica majstora izvršili, dakako po naređenju, i jedno barbarsko djelo: romaničke kapitele stupova u crkvi sasvim su otukli da bi drugi dosada nam nepoznati majstori žbuke (»štukaturi«) izradili kapitele u obliku onih na renesansnim stubovima i obložili im debla debelim slojem žbuke. Pasini i Zanotti su izradili još kamene

[31] D. Domančić, Bokanićev ninski oltar, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 10, Split 1956, str. 211–216.
[32] Bianchi, o. c., str. 317.

profilirane prstenove za baze tim stupovima, kamene baze za lezene na bočnim zidovima, obnovili su stepenice na glavnom ulazu i na malim vratima crkve, demontirali jedan bočni mramorni oltar, učvrstili glavni oltar, zazidali jedan prozor na jugozopadnom zidu i izradili neke nove vijence za kapitul. O svim tim poslovima podnijeli su račun 14. veljače 1835, što je potvrdio nadzorni inženjer Pekota 16. lipnja.[33] Gradnja novih oltara u crkvi i uređenje kapitula oteglo se do god. 1842. kad je u kapitul ugrađen prigodni natpis.

Sl. 7. *Detalj barokne dekoracije u žbuci na galeriji crkve*

Slikarstvo

Najstariji spomenici slikarstva koji pripadaju samostanu sv. Marije jesu minijature kojima su ukrašena dva kodeksa iz druge pol. XI st. koji su dospjeli u biblioteku Bodleianu u Oxfordu, a tamo se i danas čuvaju. Jedan od njih, tzv. Većenegin evandjelistar obrađen je detaljno. Paleografsku i kulturno-historijsku stranu obradio je *V. Novak*, minijature *Branka Pecarski*,[34] a muzičku paleografiju i muzikološke i liturgijske elemente analizirao je *M. Grgić*.[35] Minijature koje

[33] Ugovor od 23. VIII 1833. i račun od 14. II 1835. nalaze se, u vlastoručnom prijepisu opatice Seismit, u arhivu obitelji Fanfogna-Garagnin u Trogiru. Za ove podatke zahvaljujem kolegici K. Ciccarelli.
[34] V. Novak, Evangeliarium Većenege. Notae paleographicae, **B. Telebaković-**Pecarski, Notae artis illuminatoriae, Starine Jugosl. akademije LI, Zagreb 1962, str. 5–60.
[35] M. Grgić, Najstarije zadarske note, Radovi Instituta JAZU u Zadru 11–12, Zadar 1966, str. 269–352.

nas ovdje zanimaju, iznijet ćemo po analizama B. Pecarske, a statističke podatke po Grgiću. Većenegin evanđelistar sadrži tekst četiriju evanđelja raspoređenih po vremenu kad se po liturgičnim pravilima čitaju. Pisan je beneventanom gotovo čitav, ima vrlo kratak dodatak u gotici. Sadržaj toga kodeksa je ovaj: 1. Evanđelja božićnog kruga (fol. 4r–21v), 2. Evanđelja korizmenog doba (fol. 21v–115r), 3. »Exultet« (himna koja se pjeva nakon blagoslova uskršnje svijeće) s neumama (fol. 115v–123v), 4. Evanđelja uskrsnog doba (fol. 123v–140r), 5. Evanđelja za nedjelju i blagdane duhovskog doba (fol. 140r–183v), 6. Evanđelja za zajedničke mise svetaca (fol. 183v–195v i fol. 3r. 7. dodatak u gotici »In die pentecosten« i »Liber generationis« (fol. 3v, 196 r i v, 1r i v, 2r). Prema podacima koji se nalaze u Exultetu V. Novak je kodeks datirao u g. 1094–96. To nam je važno za datiranje minijatura. Iluminacija rukopisa se sastoji uglavnom u obradi incijala na način koji je uobičajen u benventanskim rukopisima. Ne uzimajući u obzir nekoliko inicijala u gotičkom dodatku, u kodeksu ima 254 incijalnih ukrasa. Najbogatije je ukrašen incijal (zapravo monogram) na početku Exulteta (fol. 115v). Zauzima cijelu stranicu. U veliko uncijalno slovo E koje se sastoji od komplicirano prepletenih šarenih biljnih vijuga upletene su ptičje glave i dva četveronošca. Na krajevima se nalaze ljudske glave. Ispod gornjeg zavoja slova E nalazi se manje slovo X istih karakteristika, a nad donjim slovo U. Slovo L nije označeno, ukoliko se ne shvati da je maleni lav (ili pas), zakačen repom za vertikalnu hastu slova U horizontalni potez slova L u ligaturi s U. Tekst se nastavlja u dva reda majuskule TET IA(M) / ANG(E)LICA T(UR)BA CELOR(UM). Ta su šarena slova istih karakteristika kao i dva početna slova u tekstu na vrhu te stranice L *(Lumen xpi)* i D *(Deo gras)*. Sličnih je karakteristika monogram UERE s prikazom »Agnus Dei« u centru (fol. 117r). On zauzima polovinu stranice ispod teksta a iza njega slijedi jedan red u majuskuli opisanih karakteristika DIGNUM E(T) IVSTV(M) E(ST). U tekstu nad monogramom ima šest slova istih osobina. Ostali inicijali manjih su dimenzija. Nalaze se na početku perikopa i najčešće predstavljaju slovo I (»In illo tempore ...«) Oni su različitih veličina, neki se protežu uz rub cijele stranice, a drugi su kraći. Ukupno ih ima 165. Od toga broja 122 ih je ornamentirano prepletom poput onoga na opisanim monogramima, 35 predstavljaju stilizirane životinjske likove, zapravo simbole evangelista a 8 ljudske likove, simbole Mateja i likove evangelista. Simboli Marka i Luke nacrtani su po istoj shemi. Javljaju se bez aureole, a jedamput simbol Marka i bez krila. Simbol Ivana se najčešće javlja. On uvijek ima aureolu i u kanđama drži evanđelje. Katkada je zamijenjen likom pauna (tada je bez aureole). Javlja se i lik orla sa zecom u kanđama. Pojedini odlomci u perikopama i Exultetu počinju većim slovima obrađenim poput onih pored monograma, koje smo spominjali. Svi ti inicijali veoma su šareno obojani. Dosta se upotrebljava zlato u listićima, a boje su ove: crvena, plava, žuta i zelena. Posebno je zanimljiva minijatura Posljednja večera koja se nalazi na svršetku druge evanđeoske perikope Velikog četvrtka (fol. 106r). Ona nije obojena i ima druge stilske osobine od ostalih iluminacija. Sav taj dekor veoma je usklađen s tekstom. »Reklo bi se«, kaže B. Telebaković-Pecarski, »da ih je radio jedan majstor, čak možda da je skriptor bio u isto vreme i iluminator. Posle pažljive analize, međutim pitanje iluminacije postaje nešto komplikovanije. Na više mesta u rukopisu, ispod već gotovog, nacrtaog i naslikanog inicijala, vidi se raniji crtež. Negde je on bio skoro detaljno izrađen (npr. fol. 20v, 175v) a negdje je to bila samo skica (kao na fol. 160v). Nije verovatno da je skriptor iluminator u kasnijem doslikavanju menjao svoj već detaljni crtež. Ukoliko je skriptor i radio inicijale, bio je to samo jedan deo njih. Najverovatnije je da je on ostavio mesta za ukrase, negde naznačio osnovni oblik inicijala, ponegde radio ceo crtež, a ostalo su dalje radili iluminatori. U prilog toj pretpostavci ide i to što ostavljena mesta pored teksta ne odgovaraju uvek izrađenom inicijalu. Donji neiskorišćeni crtež, naprotiv, gde se on vidi, sasvim ide za tekstom. Da je pisar Većenegina evanđelistara iluminirao rukopis, takvih odstupanja ne bi bilo. Važnija je i zanimljivija stilska neujednačenost u predstavljanju ljudskog lika. Tu se mogu odvojiti tri majstora različitih kvaliteta što naravno isključuje jednog skriptora iluminatora. Razlike među trojicom slikara ljudskih glava, dopojasnih i celih figura, otvaraju pitanje datiranja celokupne iluminacije rukopisa. Dva su slikara radila samo ljudske figure, bez kombinacije s ornamentalnim, biljnim i zoomorfnim predstavama. Treći je radio i samostalnu figuru, ali više dopojasne, dodajući ih uz beneventanski tip inicijala, a glave ljudi često je umetao u trake prepleta, shvatajući ih kao deo ili završetak ornamenta.«[36] Taj treći majstor je zapravo najstariji, po Pecarskoj radio je još za života Većenege. On je izvršio gotovo čitav posao. Samostalna ljudska figura koja se njemu pripisuje jest lik evangeliste Ivana na fol. 50v. Drugi majstor izradio je samo dva ljudska lika, na fol. 44v i 47v. Likovi su u pokretu. Boje su tamne i razlivene preko crteža. Taj bi majstor radio u drugoj četvrtini XII st. Treći iluminator je autor Posljednje večere i lika evangeliste Marka na fol. 138v. Na Posljednjoj večeri nema boja, kako sam spomenuo. Primjećuju se tek laki tragovi na licu Krista i trojice apostola do njega. Evangelist Marko je međutim obojen, ali nevješto. Taj je majstor djelovao krajem XII st. Postoji jedan inicijal bez boje (fol. 188r) koji Pecarska datira u poč. XIII st. ili kraj XII.[37]

Glavne likovne karakteristike Većeneginog evanđelistara duguju se dakle najstarijem majstoru, koji je izradio najveći broj minijatura krajem XI st. ili na samom početku XII. Njegove su minijature srodne Osorskom evanđelistaru iz g. 1081–82. i još starijem kodeksu iz našeg samostana koji sam na početku spomenuo, a nalazi se u Bodleiani. Taj kodeks sadrži »Horae monastice«, a nastao je još za života Čike. Minijature tih triju kodeksa imaju opće stilske odlike južnotalijanskog

[36] B. Telebaković-Pecarski, o. c., str. 50.

[37] Grgić (o. c., str. 278) smatra ovaj inicijal i minijaturu posljednje večere gotičkim, ne znam na osnovu čega.

knjižnog slikarstva, no kako je utvrđeno da su oni nastali u Dalmaciji, dva zadarska čak u skriptoriju Sv. Krševana u Zadru, možemo ih smatrati proizvodom dalmatinske minijatorske škole. One osobitosti po kojima se te minijature razlikuju od ostalih južnotalijanskih beneventanskih duguju se umjetničkim individualnostima koje su djelovale na našem tlu, konkretno i u samom Zadru. Importirane forme dobile su kod nas nove varijante.

Treći kodeks (molitvenik) koji pripada Samostanu sv. Marije, a nalazi se u Budimpešti, nije još obrađen.[38]

Po vremenskom slijedu potrebno je spomenuti freske koje su nakon oslobođenja otkrivene u prostoriji na prvom katu zvonika. Po svim indicijama mora da su nastale malo kasnije nego što je zvonik sagrađen.

Godine 1948. skinuti su svi kasniji namazi žbuke, svi sačuvani fragmenti fresaka su učvršćeni, ali je preostalo još dosta posla do definitivnog čišćenja i prezentacije. Znatne površine fresaka pokrivene su još vapnenom korom tako da se karakteristike slikarstva mogu sagledati samo vlaženjem.

Freske su se sačuvale relativno na maloj površini, ali se i po takvim skromnim ostacima može upoznati njihov karakter i rekonstruirati neke kompozicije. Najviše se fresaka sačuvalo u jugoistočnom dijelu prostorije, do kapitula, jer su tu zidovi bili manje izloženi promjenama temperature i vlazi. Najbolje su sačuvane na isječku križnorebrastog svoda s te strane, na zidu prostorije s te strane nešto slabije, a na sjeveroistočnom zidu samo u većim fragmentima. Na ostalim isječcima svodova i pri vrhu ostalih dvaju zidova vide se tek tragovi.

Na jugoistočnom zidu freske su se sačuvale, iako oštećene, gotovo na cijeloj gornjoj polovini. Luk vrata koje vode na balkon u kapitulu obrubljen je oslikanim frizom, na žalost dosta izblijedjelim, ali se motiv dade raspoznati. To je izlomljena traka obojena žuto i crveno na crnoj pozadini. Na najvišoj tački taj luk tangira širok slikani friz koji kompoziciju zida dijeli u dva dijela. Taj friz ima zanimljiv motiv. Sastoji se od tanke žute cik-cak linije, unutar koje se ponavlja naizmjenično u uspravnom i sunovraćenom položaju isti ornament od četiri raznobojna »stepeništa«, jednog unutar drugog (od unutra prema vani, crno, crveno, bijelo, plavo) koji donekle podsjeća na tekstilne motive. Lijevo od luka, a ispod tog friza, primjećujemo ostatke neke kompozicije s figurama. Lijevo primjećujemo ostatke aureole, a desno se zamjećuje grupa ljudi okrenutih prema toj aureoli (lica su u poluprofilu). Sačuvane su samo glave, sve golobrade. One se diferenciraju donekle po fizionomijama, no karakter crteža je takav da se ne može govoriti o bitnijim razlikama. Naslikane su zbijeno jedna poviše druge. Sadržaj te kompozicije ne da se sagledati. Simetrično od te grupe ljudi, na drugoj strani luka, vidimo tragove slikane arhitekture.

[38] I. Ostojić, Izvori i literatura za povijest samostana sv. Marije u Zadru, Zadarska revija, god. XVI, br. 2–3, Zadar 1967, str. 214.

Spomenuti friz obrubljen je s gornje i s donje strane trakom slikanom ciglastom, crveno-smeđom, bojom (koja je opet obrubljena bijelim linijama). Gornja traka se nastavlja po rubu polukružne površine gornjeg dijela zida, tvoreći okvir kompozicije koja se tu nalazi. U njezinu centru naslikan je Krist na prijestolju (Maiestas Domini), uokviren velikim svetokrugom. Oko njega su simboli evangelista, a sa strana dva svetačka lika. »Prostor« u koji su likovi smješteni označen je u donjem dijelu dvjema horizontalnim trakama, jednom oker boje i drugom nad njom ciglaste, koje simboliziraju tlo, te tamnoplavom pozadinom koja simbolizira nebo. Svetokrug je naslikan trima koncentričnim vijencima. Nutarnji najširi je zelen, srednji crven a vanjski žut, ograničeni su bijelim linijama. Krist sjedi na prijestolju bez naslona, desnom rukom blagosilja, a u lijevoj mu je otvorena knjiga. Odjeven je u haljinu oker boje s naborima označenim crvenom bojom. Plašt mu je ciglaste boje, kao i kosa i brada. Na aureoli, koja je oker boje, označen je križ svijetlosivom i zelenom bojom. Prijestolje je slikano u okeru a grafički su označeni biseri i drago kamenje. Šiljasti jastuk je bijel s crno nacrtanim elementima tekstila. Podnožje prijestolja, koje je naslikano neposredno nad frizom, crno je i ukrašeno bijelim meandrom. Simboli evangelista dosta su oštećeni, najviše simbol Mateja, lijevo gore, od kojega se vidi samo crveno krilo. Desno gore nalazi se Ivanov orao, koji je oštećen u centralnom dijelu. Naslikan je crvenkasto-smeđe. Dobro se sačuvala kanđa koja drži knjigu. Lijevo dolje naslikan je Lukin bik u plavo-sivoj boji. Mistična životinja je dosta vitka, s dugim nogama, što nije karakteristično za bika. Sličnih je karakteristika Markov lav desno dolje, koji više podsjeća na psa. Slikan je u okeru. Aureole su također oker boje, kao što su, uostalom, slikane na svim likovima ovih fresaka. Na krajevima kompozicije nalaze se dva svetačka lika. Desno se vidi dosta oštećen lik odjeven u bijelu haljinu i togu s naborima slikanim zelenkastim tonovima. Ima pokrivene ruke koje pruža prema Kristu. Glava mu je oštećena, tako da je teško odrediti fizionomiju po kojoj bi se svetac identificirao. Drugi lik, na lijevoj strani, najbolje bi se poistovetio s Marijom. Haljina i plašt tamno su plavi, oivičeni crvenom linijom. Ruke su na prsma u stavu adoracije. Lice je oštećeno, isto tako i glava, pa je teže ustanoviti da li je tu zaista prikazana Marija ili neki mladoliki svetac.[39]

Na sjeveroistočnom zidu vidimo ostatke fresaka na desnoj strani. Nad prozorom čiji luk obrubljuje crvena linija vidi se nekoliko glava s aureolama istih karakteristika kao na donjoj manjoj kompoziciji jugoistočnog zida, samo što je jedna glava staračka, s bijelom bradom i kosom. Nad njima se vide ostaci širokog friza sa stepeničastim ornamentom. Na tom zidu on je u većoj visini nego onaj na jugoistočnom zidu. Nad njim do ugla zida vidimo zbijenu kompoziciju »Žene mironosice na Kristovu grobu«. Lik jedne žene je relativno dobro sačuvan.

[39] I. Petricioli, Romanika u Zadru, Zadar, zbornik Matice hrvatske, Zagreb 1964, str. 556.

Odjevena je u donju svijetlosivu haljinu sa sivim naborima. Plašt kojim su joj pokrivene ruke žućkaste je boje. Oko glave ima tamnomodar veo. Lijevo od nje vide se ostaci glave i ramena druge žene. Desno sasvim do kraja zida sjedi anđeo. On je također dosta dobro sačuvan. Odjeven je u svijetlosivu haljinu i ružičast plašt. Krila su mu crvena. Lijevo od te kompozicije u centru plohe postoji samo veći fragment freske na kojem se vidi ženska glava, pokrivena tamnoplavim plaštem, u poluprofilu, nagnuta udesno, naslonjena na ruku. Ispod nje ostaci aureole. Nema sumnje da su to ostaci kompozicije koja po naraciji prethodi Posjetu žena grobu – Oplakivanju Krista. Na ostalim fragmentima ne da se ništa raspoznati.

Isječak svoda sa sačuvanim freskama bogato je ornamentiran. Sa strana su simetrično komponirani ornamenti i to po ovom rasporedu: U samom uglu žuti trokut, zatim plava i crvena traka, između kojih teče niz bijelih bisera, zatim dvije izlomljene trake koje se na lomovima dodiruju i tako tvore niz rombova. Rombovi su obojeni crno i imaju četiri bijele tačke. Trake su obojene zeleno i žuto. Nakon toga slijede crvena, plava i žuta traka. U centru isječka naslikano je poprsje arhanđela. Odjeven je u ružičastu haljinu i žućkast plašt. Oko smeđe kose ima bijelu traku. Kod lijevog ramena vidi se gornji dio žezla, crtan crnom bojom. Na plavoj pozadini jasno se ocrtavaju smeđa krila. Poviše njegove glave, do ruba svoda, naslikan je oramentalni friz koji se sastoji od dva niza šesterokuta povezanih poput saća. Oni su nacrtani bijelim linijama, a površina svakoga je obojena zeleno i žuto. Taj friz je odijeljen od arhanđela plavom i crvenom trakom, između kojih se nalazi biserni niz, a od zida žutom trakom. Na bočnoj plohi rebra pored lika arhanđela vide se ostaci slikanog friza koji se sastojao od niza peterolatičnih listova u srcolikim okvirima, nalik na reljefni niz palmeta u kapitulu i zvoniku, pozadina je listovima tamnoplava, a listovi se naizmjenično javljaju u zelenoj, crvenoj i tamnoplavoj boji. Nervatura lišća nije realistička nego se sastoji od paralelnih poteza bijele boje. Kad je list tamnoplav na tamnoplavoj pozadini vide se samo bijele konture lista i ta bijela nervatura.

Potrebno je obratiti pažnju na način kako su slikane ljudske figure. Proporcije likova možemo sagledati samo na figurama glavne kompozicije jugoistočnog zida i na ženi koja nosi pomast na sjeveroistočnom zidu. Likovi su izduženi, glave su male u odnosu na tijelo. Ekstremiteti su dosta veliki. Lica su dosta duga. Čelo je nisko, uši su visoko postavljene. Obrada lica je pretežno grafička, no na figurama gornjih važnijih kompozicija primjećujemo namaze bijele boje, kojom su označeni osvijetljeni dijelovi, ciglaste boje, kojom su modelirani nosovi i brade, i sivozelene, kojom su označene sjene. Takvi se namazi ne vide na likovima donjih kompozicija, ali na njima su jednako modelirana usta kao na važnijim likovima: crnom ravnom linijom otvor, a dvjema polukružnim, koje se dodiruju, donja usna i oblina brade. Usne su crvene. Crvenim kružićima označene su na svim licima rumene jagodice. Grafizam prevladava i u obradi nabora, samo način kako slikar vodi kist odaje izvjesnu mekoću i slobodu.

Ovim freskama se nitko nije detaljnije pozabavio. Autori ih nisu detaljnije spominjali.[40] Nastojao sam da ih na ovom mjestu detaljnije barem opišem. U određivanju njihove uže stilske pripadnosti nisam u mogućnosti da postignem nešto više od drugih autora, koji su samo ustanovili zapadnjački, čisto romanički karakter slikarstva. Poteškoća je u tome što se monumentalnog slikarstva iz ranijih razdoblja srednjega vijeka sačuvalo relativno malo, a ono što se sačuvalo pokazuje međusobno takve razlike da se regionalne karakteristike ne daje definirati a kamoli da bi se prepoznali atelieri ili čak ruke majstora.

Budući da su nastale otprilike u isto vrijeme kad i Većenegin evangelistar, nameće se samo po sebi pitanje ima li kakvih srodnosti između njegovih minijatura i fresaka. No već kod prvih usporedbi uslijedit će negativan odgovor. I izbor ornamenta i obrada životinjskih likova i tretiranje ljudske figure sasvim je različito. Zapravo, teško da bi se i našlo bližih srodnosti, jer se radi o dvjema različitim vrstama slikarstva, knjižnom i monumentalnom, koje gaje različiti majstori. Kad smo ustanovili južnotalijanski karakter minijatura, moramo u traženju južnotalijanskih utjecaja posegnuti za fresko-slikarstvom toga kraja. No južnotalijanske freske, od bazilijanskih do reprezentativnih u svetištu Sant'Angelo in Formis kod Capue,[41] imaju drukčije, više bizantske osobine.

U traženju komparacija bit ćemo sretnije ruke u Francuskoj, kao što je bio slučaj s arhitekturom. Ipak bližih analogija ne ćemo naći. Morat ćemo se zadovoljiti samo općim konstatacijama. Naše su freske po crtežu bliže Saint-Savinu,[42] Brioudeju,[43] Brinayu,[44] po bojama Brezé-la-Villeju,[45] ali, kako sam rekao, bližih sličnosti nema. Katalonske i ostale španjolske freske navode po svojim osobinama da ih također uzmemo u obzir kod komparacije. Neke u modelaciji lica pokazuju neke sličnosti s našima, ali su mnogo više grafički obrađene.[46] Lica Adama i Eve u Maderuela[47] imaju nešto sličnosti s licima na donjim kompozicijama u zvoniku Sv. Marije.

[40] Lj. Karaman, Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb 1952, str. 44; Isti, Spomenici umjetnosti u Zadru (o. c.) str. 542; C. Fisković, Dalmatinske freske, Zagreb 1965, str. 13–14. U ovom posljednjem djelu nalaze se odlične reprodukcije u boji najvažnijih detalja: na tab. 19 Kristova glava s jugoistočnog zida, na tab. 20 glava žene iz Posjeta žena grobu na sjeveroistočnom zidu, na tab. 21 glava s Oplakivanja na sjeveroistočnom zidu, na tab. 22 glava arhanđela sa svoda, na tab. 23 glave svetaca s male kompozicije poviše prozora na sjeveroistočnom zidu, na tab. 24 glave s donje kompozicije na jugoistočnom zidu.

[41] A. Grabar, C. Nordenfalk, La peinture romane, Genève 1958, str. 34–39.

[42] H .Focillon, Peintures romanes des eglises de France, Paris 1938, tab. 1–39.

[43] O. c., tab. 103–4.

[44] O. c., tab. 118–124.

[45] Grabar, Nordenfalk, o. c., str. 104–105.

[46] Ainaud Juan, Pitture romaniche della Spagna, Milano 1962, tab. 2–19; Grabar, Nordenfalk, o. c., str. 66, 70, 74.

[47] Ainaud, o. c., str. 8.

Od ornamentalnih motiva koji su upotrebljeni na svetomarijskim freskama osim niza bisera koji je vrlo čest, našao sam među publiciranim reprodukcijama, koje su mi bile dostupne, samo motiv izlomljene trake. Javlja se već na preromaničkim freskama u San Miguelu de Tarasa,[48] zatim u Brinayu,[49] a u Vicu je naslikan kao okvir luku, jednako kao i na našem zvoniku.[50] Stepeničaste motive nisam našao, nešto slično imaju freske u kripti akvilejske katedrale.[51]

Od naših domaćih romaničkih fresaka, dalmatinskih i istarskih, najbliže su svetomarijskim one u crkvi sv. Mihajla u Stonu, ali opet se pri detaljnijoj usporedbi očituju razlike. Kod naših nema grafičke stilizacije nabora i anatomskih detalja, koji su prisutni u Stonu.[52] Naše su i manje ekspresivne od stonskih, ali i plemenitije, naročito u koloritu.

No sve komparacije koje sam izveo nisu osporile visok umjetnički kvalitet svetomarijskih fresaka. One i u evropskim okvirima imaju svoje mjesto i treba svim silama nastojati da se definitivno očiste, restauriraju i detaljno publiciraju. Kad na taj način postanu pristupačne širem krugu stručnjaka, moći će se o njima suditi s više argumenata i više sigurnosti nego što sam ovdje ja mogao.

Fresaka je bilo i u kapitulu. Nad Većeneginim grobom vidjeli su se ostaci kompozicije Navještenja. Kad je pri restauratorskim radovima grobnica demontirana poskidano je kamenje s ostacima fresaka. Na jednome se dobro naziru obrisi lica arhanđela koji ima iste osobine fresaka na zvoniku. Nije isključeno da je bilo slikanih kompozicija i na svodu kapitula koji je istom prilikom porušen da se zamijeni kopijom.

Slijedeći primjerak slikarstva koji iznosim po kronološkom kriteriju jest slikano raspelo, romaničko-bizantiskih osobina. Na žalost, ta vrijedna umjetnina više ne postoji. Stradala je pri bombardiranju samostana, tako da se pri obradi moramo osloniti na stare nepotpune opise i na dvije fotografije.[53] Kako se ovdje radi o pokretnom predmetu, ne znamo da li je naslikan po narudžbi samostana ili se originalno drugdje nalazio. Za razliku od uobičajenih slikanih raspela srednjega vijeka, to raspelo ima jednostavnu siluetu. Na krakovima nema uobičajenih likova anđela, Marije i Ivana. Lako je moguće da su naknadno ispiljeni. Krist je prikazan živ. Glava, ruke i gornji dio toraksa prikazani su frontalno, a donji dio toraksa, trbuh i noge prikazani su u poluprofilu. Aureola je izrađena plastično i to u tolikoj mjeri da su Kristova kosa, čelo i oči slikani na tom povišenju. Stiče se dojam da Krist gleda prema dolje. Očito je da je raspelu bio namijenjen visok položaj, kao što je inače običaj. Na horizontalnoj gredi križa teku dva natpisa različita sadržaja, u gornjem redu Q(UI)SQ(UI)S AMAT XPO(!)MVNDVM NO(N)DILIGAT ISTV(M)SET (!) QVASI FETOREM SPERNE(T)ILL(IUS) AMORE i u donjem SOL LATET O(R)-B(I)SQVE TREMIT – SAXVM CREPITAT ISTE CEDIT. Dimenzije nam nisu poznate. Cecchelli ih donosi približno: visina oko 1,90 m, širina 1,40 m. Isto tako ni o bojama nemamo podataka. Raspelo pokazuje uočljive bizantske karakteristike. Modelacija Kristova lika sa stiliziranom anatomijom i fizionomijom ima kvalitete koje ga udaljuju od romaničkog slikarstva. To je raspelo već nekoliko puta tretirano u stručnoj literaturi. Dok ga Toesca tek spominje,[54] Sandberg-Vavalà ga smatra lokalnim radom s kraja XII st.[55] Cecchelli ga datira u drugu polovinu XII st.,[56] oslanjajući se više na osobine natpisa nego na slikarsku analizu. Garrison ga datira u drugu polovinu XIII st. i vidi u njemu izvjesne toskanske utjecaje.[57] Treba ga, mislim, smatrati djelom mletačkog slikarskog kruga, što ne isključuje mogućnost da je slikano u samom Zadru. Imao sam prilike upozoriti na sličnosti koje pokazuje u komparaciji s nedavno otkrivenom slikom Bogorodice u zadarskoj katedrali i slikanim reljefnim raspelom u crkvi sv. Mihovila.[58] Ukazao bih i na sličnosti s najstarijim mletačkim ikonama u Museo Correr u Veneciji.

U venecijanski slikarski krug na početku XIV st. spada slika Bogorodica na prijestolju s donatorom, koja na poleđini ima naslikanog sv. Petra. To je zapravo središnji dio triptiha s pokretnim krilima, samo krila nedostaju. Slika je visoka 169 cm, široka 87,6 cm, ima plastično obrađen okvir u obliku polukružnog luka koji nose dva tordirana stupića. Bogorodica je prikazana na prijestolju. Na desnoj ruci sjedi joj maleni Krist, odjeven u dugu haljinu i plašt. Lijevom rukom mu pruža neki plod, plastično izrađen. Plastične su i aureole. Sasvim lijevo dolje izrađen je mali lik donatora kako kleči. Fizionomija mu je definirana, a kostim vrlo precizno nacrtan. Lik sv. Petra na poleđini nešto je grublje slikan, ali ne pokazuje nikakvih elemenata koji bi doveli u sumnju da je slikan istovremeno s likom Bogorodice. Slika je bila vrlo potamnjela a pošto je bila izvađena iz ratnog skloništa počela se ljuštiti. Tek nakon uspjelog restauratorskog zahvata 1954. god. došao je sasvim na vidjelo njezin visok kvalitet.

Spomenuli su je Bersa[59] i Toesca.[60] Karaman ju je ubrojio među dalmatinske slike bizantskih karakteristika.[61] Cecchelli se prvi s njom nešto više pozabavio, datirao u XIV st. i ocijenio da »risente alquanto dell'arte toscana, ma prevalgono le caratteristiche venete.«[62] Garrison

48 A. Grabar, C. Nordenfalk, Le Haut moyen age, Genève 1957, str. 63.
49 Focillon, o. c., tab. 121–124.
50 O. c., tab. 80.
51 A. Grabar, C. Nordenfalk, La peinture romane (o. c.), str. 50.
52 Fisković, Dalmatinske freske (o. c.), tab. 1–18.
53 G. Sabalich, Dipinti delle chiese di Zara, Zadar 1906, str. 7–8.

54 P. Toesca, Storia dell'arte italiana I, Torino 1927, str. 1030, nota 27.
55 E. Sandberg-Vavalà, La croce dipinta italiana, Verona 1929, str. 95.
56 Cecchelli, o. c., str. 72.
57 E. Garrison, Italian romanesque panel painting, Florence 1949, str. 180, br. 454.
58 I. Petricioli, Nepoznata srednjovjekovna slika Bogorodice iz zadarske katedrale, Peristil 3, Zagreb 1960, str. 9.
59 Bersa, o. c., str. 80.
60 Toesca, l. c.
61 Lj. Karaman, Notes sur l'art byzantin et les Slaves catholiques de Dalmatie, L'art byzantin chez les Slaves (Recueil Uspenskij), Paris 1930, str. 363.
62 Cecchelli, o. c., str. 71. Sliku sv. Petra na poleđini te slike pogrešno je povezao s gotičkom slikom Bogorodice na prijestolju, o kojoj ću kasnije govoriti (str. 75).

je pronašao nekoliko slika koje su s njom vrlo srodne i definirao određenu stilsku grupu (»group of Zara Madona«) koja je po njegovu mišljenju proizašla iz nekog mletačkog ateliera. U tu grupu spadaju triptih iz zbirke Stocklet u Brislu, slika Bogorodice sa svecima u Mineapolisu (SAD) i još neke slike.[63] U zadnje je vrijeme posvetio opsežniju studiju toj slici Gamulin.[64] Postavio je tezu da je ona mogla nastati i u samom Zadru i datirao je u poč. XIV st. Pisao je o njoj i Pallucchini, smatrajući je mletačkim radom. Njezini su kvaliteti toliki, po njegovu mišljenju, da je mogla nastati samo u jednom istaknutom umjetničkom centru kao što je Venecija.[65] Obradio ju je i Lazarev, govoreći o mletačkom slikarstvu kraja XIII i poč. XIV st.[66] Slika sličnih toj Bogorodici ima u Dubrovniku i Zadru: Slika Bogorodice u crkvi sv. Nikole u Prijekom u Dubrovniku, koju je objavio Đurić,[67] i triptih iz Ugljana, danas u zadarskom Narodnom muzeju.[68]

U zadnje decenije XIV st. treba datirati slikano raspelo koje je stradalo u bombardiranju. Sačuvala se fotografija i Cecchellijev opis.[69] U tipičnu gotičkom okviru s trilobama na krajevima, na zlatnoj pozadini, naslikan je mrtvi Krist na križu, nagnut ulijevo. Prema Cecchelliju, nema prekrižene noge nego su mu stopala rastavljena jedno pored drugoga. U gornjoj trilobi, i ovo po Cecchelliju, naslikan je Bog otac, sa strana Marija i Ivan. Donju trilobu zahvaćala je stijena u koju je utaknut križ. Na tu trilobu dodana je slika okrunjene svetice s palmom. Boje su vrlo potamnjele, tako da se iz fotografije ne mogu proučavati slikarske karakteristike. Jedva se naslućuju likovi. Po silueti pojedinih likova, po minucioznoj obradi punciranih aureola, reklo bi se da je raspelo bilo zaista kvalitetan rad. Cecchelli ističe izraz boli koji ima Kristovo lice.

Slika Bogorodice koja je dosta oštećena u bombardiranju ima karakteristike mletačkog slikarstva s početka XV st., pa ju je nedavno Gamulin pripisao mletačkom slikaru Giovanniju di Francia.[70] Na bogato ukrašenu gotičkom prijestolju sjedi Bogorodica i doji maloga Krista. Maforion obrubljen zlatnom bordurom pada joj u vrlo bogatim naborima, tipičnim za tzv. »internacionalnu gotiku«. Ne isključuje se mogućnost da je ta slika bila centralni dio nekog poliptiha. Dimenzije: šir. 0,50, vis. 0,75 m.

[63] Garrison, o. c., str. 33 i 120.

[64] G. Gamulin, Bogorodica s Djetetom i donatorom iz Zadra, Peristil II, Zagreb 1957, str. 143–150; Isti, Stari majstori u Jugoslaviji I, Zagreb 1961, str. 8–19.

[65] R. Palluchini, La pittura veneziana del Trecento, Venezia–Roma 1964, str. 72 i fig. 242.

[66] V. Lasareff, Saggi sulla pittura veneziana dei sec. XIII–XIV la maniera greca e il problema della scuola cretese (I), Arte veneta, A. XIX, Venezia 1965, str. 21, 30 (nota 42).

[67] V. Đurić, Ikone Jugoslavije, Beograd 1961, str. 102, br. 45; Isti, Dubrovačka slikarska škola, Beograd 1964, sl. 133.

[68] I. Petricioli, Triptih iz Ugljana, Peristil 6–7, Zagreb 1963–64, str. 29–35.

[69] Cecchelli, o. c., str. 73.

[70] G. Gamulin, Vraćajući se quattrocentu, Stari majstori u Jugoslaviji II, Zagreb 1964, str. 16.

Godinom 1493. datiran je poliptih koji je naslikao svećenik Petar Jordanić. Ovo djelo vrijedno za izučavanje našeg domaćeg slikarstva nestalo je također u bombardiranju. Bogato izrezbaren okvir ima gotičke karakteristike, likovi imaju dosta bizantskih osobina, ali se vidi da su slikaru bila poznata dostignuća slikarstva tog vremena. Nedavno je otkrivena u Beču još jedna njegova signirana slika, a Fisković mu je atribuirao i sliku Bogorodice na prijestolju u župskoj crkvi u Tkonu.[71] Jordanić nam se očituje kao primitivan provincijski slikar, kako kaže Karaman, spada u krug pučkih slikara madonera.[72] U centru poliptiha iz Samostana sv. Marije sjedi Bogorodica s malim Kristom. Desno kleče pred njom male figure redovnica benediktinskog i franjevačkog reda, a lijevo redovnici, franjevci i benediktinci. Na slici lijevo od Bogorodice vide se sv. Petar i Pavao, okrenuti prema centru, a na slici desno sv. Šimun i sv. Rok. Nad Bogorodicom nalazi se poprsje Krista Pantokratora a oko njega četiri mala anđeoska lika. Lijevo su poprsja sv. Petra Mučenika i sv. Antuna, a desno Marije Magdalene i Katarine.

Slike iz kasnijih vremena znatno zaostaju od srednjevjekovnih. Slika na dasci Užašašća Marijina, renesansnih osobina, nosi signaturu: »*Laurentius . . . Fatori fec.*« U gornjem dijelu prikazana je Marija koju nosi na nebo mnoštvo anđela, a u donjem dijelu su po uobičajenoj ikonografiji apostoli okupljeni oko praznog sarkofaga. Ta slika nije bez kvaliteta, ali je vrlo potamnjela. Bez definitivne restauracije ne može se ništa sigurnije kazati.

Samostan posjeduje dvije slike na platnu koje zajednički sačinjavaju cjelinu. Prikazuju Ožalošćenu Bogorodicu i Krista okrunjena trnovom krunom. Prikazani su u poprsju. Na poleđini su naslikane monohromne alegorijske figure. Po tim osobinama zaključuje se da su origalno zajedno sačinjavale vrata manjih orgulja. (Vel. svake slike: 0,68 × 0,46 m). Danas su one uokvirene bogatim rokokookvirom. Slike potječu iz Samostana sv. Katarine. Stariji pisci atribuirali su ih Tizianu. One su zapravo osrednje kopije po Tizianovim originalima. Original Bogorodice nalazi se u Pradu, a original Krista u Musée Condé u Chantillyju.[73]

Slika iza glavnog oltara, koja također potječe iz crkve sv. Katarine, a stradala je u bombardiranju, sasvim je osrednja. Pripadala je lošijim sljedbenicima Tiziana. U gornjem dijelu slike bio je prikazan Krist na križu okružen anđelima, na podnožju križa Marija Magdalena, sv. Jeronim i drugi sveci. Po Cecchelliju, približne dimenzije su joj bile: visina 4, a širina 2 m.[74]

[71] C. Fisković, Zadarski slikar Petar Jordanić, Bulletin VII odjela JAZU, VIII, br. 1, Zagreb 1960, str. 25–32.

[72] Lj. Karaman, Bilješke iz historije umjetnosti Dalmacije s posebnim osvrtom na zadarske spomenike, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku VIII–IX, Dubrovnik 1962, str. 96.

[73] Cecchelli, o. c., str. 70.

[74] Sabalich, Guida (o. c.), str. 168; Isti, Pitture antiche di Zara f. 34; Cecchelli, o. c., str. 70.

Slika Rođenje Marijino, s dva sveca u prvom planu, koja se nalazila na trećem oltaru s lijeve strane, nije stradala u bombardiranju. Ona je signirana i datirana: »*Pietro Mera f. Venetia 1635.*« P. Mera sljedbenik je Palme Mlađeg. Visina 2,50, širina 1,50 m.[75]

Slika Poklonstvo kraljeva, koja se nalazila na prvom oltaru također s lijeva, lošiji je primejrak mletačkog slikarstva na početku XVII st. (Visina 2,50, širina 1,50 m).[76]

Sačuvale su se još dvije oltarne slike iz XIX st. Jedna je pripadala oltaru Srca Isusova, a naslikao ju je, kako kaže Bianchi, »certo A. Zona. discreto pittore veneziano«,[77] a druga je djelo zadarskog slikara F. Salghetti-Driolija. Prikazuje pričest sv. Benedikta.[78]

Skulptura i duborez

Samostan nije posjedovao veći broj skulptura. U samoj crkvi sačuvao se zanimljiv polihromirani gotički kip Bogorodice s mrtvim Kristom u krilu (Pietà). Taj motiv često tretiran u gotici naročito je brojno zastupljen u srednjoj Evropi. Prema obradi nabora, naš kip svakako spada u kasniju gotiku (prva pol. XV st.) i bliz je tim srednjoevropskim djelima. Dosta je rustičan, Kristovo tijelo je premaleno u odnosu na Marijino, okrugla Marijina glava malo je prevelika. No njegova je vrijednost u izraženom gotičkom ekspresionizmu. Po Bianchiju taj se kip originalno nalazio u crkvi sv. Dimitrija pa je nakon požara te crkve, 1. IV 1779, prenesen u crkvu sv. Marije.[79] Nalazi se na oltaru na kraju jugozapadne sporedne lađe.

U samostanskom hodniku u prizemlju nalazio se uzidan reljef sv. Jeronima, koji je ukraden iz ruševina. Nije se sačuvala fotografija, nego tek šturi Cecchellijev opis. On ga datira u XV st. i kaže da je neznatne umjetničke vrijednosti. Dimenzije navodi približno: visina oko 0,75 m.[80]

U sjeveroistočnoj lađi sačuvao se nadgrobni spomenik zadarskom plemiću Šimunu Fanfonji, iz god. 1707. Sagrađen je na zidnoj plohi. U gornjem dijelu je bogat okvir, arhitektonski riješen s konzolama, pilastrima, arhitravom i baroknim volutama. Unutar tog okvira nalazi se manji, u centru kojega na konzoli stoji mramorno poprsje pokojnika. Fanfonja je prikazan s bogatom perikom vremena Luja XIV. Glavu je okrenuo ulijevo, tako da mu se bogate kovrče spuštaju niz desno rame. Bista pokazuje ruku vrlo vještog kipara. Na pilastrima

[75] Sabalich, Dipinti delle chiese di Zara III, Cecchelli, l. c. (pogrešno naziva rođenjem Krista); K. Prijatelj, Spomenci Zadra XVII i XVIII st., Zadar, zbornik Matice hrvatske, Zagreb 1964, str. 578.
[76] Cecchelli, o. c., str. 71.
[77] Bianchi, o. c., str. 318.
[78] L. c.; A. Petričić, Zadarski slikari u XIX stoljeću, Radovi Instituta JAZU u Zadru, Zagreb 1959, str. 219 i 223.
[79] Bianchi, o. c., str. 321.
[80] Cecchelli, o. c., str. 72.

su izrađeni vojnički motivi, a ispod biste nabrani zastori izrađeni od crvenog mramora. Ispod biste nalazi se natpisno polje obnovljeno g. 1852. Nad pločom vidimo u reljefu izrađenu kacigu i druge vojne motive. Čitavu kompoziciju nadvisuje obiteljski grb u baroknom okviru. U Zadru postoje još dva slična barokna nadgrobna spomenika, jedan stariji (g. 1675) u crkvi sv. Krševana i jedan noviji (g. 1764) u crkvi sv. Šime. U usporedbi s njima Fanfonjin je svakako najljepši i najbolje komponiran.[81]

Glavni oltar crkve, podignut g. 1762, bio je reprezentativno djelo kasnobarokne umjetnosti. Stajao je slobodno u prostoru, nije imao pale. Nad menzom dizao se tabernakul bogato ukrašen arhitektonskim motivima raznobojna mramora. Sa strana su stajala dva mramorna kipa anđela u naravnoj veličini. Oltar je stradao od direktnog pogotka bombe. Razlomljeni kipovi anđela pokazuju visok zanatski kvalitet.[82]

U crkvi se do bombardiranja čuvalo i jedno vrijedno djelo kasnogotičkog duboreza – korska sjedala. Ona su se nalazila na matroneju, na krilu do fasade. Bila su signirana i datirana: MCCCCLXXXXV ARTIFICIO JOANNIS CORCYRAE. Poznajemo ih jedino po blijedoj fotografiji jednog manjeg dijela, koju je objavio Fisković.[83] Ona su u znatno reduciranim formama reproducirala sjedala u katedrali. Autor tih sjedala, »Joannes Corcycrae« jest Ivan Petrov Korčulanin, koji je u Zadru izradio korska sjedala i za crkvu sv. Marije Velike.[84] Pred sjedalima nalazila se neka ograda s pozlaćenim rešetkama i natpisom: PLACIDA ABBATISSA FIERI FECIT ANNO MCCCVI.[85]

Zlatarstvo

Vrlo je vrijedna samostanska riznica koja je za vrijeme bombardiranja bila vješto skrivena i tako se sačuvala. Ona je, uz onu koja pripada zadarskoj katedrali, najvredniji inventar srednjovjekovnog umjetnog obrta u našoj zemlji. Svi predmeti koji se u njoj čuvaju nisu od iskona pripadali Samostanu sv. Marije. Tu su pohranjene i riznice ukinutih ženskih samostana sv. Nikole i sv. Katarine.

Najstariji popis samostanskih vrijednosti sačuvao se u poznatom kartularu (fol. 11v). V. Novak ga datira u kraj XII ili vjerojatnije u početak XIII st.[86] Na početku tog popisa nižu se zlatarski radovi: Škrinjica sv. Kvirina, škrinjica sv. Grgura, veliki križ i drugi srebrni, drveni križ pokriven srebrom, četiri mala križa, jedan kristalni, dva anđela od srebra, srebrni pokrov, zlatna cjevčica (fistula), srebrni ka-

[81] Prijatelj, o. c., str. 577.
[82] Bianchi, o. c.,, str. 317. Na žalost, nije se sačuvala nikakva fotografija oltara prije bombardiranja.
[83] Fisković, Zadarski sredovječni majstori (o. c.), tab. 5 i 6 (bez numeracije).
[84] Ibidem, str. 87–88.
[85] Bianchi, o. c., str. 316; Cecchelli, o. c., str. 68.
[86] V. Novak, Zadarski kartular (o. c.), str. 113.

dionik, dva velika svijećnjaka, i drugi mali, dva srebrna kaleža, tri prenosna oltara, jedna kutijica s relikvijima. Neke od tih predmeta može se možda identificirati sa sačuvanim predmetima. No bez obzira na to, taj popis svjedoči o znatnom bogatstvu samostana u određeno vrijeme.

Današnji pak inventar zlatarskih proizvoda izgleda ovako. (Držat ću se kronološkog reda).

Najstariji predmet jest mali križić-relikvijar od lijevana pozlaćena bakra. Izrađen je od dva komada koji se spajaju i tvore kutijicu. Na vrhu je prsten za vješanje. Na jednoj polovini izrađen je u reljefu Krist na križu i četiri poprsja na krakovima križa. Na drugom je prikazana Marija u stavu »orans« i također četiri poprsja na krakovima. Upotrijebljen je za relikvije sv. Fortunata, pa mu je sa strane naknadno ugraviran natpis S. FORTVNAT MART. Križić je vrlo rustičan rad.[87] Ide u red križića-relikvijara palestinskog ili egipatskog porijekla koje su izrađivale tamošnje radionice u VII i VIII st. Takvih se križića našlo u arheološkim iskapanjima ili slučajno u raznim krajevima naše zemlje, a dospjeli su k nama hodočašćima u Palestinu.[88] Dimenzije su mu 7,5 × 4 cm.

Sličan import je i jedan sasvim profani predmet – kutija za nakit, koji je, bez sumnje, bio također upotrijebljen kao relikvijar. Kutija je izrađena od pločica bjelokosti s okovima od pozlaćena bakra. Ima izdužen pravokutan oblik i poklopac kosih strana. Bjelokost je glatko brušena, bez ikakvih dekorativnih reljefa. Okovi su također jednostavni. Završavaju zašiljenim glavicama tipičnih arapskih formi. Dimenzije 18 × 10,5 × 10,5 cm. Poznate su mi slične, (jedna gotovo identična) kutija iz katedrale u Troji, a smatraju se proizvodom sicilijanskih arapskih radionica.[89] Cecchelli našu datira u XII–XIII st. i naziva je »cassettina arabo-sicula«,[90] Oštrić se s tim slaže i datira je u XII st.[91]

U romaniku spada vrijedan relikvijar sv. Grgura u obliku škrinjice. Nije isključeno da je upravo to ona škrinjica koja se navodi u spomenutom popisu (*»capsa S. Grigoro«*). Škrinjica je duga 20 cm, široka 15, a visoka 21 cm. Četvrtasta je, a poklopac ima oblik krnje piramide. Ima četiri metalne nožice. Obložena je srebrnim limom obrađenim iskucavanjem. Na prednjoj strani izrađene su tri arkade s tordiranim stupićima, unutar kojih je prikazan »Deisis«. Pod srednjom, znatno širom arkadom sjedi na prijestolju bez naslona Krist Pantokrator, pod lijevom Marija u stavu »adorans«, a pod desnom Ivan Krstitelj

[87] G. Oštrić, Zlato i srebro Zadra, katalog izložbe, Zagreb 1951, str. 15.
[88] S. Radojčić, Bronzani krstovi – relikvijari iz ranog srednjeg veka u beogradskim zbirkama, Zbornik za umetnost zgodovino N. V. letnik V–VI (Laureae F. Stelè septuagenario oblatae), Ljubljana 1959, str. 123–134. Zadarski križ je gotovo identičan jednom u Beogradu i jednom u Narodnom muzeju u Sofiji (str. 126).
[89] M. D'Elia, Mostra dell'arte in Puglia dal tardo antico al rococò, Bari 1964, str. 9.
[90] Cecchelli, o. c., str. 83.
[91] Oštrić, o. c., str. 20.

s uzdignutom desnom rukom. Na stražnjoj strani su tri jednako široke arkade, pod kojima stoji sv. Grgur Papa između zadarskih zaštitnika Krševana i Stošije. Na lijevoj bočnoj strani izrađeno je Navještenje, a na desnoj susret Joakima i Ane. Na poklopcu, na sve četiri kose strane susreću se jednaki okrugli medaljoni s likom evangeliste Ivana, koji su iskucani po istom kalupu. Na dužim stranama ukomponirani su u viticu s još dva lozina lista. Na gornjoj plohi poklopca nalaze se mala vratašca s likom pape Grgura i natpisom »*S. Gregorius Papa*«. Na bridovima su prikucane tanke dekorativne vrpce s reljefnom lozicom. Likovi na bočnim stranama imaju izrazite romaničke osobine, a na medaljonu s likom Ivana primjećuju se gotički elementi (dekoracije pulta). Mogu se izvesti dva zaključka: ili su reljefi na poklopcu kasniji ili je zlatar koji inače obrađuje likove u romaničkom stilu izradio likove Ivanove koristeći se nekim importiranim kalupom. Vratašca s likom sv. Grgura sigurno su kasnija.[92]

Zanimljive su dvije tablice jednakih dimenzija, jednakog okvira i reljefa istih osobina. Jedna je poznata po imenu »pax pape Grgura«, a druga »minijatura u okviru kanona«. Prva kao centralni motiv ima reljefni iskucani lik sv. Grgura Pape romaničkih osobina, a druga minijaturu Raspeća pod staklenom pločom. Uokvirena je u gornjem dijelu šiljatim lukom, koji tvore dvije pločice s reljefnim anđelima, koji pokazuju velike sličnosti s likom sv. Grgura na prvoj ploči, tolike da se može kazati da ih je izradio isti zlatar. Za prvu tablicu Cecchelli kaže da ima nordijske osobine i datira je u XII ili poč. XIII st.[93] Oštrić je datira u XII st. i pretpostavlja da je možda iz Vrane.[94] Cecchelli upozorava na sličnost toga reljefa s reljefima dvaju anđela na drugoj tablici. Minijaturu datira u XIII–XIV st. i smatra je mletačkim radom.[95] Đurić je posebno obradio tablicu s minijaturom i datirao je u prijelaz iz XIII u XIV st., smatrajući je čitavu proizvodom kombiniranog rada nekolicine različitih mletačkih majstora.[96] Prvu tablicu s likom sv. Grgura ne smije se od nje odvajati i moraju se bez oklijevanja zajedno promatrati.

Škrinjica-relikvijar sv. Kvirina ima osobine rane gotike. Ima vrlo malo vjerojatnosti da je to ona »capsa« koja se spominje u citiranom popisu. Po obliku slična je relikvijaru sv. Grgura. Na stranama se nižu gotičke arkade, a pod svakom arkadom nalazi se svetački lik u visokom reljefu. Ti su likovi tvrdo modelirani, rustični su i više spadaju u romaniku. Na kosim stranama poklopca izrađeni su simboli evangelista, a zapazit ćemo i mali lik donatora u klečećem položaju. Kao ranogotički rad ova se škrinjica može datirati na prijelaz iz XIII u XIV st. Dimenzije su joj: dužina 21, širina 17 i visina 19 cm.[97]

[92] Bianchi, o. c., str. 328–329; Cecchelli, o. c., str. 80–82; Oštrić, o. c., str. 18.
[93] Cecchelli, o. c., str. 84–85.
[94] Oštrić, o. c., str. 16.
[95] Cecchelli, o. c., str. 86.
[96] V. Đurić, Vizantijske i italovizantijske starine u Dalmaciji, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, Split 1960, str. 126, 127, 133.
[97] Cecchelli, o. c., str. 82; Oštrić, o. c., str. 18.

Slična oblika, ali izrazitih gotičkih karakteristika je škrinjica-relikvijar sv. Zoila. Potječe iz crkve sv. Marije Velike. Likovi su izrađeni u visokom reljefu iskucavanjem i pokazuju ruku dosta vješta zlatara. Naročito treba istaći lik sv. Krševana na konju koji zauzima sredinu jedne od dužih strana. Konj je u živu pokretu, prilično realistički obrađen. Ostali svetački likovi koji su prikazani bez okvira imaju tipičan gotički stav (S linija). Cecchelli je taj relikvijar datirao u početak XIV st.,[98] Oštrić u XIII–XIV st.[99] Rekao bih da je nastao kasnije, ne prije polovine XIV st.

U XIV st. treba datirati i relikvijar u obliku biste, koji potječe iz Samostana sv. Nikole. Prikazuje sveza zaštitnika toga samostana. To je grubo modelirana ali izražajna bista bradatog sveca. Na ramenima mu je iskucan palij, a na prednjoj strani prikucana je plavo emajlirana pločica s natpisom S. NICOLAVS, gotičkim slovima. Ta je bista bez sumnje rad zadarskih zlatara. Dosta je slična drugim relikvijarima bistama koje se čuvaju u drugim zadarskim riznicama. Širina 35, visina 39 cm.[100]

Ikona-relikvijar s likom Bogorodice na prijestolju s malim Kristom ima oblik četvrtaste ploče s trokutnim zabatom. Lik Bogorodice je iskucan u dosta visoku reljefu. Aureola je ukrašena zelenim emajlom. Uokolo njega nalaze se okrugli »prozorčići« sa staklom koji zatvaraju male udubine s relikvijima. Širina 27, visina 44 cm. U literaturi je taj rad okarakteriziran kao mletački i datiran u XIV st.[101]

Relikvijar-bista Bogorodice vrlo je vješto iskucana skulptura koja svakako spada u najreprezentativnije zlatarske proizvode kod nas. Autor se na donjem rubu potpisao i označio godinu: M.CCCC.III.ME.FECIT.CRISTOFORVS.DE.ROCHIS.VENETVS. Ne raspolažemo historijskim podacima da li je Cristoforus de Rochis dolazio u Zadar i tu izradio bistu, ili je ona naručena iz Venecije. Dimenzije: 35 × 31 cm.[102]

Relikvijar-bista sv. Katarine, koja potječe iz istoimenog samostana, skromnijih je dimenzija (22 × 25 cm) i umjetničkih kvaliteta. Vremenski nije udaljena od biste Bogorodice, pa ćemo se složiti s Cecchellijevim mišljenjem da je lokalni rad XV st.[103]

Srebrno pozlaćeno raspelo gotičkih osobina potječe iz Samostana sv. Nikole. Svečev lik se nalazi na poleđini. Izrađeno je iskucavanejm. Domaći je rad XV st. Visina 60, širina 27 cm.[104]

Iz Samostana sv. Nikole potječu i tri relikvijara u obliku ruku gotičkih osobina. Najljepši je relikvijar sv. Klare, s dosta realistički modeliranom ženskom rukom, emajliranom narukvicom s natpisom S. CLARIE, vitkim drškom s punciranim ornamentom i bogato obrađenom bazom. Taj je relikvijar proizašao iz iste radionice kao i relikvijar-ruka sv. Krševana, danas u riznici katedrale.[105] Relikvijar-ruka sv. Agapita, koja je po dužini drška ukrašena gotičkim ažuriranim motivima, važna je i po imenu donatorke Jelene iz Siska *(soror Helena de Sisceia)*.[106] Relikvijar-ruka sv. Bonifacija izrađena je od srebra, nije pozlaćena. Baza joj je četvrtasta, dekor sveden na tanke tordirane rubove i jednostavan ažur. Doimlje se jednostavnošću i izvjesnom monumentalnošću.[107]

Dva relikvijara u obliku ruku, koji sadrže različite relikvije, skromnijih su kvaliteta, ali su veoma značajni, jer im je donator Katarina žena bosanskog vojvode Sandalja Hranića Kosače. Po sredini drška nalaze se manji »prozori«, gdje su smještene relikvije. Vratašca tih otvora izrađena su u emajlu. Na njima je prikazan grb vojvodin i natpis »*Memento Domine famule tue Katarina consorte potenti viro domino Sandalio voievode Bosna*«. Uz očite ortografske greške koje se javljaju i na jednom i na drugom relikvijaru postoje i izvjesne varijante, tako na jednom piše »Katarina« a na drugom »Catarina«. Prema historijskim podacima ti se relikvijari datiraju između 1398. i 1411. god. Izrađeni su za Samostan sv. Marije. Visina 57 cm.[108]

U tzv. cvjetnu gotiku spada relikvijar sv. Eufemije. Ima kristalan cilindar u koji su smještene relikvije. Podnožje je izrađeno od pozlaćena srebra obrađena raznim tehnikama. Ističe se tzv. kaštilac s gotičkim arhitektonskim motivima, postavljen između kristalnog cilindra i podnožja. Na vrhu poklopca nalazi se malen kip svetice saliven i pozlaćen. Treba ga datirati oko polovine XV st. Bez sumnje je domaći rad.[109]

Vrlo bogat dekorativnim elementima i vrlo vješto izrađen jest kalež, koji je otprilike suvremen prethodnom relikvijaru. Po zanatskim kvalitetima dosta ga nadmašuje. Postoji i još jedan manji mnogo jednostavniji kalež iz toga vremena.[110]

Relikvijar u obliku ostenzorija dosta je neuspjela kombinacija raznorodnih zlatarskih elemenata. Najvrednija je svakako srebrna mala tablica, koja s obje strane ima reljefe svetaca. Na jednoj strani vidimo Bogorodicu po ikonografskoj shemi »Platytere« između Ivana Krstitelja i, vjerojatno, Ivana Evangeliste. Na drugoj strani vidimo dva sveca, od kojih je jedan Antun Opat. Ovi su reljefi znatna kvaliteta. Tablica je prikucana na podnožje pomalo renesansnih osobina. Sa stra-

[98] Cecchelli, o. c., str. 79–80.
[99] Oštrić, o. c., str. 18.
[100] Cecchelli, o. c., str. 83; Oštrić, o. c., str. 19.
[101] Cecchelli, o. c., str. 78.
[102] Cecchelli, o. c., str. 77; Oštrić, o. c., str. 19.
[103] Cecchelli, o. c., str. 83; Oštrić, o. c., str. 19.
[104] Oštrić, o. c., str. 19.

[105] Cecchelli, o. c., str. 88 i 39; Oštrić, o. c., str. 17 i 22.
[106] Cecchelli, o. c., str. 89; Oštrić o. c., str. 17.
[107] Ibidem.
[108] Lj. Thallóczy, Dva relikvijara supruge Sandalja Hranića u Zadru, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini V, Sarajevo 1893, str. 34; Cecchelli, o. c., str. 89–90; Oštrić, o. c., str. 17.
[109] Cecchelli, o. c., str. 84; Oštrić, o. c., str. 16.
[110] Oštrić, o. c., str. 15.

na su joj prikucane dvije salivene figure Navještenja (Anđeo i Marija) a poviše joj je prikucana okrugla kutijica s kristalom u kojoj se nalaze relikvije. Na tu kutijicu prikačene su figure Marije i Ivana i sasvim malo raspelo, tako da je na toj kutijici komponirana čitava Kalvarija. I podnožje i lijevani kipići zaostaju za reljefima na tablici i pokazuju međusobno dosta srodnosti, tako da se nameće zaključak da je tablica, kvalitetniji rad, nastala prije, iz ruku vještijeg zlatara, te da ju je naknadno lošiji zlatar po želji naručioca uklopio u taj dosta nezgrapan relikvijar.[111]

Završit ću relikvijarom u obliku ruke posvećenim Nevinoj djeci, koji potječe iz Samostana sv. Nikole. Dao ga je izraditi Ivan Matuleus (Matulić ?) god. 1558. Relikvijar je izrađen sasvim na način kako su izrađivani takvi relikvijari u doba gotike. Jedino mu realistična modelacija šake pokazuje da su zlatari upoznali dostignuća renesansne skulpture.[112]

Ostat će tako neobrađeni još brojni zlatarski proizvodi iz kasnijeg vremena: kaleži, svijećnjaci, okviri kanonskih tablica, jer znatno po svojim kvalitetima zaostaju za vrijednim materijalom iz srednjega vijeka.

Ostali proizvodi umjetnog obrta

U spomenutom popisu vrijednosti iz poč. XIII st. spominje se i velik broj tekstilnih predmeta: zastora, velova, crkvenog ruha i čak jedan grčki sag *(tapete grecum)*. Samostan i danas posjeduje vrlo vrijedan inventar takvih predmeta.

Na prvom mjestu spomenut ćemo vezen friz koji se datira u početak XIV st. Sastoji se od osam pravokutnih elemenata. Dva su ispunjena ornamentima, dva imaju po jednu svetačku figuru, a četiri po tri svetačke figure. Friz je bio po svoj prilici ovako komponiran: u centru dva elementa, jedan s Kristom između sv. Leona i sv. Blaža i drugi s Bogorodicom između Marije Magdalene i Lucije, do njih elementi sa sv. Ivanom između Ambrozija i Augustina i sa sv. Grgurom između Jeronima i Nikole, zatim lijevo i desno od njih elementi s pojedinačnim likovima sv. Kristofora i sv. Agneze i konačno na krajevima elementi bez figura. Podloga je vezu crvena svila. Vez je od zlatnih niti, druge se boje sreću na likovima. Cecchelli upozorava na orijentalni karakter izvezenih ornamentalnih motiva.[113]

Vezeni antependij sa svetačkim figurama, dug 2,12 m, a visok 0,95, datira se u XIV st. U središtu su izvezene tri gotičke arkade od kojih je centralna dvostruko šira od pokrajnih. Pod njom je prikazana Bogorodica na prijestolju s malim Kristom i s donatorom do nogu. Pod pokrajnim arkadama vidimo sv. Ivana Krstitelja i Ivana Evange-

[111] Cecchelli, o. c., str. 87; Oštrić, o. c., str. 16.
[112] Cecchelli, o. c., str. 88; Oštrić, o. c., str. 18.
[113] Cecchelli, o. c., str. 94–95; Oštrić, o. c., str. 27.

Kolomanov zvonik i fasada crkve sv. Marije

Dvorana kapitula nakon bombardiranja

Dvorana kapitula nakon prvog konzervatorskog zahvata

Kapiteli u zvoniku s imenom kralja Kolomana

Gotički kip »Pietà« u crkvi sv. Marije

Krist u slavi (detalj freske u Čikinoj čeliji, poč. XII st., Kolomanov zvonik)

Zadarski Exultet

Ostaci fresaka nad Večeneginim grobom

Glava anđela, fragment freske nad Večeneginim grobom

Romaničko slikano raspelo, izgorjelo prilikom bombardiranja (središnji dio)

Gotičko slikano raspelo, izgorjelo prilikom bombardiranja (detalj Kristove glave)

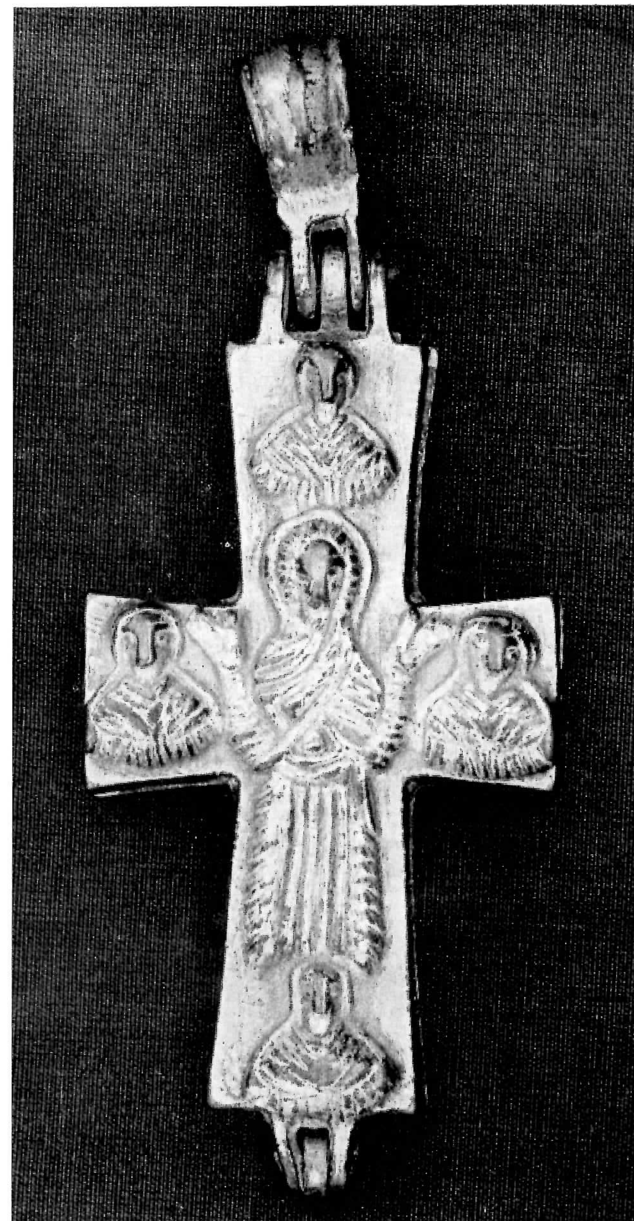
Slika Bogorodice s djetetom (Giovanni di Francia?) prije oštećenja

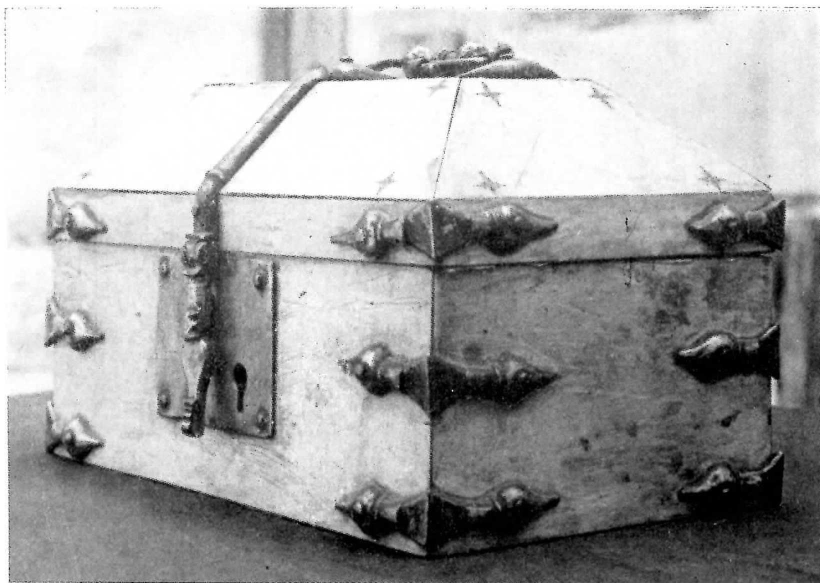
Petar Jordanić, Poliptih (nestao prilikom bombardiranja)

Raspeće sa svecima, slika iza glavnog oltara u crkvi sv. Marije (nestala prilikom bombardiranja)

Križić, relikvijar iz ranog srednjeg vijeka

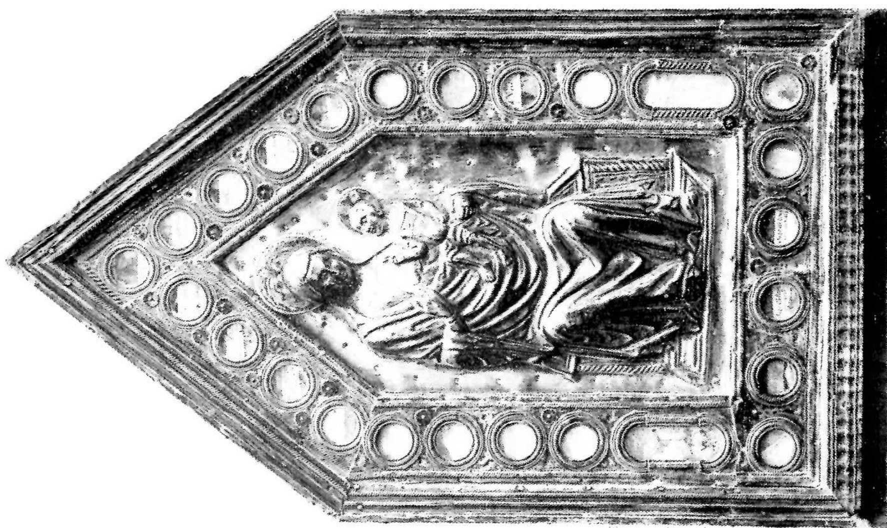
Bjelokosna kutija za nakit

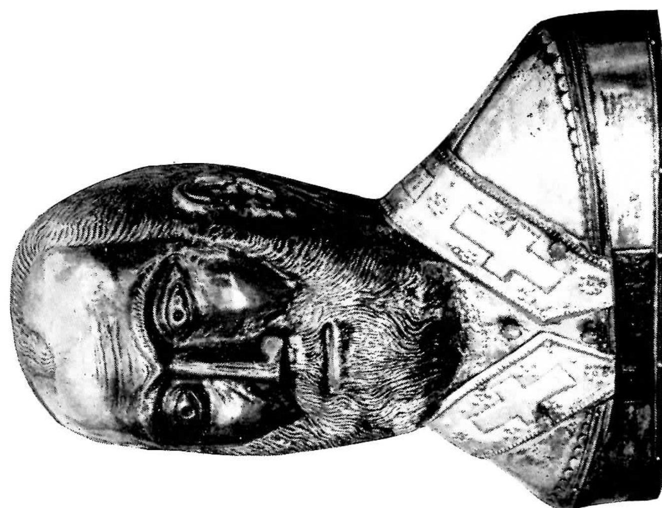
Relikvijar – Škrinjica sv. Grgura pape

Pax sv. Grgura pape

Ikona – relikvijar

Relikvijar – bista sv. Nikole

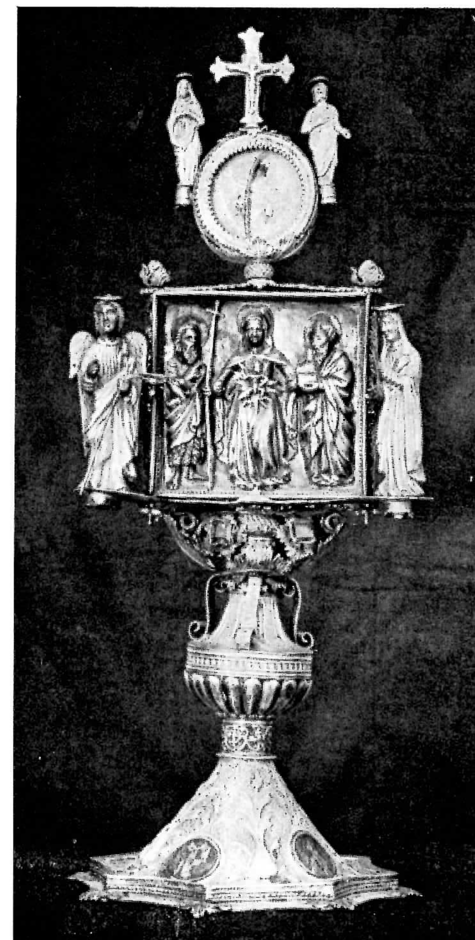
Relikvijar – škrinjica sv. Zoila

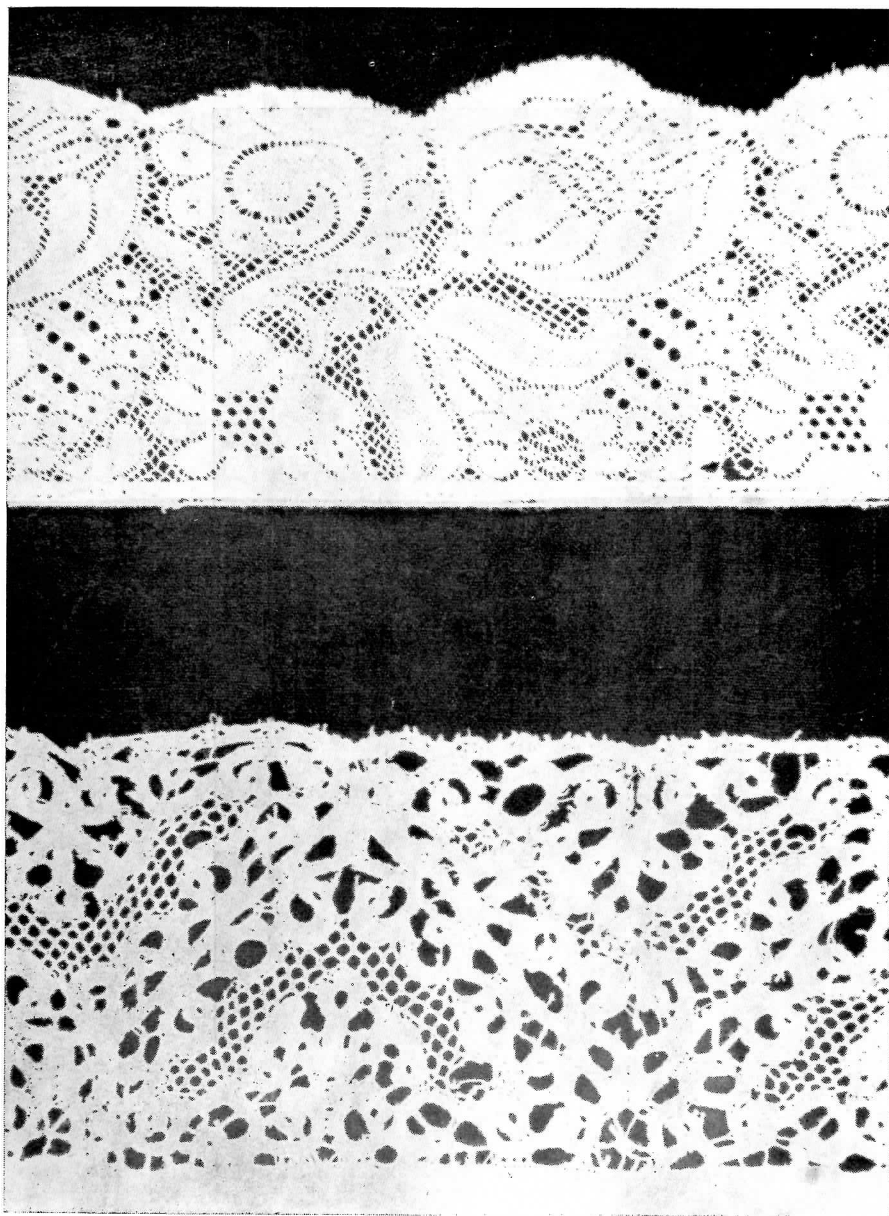
Relikvijar – bista sv. Marije

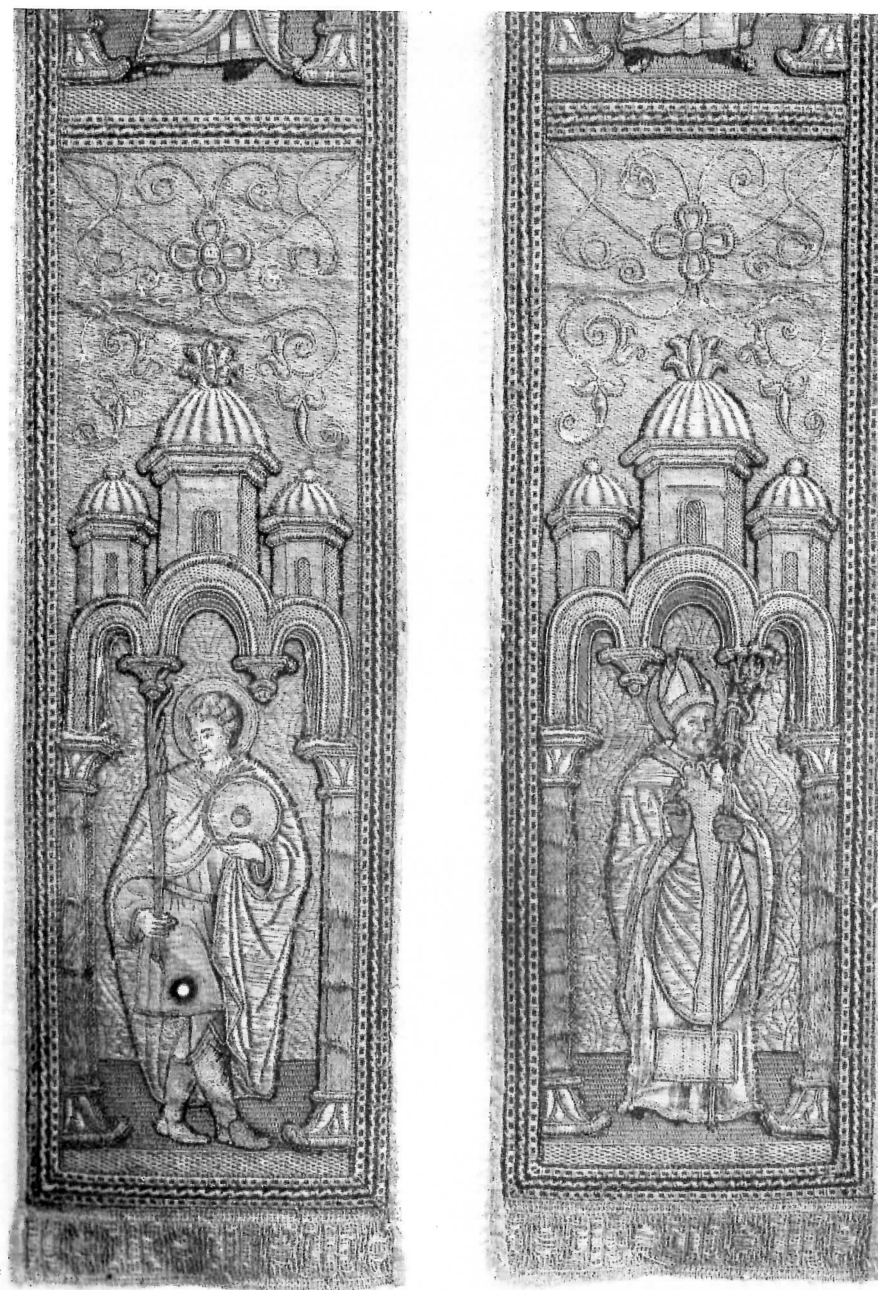
Relikvijar – Ruka, dar Katarine Hranić

Relikvijar – ostenzorij

Čipke XVII i XVIII st.

Vezeni rub pluvijala XV st.

Vezeni antependij XIV st., središnji dio s Bogorodicom i donatorom, svećenikom Radonjom

listu, između arkada poprsja anđela, a u uglovima dva svetačka poprsja (sv. Krševan i sv. Donat?); sa strana i na podnožju su bogato izvezeni rubovi s motivima palmeta. U centru donjeg ruba nalazi se malen grb i u njemu izvezeno ime donatora: PRES/BITE/RRAD/ONVS – *presbiter Radonus*, – svećenik Radonja.[114] Likovi su veoma kvalitetna crteža, što navodi Gamulina na mišljenje da su nastali po kartonu mletačkog slikara Paola Veneziana.[114a]

Vezeni antependij i ukrase sa dvaju pluvijala, na kojima su svetački likovi i razni arhitektonski dekorativni elementi vrlo kvalitetno izrađeni, treba posmatrati zajedno, jer pokazuju iste karakteristike. Antependij se sastoji od osam pravokutnih vezenih slika; svaka prikazuje dva svetačka poprsja. Svako je poprsje uokvireno trostrukim lukom renesansnih osobina, a nad njim se dižu tri kupole na visokim tamburima. Vez je vrlo bogat, tako da su dijelovi arhitektonskih motiva izrađeni reljefno. U vezi obrade figura možemo reći da se radi o »acupicturi« u pravom smislu riječi. Susreću se razne boje svilenog konca kojima su figure vezene. Najvećim dijelom upotrijebljene su zlatne i srebrne niti. Osim ovih osam kompozicija izvezena su i dva mala grba zadarske obitelji Grisogono (zlatne i srebrne horizontalne grede). Ukrasi dvaju pluvijala sastoje se od rubova i kukljica. Cecchelli rubove tretira kao posebne predmete, nazivajući ih velikim stolama *(stoloni)*. Ti su rubovi široki 16 cm a dugi nešto više od 3 m. Komponirani su likovno, tako da se u centru, na mjestu vrata nalazi poprsje Boga oca ili Krista koji blagosilja, a od njega se sa svake strane spuštaju po tri svetačke figure uokvirene identičnom arhitekturom kao na opisanom antependiju. Razlike su jedino u tome što su figure prikazane čitave pa je i arhitektonski dekor kompletan – trostruki lukovi se naslanjaju na čitave stupove. Kukuljice jednakih veličina (36 × 37 cm) međusobno se razlikuju. Na jednoj su prikazana dva sveca, sv. Benedikt i neki sv. biskup. S gornje strane uokviruje ih polukružni renesansni luk, koji se naslanja na konzole, a lijevo i desno od njega vide se dijelovi dvaju lukova. Pod svetačkim likovima izvezen je malen grb identičan onima na antependiju. Na drugoj kukuljici izvezena je svetica s mučeničkom palmom i knjigom u rukama, bez sumnje sv. Stošija. Na podu na kojem stoji označene su ploče u perspektivi. Uokvirena je gotičkim lukom koji stoji na vitkim stupovima. Od njih lijevo i desno također se nastavljaju lukovi, kao na drugoj kukuljici. Pod likom svetice izvezen je grb zadarske obitelji Pasini. Obje su kukuljice po običaju obrubljene resama. Antependij i ukrasi pluvijala proizašli

[114] Cecchelli, o. c. 95; Oštrić, l. c., gdje je ime donatora netačno pročitano »Bradonus« – Bratonja.

[114a] G. Gamulin, Tko je autor poznate zadarske umjetnine?, Vjesnik, Zagreb 29. V 1964, str. 5; isti, Jedno zaboravljeno djelo, Vjesnik, Zagreb 16. VIII 1964, str. 5; isti, Alcune proposte per maestro Paolo, Emporium br. 838, Bergamo 1964, str. 148–149; M. Muraro, Maestro Paolo da Venezia – fortuna critica, Ateneo Veneto, III/1–2, Venezia 1965, str. 1–7; V. Zlamalik, Paolo Veneziano i njegov krug (katalog izložbe), Zagreb 1957, str. 56–58, gdje je navedena sva literatura o toj umjetnini.

su očito iz iste radionice, nije isključeno da su i zadarski rad. Takvi ukrasi sa svetačkim likovima u acupicturi i reljefnom obradom arhitektonskog dekora rašireni su bili u Evropi u drugoj polovini XV i početkom XVI st. Cecchelli kao komparaciju s našima iznosi primjere iz Freisinga i Bala u Istri.[115] Dodao bih primjerke iz Dubrovnika, za koje je utvrđeno da su djelo domaćih vezača.[116] Taj podatak bi išao u prilog pretpostavci da su i u Zadru postojale takve radionice. Oštrić smatra da su djelo samih redovnica.[117]

Posebno dragocjea zbirka umjetnog obrta jest zbirka čipaka, koju je detaljno obradila M. Gušić.[118] Zbirka se sastoji od 58 komada. Uglavnom su to fragmenti skinuti s odjevnih predmeta, većinom crkvenog ruha. Najstariji primjerak je mala čipka (vel. 11 × 9 cm) koja ima isti motiv kao čipka s pokrivača koji su g. 1599. građani Bruxellesa poklonili brabantskom vojvodi Albertu i njegovoj ženi za vjenčani dar. Taj se rad smatra sjeverotalijanskim, tako da se i ovaj mali motiv može takvim definirati. Od ostalih primjeraka na kojima se motivi često ponavljaju M. Gušić je izdvojila sedam najtipičnijih i objavila im fotografije. U rano XVII st. datira se čipkana vrpca slična onima u Dobroti. Zatim postoje primjerci sa cvjetnim motivima. Neki su identični onima na predlošcima koji su pronađeni u arhivu Franjevačkog samostana na Badiji. Dva se primjerka (br. inv. 19 i 48) mogu smatrati baroknim čipkama iz Milana. Br. inv. 51 vrlo je vrijedan primjer briselske čipke oko g. 1740. Svakako najvredniji primjerak pripada flandrijskim radionicama iz sredine XVII st., tzv. *tipu Velasquez*;[119] to je vrlo fin, gotovo paučinast rad s vrlo precizno izrađenim biljnim motivima. U njemu treba »gledati svjetsku unikalnu čipku iz doba njenog najboljeg procvata«.

Na kraju ćemo spomenuti jedan drvodjelski i slikarski rad kasne renesanse: škrinju za odijela koju samostan posjeduje. Dosta jednostavna škrinja ima fino izrađene okove, a unutarnja ploha poklopca oslikana je svetačkim slikama, koje upućuju na djela mletačkih slikara kasne renesanse.[120]

[115] Cecchelli, o. c., str. 90–94.

[116] N. Božanić-Bezić, Prilog dubrovačkom umjetničkom vezivu XVI st., Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 14, Split 1962, str. 156–163.

[117] Oštrić, o. c., str. 26, 27 i 28.

[118] M. Gušić, Zbirka čipaka Sv. Marije u Zadru, Radovi Instituta JAZU u Zadru, VI–VII, Zagreb 1960, str. 81–96.

[119] Naziv po Hennebergu (Stil und Technik der alten Spitze, Berlin 1931, str. 20).

[120] Umjetnička škrinja u Jugoslaviji, katalog izložbe, Beograd 1961.

PATRIMOINE ARTISTIQUE DU COUVENT DE SAINTE MARIE DE ZADAR

Résumé

La place extraordinaire occupée par le Couvent de Sainte Marie de Zadar dans l'histoire du peuple croate est justifiée aussi du point de vue de l'histoire de beaux-arts.

L'auteur nous relate un aspect général sur le riche patrimoine artistique de ce couvent, en exposant les données concernant l'arhitecture de l'église et du couvent, la sculpture, la peinture et les arts appliquées. L'objet le plus ancien qui se trouve dans le complexe du couvent, autour duquel le couvent s'est même formé, est représenté par l'église préromanique de Sainte Marie. Elle a été détruite au moment où le fondateur du couvent l'abbesse *Čika* fit construire une nouvelle église basilicale à trois nefs. Elle a été consacrée en 1091. On a pensé qu'elle a disparu elle aussi à la suite de la costruction de l'église actuelle, mais après qu'elle a été bombardée au cours de la dernière guerre mondiale, on a trouvé sous les stucs du 18-ème et 19-ème siècle les colonnes en pierre et les arcs de l'élaboration romanique et, tout au bout du nef du Nord, des fondements d'une apside semi-circulaire. La même église romanique à trois nefs a été au cours de la première moitié du 16-ème siècle prolongée; on lui a ajouté une nouvelle façade et un mur latéral au Sud-Ouest, avec les formes typiques de la renaissance dalmate. Les maîtres qui ont exécuté ce travail, sont connus maintenant grace aux documents récemment retrouvés dans les arhives historiques de Zadar. En 1508 est mentionné le maître Nicolas de Korčula, et en 1529–35 Dujam Rudičić et Ivan Vitačić. En 1744, l'intérieur de l'église a été couvert par les stucs de baroque tandis ju'en 1742 a été construit le sanctuaire à coupole sur la place de l'apside du nef principal. Le clocher et la salle du chapitre ont été ajoutés à l'église de Čika en 1105–1111, au temps de l'abbesse *Većenega* fille de Čika, au moyen d'une subvention du roi croatohongrois Koloman dont existe un témoin en forme des inscriptions sculptées au clocher et sur le tombeau de Većenega dans la salle du chapitre. Le clocher et le chapitre témoignent des mêmes particularités stylistiques et ils sont très proches aux monuments français du style romanique. Il faut ressortir à part des voûtes côtelées en croix dans l'espace du premier étage du clocher qui représente, paraît-il, le plus ancien voûté côtelé en croix de l'architecture romanique en général, sûrement daté. En commençant de cet espace en sus, le clocher a été renouvelé en 1438 et 1453. Il a été renouvelé par l'architecte de Zadar Nicolas Bilšić en

formes originales, excepté les étages les plus basses où primitivement ont été des fenêtres et où a été construit un mur en plein. La salle du chapitre a été reconstruite en 1842 en forme classiciste et c'est ainsi que le décor original romanique au plan longitudinal a été fortement endommangé. La voûte originale, quoique abîmée, a été conservée même après le bombardement mais elle a été échangée contre une copie à la suite des travaux de restauration. Parmi les sculptures on trouve sur place une statue gotique de Piétà, une buste portraitée de Š. *Fanfogna* sur le tombeau de baroque et les statues des anges provenant de l'autel principal qui sont endommagées par le bombardement. En approchant les travaux de peinture, l'auteur traite d'abord les miniatures dans l'évangéliaire de Većenega du 11-ème siècle qui se trouve actuellement dans la Bodléienne d'Oxford et qui a été élaboré par B. Telebaković-Pecarski. Il nous décrit ensuite en détail les restes des fresques romaniques très importantes qui se trouvent dans la pièce du premier étage du clocher, en analysant à part un crucifix peint au style romano-byzantin, detruit au cours de la guerre, une image de Notre-Dame du commencemet du 14-ème siècle, un crucifix peint de la fin du 14-ème siècle, detruit lui aussi au cours de la guerre passée, une image de Notre-Dame séyante au trône de la première moitié du 15-ème siècle, un polyptique du peintre zaratin *Petar Jordanić* de 1493, abîmé aussi au cours de la guerre, et quelques images moins importantes provenant de l'époque postérieure. Le couvent posséde un trésor riche où sont conservés des travaux d'orfèvrerie et de broderie artistique, ce que l'auteur traite chronologiquement. Il parle d'abord d'un petit crucifix-réliquaire provenant du haut moyen âge, de provenance de la Palestine ou d'Egypte, ensuite des cassettes-réliquaires en argent contenant les réliques de Saint Grégoire (romanique), de Saint Quirin (haute gotique), de Saint Zoïle (gotique épanouie), de deux tablettes aux cadres gotiques très riches, dont un possède, sous la plaque en cristal, une miniature du Crucifix, et qui sont datées à la transition du 13-ème et du 14-ème siècles, ensuite sur la buste de Saint Nicolas et des réliquaires en forme de main du style gotique. A la fin sont traités les spécimens de valeur concernant la broderie: deux antépeindiums provenant du 14-ème siècle dont un représente une composition figurale de Notre-Dame entre deux Saints, et aussi un antépendium et des ornements de deux pluviaux de la deuxième moitié du 15-ème siècle, très richement brodés par des figures des saints. Il mentionne aussi une collection très importante des dentelles provenant du 16 à 18-ème siècle qui ont éte récemment élaborées d'une manière d'expert par Madame M. Gušić.

CVITO FISKOVIĆ

ZADARSKI ZLATAR MATE DRAGONJIĆ

Među bezbrojnim umjetninama starinskog zlatarskog umijeća u dalmatinskim crkvenim riznicama samo desetak predmeta ima natpis ili popratni arhivski dokumenat koji otkriva ime majstora.

Te su nam rijetke rukotvorine veoma dragocjene jer služe kao uporišta za upoznavanje vrsnoće i načina rada, a i određivanja vremena djelovanja dalmatinskih zlatara, osobito sada dok još nisu popisani ni upoređeni, pa prema tome ni proučeni bezbrojni radovi njihove duge i velike djelatnosti, koja se je razvijala od XI stoljeća, a u XV i XVI stoljeću doživjela svoj cvat.

U radu tih majstora ogledao se je i stil »cvjetne gotike« koji su u XV stoljeću pod uplivom trečentističkih sjeveroitalskih zlatara prihvatili i dalmatinski zlatari, unoseći u svoje istančane rukotvorine cvjetne, biljne i građevinske motive, da ih zatim u toku toga i slijedećeg XVI stoljeća sve jače razvijaju.

Rad zadarskog majstora Mate Dragonjića, o kojemu je ovdje riječ, to jasno pokazuje.

Godine 1949. našao sam u splitskoj crkvici sv. Mande, kraj koje se uz sjeveroistočnu padinu Marjana dizao u srednjem vijeku leprozorij,[1] srebrni pozlaćeni kalež, koji sam iduće godine i objavio.[2] O zlataru Matu Dragonjiću, čiji sam potpis pročitao na kaležu, nije se dotada ništa znalo, a videći da se na njegovoj umjetnini prepliće gotički i renesansni stil pretpostavio sam da kalež »potječe vjerojatno iz kraja XV ili iz početka XVI stoljeća«, kada se obično takvi radovi prelaznog stila i datiraju.[3]

[1] C. Fisković, Splitski lazaret i leprozorij. Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae, III sv. 1–2, Beograd 1963.

[2] C. Fisković, Umjetnost i umjetnički obrt XV–XVI stoljeća u Splitu. Zbornik Marka Marulića, str. 153, t. XI. Zagreb 1950; Zadarski srednjovjekovni majstori, str. 121, sl. 17., Split 1959.

[3] C. Cechelli, Zara, catalogo delle cose d'arte e di antichità. Rim 1932.

Smatrajući da je taj daroviti zlatar, poznanik humanističke splitske obitelji Papalića, koji su mu kalež naručili, jer je na njemu izradio njihov plemićki obiteljski grb, bio poznat u Splitu, tragao sam za njim u arhivskim spisima, s tim više što se nisam pouzdavao u svoju pretpostavku o vremenu kovanja te umjetnine. Evo, dakle, tih novih podataka o njegovu životu i radu, koji će nam pomoći ujedno i datiranju njegova nedatiranog kaleža.

Ne zna se kada je stigao u Split, ali svakako prije 1561. godine. Trinaestog lipnja te godine sklopio je svoj ženidbeni ugovor u općinskoj pisarni pred dva svjedoka i gradskim examinatorom s Nikolom Božičevićem Natalisom, da će oženiti Katu Bijanković, koja je stanovala kod Božičevića, vjerojatno kao svog skrbnika. Nikola je obećao Dragonjiću da će mu Kata donijeti miraz od stotinu i osamdeset dukata, vinograd zasađen na zemljištu svećenika Jurja de Puchris i kuhinju, koju je naslijedila od nekog drugog svećenika, a Dragonjić se obavezao da će je oženiti i odvesti svojoj kući 29. rujna te godine.[4] U Zadru je u to doba postojala obitelj Dragonjić,[5] ali on ne spominje da će je odvesti u Zadar, što znači da je bio već tada nastanjen u Splitu.

Izvršio je svoju obavezu, ali je nakon više od četiri godine izjavio u istoj pisarni da mu obećani miraz Božičević još nije u cjelini dao, pa je stoga tražio na sudu da mu splitski plemić, potomak drevne i kulturne obitelji,[6] ispuni ugovor. Zbog toga je zlatar i nakon smrti svoje žene, a i kćerke Jelisavete, koju je s njom imao u tom braku, taj spor i dugovanje prijavljivao sudu, gdje ga nalazim u svibnju i rujnu 1563, kada

[4] Contractus nuptiarum magistri Mathei Dragunich Jadrensis aurificis.
In Christi nomine amen, ano nativitatis eiusdem millessimo quinquegessimo sexagessimo primo. Indictione 4ta Die veneris Tertia decima mensis Junij actum Spalati in cancellaria comunis coram nobili domino Federico de Cypcis honorabili curie examinatore, Presentibus Nobili domino Nicolo de Papalis et Domino Trifono Niczo catharensi testibus notis habitis vocatis et rogatis. Ibique personaliter constituti Dominus Nicolaus de Natalibus et una et magister Matheus Dragunich Jadrensis aurifex ex altera... devenerunt ad infrascripta pacta matrimonialia videlicet Dominus Nicolaus suprascriptus promisit ac se obligavit quod honesta iuvenis Catherina Bianchovichia que ad presens moratur cum dicto domino Nicolao conscentiet in prefatum magistrum Matheum eumque accipiet in suum verum et legitimum sponsum iuxta ritum Sanctae Romanae Ecclesiae cui in dotem, et dotis nomine dare promisit ducatos centum octuaginta quatuor... capita vitium existentium super fundo terreni beneficij Reverendi domini Georgij de Puchris... ..Item camera quandam seu conquina que est de hereditate quondam presbyteri Petri Albij... et contra vice dictus magister Matheus promisit dictam Catherinam in suam accipere uxorem legitimam iuxta ritum Sancte Romane Ecclesie eandemque domum suam traducere hoc festo Sancti Michaelis proxima futuro...
Die 16 mensis decembris 1565. constitutus in officio cancellarie magister Matheus dragonich aurifex de Jadra... coram spectabili viro Francisco de papalibus honorabili curie examinatore...
Splitski spisi, sv. 111, sveščić XXV, Historijski arhiv u Zadru. (odsad HAZ)

[5] S. Gunjača, Repertorium actuum domini Antonii de Zandonatis olim publici et iurati notarii Jadre. Starine JAZU 42, str. 290. Zagreb 1949.

[6] C. Fisković, Pjesma o Marku Marulu Pečeniću. Hrvatsko kolo III, br. 2, str. 263, Zagreb 1950.

obje bijahu već mrtve,[7] a zatim u siječnju 1565. godine.[8] Radi toga su on i Božičević izabrali svog zajedničkog suca, splitskog odvjetnika Valerija Mazzarella, koji je 24. lipnja 1565. godine presudio da Nikola mora isplatiti zlataru izvjesnu svotu novaca.[9] Ali, iako je sud presudio u srpnju te godine da Božičević mora vratiti svom dužniku svotu od trideset dukata,[10] Mate je izjavio sredinom prosinca te godine da novac nije primio.[11]

Iz tog vjenčanog ugovora, a i zbog toga nastalog spora, doznaje se, dakle, da je Mate Dragonjić bio nastanjen u Splitu, uglavnom između 1561. i 1565. godine, a kako će sve vidjeti i nakon toga, jer je on i 1566. godine u travnju, a i kasnijih godina, zabilježen u sudskim spisima.[12] Ne nazivlje ga se, doduše, kao došljaka stanovnikom splitskim, što se onda običavalo u službenim spisima, ali se čini da se on u gradu bio potpuno udomaćio i bio poznat, jer ga nazivlju samo Mate zlatar, Mate zlatar iz Zadra ili punim imenom Mate Dragonjić, a jednom i Dragožnić, nadovezujući ponekad njegovom imenu i prezimenu još i 1565. godine, dakle nakon pet ili više godina njegova boravka u Splitu, zadarsko porijeklo.

Pored tih spomena, našao sam i nekoliko dokumenata o njegovu umjetničkom radu u tom gradu.

Krajem studenoga 1565. godine sklopio je on ugovor sa svojim imenjakom bračkim plemićem Matom Filipisom za izradbu jednog srebrnog svetohraništa. Taj rad, međutim, nije bio na vrijeme dovršio, pa nije

[7] Die 9 maij 1563
... dominum Nicolaum de Natalibus magistro Matheo aurifici uti successionario in bonis quondam Elisabeth eius filiae heredis quondam catharinae eius matris et uxore magistri Mathei... 28 septembris 1563... et magister Matheus aurifex... SSo-2 (1563–1567) str. 39; SOS-6, str. 51. Historijski arhiv u Splitu (Odsad HAS).

[8] MDLXV, Indictione VIII martedi a di 2 genaro
Magistro Matheo de Jandra aurifici uti successioniario in bonis quondam Elisabet eius filiae et quodam Catherinae eius coniuge... Ibidem str. 23.

[9] Ibidem, str. 45.

[10] Die 16 julij 1565
... Ibique cum sit quod nobilis Dominus Nicolaus de Natalibus sententiatus fuerit... ad dandum et solvendum magistro Matheo Dragonich de Jadra aurifici nonulibus quibus inter venit ducatos triginta... Ibidem str. 51.

[11] Vidi bilješku 4.

[12] 24 junij 1565.
...magistrum Matheum Dragoxnich aurificem...
SSO-6, str. 45. HAS.
Die 21 aprilis 1566.
...Magistro Matheo de Jadra aurifice...
Splitski spisi sv. 110, sveščić I, str. 58'. HAZ.
Die nono Januarij 1567.
...Magistum Matheum aurificem...
Ibidem, sveščić II, str. 44'.
6 julij 1569
Maestro Matthio orese...
SSO-7 (1567–1574), str. 547.
Die XXIII octobris 1574
... Magistro Matheo aurifici... Ibidem, str. 941.

obavezu ispunio sve do ljeta 1569. godine, te je strpljivi De Filipis bio prisiljen da ga tuži i sud je presudio 2. lipnja te godine da Dragonjić mora odmah, u toku istog mjeseca, dovršiti to djelo, inače će tužilac moći naći druge zlatare, koji će ga skovati na Dragonjićev trošak, a k tome će zlatar morati vratiti tužiocu i srebro koje mu je za to bio dao.[13] Takav postupak je, uostalom, pri neizvršavanju majstorskih obavezao bio onda uobičajen.

Mate je i 6. srpnja 1569. godine prisutan u Splitu,[14] gdje je vjerojatno dovršio svetohranište, o kojemu ništa za sada ne znamo, ali se može pretpostaviti da ga je bio skovao u kasnogotičko-renesansnom prijelaznom stilu.

Kao i bezbroj naših zlatara ranijeg, a i kasnijeg vremena, i on je kovao zlatno prstenje. Zbog prstena koji je u toj dragoj kovini skovao Jeronimi Petrović ponovo je došao pred gradski sud, koji je presudio u lipnju 1573. godine da Jeronima mora isplatiti Matu taj njegov rad.[15]

Tada i pri kraju iduće godine[16] Dragonjić je u Splitu. Ne nazivlju ga, doduše, više tim prezimenom niti označuju da je Zadranin, te nam izgleda, ukoliko nije to Mate zvan Gobo ili pak neki drugi zlatar istog imena, prema navedenim arhivskim dokumenitma, da je Dragonjić u Splitu proživio više od jednog desetljeća, i tu radio, iako je u tom gradu u njegovo vrijeme zaposleno nekoliko zlatara.

Još 1540. godine, a i dvadesetak godina ranije, radi tu Mate Blažić, čiji je učenik bio neki Mihajlo iz Poljica.[17] Godine 1563, 1565. i 1566. spominje se Duje Babić, koji se bio obavezao da će popraviti i posrebriti dva starinska i srebrna križa, i to procesionalni i pogrebni iz stolne crkve, ali je otišao u Južnu Italiju, odnijevši bez dozvole srebrnu oplatu s

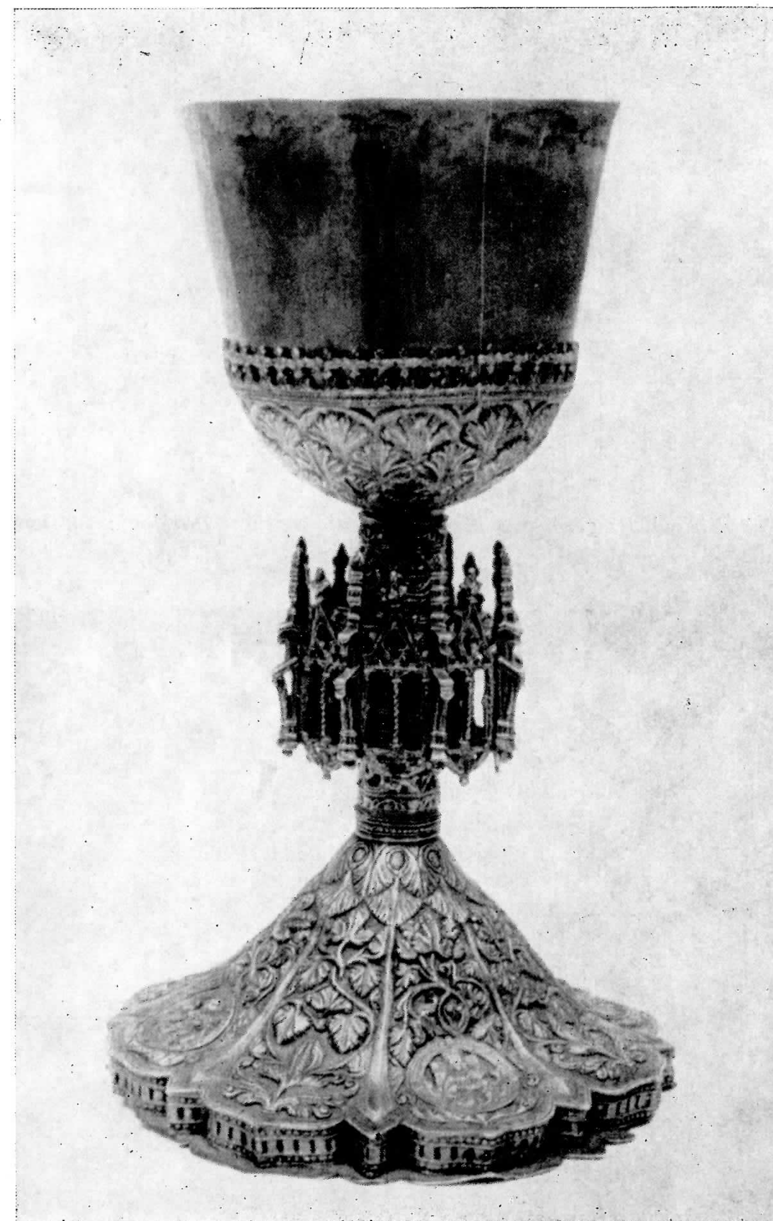
[13] Die Jovis 2. junij 1569.
Magistrum Matheum Dragunich aurificem cum spectabili Domini Matheo de Philipis presentibus auditis sic reo contestante iudicavit quod si per totum presentem mensem junij non confecerit tabernaculum argentum quod fecere teneatur per conventionem inter eos factam sub die 29 novembris 1565. quod idem dominus Matheus actor per alios aurifices id facere possit omnibus dicti rei, sumptibus expensis damnis, et interesse nec non ad restituendum argentum pro hoc opere habitum à dicto actore prout in ipsa conventione legitur en in expensis.
Ibidem, str. 830.

[14] Vidi bilješku 12.

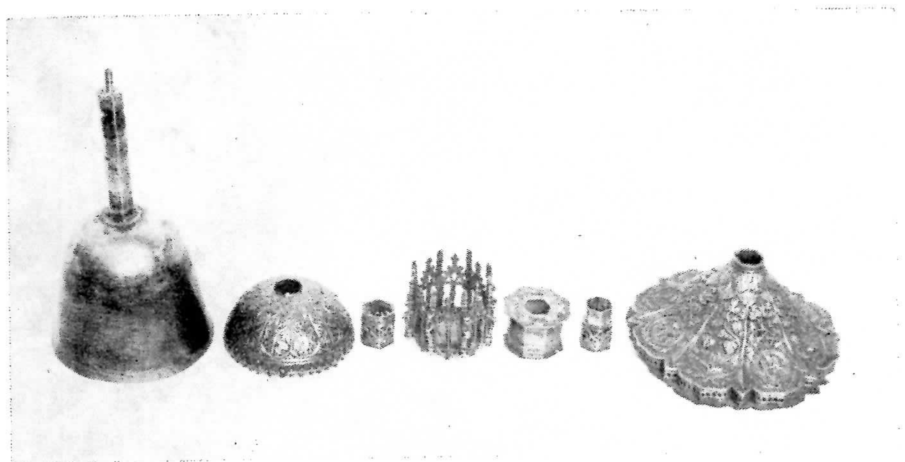
[15] Die XI Junij 1573
12 dicti
Heironymam Petrovich
Magistro Matheo aurifici
absens in libris septem soldis undecim parvorum pro uno annulo aureo facto per actorem contrascriptum reae et per eam habito et non soluto et in expensis...
SOS-7, str. 987. HAS.

[16] Vidi bilješku 12.

[17] C. Fisković, o.c. (2), str. 153;
XXI januarij 1540
...magistrum Matheum aurificem...
...Michaelli de Pollicio olim eius famulo...

Mate Dragonjić Zadranin, kalež obitelji Papalića u riznici splitske stolne crkve

Pojedini dijelovi Dragonjićeva kaleža pokazuju način sastavljanja tih umjetnina

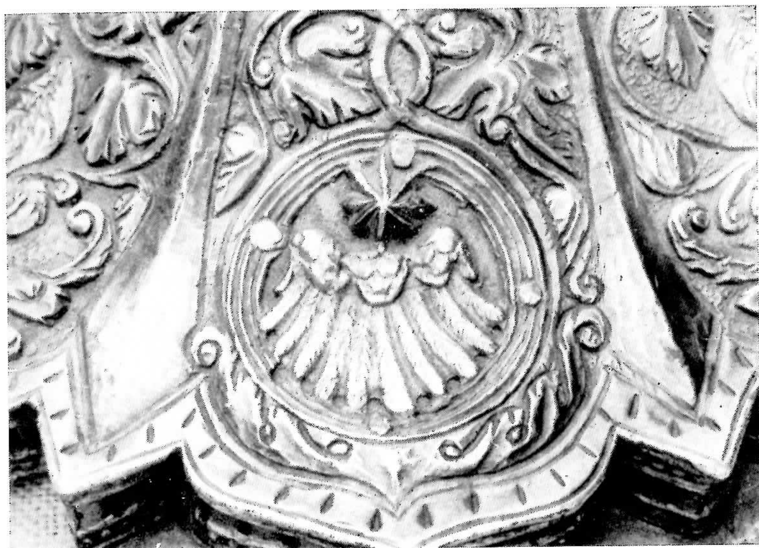
Mate Dragonjić Zadranin, Medaljon Gospe sa sinom na Papalićevu kaležu

Mate Dragonjić Zadranin, Medaljon Stigmatizacije na Papalićevu kaležu

Dragonjićev potpis na Papalićevu kaležu

Mate Dragonjić Zadranin, Papalićev grb na kaležu

Mate Dragonjić Zadranin, Medaljon Ecce homo na Papalićevu kaležu

jednog križa, zbog čega ga je rizničar Valerije Božičević tužio.[18] Taj put Babićev 1565. godine u Apuliju pokazuje nam ujedno, kao i još nekoliko primjera, prodor hrvatskih umjetnika u tu pokrajinu.[19]

Die 28 januarij 1540
...magistro Matheo blaxich aurifici...

SOS-3, str. 40. HAS.

Die 28 januarij 1540
...magistro Matheo blaxich aurifici...

Ibidem, str. 44.

[18] 5 septembris 1563
... Doimum Babich aurificem

SSO-2, str. 53. HAS.

Die 4 dicti (novembris 1565)

Magister Domnius Babich aurifex citatus ut ante per stridorem in termino pro hodie et nobili domino Valerio de Natalibus uti thesaurario Ecclesie Sancti Domnii Spalati.

Clarissimus dominus Comes et capitanus antescriptus sedens sub lodia Sancti Laurentij pro iure reddendo cum honorabilibus Dominis Curiae Judicibus audito nobile domino Valerio Natale thesaurario Ecclesie Santi Domnii exponente eius magistrancie qualiter hijs hindemijs proxime ellapsis dedit magistro Domnio babich aurifici duas cruces, alteram ut ipsam de novo argento fulcire et hoc fecit in presentia reverendi domini Francisci rosani archidiaconi dicte ecclesie quam de novo factam sibi restituit in esse, et statu prout ad presens reperitur, alteram vero veterem cum pedata eius ad requisitionem Reverendi Domini Vicarij et nonnulorum dominorum canonicorum eidem dedit postea ut ipsam refficeret et repararet cum dicta ecclesia non haberet aliam crucem pro funeribus et processionibus, qui quidem magister Domnius superioribus diebus discessit versus Apuleam et secum argentum dicte crucis veteris abstulit quam expoliatam et argento nudatam intelecto eius discessu reperit domi habitationis predicti magistri Domnij, una cum cuppa cuiusdam calicis argentei quem sibi dederat Dominus Ludovicus Stanconeus cui Domino Ludovico in Iudicio restituta fuit. Ideo cum ignoretur quantitas argenti praedictum aurificem ablati petente per eius magnificam sententiam et condemnari debere prefatum magistrum Domnium ad dandum et solvendum predicte ecclesie Sancti Domnij tot denarios quot duo auriffices limitabunt potuisse sufficere ad faciendum dictam crucem eis ostendendam omni meliori modo in absentia prefati magistri Domnij licet citari in Iudicio atque expectari ut moris ut moris est sententiavit iuxa petitionem prefati domini Valerij cum expensis.

Ea die retulit Berthanus preco communis de mandatu ad gradus vexilli alta voce preconia per stridorem intimasse prefato magistro Doimo in omnibus et per omnia pro ut in suprascripta sententia legitur et consistetur.

Die 8 novembris 1566

constituti in officio cancellariae magistri Jacobus a cecha et Ludovicus de Arnerio auriffices et dixerunt in excutione sententiae contrascripte pro nobilem dominum Valerium thessaurarium contrscriptum ostensa eis fuisse crucem contrascriptam quam viderunt et considerandis extimaverunt posse sufficere ad fulcienda eam argenti oncias sexdecim ad rationem ducati unius singula oncia pro factura ducatorum quatuor pro inauratura ducatos tres in totu sunt ducati viginti tres et ita dixerunt extimasse et limitasse.

31 jauarij 1566
...Duymum babich aurificem...
3. VIII 1566.
...magistro Doymo Babich aurifice...

SSO-2, str. 112', 66', HAS;

Splitski spisi, sv. 110, sveščić III, str. 2, HAZ.

[19] C. Fisković, Naše umjetničke veze s južnom Italijom. Mogućnosti VIII, br. 12, str. 1221, Split 1961; C. Fisković, Contatti artistici fra la Puglia e la Dalmazia nel Medio Evo. Archivio storico Pugliese XIV, fasc. III–IV, str. 180, Bari 1961.

U Splitu se 1564, 1566, i 1567. godine spominje Jakov Gojaković,[20] čiji je otac Stjepan bio također zlatar,[21] a godine 1564. i 1566. Ludovik Arnirov[22] i Ivan Dubrovčanin, koji je 1564. godine bio zaposlen i u Sinju.[23] Godine 1566. radi u Splitu Jakov a Cecca,[24] koji je, sudeći po tom nadimku, kovao novac u kovnici, a 1572. i slijedeće godine Mato Gibbo ili Gobbo, koji je radio za riznicu stolne crkve.[25] Osim Dragonjića radi u Splitu još jedan zadarski zlatar i to otprilike od 1564. do 1569. godine. To je Frano iz Zadra, koji pored oznake svog zanimanja nosi i

[20] 16 julij 1564
Jacobo Gogiacovich aurifice...
Splitski spisi, sv. 109, sveščić I, str. 17, HAZ.
29. martij 1566.
Jacobo Gogiacovich aurifice...
Splitski spisi, sv. 110, sveščić V, str. 119, HAZ.
28. julij 1566.
...precipisse magistro Jacobo filio juondam magistri Stepani Goiacovich aurificis...
SSO-2. HAS.
12. januarij 1567.
...Magistro Jacobo aurifice...
Splitski spisi, sv. 110. sveščić II, str. 45, HAZ.

[21] Die XXII januarij 1552.
...nisi magistro Stephano aurifice qui pro dicta domo daturum se obtulit ducatos sexaginta...
SSO-3, str. 272, HAS.
2 decembris 1560
Madona Ellena moglie di quondam Stefano orevese
Splitski spisi, sv. 109, sveščić I, str. 635', HAZ.
10. luio 1563.
Helena relicta g. maistro Stefano orese Goiacovich...
Splitski spisi, sv. 110. sveščić V. str. 119. HAZ.
22. maij 1566
... domine Helene relicte quondam magistri Stefani aurificis...
SSO-2. HAS;
Vidi bilješku 20.

[22] Vidi bilješku 18;
Die lune 15 maij 1564
...magistri Ludovici de Arnerio aurificis...
SSO-2, str. 1, HAS.

[23] 1564 adi 15 setembre
A magistro Zuane raguseo orense habita al presente a Signa ducati X cioe Lire 60 val lire sessanta...
SSO-2, str. 689, HAS.

[24] Vidi bilješku 18;
28. V 1566.
magister Jacobus a cecha aurifice
Splitski spisi, sv. 110. sveščić I, str. 68, HAZ.

[25] Instrumentum de piezaria de messer Francesco blasich per Mathio Gobbo orese per uno thuribolo de onze 48. d'argento et dui onza per conzier, ad instanzia di messer Nicolo Cindro et messer Valerio de Natal thesorieri, et zechini veneti no 3 per_doratura dela croceta et la crosetta fatto per messer Antonio de Franc: i cancelier pretorio sotto di 20 di agosto 1572. Sententiato in virtu dela ecclesia.
19 aprilis 1573
...magistro Matheo Gibbo aurifici...
SOO-7, str. 954' i posebni listić, HAS.

naslov ser, što je za zanatlije rijetko, a znači da je bio ugledan, možda i po tome što je bio oženio Franicu udovicu Ivana de Benediktis, splitskog plemića.[26]

Svojim radovima, svetohraništem koje nam nije poznato nego iz arhivskog spisa, i svojim sačuvanim Papalićevim kaležom, čini se da se Dragonjić isticao među splitskim zlatarima druge polovine XVI stoljeća, iako je njegov rad bio stilski zakasnio, na što se uostalom konzervativna splitska sredina nije ni osvrtala.

Budući da se na kaležu nalaze medaljoni s grbom plemićke obitelji Papalića i s prizorom stigmatizacije sv. Franja, možda je ovaj rad skovan po narudžbi Franja Papalića, splitskog plemića, koji se spominje u Splitu otprilike od 1561. do 1566. godine i kojega je zlatar poznavao, jer je pred njim 1565 godine dao jednu izjavu na sudu.[27] Drugi Papalić, Nikola, bio je Mati svjedok pri sklapanju bračnog ugovora.

Da bi se vidjela vještina i istančanost ovog majstora, opist ću njegovo djelo.

Osmerostrano postolje kaleža pokrito je reljefnim ukrasima. Njegov najdonji okomiti dio je ažuriran sa stupićima i iskićen nizom polukuglica. Gornji kosi dio ima osam izduženih trokutastih režnjeva, koji završavaju pri dnu svinutim gotičkim lukom, a međusobno su odijeljeni izduženim šiljastim rebrima. Vijugava lozica s lišćem i viticama niče iz pupoljastih listova, u kojima se prepliće gotički naturalizam i renesansna simetrična stilizacija. Četiri režnja mjesto renesansnih pupoljastih cvjetova imaju okrugle profilirane medaljone pričvršćene s četiri zakovice.

U medaljonima su sitni likovi: Gospa sjedi na prijestolju pred rastrtim zastorom sa sinom u naručaju koji drži u ljevici pticu; sv. Franjo, klečeći između hridine i crkvice, prima zrakama s malog raspela, kojemu

[26] Die 9 julij 1564
...Magistro Francesco de Jadra aurifice...
Splitski spisi, sv. 109, sveščić I, str. 10, HAZ.
Die martis XXVII novembris 1565.
Ibique ser Franciscus de Jadra aurifex una cum domina Franciscina eius uxore relicta in primis votis quondam domini Joannis de Benedictis...
SSO-6, str. 90, HAS.
22 decembris 1569
Francisca uxor magistri Francisci de Jadra aurificis
SSO-7, str. 443. HAS.

[27] Die 4 julij 1564
Comparse all officio Messer Francesco de papali...
Splitski spisi, sv. 109. sveščić I, str. 7, HAZ.
26. juni 1561
Presentibus... et Thoma Papali filio domini Francisci...
Splitski spisi, sv. 111, sveščić 1, str. 27, HAS.
16 februarij 1566
spectabilis dominus Franciscus de Papalis...
Splitski spisi, sv. 110, sveščić VII, HAZ.
26. martij 1566
Dominus Franciscus de Papalibus... Ibidem, sveščić I.
Vidi bilješku 4.

je izrađena tek polovica, rane na ruke i noge; dopojasni goli lik Krista, okrunjen trnovim vijencem, stoji pred križem između koplja i spužve na trsci, kraj koje je zatvorena zdjela octa. Na četvrtom medaljonu je darovateljev grb, osmerokraka zvijezda nad raskriljenim ptičjim krilom, poznat s Papalićevih palača sred Splita, pa i onih koje je zidao Juraj Dalmatinac.[28] S vrha postolja, gdje je niz polukuglica, spušta se dvostruki red lepezastog lišća sa zagrljenim plodovima.

Nad ukošenim ponešto trbušastim postoljem diže se osmerostrani držak okružen navučenim prstenima istog oblika, iskićenim na rubovima vijugavom lozicom, a prošupljeni gotičkim cvijetom u krugu i četverolistom u osovljenoj četvorini. Na sredini drška ističe se prozračni i bogato iskićeni kasnogotički osmerostrani »kaštelet«, s biforicama trokutnog, ažuriranog zabata i tordiranih stupića na lisnatim konzolicama. Osam istaknutih fijalica između biforica iskićeno je lišćem a završava česaricom kao i zabati biforica.

Osmerostrana ponešto skrivena os, koja nije pozlaćena, da joj se srebro ističe kroz otvore »kašteleta«, nije bogato ukrašena. Na njoj vrpca poput gotičkog užeta uokviruje natpis renesansnih kapitalnih slova, koji počinje s križem, a ima trokutne klasične tačke između riječi:

†

MAISTRIO · MATIO · DRAGONICH · DA · ZARA · FIECIT ·

Uz dno čaške raste na posebnoj oplati pet redova lepezastog lišća nad kojim se nižu arkadice i završni vijenac s nizom polukuglica i gotičkog križolikog lišća, tzv. merlato. Kalež se sastoji od sedam komada koji se spajaju u cjelinu nataknuti na osmerostranu srebrnu osovinu ispunjenu olovom, koja mu pojačava težinu potrebitu za čvršće stajanje. Na svakom bridu izrezan je mali otvor, da se olovo u unutrašnjosti vidi i ne stekne dojam da ga je umjetnik htio skriti. Kalež je visok 24 cm, a u postolju širok 15 cm.

Sve te pojedinosti, različiti ukrasi, likovi u pokretu, patetični stav sv. Frane, živahni pokret malog Krista, isprepletenost svinutog lišća i prozračnost »kašteleta«, jednako kao usklađenost i povezanost oblika i uzigranost reljefa daje ovom djelu umjetničku vrijednost. Njegov obris doduše nije odveć vitak i oblici su mu povučeni, sv. Franjo ima neodmjerenu glavu prema usitnjenom tijelu, ukrasni motivi su zbijeni, čistoće crta ni odlučnosti poteza nema, postolje je trbušasto ispupčeno i nije osobito pruženo, ali ipak cjelina je zaokružena i ukrasi uravnoteženi i usklađeni.

Gotički stil prevladava u osnovnom obliku i u pojedinostima, ali u slovima natpisa, u zaobljenosti, čaške, u zastoru nad Gospinim prijestoljem, sličnom onima u mletačkom renesansnom slikarstvu i u stiliziranom cvijeću iz kojeg se izvijaju lozice, javlja se renesansni stil dalmatinskog XVI stoljeća.

[28] C. Fisković, Juraj Dalmatinac, t. 61–63, Zagreb 1963.

U općim crtama Dragonjićev kalež sliči mnogim gotičkim. Njegova je osobita oznaka kaštelet, a po svojoj kompoziciji ne odvaja se mnogo od ostalih djela te vrste, već predstavlja samo inačicu u njihovoj skupini, koja skladno povezuje kasnogotičku »cvjetnu« gotiku s pojavom renesanse, pojavu koja se dugo, u toku XV i XVI stoljeća, javlja i u djelima ostalih hrvatskih majstora, klesara, kipara i graditelja, pa i slikara na našoj obali Jadranskog mora.

Dragonjićev kalež nije, dakle, osamljena pojava ni u našem starom zlatarstvu, ni u dalmatinskoj umjetnosti. Po svom obliku i po svom stilskom zakašnjenju taj rad je izraziti proizvod svoje sredine, osobito po svom usitnjenom i zbijenom ukrasu. Ovakvih kaleža s kašteletom ima i u Dragonjićevu zavičaju i u još nekim dalmatinskim gradovima; neki su uvezeni, a neki su djela naših zlatara. U maloj zbirci umjetnina franjevačkog samostana u Zadru čuvaju se tri, ali ti ne pokazuju u načinu kovanja i izradbe izrazitu sličnost s Dragonjićevim kaležom.[29] Šire se oblikovani i jača im je reljefnost od Dragonjićeva, a u mnogim pojedinostima, npr. u konzolicama i kontraforima, pokazuju međusobnu sličnost. Ti kaleži ne otkrivaju tragove renesanse kao Dragonjićev, pa su, možda sudeći bar po tome, stariji od njegova. Datiraju se u XV st. i pripisuju mletačkim ili domaćim zlatarima.[30] Ni gotički kalež s kašteletom, u čije je postolje, na unutrašnjoj strani, urezan grb ninskog biskupa Jurja Divnića Šibenčanina, koji je biskupovao u Ninu od 1475. do 1530. godine,[31] a koji se nalazi u novouređenoj crkvenoj zbirci u Šibeniku, ne pokazuje u izradbi osobitu sličnost s Dragonjićevim kaležom, kao ni ostali kaleži, moćnici, pokaznice i ostale slične umjetnine u Zadru, Šibeniku, Splitu, Dubrovniku, Hvaru, Kaštel-Novome kraj Splita i u ostalim mjestima koji imaju slično postolje ili dršku s kašteletom.[32] Ne može se, bar za sada, nijedna od tih umjetnina smatrati, na temelju uporedbe, Dragonjićevim radom, ali mali kalež u riznici splitske stolne crkve ima prošupljene prstene uz kaštelet kao Draganjićev.

Ipak Papalićev splitski kalež i arhivski spisi da je Dragonjić kovao i srebrena svetohraništa i nakit, potvrđuju sposobnost i raznoliki rad ovog majstora. Njegovo ime urezano u kaležu, skovanom vjerojatno sredinom XVI stoljeća, potvrđuje još jednom da su hrvatski zlatari poznavali svu istančanost kasnogotičkog stila, da su znali uskladiti biljne i cvjetne ukrase i prikazivati tačno sitne likove u prirodnom stavu i pokretu, zbijene u krugu malih medaljona. Iako je stilski bio zaostao, ipak je njegov rad vrsniji od rada poznatih dubrovačkih zlatara Ivana

[29] V. sl. Zlato i srebro Zadra. Predgovor napisao M. Krleža, tabla 100, 105. Zagreb 1951; C. Cecchelli, o. c., str. 139.
[30] Ibidem; Zlato i srebro Zadra. Katalog izložbe uredio Grga Oštrić, str. 14, 15, Zagreb 1951.
[31] D. Farlati, Illyrici sacri tomus quartus, str. 223, Mleci 1769.
[32] Uporedi npr. zadarske umjetnine koje imaju kaštelet. C. Cecchelli, o.c., slike na str. 61, 64, 84, 139; Divnićev kalež u zbirci stolne crkve izloženoj u crkvi sv. Barbare; postolje pokaznice u zbirci dominikanaca i kalež, relikvijar i križ sa staklom u zbirci franjevaca u Dubrovniku; gotičko-renesansu piksidu u franjevačkoj zbirci u Hvaru; kalež u župnoj crkvi Kaštel-Novoga kraj Splita itd.

Progonovića, čiji umjetnički izraz pokazuje njegov križ, skovan 1471 – 1472. godine za korčulansku bratovštinu Svih Svetih,[33] Jerolima Matova, koji je, vjerojatno, 1536. godine skovao križ u riznici dubrovačke stolne crkve,[34] i Maruila Joanea koji je izradio i potpisao 1573. godine križ u lastovskoj župnoj crkvi,[35] te Pavla Dubravčića Kninjanina, majstora biskupskog štapa u Hvaru.[36]

Svi su se oni povodili za kićenim gotičkim stilom, koji ni njihovi drugovi zlatari u naprednijim evropskim umjetničkim žarištima nisu bili niti u XVI stoljeću potpuno napustili. Stoga su i mnogi dalmatinski zlatari izvozili svoja djela u inozemstvo, radili[37] i pročuli se u tuđini,[38] a među njima je i Mate Zadranin, koji je u XVI stoljeću radio u Raveni,[39] a za kojeg ne znamo da nije, možda upravo Dragonjić. Ali Dragonjićev kalež pokazuje i njihov uspjeh u domovini, jer nam, pored ostalog, otkriva još jednog našeg darovatelja, člana humanističke obitelji Papalića, koji se može ubrojiti među bezbrojne Dalmatince, plemiće i pučane, zanatlije i seljake, pomorce i trgovce, koji su sudjelovali u mučnom razvitku naše umjetnosti.

[33] C. Fisković, Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća, str. 204, t. III, IV. Starohrvatska prosvjeta III serija, sv. 1, Zagreb 1949.

[34] Ibidem, str. 205, t. V, VI.

[35] Ibidem, str. 205, t. VII, VIII.

[36] Štap hvarskog biskupa Frana Patricija, djelo zlatara Pavla Dubravčića iz Knina u Hvaru, koji svojom kompozicijom sliči na štap zadarskog nadbiskupa Vallaressa u Zadru i 1460. godine (V. sl. C. Cecchelli, o.c., str. 64; jasniji crtež u T.G. Jackson, Dalmatia the Quarnero and Istria I, tabla VI, Oxford 1887). Dubravčićev štap biskupa Patricija iz prvih godina XVI stoljeća, kada je on biskupovao (D. Farlati, o.c., str. 267) mlađi je, pa je vjerojatno skovan po ugledu na Vallaressov, (V. sl. G. Novak, Hvar, sl. 23. Beograd 1924).

[37] U gradskom arhivu u Sinigalliji, s kojom su Dalmatinci održavali veze, našao sam među posjednicima imanja i zlatara Nikolu Skijavona, koji je u tom gradu živio krajem XV stoljeća s još nekoliko Hrvata:
1489... maistro Nicolo schiavone horefice ha terra nella corte de Senegalia...
Catasto, No 52, str. XXXVII.
Archivio e biblioteca comunale.

[38] C. Fisković, o.c. (33).

[39] G. Praga, Zara nel Rinascimento. Archivio storico per la Dalmazia XX. Roma 1935. Na žalost, autor ne spominje godinu kada je taj zlatar živio, ni izvor odakle je crpio taj podatak, pa se ne može tvrditi da je to Dragonjić. Neki zadarski zlatar Mate spominje se u popisu stnovništva u Zadru travnja 1527. godine. Navest ćemo ovdje i ostale majstore koje se u tom popisu spominju, a bavili su se umjetnošću ili umjetnim obrtom: Zaneto taiapiera, maistro Vacenzo zoiler, maistro Zuan orese, Pre Francesco organista. Daniel taiapiera maistro Antonio taiapiera, maistro Simon marangon, maistro Thomaso orese, Jacomo depentor, maistro Simon intaiador, *maistro Metthio orese*, maistro Michiel spadaro, maistro Matthio taiapiera, Gasparo marangon, Rusco marangon. (S. Ljubić, Commissiones et relations venetae, I., str. 206–219., Zagreb 1876.). Očito je da su ti majstori radili u kasnogotičkom ili renesansnom stilu, a među njima je i jedan orguljaš.

MATO DRAGONJIĆ, ORFÈVRE ORIGINAIRE DE ZADAR

Résumé

Les trésors d'église de Dalmatie abondent en objets d'art de style gothique du XIVe–XVIe siècle, pour la plupart des travaux de maîtres dalmates dont les noms, sans nombre, se trouvent dans les archives de Dalmatie. L'auteur de cet article leur avait consacré des pages à plusieurs reprises et notamment à ceux de Zadar. Un grand nombre de ces orfèvres ont noms slaves ce qui démontre qu'au Moyen Age l'orfèvrerie était bien dévelopée sur la côte dalmate, favorisée surtout par l'importation de l'argent et de l'or des mines balkaniques.

L'auteur présente une analyse détaillée d'un calice de style gothique conservé au trésor de la cathédrale de Split, oeuvré pour la famille humaniste des Papalić et portant le nom de l'orfèvre:

†
MAISTRIO · MAT IO · DRAGONICH · DA · ZARA · FIECIT ·

Il s'en suit que ce maître croate est l'auteur du calice qui manifeste toutes les caractéristiques du style gothique flamboyant. Des documents publiés dans cet article il découle également que Dragonjić était originaire de Zadar, mais qu' il avait longtemps vécu dans la ville de Split, à savoir au cours de la seconde moitié du XVIe siècle. C'est dans cette ville qu'il a réalisé un tabernacle qu'on n'a pas retrouvé jusqu'ici; il y exécutait des bagues et c'est là qu'il créé ce calice. Il adhérait encore au gothique, montrant par ce fait une retardation de style propre aux maîtres locaux dalmates; toutefois, les fleurs en relief et les figures dans de petites médaillons à la base du calice font voir que ce maître avait du talent.

Cvito Fisković

U POTRAZI ZA JORDANIĆEVIM POLIPTIHOM

U toku drugog svjetskog rata, a osobito u bombardiranju Zadra, kulturna baština toga grada vrlo je oštećena. Nestalo je i uništeno pored građevinskih i mnogo pokretnih spomenika, slika i drvenih kipova, kovinskih umjetnina, keramika, rukopisa i knjiga. Za neke se od njih znalo i njihov se spomen sačuvao, ali mnogi su nestali bez traga, jer ih stariji pisci nisu spominjali niti su bili uneseni u Cecchellijev katalog.[1]

Među nestalim slikama su i dvije slike zadarskog slikara Petra Jordanića, čiju sam ličnost pokušao nedavno uspostaviti. Uz njegov potpisani poliptih iz 1493. godine, koji se nalazio u srušenom i zapaljenom samostanu zadarskih benediktinki sv. Marije i bio ranije poznat,[2] priložio sam još dva djela: njegovu potpisanu ikonu »Gospu s djetetom«, koju sam našao u privatnom posjedu u Beču, i »Bogorodicu sa sinom na prijestolju« iz župne crkve u Tkonu, u kojoj sam ispitivanjem stilskih i ikonografskih oznaka nakon njezine restauracije u restauratorskoj radionici Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru prepoznao također Jordanićev rad.[3] Nakon toga se uvidjelo da se Jordanić nije samo povremeno kao svećenik bavio slikarstvom nego da je on doista bio slikar koji je naslikao nekoliko djela, od kojih je dva s ponosom potpisao i u njima oblikovao svoj stil povezivanjem drevnih bizantinskih predanja s dostignućima gotičkog slikarstva u drugoj polovini XV stoljeća. Pored slikanja bavio se vjerojatno i rezbarenjem, pa je možda svom velikom poliptihu, nestalom u ruševinama Samostana benediktinki, izrezbario bogat kasnogotički okvir iskićen reljefnim lisnatim ukrasima, stupićima

[1] C. Cecchelli, Zara, catalogo delle cose d'arte e di antichità, Rim 1932.

[2] Ibid, str. 74. Autor donosi pogrešno natpis i opis poliptiha. Tačniji je natpis u G. Sabalich, Pitture antiche di Zara. Predgovor i table, Zadar 1912. Uporedi Krista na Veronikinu rupcu sa svetokrukom, na kojemu su dragulji, s onim mletačkog slikara s kraja XIV stoljeća. V. sl. Pallucchini, Pittura veneziana del Trecento, Venezia 1964, sl. 222.

[3] C. Fisković, Zadarski slikar Petar Jordanić, Bulletin Odjela za likovne umjetnosti JAZU, VIII, br. 1, str. 25, Zagreb, 1960.

i uobičajenim motivima. Teški način rezanja i prignuti lukovi odaju tromost kao i naslikani likovi, pa bi se moglo pretpostaviti da je Jordanić doista bio i rezbar tim više što završetak baldakina naslikan na »Bogorodici sa sinom« iz Tkona ima sličnu težinu kao i njegove rezbarije u drvu, a naslikane raščlanjene stepenice pod njezinim prijestoljem imaju poznati, ali i odveć izlomljeni oblik, pa pokazuju Jordanićevu sklonost k rezbarenju. Na žalost, prvotni izrezbareni okviri drugih Jordanićevih slika su nestali i danas se ne može sasma dokazati pretpostavka da je on bio i rezbar, što u ono vrijeme uskog povezanih umjetničkih zanata ne bi bilo neobično.

Imajući, dakle, u vidu da je Jordanić bio plodan umjetnik, ovdje iznosim prijedlog da se njegovo djelo proširi s još jednim radom; trokrilnim poliptihom s pet slika, koji se nalazio u srednjovjekovjnoj crkvi sv. Ivana u predgrađu istočnoga dijela Zadra, u Stanovima. Crkva je, na žalost, bezobzirno i temeljito pregrađena, ali su u njoj i oko nje vidljivi kameni ulomci iz rimskog antičkog i srednjovjekovnog doba, pa joj je prema tome mogao pripadati i ovaj poliptih, koji zapravo ima oblik triptiha. Doživio je i njezinu sudbinu; kao što je ranije nestao njezin srednjovjekovni oblik tako je nedavno u onom metežu drugog svjetskog rata iščezao i njezin poliptih. Sačuvala se samo njegova fotografija i uz nju kratak opis, u kojemu je spomenuto da je to »tavola del' 400 del tipo »gotico internazionale« e rappresenta una »Madonna col Bambino« (o »Adorazione del Bambino« o »Natività«). Gli scomparti riprodotti rappresentano l'Archangelo, S. Simeona Profeta, e altri due santi non identificati. Il lavoro fu ritoccato e in tal maniera andò sciupata parte della finezza e della delicatezza della fattura. Fino al 1943 alla tavola originale erano aggiunti, in riquadri esterni, altri quattro santi. Il restauro del polittico fu compiuto da Italo Dal Mas (1942.)«[4]

Prema toj posljednjoj a i svježoj vijesti o slici, vidi se da je pripadala gotičkom stilu XV stoljeća i da je bila tako popravljena da joj je pri tome oštećena istančanost izradbe, te da je 1942. godine restaurirao Italo Dal Mas, a sve do 1943. godine da je imala još četiri sveca naslikana na vanjskim odjelcima četverouglasta oblika. Opis slike je kod nekih autora netačan, kod Benvenutija je kratak i nepotpun, ali se ipak upotpunjuje s objavljenom fotografijom.[5]

Na njezinoj središnjoj slici, dvosruko većoj od ostale četiri, naslikan je velik lik Gospe koja ogrnuta dugim plaštem sjedi na nevidljivu prijestolju i prekriženih ruku obožava dijete položeno na njenim koljenima. Dva krilata anđela rastiru iza nje naboran zastor, iza kojeg se uzdiže težak krov gotičkog baldakina, uz koji su trokutni prošupljeni zabati, fijalice i Marija s Gabrielom uz samu kupolu. Na pobočnim manjim i duguljastim slikama su sveci. Na gornjoj slici prvog krila je sveti papa s tiarom i knjigom (?), vjerojatno sv. Grgur, a na donjoj sv. Juraj ili

[4] A. de Benvenuti, Storia di Zara del 1409 al 1797, str. 272, 282, bilješka 103, Milano 1944.

[5] Ibid., sl. 16, str. 145.

Mihajlo koji vertikalno zabada koplje u svladanog zmaja. Na gornjoj slici drugog krila je neki apostol ili evanđelist u plaštu s knjigom, a na donjoj je sveti prorok Šimun s malenim Kristom u krilu. Boje slika nitko nije označio i o njima se danas ništa ne zna, ali čini se da je pozadina središnje velike slike bila pozlaćena u svom gornjem dijelu. Okvir poliptiha je noviji, profili i oblik mu nisu gotički, ali na pozlati pozadine središnje slike vide se nad baldakinom jasna crta i tragovi polukružnog luka kojemu se pri kraju primjećuju, nad glavama anđela koji

Petar Jordanić, *Oltarna slika župne crkve u Tkonu* (detalj)

rastiru zastor, gotički »nosovi«. Očito je, dakle, da je središnja tabla imala kasnogotički uobičajeni okvir, a bit će tako bile uokvirene manjim gotičkim lukovima i stupićima i slike oba krila. Međutim, njihove pozadine su na fotografiji tamnije od pozadine središnje slike, pa se čini da im je pozlata bila prebojadisana i time im iščezli tragovi lukova gotičkog okvira. Može se, dakle, smatrati da je i ovaj poliptih, kao bezbroj ostalih gotičkih oltarnih poliptiha XV stoljeća, imao izrezbaren okvir tog stila.

Preslikavanje poliptiha je na fotografiji očito, osobito u jako zasjenjenim naborima svetačkih odjeća i zastora, ali se u tim naborima, u stavovima i obrisima likova, u Marijinu licu, a osobito u ukrasima baldakina, ipak primjećuju prvotne oznake gotičkog stila. Prorok Šimun odaje i mjesnu oznaku djela i otkriva da je poliptih naslikan u Zadru ili naručen za neku crkvu u tom gradu.

Već je primjećeno da je nježnost i istančanost poliptiha oštećena prebojadisanjem,[6] što znači da je djelo doista bilo vješto naslikano. K. Prijatelj ga je ubrojio u zadarsku slikarsku školu i izvršio neke usporedbe.[7] Treba ga nakon svega toga usporediti sa spomenutom slikom »Gospe s djetetom« iz Tkona, koju sam pripisao Petru Jordaniću, pa da se doista vidi da bi triptih, vjerojatno, usprkos premazu, mogao biti njegov rad, jer su njihove pojedinosti doista slične.

Bogorodica na jednoj i drugoj slici ima veliku glavu i visoko uzdignut, tvrdo oblikovan plašt koji je okružuje. Slično su im prekrižene ruke i nisko spuštena koljena. Na objema slikama je slično položeno i ukočeno dijete djelomično zaokruženo platnom. Na isti je način na objema slikama razastrt i plašt koji se povija i okružuje Mariju. Anđeli koji ga podržavaju, prikazani u poprsju, naslikani su na istim mjestima i u sličnim položajima pred gotovo jednako sagrađenim i ukrašenim glomaznim baldakinom. Težak oblik te zgrade, glomaznost likova, koja se ispoljava i u zatvorenu obrisu arhađelova pokreta i u gomilanju malih anđela, odaju također sličnost s Jordanićem. On je male i ukočene anđele gomilao i na poliptihu benediktinki iz 1493. godine i na bečkoj slici »Gospe s djetetom« iz 1508. godine.[8] Trag luka na poliptihu iz crkve sv. Ivana ima isti nizak, prignut i širok oblik kao lukovi koji se nadvijaju nad svecima poliptiha benediktinki.[9] Svetački likovi na tom propalom poliptihu kao i Marija sa Tkona ispunjaju gotovo sasvim plohe stila i jedva dopuštaju da uz njih viri pozadina, kao i na poliptihu iz Sv. Ivana.[10]

[6] Ibid., str. 272, navedeni pasus.

[7] K. Prijatelj, Prilog poznavanju zadarskog i šibenskog slikarstva XV stoljeća, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 8, str. 70. Split 1954. Njemu je neki svećenik onda bio kazao da je poliptih odnesen u Italiju.

[8] V. sl. C. Fisković o.c.; C. Fisković, Zadarski srednjevjekovni majstori, Split 1959.

[9] Najvjerniju fotografiju toga propalog poliptiha donosi A. de Benvenuti, jer ta fotografija prikazuje poliptih nakon restauracije, o.c., tabla 10, str. 97. Pred Gospom se jasno vide i benediktinke koje s franjevkama, benediktincima i franjevcima klečeći mole. Ispravio sam već Cecchellijev ikonografski opis poliptiha, o.c., (3), str. 31. Dodajem da svetica s krunom i zastavom uz sv. Magdalenu nije sv. Agnesa, kao što je pretpostavljao Sabalić, nego sv. Uršula, kojoj je bila posvećena predromanička crkvica tzv. Stomorica u blizini crkve benediktinki sv. Marije.

[10] I. Petricioli smatra da je ikonografija slike u Tkonu »potpuno ista kao kod triptiha iz crkve sv. Ivana na zadarskoj periferiji, koji je nestao tokom rata. Razlika je samo u zbijenijoj kompoziciji masa i obradi volumena.« Postoje, međutim, ipak ikonografske razlike, npr. dva lika Navještenja uz kupolicu baldakina na poliptihu iz Sv. Ivana nema na slici iz Tkona. Razlika u zbijenoj kompoziciji i u obradi volumena nastala je pak samo nakon prebojadisanja poliptiha iz Sv. Ivana, jakim zasjenjivanjem nabora tkanina. Petricioli, naravno, nije onda smatrao da je slika iz Tkona Jordanićevo djelo i nije u tom smislu vršio uporedbe između nje i slikareva poliptiha u zadarskom Samostanu sv. Marije. I. Petricioli, Prinove zadarskom slikarstvu XV stoljeća, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 9, str. 165, Split 1955.

Pored tih sličnosti ne može se zaboraviti da je poliptih nađen u Jordanićevu zavičaju, kojeg je oznaka i lik sv. Šimuna. Postoji samo razlika u dužem, donjem tijelu Marije, ali kako su njezine noge odveć i nesrazmjerno produljene, nije isključeno da je onaj koji je premazao sliku pokrio njemu strano gotičko, možda stepenasto, postolje prijestolja produljenjem plašta i tim produljio Marijin donji dio, koji je imao kao i u Tkonu nisko spuštena koljena. Ništa se, dakle, ne suprotstavlja pretpostavci da je poliptih iz zadarske crkvice sv. Ivana Jordanićevo djelo. Kako je, kada i kamo nestao u metežu ratnih vrmena još se ne zna, ali je zabilježeno da je u toku rata 1942. godine Italo Dal Mas dovršio njegovu restauraciju.[11] Pitanje je, dakle, da li je bio vraćen na prvotno mjesto u crkvu, ostavljen u gradu koji je srušen i stradao u bombardiranju ili je pak odnesen u Italiju ili nekamo drugdje. Nađe li se, moći će se nakon boljeg ispitivanja njegovih oblika, a osobito boja i uporedbe s dvije sačuvane Jordanićeve slike, utvrditi da li je to doista njegov rad, jer je pretpostavka koju ovdje iznosim postavljena samo na temelju objavljene fotografije i to prije restauracije iz 1942. godine. Prema tome, pronađe li se taj poliptih, neće se pojaviti vjerojatno ovakav kakav je na fotografiji, nego onakav kakav je izgledao nakon dovršene restauracije, koja je prema A. Benvenutiju bila gotova 1942. godine.

Upravo zbog traganja za njim napisao sam ove retke, jer bi za djelovanje i pojavu ovog gotičkog slikara, značajnog za stilska zakašnjenja, preplitanje stilova i za opori pokrajinski izraz, bilo korisno naći još jedno njegovo djelo. Potvrdili se ovdje iznesena pretpostavka da je on naslikao poliptih iz Sv. Ivana, povećao bi se broj Jordanićevih radova, a tim bi se, možda, otvorilo pitanje da li je imao u svojoj radionici učenike i pomoćnike, jer on je ipak naslikao tri poliptiha. Potpisom je zajamčen onaj u Samostanu sv. Marije. Slika iz Tkona je također središnji dio rastavljenog poliptiha, a ovdje predloženi poliptih iz Sv. Ivana bio je, kao i ta dva, velik i prema Benevenutijevu navedenom pisanju imao pored pet poznatih do 1943. godine još četiri sveca na vanjskim krilima. Bio je to, dakle, poliptih sa središnjom slikom i četiri krila, a to je velika oltarna slika.

Karaman je nakon nalaska Jorganićeve bečke ikone tačno uočio da je pojava ovog slikara »značajnija nego se dosada držalo ... Bečka slika pokazuje očito karakter kasnobizantiske italo-grčke škole i da nema na njoj natpisa našeg slikara, pripisali bismo je mletačkom mandoneru ... Nalaz Jordanićeve bečke Madone učvršćuje me također u mišljenju da će u bogatom anonimnom materijalu ikona italo-grčkog i mletačko-madonerskog izgleda na našoj obali u Dalmaciji i Istri biti još radova naših domaćih majstora.«[12]

[11] Vjerojatno je u to vrijeme vršio i restauraciju Jordanićeva poliptiha i dovršio je 1943. godine, jer A. Benvenuti bilježi uz objavljenu njegovu fotografiju tu godinu i oznaku »dopo il restauro.«

[12] Lj. Karaman, Bilješke iz historije umjetnosti Dalmacije s posebnim osvrtom na zadarske spomenike, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku XVIII–IX, str. 87, 96, Dubrovnik 1962.

Doista, pored bezbrojnih ikona te vrsti na koje se nailazi danomice u u Dalmaciji,[13] takvo pitanje se mora postaviti. Kako ono nije riječeno otkrivanjem djela Jordanića, Anđela i Donata Bizamana,[14] Andrije Rica,[15] Frana Matkova i još nekih slikara iz dubrovačke slikarske škole koji su imali bizantinske oznake,[16] pa ni Emanuela i Konstantina Zane,[17] ni Bokelja Dimitrijevića-Rafailovića,[18] morat će se još tragati za majstorima dalmatinskih ikona XV–XVIII stoljeća, od kojih mnoge spominju i arhivski spisi.

Drugo pitanje koje Karaman dodiruje pišući o Petru Jordaniću jest vjerojatni upliv Viktora Crivellija na sliku »Gospe s djetetom« iz Tkona, za koju onda još nisam bio iznio pretpostavku da bi mogla biti Jordanićeva. Karaman ne isključuje taj upliv koji je bio naslutio I. Petriciolí, pa veli da »može to biti djelo domaćeg zadarskog majstora školovana pod utjecajem majstora Viktora«.[19]

Ipak utjecaj Crivellijev na toj slici nije vidljiv. Nema tu ni istančanosti ni plastičnosti vitkih Crivellijevih likova, a glomazni baldakin i stepenice prijestolja podsjećaju više na gomilanje raščlanjenih kasnogotičkih građevinskih motiva na prijestoljima, postoljima i nišama poliptiha Antonija Vivarinija i Giovanija d'Alemagna[20] i nekih mletačkih kasnogotičkih slikara i rezbara[21] nego li na slične renesansne smirene motive kod Crivellija.

Međutim, već sam prije upozorio[22] da jasan dodir s Karlom Crivellijem,[23] a donekle i s Jurjem Ćulinovićem,[24] pokazuje Jordanićeva bečka slika. On je svoje bizantinsko Umilenije postavio u Crivellijev okvir: na kamenu ogradu balkona na kojoj su karanfil, molitvenik i listić s potpisom, a pred zastorom uz koji se s obje strane pruža krajolik. Te pojedinosti u sličnoj kompoziciji nalaze se i na slikama Karla Crivellija, koji je vjerojatno sa svojim bratom Viktorom Crivellijem boravio u Zadru, u kojemu je Viktor slikao u drugoj polovini XV stoljeća. Tom

[13] Mnoge su očišćene i restaurirane u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika u Splitu, gdje postoje i njihove fotografije.

[14] C. Fisković, Slikar Anđelo Bizamano u Dubrovniku, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 11, str. 72, Split 1959; G. Gamulin, Italokrećani na našoj obali, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 16, str. 268, Split 196.

[15] C. Fisković, o.c., (14), str. 85, sl. 37.

[16] V. J. Đurić, Dubrovačka slikarska škola, str. 195, Beograd 1963; Isti, Vizantijske i italo-vizantijske starine u Dalmaciji I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, str. 135, Split 1960,

[17] G. Gamulin, o.c., (14), str. 269.

[18] D. Berić, Nekoliko ikona bokeljskih slikara Dimitrijevića-Rafailovića, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 9, str. 269, Split 1955; P. Mijović, Bokokotorska slikarska škola XVII–XIX vijeka, Titograd 1960.

[19] O.c., str. 95.

[20] R. Palluchini, I. Vivarini, sl. 39, 40, 44, 45, 59–62, 65, 66, Venecija.

[21] V. L. Testi, Storia della pittura veneziana II, sl. na str. 343, 703. Bergamo 1915; R. Palluchini, o.c. (2), str. 447, 448, 579.

[22] C. Fisković, o.c. (3), str. 29.

[23] V. Carlo Crivelli e Crivelleschi, Catalogo della mostra a cura di Pietro Zampetti, str. XXXV, sl. 2, 3, 21, 24, Venecija 1961.

[24] V. K. Prijatelj, Juraj Čulinović, sl. 5, 6, 11, 12 (16, 17), Zagreb 1961.

slikom se, dakle, Petar Jordanić približio renesansi, unoseći u renesansni okvir predložak kasnobizantinske ikone. Upravo po tome preplitanju kasnogotičkih, kasnobizantiskih i renesansnih motiva, kojih je sklad vidio na slikama mletačkih slikara XV stoljeća, on je izrazit dalmatinski majstor, koji pored toga ima i oporost svojstvenu i jednom drugom dalmatinskom slikaru, Blažu Jurjevu, za čijom darovitosti, naravno, mnogo zaostaje. Po svom značenju on svakako nije više »un pittore di terzo ordine«, kako je u svojoj »Guida di Zara« pisao J. Bersa, poznavajući 1932. godine samo njegov poliptih iz Sv. Marije.

O Jordanićevu životu nema mnogo vijesti. Istaknuo sam da je potomak starog plemićkog roda i da je sudjelovao u poslanstvu svog zavičaja Zadra, koje je bilo upućeno krbavskoj knegiji Doroteji Gusić Kurjaković i k njezinu sinu krbavskom knezu Ivanu Karloviću, hrvatskom podbanu Marčinku i vojvodi Kožulu iz Ostrvice da krajem 1501. godine učvrsti i uskladi s njima zajedničku obranu od turskih napada. Jordanić je bio otišao s Detrikom u studenom te godine da kao slikar snimi zemljište predviđeno za obranu.[25] Tih godina su hrvatske zemlje a i Mlečići strepili od upada Turaka, pa su i umjetnici bili pitani za mišljenja o strategiji protiv neprijatelja. Leonardo da Vinci je nešto više od godine dana prije toga, u ožujku 1500. godine, stigao u Mletke da ispita kako da se podigne brana na Soči i izvijestio mletačku vladu da je ta rijeka jedino mjesto gdje Turci mogu prodrijeti u Italiju.[26]

K. Prijatelj, koji se kao i I. Petriocioli[27] složio s mojim pripisivanjem »Bogorodice sa sinom« u Tkonu Petru Jordaniću, objavio je podatak da je slikar sin zadarskog plemića Marka Nozdronje i da je jednu svoju kuću ostavio u dobrotvorne svrhe.[28] Vjerojatno je to ona kuća koju je bio ostavio zadarskom Samostanu sv. Dominika, a u kojoj su živjeli svećenici. Oni su zbog neplaćanja stanarine bili u sporu s dominikancima, dok taj spor nije 13. prosinca 1520. godine nadbiskup riješio i primorao svećenike na plaćanje. Iz njegove odluke se doznaje da je slikar, koji je u njoj spomenut svojim hrvatskim prezimenom, bio 1520. godine ili nešto prije mrtav.[29] Slike mu se, dakle, mora datirati prije te godine.

[25] C. Fisković, o.c. (3), str. 31. Taj Sanudov podatak iznio je i Benvenuti (o.c., str. 65), ali on nije uočio da je »prete Jordanich« u Detrikovu poslanstvu upravo naš slikar.

[26] I. Frangeš, Talijanske teme, str. 40, Zagreb 1967.

[27] I. Petricioli, Zadar, turistički vodič, str. 77, Zadar 1962.

[28] K. Prijatelj, Novi podaci o zadarskim slikarima XIV–XVI stoljeća, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, str. 107, Split 1961.

[29] J. Stipišić – M. Šamšalović, Isprave u arhivu Jugoslavenske akademije, Zbornik Historijskog instituta JAZU 5, str. 553, Zagreb 1963. Donosim prijepis te presude iz XVII stoljeća: In dei nomine. Amen. Anno a natiuitate eiusdem millesimo quingentesimo vigesimo, indictione octaua, die tertio decimo mensis decembris. Reuerendus dominus Hieronymus Gori de Senis, decretorum[1] doctor, reuerendissimi in Christo patris et domini domini Francisci Pisauro, iuris utriusque doctoris, miseratione diuina archiepiscopi Iadrensis, in spiritualibus vicarius generalis, sedens in camera archiepiscopatus Iadrensis hora iuris soliti post vesperas auditis in iuditio contradictorio venerabili domino Petro de Cattaro, priore conuentus sancti Dominici de Iadra, una cum suo aduocato domine Marco Antonio de Bassano petente et cum debita instantia requirente iuris remediis cogi et compelli debere dominum Ioannem

Sa svim ovim novim podacima otklonjena je Sabalićeva pomisao nastala na uobičajenoj navici proglašavanja mnogih naših primorskih umjetnika strancima, koju su naučna istraživanja pobila. On je, naime, u poliptihu vidio »spoj bizantinske, toskanske i umbrijske škole« i pomišljao da je Jordanić možda predak baroknih slikara Luke i Stefana Giordana![30]

On se, međutim, sada pojavljuje kao primjeran slikar svoje sredine zakašnjelih ali usklađenih odlika dvaju stilova, kao dobrotvor i rodoljub koji je sudjelovao u izdizanju svog grada i u obrani svoje zemlje, kao koljenović i potomak starog hrvatskog roda. On je stoga na poliptih iz Sv. Marije urezao dva svoja grba: štit s osam izmjeničnih uspravnih pojasa, koji je njegova obitelj i kasnije zadržala.[31]

O njegovu porijeklu je sabrala nekoliko podataka Vesna Cestarić, radeći na ispitivanju zadarskih srednjovjekovnih obitelji, pa se iz njezinih još neobjavljenih izvoda može zaključiti slijedeće: slikar i ugledni svećenik Petar Jordanić je zakoniti sin zadarskog plemića Marka Nozdronje, a prezime Jordanić je drugo prezime, odnosno patronimik koji su nosila jedno ili dva pokoljenja Nozdronja u toj grani i to prema imenu slikareva djeda Jordana, koji se imenuje 1379. godine Jordanus condam Philippi Francisci[32] a čiji je otac, slikarev pradjed, zapisan 1366. godine kao Philippus Francisci de Nosdrogna.[33] Slikarev stric imenuje se 1459. godine Simon ser Jordani de Nosdrogna.[34]

de Pago ad sibi dandum et soluendum libras ser paruorum secundum formam testamenti quondam domini Petri Iordanich de Iadra causa et occasione vnius domus per dictum dominum Petrum legate ...[2] partibus ex vna dicto presbitero Ioanne respondente et dicente se de comissione fratris Vincentii, tunc prioris, quandam commutationem fecisse hortus (!) dicte domus cum ser Simone Radichieuich in quoddam (!) liuello, quem liuellum ipse prior in solutionem dictarum sex librarum singulo quoque anno per suos fratres exigendas ...[3] partibus ex altera viso instrumento superinde confecto dicte commutationis per dominum Matheum Sonzonium, notarium Iadrę. Quam commutationem annullauit et pro annullata haberi voluit et mandauit tanquam nullam et nullius valoris, quia non fuerunt seruatę in dicto contractu solemnitates requisitę de iure, quę seruari debent in contractibus alienationis seu permutationis rerum ecclesiasticarum, dictum presbiterum Ioannem conuictum et omnes alios presbiteros pro tempore in dicta domo manentes condemnauit singulo quoque anno sex libras soluendas fratribus, nisi de consensu dictorum fratrum aliquid innouatum fuerit ...[4] presentibus ibidem magistro Philippo cantore et domino Marco Nigro testibus ad premissa habitis et specialiter rogatis. Hieronymus Gori de Senis, decretorum doctor, reuerendissimi domini archiepiscopi Iadrensis generalis vicarius, manu propria scripsi.

Subscripsi
presbiter Ioannes Dominici, cancellarius, curię
archiepischopalis Iadrensis mandato

[1] U prijepisu stoji netačno »decanus«.
[2] Prepisivač izostavio, jer vjerojatno nije znao pročitati.
[3] Prepisivač izostavio.
[4] Prepisivač izostavio. (Prepisao J. Stipišić, kojemu na tome zahvaljujem.)

[30] O.c.
[31] F. Heyer, Wappenbuch des Königreichs Dalmatien, t. 34. Nürnberg, 1873.
[32] Miscellanea II–IV, str. 43. Historijski arhiv u Zadru.
[33] T. Smičiklas, Codex diplomaticus XIII, str. 526, Zagreb 1915.
[34] Miscellanea II–IV, str. 42. Historijski arhiv u Zadru.

Petar Jordanić(?), Poliptih koji se nalazio u crkvi sv. Ivana u Zadru

Petar Jordanić, Oltarna slika u župnoj crkvi u Tkonu

Prema istim genealoškim izvodima V. Cestarić, zadarska plemićka obitelj Nozdronja potječe od loze hrvatskog roda Draginića koja se doselila u Zadar početkom XIII stoljeća. Drago de Nosdrogna je u popisu zadarskog plemstva iz 1283. godine.[35] Nekoliko članova te obitelji bilo je u milosti kralja Ljudevita u vrijeme njegova vladanja Zadrom, pa on Franji Stjepanovu, »dilecti et fidelis nostri«, podjeluje pravo na zemljišta izumrlih Draginića 1350. godine,[36] a njegovu sinu Filipu, koji je bio »officialis bani Nicolai de Sec« 1360. godine,[37] Stjepanu koji je »miles regius« i Bartolomeju s ostalim rođacima iz plemena Draginića daje 1359. godine pravo da se na svojim posjedima izvan zadarskog okružja služe drevnim pravom dvanaestero hrvatskih plemena.[38] Filipovu sinu Jordanu, slikarevu djedu, dodjeljuju suci Lučke županije zemlje izumrlih Tomana i Stjepana »de generatione Draginicih«.[39]

Slikar Jordanić je, dakle, potomak zadarske plemićke obitelji Nozdronja koja potječe od hrvatskog roda Draginića iz okolice Zadra. On tim pokazuje, jednako kao i renesansni slikar Stjepan Crnota, rapski plemić, i gotički rezbar Juraj Petrović, splitski kanonik,[40] da je umjetnički obrt u Dalmaciji bio cijenjen, pa se nisu njime bavili samo pučani i zanatlije nego i bogati plemići i ugledni svećenici, a tim se upotpunjuje slika kulturno-umjetničke sredine u Dalmaciji prošlih stoljeća.

[35] L. Jelić, Moći sv. Šimuna Bogoprimca u Zadru, Rad JAZU 145, str. 202, Zagreb 1901.

[36] T. Smičiklas, o.c. XI, str. 628, Zagreb 1913.

[37] Ibid., XIII, str. 526.

[38] Miscellanea II–IV, str. 15, Historijski arhiv u Zadru.

[39] Ibid. (1379), str. 43.

[40] I. Fisković, Prijedlog za kipara Jurja Petrovića, Peristil IX, Zagreb 1967.

A LA TRACE DU POLYPTYQUE DE JORDANIĆ

Résumé

Dans ses articles préalables et dans son livre »Les maîtres zaratins moyen-âgeux« (édité en 1959) l'auteur a écrit aussi sur le peintre zaratin du style gotique de la fin du 15-eme siècle Pierre (Petar) Jordanić. A côté de son polyptyque connu qui a été brûlé au temps de la dernière guerre dans le couvent des bénédictines de Sainte Marie à Zadar, l'auteur a trouvé à Vienne une image signée par Jordanić »Madonne au fils«, datée de 1508, et à la base d'une analyse du style, il a attribué au même peintre l'image »Notre Dame au fils sur le trône« qui se trouve dans l'église paroissiale de Tkon, sur l'île de Pašman, et qui vient d'être actuellement restaurée à l'Institut l'Académie Yougoslave de Zadar.

Dans son article, l'auteur soutient aussi que le polyptyque nommé »Madonne au fils, saint Archange et deux autres saints non identifiés« qui se trouvait jusqu'à la fin de 1942 à Zadar, et puis a disparu et est connu actuellement seulement d'après la photographie, aurait aussi toutes les caractéristiques du style de Jordanić.

A la base de tout cela, le peintre Jordanić, jusqu'ici à peine connu, apparaît comme un maître assez productif et intéressant, du style gotique et aux caractéristiques de la peinture dalmate de la fin du 15-eme siècle. On devrait retrouver aussi le polyptyque perdu pour pouvoir constater s'il s'agit vraiment d'un travail de Jordanić.

MARIJAN GRGIĆ

DVA NEPOZNATA SVETOMARIJSKA RUKOPISA U BUDIMPEŠTI

Nije rijetka pojava da vrijedni srednjovjekovni rukopisi kao veoma pokretni kulturno-povijesni spomenici mijenjaju mjesto svoga boravka. To se često dešavalo još u srednjem vijeku, a dešava se i u naše vrijeme unatoč zaštitnim mjerama kojima u većini suvremenih država vlasti nastoje spriječiti otuđivanje takvih dragocjenosti i sačuvati ih kao spomenike narodne kulture.[1]

Međutim, ono što se dogodilo s nekad bogatom zbirkom srednjovjekovnih rukopisnih knjiga Benediktinskog samostana sv. Marije u Zadru upravo zapanjuje. Samostan koji je uspio sačuvati izvanredno vrijednu zbirku predmeta umjetnog obrta nije, na žalost, zadržao u svome vlasništvu više od dvije knjige pisane beneventanskim pismom i samo tri rukopisne knjige iz kasnijega gotičkog razdoblja. Od dva beneventanska rukopisa samo je Kartular pisan za potrebe samostana, dok je spis sv. Grgura »Liber moralium« pisan vrstom pisma koje ne dopušta siguran odgovor na pitanje da li je rukopis nastao u samom Zadru ili negdje u južnoj Italiji.[2] Od triju gotičkih knjiga jedna je moralno-poučna, »Dialogi S. Gregorii pape«, i postoji mogućnost da je pisana za Samostan sv. Marije; dvije druge su liturgijske knjige i nijedna nije pisana

[1] Jedna takva neobična selidba dogodila se 20-tih godina ovog stoljeća, kad je glasoviti Evanđelistar sv. Petra salzburške Stiftsbibliothek (Cod. a. X – 6) promijenio vlasnika. Danas se taj izvanredno iluminiran rukopis nalazi u zbirci Pierpont Morgan Library u New Yorku (MS 781). Upravo se za Salzburg može reći da od golemog broja sačuvanih rukopisa iz ranog srednjeg vijeka koji su izrađeni u tamošnjem skriptoriju sam grad čuva najmanji dio, a velika se većina nalazi razasuta po drugim mjestima, najviše u Beču, zatim Münchenu, Kölnu, Parizu, Londonu, Machensteru i New Yorku.

[2] Nije posve jasno da li je pismo dalmatinska ili montekasinska beneventana, jer je rukopis napisan u 13. st., kad se ta razlika manje opaža. *Liber moralium* bio je ukrašen brojnim inicijalima u boji i zlatu, ali je barbarska ruka te inicijale izrezala i time oštetila također i tekst knjige. Sačuvalo se samo nekoliko takvih ukrasa, očito onih koji su bili najmanjih dimenzija i po sudu bezobzirnog kolektora najmanje vrijedni.

za taj samostan. Prva od njih, »Missale Romanum«, sadrži obrede dominikanskog tipa (secundum usum Praedicatorum), a nastala je oko g. 1320, vjerojatno za potrebe Samostana sv. Dominika u Zadru[3]; druga je obrednik (Ordo monasticus), izrađen isto tako u 14. st. za Samostan sv. Krševana u Zadru. Tako od velikog broja liturgijskih rukopisa, za koje iz povijesnih vrela znademo da ih je Samostan sv. Marije nekoć posjedovao, danas se u samostanu ne nalazi ni jedna jedina knjiga. Posve je sigurno da svi ti spomenici nisu uništeni nego da su samo promijenili vlasnika, većina, vjerojatno, krajem 18. i početkom 19. st., kad je samostan proživljavao najtežu krizu u svojoj dugoj povijesti.

Dvije se beneventanske liturgijske knjige iz Sv. Marije nalaze od g. 1817. u Bodlejanskoj knjižnici u Oxfordu. Od tih je mlađa već dobro poznati *Većenegin Evanđelistar* iz g. 1095/96. (MS Canonici Biblical Latin, 61), a starija, tzv. *Officia et Preces* (MS Canonici Liturgical, 277). Za nju još nije potanje utvrđen datum postanka. Premda su oba rukopisa bila objavljena u svim štampanim katalozima Bodlejanske biblioteke i u nekim djelima britanskih povjesničara, za njih se kod nas saznalo tek nedavno, i samo je Evanđelistar do sada dosta iscrpno obrađen.

Mnogo je teže doznati za izgubljene rukopise kada se oni nalaze u knjižnicama koje nisu dovoljno obavijestile javnost o svome rukopisnom fondu. Tada je »otkriće« uglavnom rezultat slučaja ili prijateljskih veza. Nerijetko su, osim toga, bez pravog razloga takvi spomenici obavijeni nekim velom tajanstvenosti i nepristupačni onome tko slučajno ne pokuca na »prava vrata«. Neće biti, stoga, na odmet ako odmah na početku ispričam kako sam se upoznao s dva kod nas posve nepoznata liturgijska rukopisa iz Samostana sv. Marije u Zadru koji se sada nalaze u Budimpešti.

Prvi moj susret sa starijim i vrednijim od dva rukopisa o kojima je ovdje riječ zbio se prije osam godina, dok sam još kao student pohađao tečaj latinske paleografije na Historijskom institutu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Pri jednom posjetu dru Dragutinu Kniewaldu, uvaženom liturgičaru i povjesničaru, poveo se razgovor o tečaju paleografije. U toku razgovora pokazao mi je dr Kniewald mikrofilm jednoga liturgijskog kodeksa, pisana oblom beneventanom. Želeći po svoj prilici ocijeniti koliko sam naučio na tečaju, zapitao me što mislim odakle potječe taj rukopis. Nakon kratkog razgledanja nisam više imao nikakvih sumnji. Moj je odgovor bio: »Zadar, 11. stoljeće«. Dr Kniewald je bio zadovoljan tim odgovorom i ispričao mi da je taj rukopis pronašao u jednoj knjižnici u Budimpešti, fotografirao ga i spremio o njemu naučni prikaz koji čeka na objavljivanje.

U toku svoga studija glazbene paleografije, osobito proučavajući dva svetomarijska rukopisa u Bodlejanskoj knjižnici, poraslo je moje zanimanje za budimpeštanski beneventanski rukopis. Kako nisam znao u kojoj se knjižnici nalazi ni koja mu je signatura, pokušao sam dobiti potrebne podatke od osoba za koje sam mislio da poznaju tu knjigu. Sva su moja nastojanja ostala bez uspjeha. Nije bio bolje sreće ni zadarski nadbiskup, mons. Mate Garković, kad je u Rimu g. 1962. osobno zamolio madžarskog liturgičara dra Polikarpa Rádoa, OSB, da mu pribavi tekst himna u čast sv. Stošije koji je zapisan u tome rukopisu.

[3] U kalendaru na početku toga misala nema nijednog blagdana zadarskih zaštitnika. Ima nekoliko svetaca koji spadaju u ugarsko-panonski krug blagdana, pa bi se moglo zaključiti da je rukopis napisan u kojem sjevernohrvatskom ili ugarskom skriptoriju. Međutim, pismo je dosta blisko zadarskim primjercima iz početka 14. stoljeća, pa nije isključeno da je Misal prepisan iz jednog ugarsko-panonskog predloška za Samostan dominikanaca u Zadru.

Obratio sam se na kraju madžarskom povjesničaru i suradniku Madžarske akademije nauka, dru G. Györffyju. Odgovor koji sam od njega dobio izazvao je kod mene pomiješan osjećaj razočaranja i iznenađenja. Dr Györffy je pregledao kataloge svih većih knjižnica u Budimpešti, ali nije pronašao nikakav beneventanski rukopis. Jedino je u knjižnici Narodnog muzeja našao goticom pisani Kalendar s Obituarom izrađen u 13. st. za Samostan sv. Marije u Zadru. Ukoliko me ta stvar zanima, on je voljan poslati mi mikrofilmski snimak čitava toga rukopisa. Prihvatio sam tu ponudu i u svome pismu spomenuo još neke okolnosti koje bi mogle pomoći da se uđe u trag beneventanskom rukopisu. Drugi odgovor koji je stigao iz Budimpešte zadnjih dana prosinca 1965. bio je zamotak s mikrofilmovima i gotičkog kalendara-godovnjaka i beneventanskog »Brevijara«, pa je tako moje nastojanje da pronađem posljednji, sticajem sretnih okolnosti, urodilo neočekivanim uspjehom upravo u času kad sam već bio izgubio svaku nadu da ću nešto pobliže saznati o tajanstvenom zadarskom rukopisu u Budimpešti. Nakon mikrofilmova ubrzo je stiglo i pismo u kojem me dr Györffy obavještava da se beneventanski »Breviarium« nalazi u knjižnici Mađarske akademije, koja još nema potpun i iscrpan katalog, te da je za nj doznao preko prijatelja u Akademiji.

Prema tome, moram još jednom istaknuti da zaslugu za otkriće dvaju svetomarijskih rukopisa ima u prvom redu dr D. Kniewald, koji je prvi pronašao i upozorio na postojanje beneventanskog rukopisa. Moram, zatim, izraziti svoju posebnu zahvalnost glavnom knjižničaru Madžarske akademije dru Gsápodyju, te direktoru muzejske knjižnice »Szécsény« dru Bersziku, koji su mi za vrijeme moga boravka u Budimpešti u kolovozu 1966. mnogo pomogli da saznam neke važne podatke o povijesti tih rukopisa. Svakako, posebnu zahvalnost dugujem dru G. Györffyju, bez čije pomoći ne bi bilo ovoga rada.

Glavna je svrha ovog prikaza dvaju svetomarijskih liturgijskih rukopisa da upozorim na njihovo postojanje, da obavijestim o stanju u kojem se nalaze, te da istaknem glavne mogućnosti njihova korištenja. Na temelju sadržaja jednog i drugog rukopisa pokušat ću utvrditi njihovo zadarsko porijeklo i približno vrijeme postanka. Nije mi cilj da iscrpno obradim sva pitanja koja nameće sadržaj tih kodeksa, i ne smatram sve svoje zaključke konačnima i potpunima. Vjerujem da će i kraj tih ograničenja ovaj rad malo doprinijeti da se s još jedne strane osvijetli prošlost zaslužnog Samostana sv. Marije u Zadru, pri njegovoj 900-godišnjici, a time ujedno i kulturna povijest Zadra kao značajnog činioca u povijesnom razvoju srednjovjekovne Hrvatske.

I. KALENDAR I GODOVNJAK SAMOSTANA SV. MARIJE

Opći izgled i pregled sadržaja

Mlađi od dvaju budimpeštanskih rukopisa iz Sv. Marije čuva se u knjižnici Szécsény (»Orszâgos Szécsény Könyvtár«), smještenoj u zgradi Narodnog muzeja. Signatura mu je *CODEX LATINUS 48*, a sastoji se od 21 lista čvrste i prilično uščuvane pregamene veličine 218×141 mm. Uvezan je u korice od papira, a sve skupa čuva se u kartonskoj kutiji odgovarajuće veličine. Na prednjoj strani korica ispisan je naslov: *Kalendarium et Obituarium Monasterii St. Mariae Monialium, Jadrensis, S. XIII.* Na istoj je strani zabilježen i značajan podatak o povijesti rukopisa. Iz bilješke na madžarskom jeziku može se saznati da je rukopis pripadao zbirci poznatog kolekcionara iz Pešte, zapravo pomadžarenoga hrvatskog plemića grofa Nikole (Miklos) Jankovicsa, koji se bavio sakupljanjem starina nekako u isto vrijeme kad je to činio u našim krajevima povjesničar Ivan Kukuljević-Sakcinski. Za knjižnicu Szécsény rukopis je nabavljen 21. siječnja 1852. god. troškom od 2 forinta i 24 krajcara u srebru. Odonda se, koliko je poznato, stalno nalazi u toj zbirci, koja je kasnije postala državnom ustanovom.

Nisam mogao ustanoviti da li je do sada išta objavljeno o tome rukopisu osim bilješke u štampanom Katalogu spomenute knjižnice,[4] gdje se kaže da je on napisan za Samostan sv. Marije u »Zara-Vecchia«. što bi prema talijanskom izrazu značilo u Biogradu na moru, a to nikako ne stoji. Ne primjećuje se da su se pisci Illyricum Sacrum koristili tim vrelom dok se ono još nalazilo u Zadru. C. F. Bianchi sigurno ga nije poznavao, jer je rukopis već bio izvan Zadra kad je on pisao svoja djela »Zara Cristiana« i »Fasti di Zara religioso-politico-civili (1184-1880)«. Čini se da nijedan od hrvatskih povjesničara nije koristio podatke iz rukopisa. Sam Katalog knjižnice objavljen je tek 1940. god.

Na žalost, rukopis nije u cijelosti sačuvan. Sudeći po sadržaju, na početku nedostaju barem 4 lista. Kalendar, naime, počinje s danom 3. ožujka (V. Nonas Martii), a u daljem tekstu na svaki pojedini mjesec otpadaju otprilike 2 lista. Međutim, može se s pravom pretpostavljati da je Kalendar imao na početku još i tablicu pomičnih svetkovina, izrađenu za veći broj godina, kako je to bilo u običaju u vrijeme kad je Kalendar izrađen, a također i druge astronomske podatke. Posve je vjerojatno da je s takvim podacima izvorni broj listova bio 32. Neizvjesno je da li

[4] Us. *E. Bartoniek*, Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici, XII, Codices latini Medii Aevi, (Budapest) 1940, str. 43. – Osim zamjene Zadra s Biogradom (uporno se naziva »Zara Vecchia«) u toj se bilješci nalaze i druge netačnosti. Tako se kaže da Kalendar počinje s danom »7. Martii«, a u stvari počinje s danom 3. ožujka (»V. Nonas Martii«). Datiranje Kodeksa posve je površno »cc. 1263 – 1473«, premda je jasno da je i g. 1263. i 1290. zapisana istom rukom. Isto tako primjedba »Calendarium ab una eademque manu etaratum, adnotationes a manibus variis exaratea sunt« kao da posve isključuje mogućnost da su neki godovi upisani istom rukom kojom je ispisan i Kalendar.

je Kalendar-godovnjak bio sastavni dio Regule sv. Benedikta, kako se to opaža kod nekih drugih rukopisnih kalendara u našim primorskim krajevima.[5]

Godovnjaci s kalendarom opće su poznata stvar u Dalmaciji. Mogu se u neku ruku smatrati pretečama matica umrlih, premda im je svrha posve različita. Dok se matice uvode krajem 14. i početkom 15. stoljeća za čisto administrativne potrebe,[6] dotle su godovnjaci mnogo stariji i služe za liturgijsku upotrebu. Iz njih se svake nedjelje čitaju imena pokojnika kojih godišnjica smrti pada u iduću sedmicu, a zatim moli molitva za pokoj njihove duše. To je ostatak prastare redovničke prakse čitanja »Martirologija« u prostorijama Kapitula za vrijeme prvog Dnevnog časa (Primae) pri zajedničkoj molitvenoj službi. Služeći toj svrsi godovnjaci su u Dalmaciji zadržani kao posebne knjige i nakon obaveznog uvođenja matica umrlih poslije Tridentinskog koncila. U selima oko Zadra sačuvan je znatan broj primjeraka pisanih glagoljicom ili latinicom.[7] U većini dalmatinskih župa još se i danas čitaju godovi nakon čitanja evanđelja u misi i tek u najnovije vrijeme opaža se težnja da se to čitanje isključi iz samog misnog obreda.

Po oznakama listova vidi se da je uvez rukopisa bio nekoliko puta mijenjan. Tako na fol. 1. nalazimo najprije broj 21 (vjerojatno numeracija prvog neuspjelog uvezivanja) pisan tintom, zatim broj 6 otisnut posebnim žigom pa zatim precrtan, i konačno tintom ispisan broj 1. Folij 2. ima žigom otisnute brojeve 21 i 1 (posljednji je precrtan), a tintom ispisan broj 2, itd. Na fol. 19 v. nalazi se broj 40 kao oznaka stranice, a to se nastavlja na fol. 20 r. (41), 20 v (42) i 21 r (43). Listovi su barem u jednom navratu bili obrezivani, tako da je oštećen tekst koji je bio ispisan na krajnjim rubovima pergamene. Sadašnji poredak listova potpuno je ispravan.

I svetkovine Kalendara i svi godovi ispisani su gotičkim pismom, koje na prvi pogled otkriva znatan broj ruku. To nije čudo ako se uzme u obzir da su mnogi godovi bilježeni susljedno u dugom vremenskom razdoblju. Međutim najstariji sloj Kalendara-godovnjaka, tj. izvorno zapisani blagdani i gotovo polovica svih godova, pisani su pismom koje ukazuje na jednoga skriptora. To je pismo knjiška (uglata) gotica koja se znatno razlikuje od pisma u gotičkom dijelu Kartulara Sv. Marije,[8]

[5] Poznata »Pašmanska Regula sv. Benedikta« ima na početku kalendar s godovima. Kako je taj najstariji hrvatski prijevod Regule nastao negdje u 2. polovini 14. stoljeća, to analogija ne dokazuje s obzirom na Kalendar-godovnjak Sv. Marije, koji je u svakom slučaju znatno stariji. – Usp. *I. Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj, III, Split 1965, str. 365, te Sl. 600.

[6] Jedan takav primjerak čuva se u Arhivu Historijskog instituta Jugoslavenske akademije u Zagrebu, signatura II c 26, privezan s drugim spisima, a sadrži popis pokojnika koji su pokopani na grobištu Samostana sv. Dominika u Zadru.

[7] O glagoljskim maticama i godovnjacima pisao je *V. Cvitanović* u Radovima Instituta JAZiU u Zadru, i to *Matice u Dalmaciji u XVI stoljeću,* II (Zagreb, 1955), str. 79–86, zatim u brojevima VI–VII (Zadar, 1960, str. 201–235) i X (Zadar, 1963, str. 309–345) *Prilog poznavanju kulturne povijesti na zadarskim otocima (glagoljica).*

[8] Usp. *V. Novak*, Zadarski kartular Samostana sv. Marije, Zagreb 1959, fol. 3 r, 4 v, 11 r, 34 v, 35 r. To su većinom dokumenti iz 2. polovine 12. st. pa su znatno udaljeni od Kalendara-godovnjaka ne samo po naravi spisa nego i po vremenu postanka.

gdje, uostalom, preteže kurzivni (notarski) oblik gotičkog pisma. Sličnost je najbliža s pismom upotrijebljenim u Kalendaru Sv. Krševana, izrađenu oko g. 1292, koji se danas čuva u Bodlejanskoj knjižnici u Oxfordu kao *MS ASHMOLEAN 360.*[9] I oblik slova i sistem skraćenica pokazuju međusobnu sličnost na temelju koje se može zaključiti da su oba rukopisa nastala otprilike u isto vrijeme i, najvjerojatnije, u istom skriptoriju.

Teško bismo mogli rukopis precizno datirati prema samim paleografskim osobinama pisma, i to zbog pomanjkanja vrela za uspoređivanje. Jedino opravdano datiranje na tom temelju bilo bi neodređeno »druga polovica 13. stoljeća«. Da bi se pobliže odredio datum postanka, potrebno je osloniti se na sadržaj rukopisa, ali i tu je potreban oprez. Premda su, naime, ubilježene mnoge godine smrti pojedinih osoba, nije po sebi isključeno da su takvi datumi ili upisani mnogo kasnije nego je umrla dotična osoba ili prepisani iz ranijeg slična godovnjaka. Takva mogućnost postaje posve vjerojatna kad uočimo da su između izvornom rukom ubilježenih datuma i onaj najraniji (8. VII. 1263) kao i onaj iz g. 1920. upisani jednom te istom rukom. Zbog toga kao jedan on najpouzdanijih kriterija za datiranje ostaje popis blagdana u Kalendaru, budući da analizom toga popisa možemo utvrditi datum prije kojega i poslije kojega Kalendar nije mogao nastati.

[9] *A. Van Dijk*, Handlist of the Latin Liturgical Manuscripts in the Bodleian Library, Calendars, 3. Computistic, Oxford (bez. god. – ciklostilom), str. 173, utvrđuje porijeklo toga kalendara kao »Benedictine, St. Clrysogonus', Zara, Dalmatia – 1292–1293.«

Neobično je zanimljiva povijest toga kalendara. Pisan je bez sumnje za opatiju sv. Krševana, zatim je početkom 14. st. dospio, po svoj prilici, najprije u Avignon, što se vidi iz bilješke na fol. 151 r (Usp. Sl. 3-a) »Ego ueni de Auinione prima uice Anno dni 1327⁰ i(te)m secunda A.D. 1339⁰«. Poslije toga nalazi se duže vrijeme u nepoznatom anglo-normanskom benediktinskom samostanu, gdje su u nj uneseni brojni blagdani britanskih svetaca. Da je taj samostan bio u nekoj vezi s opatijom Mont-Saint-Michel u Normandiji vidi se iz dodatka uz dan 16. studenoga (Sl. 4 a) koji glasi: »(Dedicatio Sci Michaelis in monte Tumba, festum III lectionum)«. – Jedan od monaha koji su se služili tim kalendarom bio je Mihovil, biljar-ljekarnik, jer na fol. 151 r. čitamo »Memoria de Michaele plantario«.

Upravo iznenađuje raznovrsnost astronomskih podataka u Kalendaru. Osim potpune »Tabulae Gerlandi« za određivanje pomičnih svetkovina (158 v – 159 r) na početku Kalendara svaki mjesečni obrazac sadrži još 10 različitih podataka: 1. četiri ciklusa mladog mjeseca, 2. zlatni broj, 3. ferijalna slova, 4. datum pisan na rimski način ali arapskim brojkama (npr. 3. No/nas/), 5. Svetačka imena, 6. liturgijska kvalifikacija blagana, 7. visina podnevnog sunca u stupnjevima i minutama, 8. broj sati i minuta dotičnog dana, 9. deklinacija sunca na horizontu u stupnjevima i minutama i 10. položaj sunca u Zoodijaku u stupnjevima i minutama. Na početku i na kraju svake mjesečne tablice zapisana je po jedna uzrečica astrološkog sadržaja, a osim toga postoji i čitava rasprava o značenju i utjecaju Zoodijaka.

Nisam mogao posve sigurno ustanoviti kako je došlo do toga da je Kalendar (svega 21 list pergamene) danas uvezan skupa s dokumentima koji potječu iz anglikanskog Kaptola u Dorchesteru (Oxfordshire). Vjerojatno je taj grad u kojem je prije Reformacije postojala benediktinska opatija bio posljednje boravište Kalendara nakon što je početkom 14. st. odselio iz Zadra i Avignona, a prije nego je dospio u Bodlejansku knjižnicu.

Premda je Kalendar Sv. Krševana posve drugog tipa (tj. astronomsko-komputski) nego onaj sadržan u budimpeštanskom rukopisu (liturgijski), ipak usporedba može biti korisna, osobito s obzirom na zadarski sloj blagdana i na paleografske značajke, te porijeklo koje sugeriraju.

Osim za datiranje, sadržaj Kalendara zanimljiv je i zato što je to najstariji dosad poznati kalendar posve zadarskog tipa, budući da jedini stariji za koji je utvrđeno da je bio napisan u Zadru u 11. stoljeću (Bodleian Library Oxford, MS Can. Liturg. 277) nema nijednog tipično zadarskog blagdana. Bit će stoga korisno da tekst Kalendara donesemo u cijelosti. Prema pripadnosti liturgijskom krugu blagdani su podijeljeni na ove slojeve: R – rimski, F – franačko-normanski, G – njemački, O – orijentalni, I – italski, B – benediktinsko-monaški, D – dalmatinsko-primorski, P – panonsko-ugarski, Z – zadarski i N – neodređeni. Za one blagdane koji su posebno vezani uz određeno mjesto bit će u zagradama naznačeno to mjesto. Zvjezdicom će biti označeni oni blagdani rimskog sloja za koje je u Kalendaru predviđen drugačiji način svetkovanja nego u rimskom kalendaru, npr. crvena boja, gdje bi trebalo da bude crna. Gdje je to potrebno, usporedit ćemo blagdane s Kalendarom Sv. Krševana (KSK). Svi izvornom rukom zapisani dijelovi štampani su kapitalnim slovima, a dodaci minuskulnim. Crveno upisani blagdani označeni su kosim tiskom. Kako je već spomenuto, izgubljeni su mjeseci siječanj i veljača te prva dva dana ožujka.

(O ž u j a k):

3. V. NO(NAS).[10]	
9. *QUADRAGINTA MARTRUM*	R*
12. *SANCTI GREGORIJ. PAPA.*	R*
15. SANCTI LONGI E CAPADOTIJ	O (S. Longini e *Capadotia)*
17. SANCTI ALEXANDRI.	G (ep. Hierosolimitani)
18. *SANCTI QUINTI E ROGATI.*	N
20. VIGLIA. SANCTI BENEDICTI.	B
21. *DEPOSITIO SANCTI PATRIS NOSTRI BENEDICTI*[11]	B
22. PAULI CONFESSORIS.	F (Narbonne)
23. THEODORI PRESBYTERI.[12]	N
24. NATALI SANCTI LEUTIJ CONFESSORIS.[13]	I (Brindisi–Ostuni)
25. *ANNUNCIATIO SANCTE MARIE.*	R
28. *OCTAUA SANCTI BENEDICTI.*[14]	B
29. SANCTI PASTORIS ET UITORIS	N
31. SANCTARUM (AGNETIS) ANESI, ET FELICIS.	I (Milano)

[10] S tim danom (3. III) počinje Kalendar nakon izgubljenog dijela, a ne kako stoji u štampanom Katalogu s danom 7. III. – Usp. E. Bartoniek, n.d., str. 43.

[11] Kalendar Sv. Krševana (odsada: KSK) ima također označen poseban način svetkovanja: *Sci Benedicti Abbatis, duplex 12 lectionum.* (21. III), te zbog toga spada u benediktinski sloj.

[12] Moguće se tu radi o sv. Teodoru, zvanom »Sykeotes« (umro 613.), pa bi to bio blagdan istočnog sloja. Međutim, njegov se blagdan slavi na Istoku 22. IV, pa je datum 23. III. nejasan. Zbog toga taj blagdan kao i sve slične slučajeve stavljamo u neodređeni sloj blagdana (N).

[13] Sv. Leucije mjesni je zaštitnik i prvi biskup biskupije Brindisi-Ostuni. Njegovo štovanje jedva da je ikada prešlo granice barijske crkvene pokrajine, pa je taj blagdan izvanredno zanimljiv, te pokreće pitanje veza između Zadra i Brindisija.

[14] KSK ima također: (28. III) »Octaua sci. Benedicti abbis – 12 lect.«.

(T r a v a n j):

FIT DENUS UILIS NECNON UNDENUS APRILIS.
APRILIS ABET DIES XXX. LUNAS XXIX.
NOX HABET HORAS X. DIES UERO XIIII.
DENA LOCUM PRIME DAT LUNA UNDENA.[15]

1. *SANCTARUM AGAPE CHIONIE. ET YRENE. UIRGINUM.*[16]	Z	
3. THEODOSIE UIRGINIS	O	
4. *SANCTI AMBROSIJ EPISCOPI.*[17]	B	(Translatio 7. XII)
6. SANCTI FIRMI E QUIRIACI.	N	
9. *SANCTE MARIE EGIPTIACE*[18]	B	
14. SANCTORUM TYBURTIJ ET UALERIANI.	R	
17. *SANCTI PETRI DYACONIS*[19]	B	
19. *DEPOSITIO SANCTI LEONIS PAPE.*	B	(»Qui et Bruno dicitur«)
20. UICTORIS EPISCOPI.	G	(Regensburg, Strassburg)
23. SANCTI GEORGIJ. MARTIRIS.[20]	R	
25. *SANCTI MARCI EUANGELISTE.*	R	
26. DEPOSITIO SANCTI MARCELLINI. PAPA.	G	(Mainz)
27. *SANCTI CASTORI.*	N	
29. SANCTI PETRI MARTIRIS. DE ORDINE PREDICATORIUM[21]	R	
30. SANCTE PETRONILLE. UIRGINIS.	N	(redovito 31. V)

[15] Kalendar Sv. Marije (odsada KSM) ima astrološke stihove kod pojedinih mjeseci različite od onih u KSK. Međutim, kod većine tih uzrečica nalazimo isti smisao izražen različitim riječima. U KSM dvije se rečenice nalaze pri vrhu mjesečne tablice, jedna prije a druga poslije naziva mjeseca. U KSK jedna je uzrečica smještena uz naziv mjeseca a druga pri dnu mjesečne tablice. U KSM od rujna uključivo ima samo po jedna uzrečica za svaki mjesec. Za mjesec travanj uzrečice koje upozoravaju na nesretne dane u KSK glase:

»Cum decimus cedit undecimus aprilis obedit.«
»Prima petit tellis. quod nona requirit aprilis.«

[16] Štovanje triju sestara, mučenica »Ljube, Drage i Mire«, kako ih nazivlju neka hrvatska vrela, ograničeno je u Zadru tokom srednjeg vijeka na one crkve koje su posjedovale njihove relikvije, tj. na katedralu i crkvu sv. Marije. Zbog toga nije čudo da ih nema u KSK, koji taj dan bilježi »Sce. Marie Egiptiace nec virg. nec mart. commemoratio«. Ta se svetica koja spada u benediktinsko-monaški sloj spominje u KSM niže, 9. IV.

[17] Translatio (7. XII) se redovito slavi kao blagdan, a gornji datum samo u redovničkim kalendarima. KSK ima dodatak uvršten u Britaniji: (Sci. Ambrosij epi. et confess.).

[18] Blagdan je zapisan na brisanom mjestu. Redoviti je datum 1. IV, a tu je prenesen, bez sumnje, zbog sukoba s mjesnim blagdanom triju sestara.

[19] Nema sumnje da se radi o Petru djakonu, tajniku Grgura I Velikog, samo je teško reći zašto je odabran taj datum. Blagdan se redovito slavi 12. IV ili (Salassola) 30. IV.

[20] Neobično je da nije ispisan crvenom tintom kao u KSK, gdje stoji: »*Sci. Georgij mr. 12 lect.*«

[21] Taj je dominikanski svetac kanoniziran 1253. god. te je pojava blagana značajna za datiranje KSM. I KSK ima izvorno: (29. IV) »Sci. Petri mr.«

(Š v i b a n j):

TERTIUS IN MAI LUPUS EST ET SEPTIMUS ANGUIS.
MADIUS HABET DIES. XXXI. LUNAS. XXX.
NOX HABET HORAS VIII. DIES UERO XVI.
TERTIA DIES SEXTE FERT CRIMINA SEPTIMA DENE[22]

1. *SANCTORUM APOSTOLORUM PHYLIPPI. ET IACOBI.*	R	
3. *INUENTIO SANCTE CRUCIS.*	R	
4. SANCTI FLORIANI MARTIRIS.[23]	G	
5. SANCTI IUUENARIS.[24]	B	(– Iuvenalis)
7. *SANCTI DOMNI EPISCOPI.*[25]	D	(Split)
8. INUENTIO SANCTI MICHAELIS.	R	
9. *SANCTI XPISTOFORI. MARTIRIS.*	D	(Rab)
SANCTI YSAIE PROPHETE.	O	
10. SANCTI GORDIANI. ET EPYMACHI.	R	
12. *SANCTORUM NEREI. ET ANCHILEI. ATQUE PANCRATIJ.*	R*	
14. SANCTI FELICI. ET FORTUNATI.	I	(Milano)
15. *SANCTE UICTORIE UIRGINIS.*	N	
SANCTI SIMPLICI.	N	
16. SANCTI PEREGRINI. MARTIRIS.	F	
19. TRANSALATIO(!) SANCTI GRISOGONI. MARTIRIS[26]	Z	
Sancti Benardini confessoris ordinis minorum[27]	(R)	
20. SANCTI CALIXTI. PAPE.	N	
EUSTACHIJ CUM SOCIJS SUIS.[28]	O	(–Eustasius)
21. *SANCTI ELEUTHERIJ. MARTIRIS.*[29]	N	

[22] KSK: »Tertius (hec) appetat quod madij septimus aptat.«
»Sexta mai sordet. cum uulnera dena remordet.«

[23] KSK (4. V): »Sci. Floriani«.

[24] U KSK zabilježena je rimska svetkovina (5. V) »Sci. Iohannis ante porta Latina 12. lec.«

[25] KSK ima, doduše, crnom bojom ali ipak višeg liturgijskog reda: (7. V): »Sci. Dompni archiepiscopi et mr. 12. lec.« – Blagdan sv. Dujma bio je u Zadru obavezan sve do g. 1154. kada je Zadar postao sjedištem metropolije, ali se zadržao i kasnije u nekim kalendarima, te ponovno bio uveden 1828. god. Ispušten je tek u Propriju iz g. 1916.

[26] Tradicionalni datum prenosa svečeva tijela iz Akvileje u Zadar. KSK, što je razumljivo, ima također crvenom bojom: (19. V) »*Translatio sci. Grisogoni mr. 12 lec.*«

[27] Blagdan je dodan vjerojatno iza g. 1430., tj. poslije kanonizacije sv. Bernardina.

[28] Ime je iskrivljeno i treba da glasi »Eustasius«. Prema legendi mučen je u Africi za vrijeme Dioklecijana zajedno sa ženom Theopistom i sinovima Agapiusom i Theopistom.

[29] Zanimljivo je da KSK ima na tom mjestu rubriku: »Prima Festi Corporis Xpisti«, tj. najraniji datum za pomičnu svetkovinu Tjelova. U KSM nema traga toj svetkovini, koja je uvedena 1264. god., ali isto tako nema oznake ni za tradicionalne pomične svetkovine (Uskrs, Duhovi) za koje KSK navodi granične datume.

23. SANCTE ELENE REGINE	F
24. *SANCTI DIONISIJ. EPISCOPI.*	I (Milano)
25. SANCTI URBANI. PAPE. ET MARTIRIS.	R
28. *SANCTI GERMANI. EPISCOPI.*	F (St. Germain, Paris)

(Lipanj):

IUNIUS UNDECIMO QUINDENUM A FINE SALUTAT.
IUNIUS HABET DIES XXX. LUNAS XXIX.
NOX HABET HORAS VI. DIES XVIII.
DENUS ET XV TENET QUINTUM QUINDE-NAQUE QUARTAM.[30]

1. SANCTI NICOMACHIS. MARTIRIS[31]	O (– Nicomedis)
4. SANCTI QUIRINI EPISCOPI. ET MARTIRIS.	P (Zagreb)
5. *SANCTE FELICULE ET FELICITATES.*	G (13. VI – Köln, Trier, Worms)
9. SANCTORUM PRIMI ET FELICIANI.	R
11. *SANCTI BARNABE APOSTOLI.*	R
13. SANCTI ANTONIJ. CONFESSORIS. DE ORDI-Ne MINORUM[32]	R*
14. *SANCTI MARCI EPISCOPI. ET CONFESSORIS.*	N
15. *SANCTORUM UITI ET MODESTI. ATQUE CRESCENTIE.*	R*
16. *SANCTORUM MEANDRI. ET MARTIANI.*	F (– Martialis)
18. SANCTORUM MARCELI ET MARCELIANI.	R
19. *SANCTORUM GERUASI ET PROTASIJ.*	R*
23. *VIGILIA. SANCTI IOHANNIS BAPTISTE.*	R
24. *NATIUITAS SANCTI IOHANNIS BAPTISTE.*	R
25. SANCTE FEBRONIE. VIRGINIS. ET MARTI-RIS.	O
26. *SANCTI IOHANNIS ET PAULI*	R*
ET SANCTI UIGILIJ.	I (Trento)
28. SANCTI LEONIS. PAPE.[33]	B
UIGILIA *APOSTOLORUM P/ETRI/. ET P/AULI/.*	R
29. *SANCTORUM APOSTOLORUM PETRI ET PAULI.*	R
30. SANCTI PAULI APOSTOLI.	R

[30] KSK: »Cum nil dena dabit. iunij quindena negabit.«
»Dedit quinta *(ispravak:* sexta) cutem. nullam dedit quarta salutem.«

[31] Treba da bude »Nicomedis«. I KSK ima »Sci. Nicomedis. mr. commemoratio.«

[32] I to je jedan od blagdana uvedenih tokom 13. st. Svetac je kanoniziran 1232. Ima ga i KSK: »Sci. Antonij. confess. commemoratio.«

[33] Rijedak datum, tipičan za benediktinski kalendar. KSK nije ga imao izvorno, ali je dodan u Britaniji »(Sci. Leonis ppe. sine festiuitate)«. Obično je blagdan (Depositio) 19. IV.

(Srpanj):

TER DECIMUS MUTAT IULIUS DECIMUM-QUE SALUTAT.
IULIUS HABET DIES XXXI. LUNAS XXX.
NOX HABET HORAS VIII. DIES XVI.
DA/T/ TIBI DENA DIES DECIMUMQUE DAT SECUNDA[34]

1. *OCTAUA SANCTI IOHANNIS.*	R
2. Festum Uisitationis beate Marie	(R)
6. OCTAUA APOSTOLORUM /PETRI ET PAULI/.	R
8. SANCTI PRECOPI. MARTIRIS.	G (P– Procopii; Osnabrück)
9. *SANCTI EFREM*	F (Sjeverna Francuska)
10. SANCTE FELICITATE CUM. VIJ. FILIIS SUIS.[35]	R
12. *SANCTORUM HERMACHORA ET FORTUNATO.*	R*
13. *SANCTE MARGARETE, UIRGINIS. MARTIRIS*[36]	O
14. SANCTI THEODERI. MARTIRIS.	N
15. *SANCTI QUIRITI. ET UILICTE. ET MATER* EIUS.[37]	G (Augsburg)
16. SANCTI UITALIANI. EPISCOPI.	N
17. SANCTE MARINE. VIRGINIS[38].	I (Venezia – Translatio)
ET ALEXIJ. CONFESSORIS.	R
19. SANCTI ARSENI MONACHI.	B (A– Arsenii abbatis)
21. *SANCTE PRAXEDIS. UIRGINIS.*	R*
ASSUMPTIO SANCTE(!) HELIE. PROPHETE.	O
22. *SANCTE MARIE MAGDALENE.*	R
23. SANCTI APOLINARIS. MARTIRIS.	R
24. XPISTINE. UIRGINIS.	R
VIGILIA SANCTI IACOBI FRATES DOMINI	R
25. *SANCTI IACOBI APOSTOLI.*	R
26. SANCTE ANNE.[39]	R
27. SANCTI SYMEONIS. MONACHI.[40]	O

[34] KSK: »Ter-decimus fortis Julij. et decimus uia mortis.«
»Est lupus ...... (dalje nečitljivo!)«

[35] Čudno je da KSM nema popularni benediktinski blagdan Prijenosa sv. Benedikta na dan 11. VII. Nije ga imao izvorno ni KSK, ali je kasnije dodan: (»Translatio sci. Benedicti abbis. festum III lectionum«).

[36] Zapadnjački je blagdan sv. Margarete 20. VII. I KSK imao je izvorno samo istočnjački datum (13. VII): »Sce. Margite virg. et mr. *12 lect.*«, ali je naknadno unesen i zapadnjački datum.

[37] KSK ima crno: (15. VII) »Scorum. Quirici et Vilicte mr. commemoratio.«

[38] Pravi je datum prijenosa u Veneciju 16. VII, kao što ima i KSK: »Sce Marine virg. commemoratio.«

[39] KSK ima čudan dodatak: (»Sce. Anne virginis/!/ et martiris/!/, festum IX lect.«).

[40] Po sebi bi bilo moguće da se ovdje radi o sv. Šimunu pravedniku (»bogoprimcu«) kojega je štovanje uvedeno u Zadar tokom 13. stoljeća. Međutim, ta mogućnost ne dolazi ozbiljno u obzir zbog kvalifikacije »monachus« koja je značajna za Šimuna monaha iz Emesse (6. st.). Blagdan se redovito slavi 21. VII, ali kako je taj dan zauzet proslavom sv. Ilije, kojega je crkva u blizini katedrale nekoć pripadala samostanu grčkih monaha (danas pravoslavna crkva), to se blagdan preselio na prvi slobodni dan – 27. VII.

ET SANCTI PANTALEONIS. MARTIRIS. R
28. SANCTI NAÇARIJ. ET CELSI. R
29. *SANCTI SIMPLICIJ ET FELICI ET FAUSTINI ET BEATRICIS.*[41] R*
30. *SANCTORUM ABDON. ET SENES.* R*

(K o l o v o z):

PRIMA DAT AUGUSTUM. DE FINE SECUNDA PUSTUM.
AUGUSTUS HABET DIES. XXXI. LUNAS. XXX.
/NOX/ HABET HORAS X. DIES. XIIIJ.
PRIMAM PRIMA CREAT. LUX SEPTENAMQUE SALUS[42]

1. *UINCULA SANCTI PETRI* APOSTOLI. R
ET VIJ. FRATRES R
2. SANCTI STEPHANI. PAPE. R
3. TRANSLATIO SANCTI STEPHANI. PROTOMARTORIS (!). R
5. SANCTI DOMINICI CONFESSORIS.[43] R
6. *TRANSFIGURATIO DOMINI.*[44] F
ET SANCTI XISTI. EPISCOPI. R (Sixti papae)
7. *SANCTI DONATI EPISCOPI.*[45] R*
8. SANCTI QUIRICI. EPISCOPI ET MARTIRIS.[46] R* (– Cyriaci)
9. VIGLIA SANCTI LAURENTIJ. R
10. *SANCTI LAURENTIJ. LEUITE. MARTIRIS.* R
11. SANCTI TIBURTIJ. MARTIRIS. R (Tiburtii et Susannae)
12. *SANCTA CLARA.*[47] R*

[41] KSK ima samo »Sce. Beatrix virg. et mr.«

[42] KSK: »Sexta prima fuit. a fine secunda paruit.«
»Cuspide prima ferit. quam septima undene querit«.

[43] Sv. Dominik, osnivač reda propovjednika, kanoniziran je g. 1234. I KSK ima: »Sci. Dominici confess. commemoratio«.

[44] Blagdan Preobraženja slavio se na Istoku još od 5. stoljeća. U zapadnoj Evropi najprije je uveden u Španjolskoj i Francuskoj, a tek poslije 11. st. u drugim evropskim zemljama. – Zanimljivo je da taj blagdan imaju i dva sačuvana zadarska evandelistara 11. stoljeća, Većenegin (fol. 162v – 163v) i Sv. Šimuna (96. perikopa: *In transfiguratione domini).* Ima ga i KSK: »*Transfiguratio domini. 12. lectionum*« »et Sixti ppe. et mr.« – U rimski je kalendar uvršten tek g. 1447. na uspomenu pobjede nad Turcima u bitki kod Lepanta.

[45] Datum svetkovine upućuje na Donata, biskupa iz Besançona i mučenika, kojega je dan smrti rano uvršten u rimski kalendar. Međutim, upada u oči ne samo crvena boja, koja bi se mogla tumačiti nekom vezom s benediktinskim kalendarom, nego još više to što je ispušten naziv »Martyr« koji taj svetac redovito ima. Nije posve bez osnove smatrati da se tu radi o zamjeni sa zadarskim biskupom Donatom koji se slavi kao »Confessor« na dan 25. II. Ne može se ipak samo na osnovu toga neobičnog oblika uvrstiti u zadarski sloj, pogotovu kad KSK ima taj dan crnom bojom: Sci. Donati. epi. et mr. commemoratio.«

[46] U stvari je to rimski blagdan koji u KSK nalazimo u punom obliku: (8. VIII) »Sci. Ciriaci. Largi. et Smaragdi mr. commemoratio.«

[47] Blagdan sv. Klare najmlađi je u KSM, jer je svetica kanonizirana tek g. 1255. Ta je godina čvrsti termin »ante quem non« za sastavljanje izvornog dijela Kalendara. Ima ga i KSK: »Sce. Clare uirg. commemoratio«.

13. *SANCTI YPOLITI. MARTIRIS.* R* (Hyppoliti et Cassiani)
14. VIGILIA SANCTE MARIE. R
15. ASSUMPTIO SANCTE MARIE MATER XPISTI.[48] R
17. *OCTAUA SANCTI LAURENTIJ.* R
18. SANCTI AGAPITI. MARTIRIS. R
19. SANCTI MAGNI. EPISCOPI. I
20. SANCTI SAMOELIS PROPHETE O
Sancti Bernardi abbatis, et Confessoris[49] (R*)
22. *SANCTI TIMOTHEI. MARTIRIS.*[50] R*
23. *VIGILIA SANCTI BARTHOLOMEI* R
24. (Ispušten je blagdan sv. Bartola, apostola)[51]
25. SANCTI GENESIJ. MARTIRIS. F (Arles)
26. SANCTI *ANASTASIJ.* G (Aachen, Paderborn)
28. *AUGUSTINI EPISCOPI.* R
ET SANCTI DANIELIS PROPHETE O
29. *DECOLATIO SANCTI IOHANNIS BAPTISTE.* R
30. SANCTE SAUINE. R* (redovito 29. VIII)

(R u j a n):

TERTIA SEPTEMBRIS. ET DENA FERT MALA MEMBRIS.[52]
SEPTEMBER HABET DIES. XXX. LUNAS. XXX.
NOX HABET HORAS XIJ. DIES XXJ (!).

1. SANCTORUM. XIJ. FRATRES. B
2. *SANCTORUM CONSTANTINI ET FELICIS.* N
4. SANCTI BONIFATIJ. PAPE. B (Camaldoli)
8. NATIUITAS. SANCTE MARIE MATER XPISTI.[53] R
9. SANCTI GORGONIJ. MARTIRIS. R

[48] Pomalo nestorijanska formula (Kristo-rodica) u nazivu blagdana ublažena je čisto zapadnjačkim izrazom »sancta Maria«. KSK ima običnu zapadnjačku formulaciju: »*Assumtio beate semper Virginis Marie. 12. lect.*« Izraz »mater Xristi« ponovljen je i kod Rođenja BDM (8. IX).

[49] Čudno je da blagdan izrazito benediktinskog sveca, sv. Bernarda opata, nije izvorno bio uvršten, premda je on kanoniziran već g. 1174. – KSK ima ga izvorno kao blagdan višeg liturgijskog reda »*Sci. Bernardi abbis. conf. 12 lectionum.*«

[50] Puni naziv blagdana trebalo bi da bude »Scorum. Timothei, Hippoliti ep. et Symphoriani mrm.« – Ujedno je to osmina Uznesenja Marijina. KSK ima: »Octaua beate Marie uirginis, 12 lec. et Symphoriani mr. commemoratio.«

[51] Vigilija je ispisana crvenom bojom a sam je blagdan ispušten. KSK ima crno »Vigilia« a crveno »*Sci. Bartholomei apli. 12 lect.*«

[52] Počevši od rujna KSM ima samo po jednu astrološku uzrečicu za svaki mjesec, a KSK ima i dalje po dvije:
»Tertia turbetur Semptembris. dena minatur.«
»Tertia Septembris et quinta dabunt mala membris.«

[53] Dok KSM ima kao i kod blagdana Uznesenja miješanu formulaciju, KSK ima izrazito istočnjačko-ortodoksni izraz: »*Natiuitas Beate Dei-genitricis Marie. 12 lect.*« (Rođenje blažene Bogorodice Marije).

10. *SANCTI YLARIJ EPISCOPI.*[54]	N
11. SANCTORUM PROTI ET IACINCTI	R
14. *EXALTATIO SANCTE CRUCIS.*	R
ET SANCTI CORNELI ET C/IPRIANI/.	R
15. SANCTI NICOMEDIS. MARTRIS[55]	O
16. SANCTE EUPHEMIE. UIRGINIS.	O (Carigrad)
17. Festum sacrorum stigmatum. S/ancti/. Fr/ancisci/.[56]	(R)
19. *SANCTI IANUARIJ EPISCOPI ET SOCIORUM EIUS.*	G (Bremen, Magdeburg)
20. VIGLIA SANCTI MATHEI APOSTOLI.	R
21. *SANCTI MATHEI APOSTOLI ET EUANGELISTE.*	R
22. SANCTI MAURITIJ CUM SOCIIS SUIS.	R
23. *SANCTE TECLE. UIRGINIS.*[57]	R*
24. CONCEPTIO SANCTI IOHANNIS BAPTISTE	F
25. *SANCTI EUSEBIJ. EPISCOPI.*	I (Bologna)
26. SANCTI CIPRIANI. MARTIRIS. ET IUSTINE. UIRGINIS. ET XPISTINE. UIRGINIS.	R
27. *SANCTORUM. COSME. ET DAMIANI.*	R*
29. DEDICATIO SANCTI MICHAELIS ARCHANGELIS.	R
30. *SANCTI IERONIMI PRESBITERI.*	R

(Listopad):

TERTIUS. OCTUBER GLADIUS DECEM IN ORDINEM NECTIT.[59]
OCTUBER HABET DIES XXXI. LUNAS. XXX.
NOX HABET HORAS XIIIJ. DIES. X.

1. SANCTE SOFIE CUM FILIJS SUIS.[60]	I (Benevento, Brescia)
ET REMIGIJ. EPISCOPI. ET CONFESSORIS.	R

[54] Po nazivu »episcopus« čini se da se radi o Hilariju, biskupu Poitiersa (Pictaviensis) kojega se blagdan slavi 13. I, a dan prijenosa 26. VI. Neobičan datum i crvena boja ne dopuštaju da se odredi porijeklo blagdana, uvedenog, po svoj prilici, povodom posvete koje crkve u čast toga sveca.

[55] Neobično je da KSM nema naznačene osmine Rođenja BDM, premda je to glavni titular samostanske crkve. KSK ima »Octaua beate Marie«.

[56] Dodatak otkriva utjecaj franjevačkog kalendara. KSK nema toga dodatka.

[57] U osnovi blagdan rimskog sloja, ali crvena boja upućuje na običaje ženske grane benediktinskog reda. Blagdan je ponovljen 17. XI u skladu s milanskim ambrozijanskim kalendarom.

[58] Franačko-normanski običaj. KSK ima dodano (»Conceptio sci. Iohannis«).

[59] KSK: »Tertius octubris nulli decimusque salubris«.
Quinta dat octubris. nonaque ueneno colubris.«

[60] Sv. Sofija i njezine tri kćeri Pistis, Elpis, Agape (Fides, Spes, Charitas) posebno se štuju u gradovima Brescia i Benevento. U posljednjem postoji benediktinski samostan i glasovita kružna crkva (izvorno zvjezdastog tlorisa) sv. Sofije. I to mora da je posebna svetkovina ženske grane benediktinskog reda, jer u KSK ima samo: »Sci. Remigij. epi et conf. commemoratio.«

2. *SANCTI DESIDERIJ. EPISCOPI.*	N
ET PRIMI ET QUIRILI.	N
4. SANCTI FRANCISCI. CONFESSORIS DE ORDINE MINORUM[61]	R
5. *SANCTI PLACIDI. ET ALIORUM.*	B
7. SANCTORUM SERGI ET BACHI	R
DEDICATIO ALTARIS. SANCTI. GREGORII. ET SANCTI GEORGIJ. MARTIRIS.[62]	Z (Sv. Marija)
8. *SANCTE REPARATE. UIRGINIS.*	O
9. SANCTI DIONISIJ ET ELEUTERIJ	R
10. *SANCTI UICTORIS. MARTIRIS.*	G (Bremen, Köln, Mainz)
13. SANCTI FAUSTINI. ET MARTIALIS	F (– Fausti, Martialis et Ianuarii, mr.)
14. *SANCTI CALIXTI. PAPE.*[63]	R*
ET FORTUNATE. UIRGINIS.	N
15. *SANCTI MODESTI.*	N
16. SANCTI GALLI CONFESSORIS.	B
17. *SANCTI LONGINI. MARTIRIS.*[64]	O (Glavosjek)
18. SANCTI LUCE EUANGELISTE.	R
21. *SANCTI YLARIONIS*[65]	B (Normandija)
ET SANCTARUM UNDECIM MILIA. VIRGINUM.	G (Köln)
24. SANCTE ROGATE	N
25. SANCTI CRISANTI. ET DARIE.[66]	G (Salzburg)
26. *SANCTI DIMITRI. MARTIRIS.*[67]	Z (Sv. Dimitrije)
27. VIGILIA SANCTI SYMONIS ET IUDE.	R
28. *SANCTORUM APOSTOLORUM SYMONIS ET IUDE.*	R

[61] Kanoniziran g. 1228. Ima ga također KSK: Francisci. conf. commemoratio.«

[62] Posveta dvaju oltara (Sv. Grgura i sv. Jurja) u crkvi sv. Marije dobar je primjer kako redovito nastaju neobični datumi pojedinih blagdana. Kod prepisivanja, naime, obično se ispusti riječ »dedicatio« ili »consecratio«, a ostane samo ime sveca. – Bilo bi zanimljivo ispitati da li neobični datumi pojedinih svetaca u Kalendaru predstavljaju niz takvih posveta ne samo u zadarskim crkvama nego također u prošteništima bilo montekasinske, klunijačke ili kamaldoljanske benediktinske kongregacije.

[63] Neobična je crvena boja za taj rimski blagdan. KSK ima crno: »Sci. Calixti ppe. et mr. commemoratio«.

[64] Redovit datum toga blagdana, kao što je u tekstu označeno, dolazi 15. III. Na Istoku slavi se još i »glavosjek« sv. Longina 17. X.

[65] KSK ima izvorno: »Sci. Ylarionis monachi conf. commemoratio«.

[66] To je redovit datum koji se nalazi i u KSK: »Scorum. Crisanti et Darie mr. commemoratio«. Blagdan je ponovljen (28. XI) prema ambrozijanskom kalendaru, i to crvenom bojom.

[67] Sv. Dimitrije, biskup Sirmija, posebno se štuje u Solunu, a tokom srednjeg vijeka također po krajevima nekadašnje srijemske metropolije, najviše u Panoniji. Crvena je boja razlog da blagdan stavljamo u zadarski sloj.

DEDICATIO ECCLESIE SANCTE MARIE MONIALIUM DE IADERA[68]	Z (Sv. Marija)
30. SANCTI GERMANI. EPISCOPI.[69]	F (Arras, Senlis, Sens)
31. VIGILIA OMNIUM SANCTORUM	R

(Studeni):

QUINTA DAT NOUEMBRIS. ACCUSTUS TER MANSIT IN URNA[70]

NOUEMBER HABET. DIES. XXX. LUNAS. XXX. NOX HABET HORAS XXVI(!) DIES UERO VIIJ.

1. *COMMEMORATIO OMNIUM SANCTORUM.*	R
ET SANCTI CESARIJ. MARTIRIS.	R
2. SANCTI IUSTI. MARTIRIS.	I (Aquileia, Padova)
3. SANCTI PEREGRINI. MARTIRIS ET MARINI (?). ET SCEUERINI.	N
6. *SANCTI LEONARDI. CONFESSORIS.*[71]	B
8. SANCTORUM QUATUOR CORONATORUM	R
9. *SANCTI THEODORI. MARTIRIS.*	R*
Dedicacio basilice Saluatoris	(R)
11. NATALEM SANCTI MARTINI EPISCOPI.	R
12. SANCTI GERMANI. ET THEOFILE.[72]	B (Blagdan 11. XI)
13. SANCTI BRICIO.	F
ET SANCTI IOHANIS OSAUREI (-J. Chrysostomus)	N (Blagdan 27. I i 14. IX)
14. *SANCTI IOHANNIS EPISCOPI T/RA/GURIENSIS*	D (Trogir)
16. SANCTI AUGUSTINI ET FELICITATES.	F (Sens)
17. *SANCTE TECLE. UIRGINIS.*	I (Milano, inače 23. IX)
18. SANCTI PLATONI.	Z (Sv. Platon)
OCTAUA SANCTI MARTINI[73].	F
Dedicatio ecclesie apostolorum Petri et Pauli	(R)

[68] Taj blagdan spada među najstarija svjedočanstva za datum posvete crkve sv. Marije (posvećena g. 1091). Taj se podatak tačno slaže s vjekovnom samostanskom tradicijom, a važan je za datiranje nekih isprava u Kartularu Sv. Marije. – Usp. V. Novak, Kartular, str. 51.

[69] Porijeklo je štovanja sv. Germana u južnoj Italiji (biskup u Capui), ali je ono naročito prošireno u krajevima sjeverne Francuske i u Britaniji. Zbog toga stavljamo oznaku za franački sloj. – KSK ima: »Sci. Germani Capuani episcopi. commemoratio«.

[70] KSK: »Quinta Nouembris obest. nulli lux tertia prodest.«
»Est octaua canis. forte sexta uidetur inanis.«

[71] Crvena boja donekle odgovara kvalifikaciji koju blagdanu daje KSK: »Sci. Leonardi abb. conf. 12 lectionum.«

[72] Sv. German, biskup Besançona na početku 5. st., kojega su se relikvije čuvale u opatijskoj crkvi Baume-les-Dames (benediktinke), ima blagdan 11. XI. Kako je taj dan već zauzet blagdanom sv. Martina, koji se svetkuje s osminom, to je blagdan premješten na slijedeći slobodni dan. To vrijedi i za blagdan sv. Teofile (zapravo »Theophanu«), bizantske carice, koje godišnjica smrti pada na 10. XI (umrla 897. g.).

[73] KSK ima obratan redoslijed: »Octaua Sci. Martini 12 lectionum. et sci. Platonis mart.« Blagdan sv. Platona u ovom kontekstu nesumnjivo spada u zadarski sloj.

19. *SANCTI ANTONIJ. MONACHI*[74]	O
ET SANCTE HELYSABETH FILIA REGIS. UNGARIE.	P
21. SANCTI MAURI. MARTIRIS.	D (Poreč)
Presentacio uirginis Marie duplex maius	(R*)
22. SANCTE CECILIE. UIRGINIS.	R
23. *SANCTI CLEMENTIS. PAPE.*	R
24. SANCTI GRISOGONI. MARTIRIS.[75]	Z
25. *SANCTE KATARINE. VIRGINIS. ET MARTIRIS.*	R
26. SANCTI MERCURIJ. MARTIRIS.	G (Mainz)
SANCTI PETRI ALEXANDRINI. MARTIRIS.	B (Blagdan 25. XI)
27. *SANCTI IACOBI DENODATI.*[76]	Z (Sv. Marija, Katedrala)
28. SANCTORUM CHRISTIANTI. ET V/IRGINIS/ DARIA'.	I (Milano, također 25. X)
29. VIGILIA SANCTI ANDREE.	R
30. *NATALEM SANCTI ANDREE APOSTOLI.*	R

(Prosinac):

TER DUODENAS COHORS IDEMQUE(?) DECEMBRIS.[77]

DECEMBER. HABET. DIES. XXXI. LUNAS. XXX. NOX HABET. HORAS. XVIIJ.

1. SANCTE CANDIDE. UIRGINIS.	G (Trier, Magdeburg)
2. NATALE SANCTE BARBARE. VIRGINIS.	R
5. SANCTI FORTUNATI. EPISCOPI.	F (Poitiers, inače 14. XII)
6. *SANCTI NICOLAI ARCHIEPISCOPI.*	R*
7. SANCTI AMBROSIJ. EPISCOPI.	B (Aquileia, Trier, –prenos)
8. SANCTI URBANI. EPISCOPI.	F (Langres, St. Benigne – Dijon)
Conceptio sancte Marie virginis	(F)

[74] Radi se o sv. Antunu monahu, zvanom »Mlađi« (785. g. – 11. XI – 865) iz Phostatona u Palestini. I njegov blagdan pada na 11. XI, pa je odselio na prvi dan iza osmine sv. Martina.

Sv. Elizabeta Ugarska kanonizirana je g. 1235, ali je njezino štovanje bilo spočetka ograničeno na panonske krajeve i franjevački red.

[75] Blagdan nije zapisan crveno, ali ipak spada u zadarski sloj. Svečana proslava vezana je na crkvu sv. Krševana, kao što se vidi u KSK: »*Sci Grisogoni mr. 12. lectionum.*« Šibenski misal crkve sv. Frane iz 15. st., koji se nalazi u Bodlejanskoj knjižnici (MS Canon. liturg. 284) ima taj dan: »Sci. Grisogoni. martiris de Jadra«.

[76] Već u 11. st. Samostan sv. Marije posjeduje glavu sv. Jakova prosječenog, koja se čuva u izvanredno vrijednom relikvijaru-kapsi, rad 11. stoljeća, dar neke Božne (Bosna) koji je dala izraditi za pokoj duše svoga muža Kaža (Casei). – Usp. C. Cecchelli, Catalogo delle cose d'arte e di antichità d'Italia, – Zara, Roma 1932. str. 48. Taj blagdan ima i kalendar zadarske katedrale iz 15. stoljeća na isti dan »Jacobi Intercisi, mart. (duplex)«. – Usp. Rukopis Historijskog instituta JAZiU, Zagreb, IV b. 94.

[77] KSK: »Hoc dat septima decimi. quod supplet et dena.«
»Quinta parit luctum, nulli dat sexta fructum.«

11.	SANCTI DAMASCI. PAPE.	R
13.	*SANCTE LUCIE. VIRGINIS.*	R
14.	SANCTI ANGELI. CONFESSORIS. (-Agnelli, abbatis)	I (S. Gaudioso, Napulj)
	Translatio Sancti Çoilli presbvteri et confessoris[78].	Z (Sv. Marija Veća)
15.	SANCTI MAXIMI. CONFESSORIS.	F (Paris, Tours)
20.	VIGILIA SANCTI THOME APOSTOLI.	R
21.	*SANCTI THOME APOSTOLI.*	R
22.	SANCTI FELICI EPISCOPI.	N
23.	SANCTI ÇOILLI. CONFESSORIS.[79]	Z (Sv. Marija Veća, Katedrala)
24.	VIGILIA DOMINI IHESU XPISTI.	R
25.	*NATIUITAS DOMINI NOSTRI IHESU XPISTI.*	R
	ET SANCTE. ANASTASIE	Z (Katedrala)
26.	*NATALE. SANCTI STEPHANI PROTO MARTYRIS.*	R
27.	*NATALE. SANCTI IOHANNIS APOSTOLI EUANGELISTE.*	R
28.	*NATALE SANCTORUM INOCENTUM.*	R
29.	COMMEMORATIO SANCTE ANASTASIE.[80]	Z (Katedrala)
31.	*ROME SANCTI SILUESTRI. PAPE.*	R
	ET SANCTE(!) COLUMBE (- Sancti Columbani)	F (Strasburg, Basel)

[78] Nije posve jasno kada je dodan blagdan Prijenosa sv. Zoila. Sudeći po pismu to je bilo najkasnije krajem 14. st. U svakom slučaju to je učenjeno mnogo prije prijenosa koji je obavio nadbiskup Luka Stella (1622. g.) – Usp. *D. Farlati*, Illyrici Sacri tom. V. Venetiis 1775, str. 37. – U navedenom kalendaru zadarske katedrale (Arhiv Hist. Instituta JAZiU, IV b. 94) ima na dan *15. XII* izvornim rukopisom: »Translatio Sci. Zoili confessoris, duplex minus«. – Zog toga izgleda da se i tu radi o tradicionalnom datumu prijenosa iz Akvileje u Zadar.

[79] Štovanje sv. Zoila posebno je vezano na crkvu sv. Marije Veće, gdje su se do g. 1622. čuvale njegove relikvije. Međutim, i crkva sv. Krševana, sv. Dimitrija i katedrala slavile su svečev blagdan. Sve te crkve već u 14. st. posjeduju slike toga sveca, kako izvještava *C.F. Bianchi*, Zara cristiana, I, Zara (Zadar) 1877, str. 391. Takvu je sliku veoma rano imala i crkva sv. Marije. – KSK ima također 23. XII: »Sci. Placidi abb. conf. commemoratio« »et Sci. Çoilli confessoris. 12 lectinum«.

[80] Dan mučeničke smrti sv. Stošije prema Martirologium Hieronimianum i najstarijim kalendarima pada na sam Božić (25. XII). Kako prema liturgijskim propisima taj dan ne može biti svečane proslave sv. Stošije, nego samo spomen na drugoj božićnoj misi, to se proslava prenosi na prvi slobodni dan. Ta je proslava obavezna i za katedralu, gdje se svetičine relikvije čuvaju od 9. stoljeća i za sve druge crkve u nadbiskupiji, jer je ona zaštitnica čitave nadbiskupije. Zbog toga je proslava spomenuta u KSM, a ima je također i KSK: »*Commemoratio S. Anastasie virg. et mart. 12. lectionum*«. – Isti je datum proslave bio ubilježen i u izgubljenom Misalu opata Veniera iz g. 1480. (Usp. C.F. Bianchi, Zara cristiana I, ... str. 292.) – Danas se ta proslava prenosi na dan 15. siječnja. – Usp. *V. Pulišić*, Officia Propria Archidioecesis Jadertinae, Jaderae (Zadar) 1916. str. 3.

Taj datum također osvjetluje jednu neobičnu koincidenciju da se na zidnim slikarijama u sjevernoj pokrajnjoj apsidi katedrale (početak 13. st.) nalaze zajedno u istom registru likovi sv. Stošije i sv. Tome, nadbiskupa Canterburyja. Premda nije ubilježen niti u KSM niti u KSK, znade se iz drugih vrela da je njegovo štovanje uvedeno u Zadar kratko poslije kanonizacije od pape Aleksandra III g. 1173. Blagdan sv. Tome pada također 29. XII, pa je tako zajednička proslava sv. Stošije i sv. Tome uvjetovala, čini se, i njihov zajednički likovni prikaz u sjevernoj apsidi.

Kalendar je zaključen na fol. 20 r, a na idućoj se stranici istog folija nalazi uputa »Ad terminos inueniendos«, tj. tablica za izračunavanje pomičnih svetkovina. Na fol. 21 r. zapisani su »regulares solares« za izračunavanje datuma pojedinih dana u sedmici, te niz Epakta od Nulle do XVIII. Iza toga slijedi dosta nejasan tekst pisan latinicom na hrvatskom jeziku koji glasi:

» + Stanisa naçigni ouih sarca ouih + / Radmil Marin Ziuan uas i uas ostanac / Miliha Sorsih i gnegoua brata Tomasa / i gnih ostanac i gnih sinouiçe i Tomasouu / Catarinu ctesch (?) ma di bila Luca Agatu / ostanac (?)«

Pri dnu fol. 21 r, nalazi se primjedba nekog madžarskog historičara iz prošlog stoljeća zapisana latinskim jezikom.[81] Iduća stranica posve je prazna.

Ne ulazeći u svu složenu problematiku rukopisa COD. LAT. 48 knjižnice Szécsény ograničit ćemo se samo na ova pitanja: gdje je i kada je napisan Kalendar, za koju je ustanovu bio naručen, da li su s Kalendarom prepisani i neki godovi, gdje je sve upotrebljavan Godovnjak i za koje su se vrijeme u nj bilježili datumi smrti. Podijelit ćemo ta pitanja u dvije skupine: *prvo*, pitanja koja se odnose na mjesto postanka i upotrebe, *drugo*, pitanja s obzirom na vremensko određivanje.

Porijeklo rukopisa CODEX LATINUS 48

Na pitanje za koju je ustanovu izvorno napisan i gdje je upotrebljavan Kalendar-godovnjak sadržan u COD. LAT. 48 odgovor bez sumnje glasi: Samostan sv. Marije u Zadru. To je posve očito iz *sastava Kalendara* i iz ubilježenih *godova*.

a) Sastav Kalendara

Zapisani blagdani sadrže u osnovi reformirani rimski kalendar, tj. »Calendarium secundum usum curie Romanae«. Od ukupno 215 blagdana 112 su rimskoga porijekla, odnosno od 207 izvornom rukom zabilježenih 105 su rimski blagdani. Međutim, primjećuje se da je propisan naročit način svetkovanja za 22 od tih blagdana (crvena mjesto crna boja). Prema tome broj izvorno upisanih blagdana koji su potpuno u

[81] Ta primjedba koja sadrži nekoliko neosnovanih tvrdnji glasi:
»Hoc Calendarium Vetustum est simul Necrologium Jadrense, ab Anno 1210. – 1340. successive fuit inscriptum.
Copiose inserti sunt dies obitus Monialium Sanctae Mariae, – memoratus dies festi S. Elisabeth filiae Regis Hungariae – Stigmatum S. Francisci.
Fuerat claustri Monialium, cum copiosae inscriptiones obitus (Maria, dicta, Soror nostra.)«
– Prvo, označene godine nemaju nikakva osnova u tekstu, drugo, ne može se naprosto tvrditi da je sav »Necrologium« *susljedno* (»successive«) ispisan.

skladu s rimskim običajima iznosi svega 83. Iza te najveće skupine po broju slijedi benediktinsko-monaški i franački sloj, svaki s po 18 blagdana (ne računajući jedan naknadno dodani u F-sloju). Zatim dolazi orijentalni s 16, njemački s 14, italski s 13, panonsko ugarski s 2 i na kraju znatan broj neodređenih ili teško odredivih blagdana. Za pitanje porijekla Kalendara od presudne je važnosti obilan dalmatinsko-zadarski sloj. Ovamo spadaju blagdani:

1. *SANCTARUM AGAPE, CHIONIE, ET YRENE, UIRGINUM*	(1. IV)	Z (Katedrala, Sv. Marija)
2. *SANCTI DOMNI EPISCOPI*	(7. V)	D (Split)
3. *SANCTI XPISTOFORI. MARTIRIS.*	(9. V)	D (Rab)
4. *TRANSALATIO(!) SANCTI GRISOGONI. MARTIRIS*	(19. V)	Z (Sv. Krševan)
5. DEDICATIO ALTARIS, SANCTI GREGORII · ET SANCTI GEORGIJ · MARTIRIS	(7. X)	Z (Sv. Marija)
6. *SANCTI DIMITRI. MARTIRIS.*	(26. X)	Z (Sv. Dimitrije)
7. *DEDICATIO ECCLESIE SANCTE MARIE MONIALIUM DE IADERA.*	(28. X)	Z (Sv. Marija)
8. *SANCTI IOHANNIS EPISCOPI TRAGURIENSIS*	(14. XI)	D (Trogir)
9. SANCTI PLATONI	(18. XI)	Z (Sv. Platon, Sv. Dominik)
10. SANCTI MAURI. MARTIRIS	(21. XI)	D (Poreč)
11. SANCTI GRISOGONI. MARTIRIS.	(24. XI)	Z (Sv. Krševan)
12. *SANCTI IACOBI DENODATI*	(27. XI)	Z (Sv. Marija)
13. Translatio sancti Çoilli presbyteri et confessoris	(14. XII)	Z (Sv. Marija Veća)
14. SANCTI ÇOILLI. CONFESSORIS	(14. XII)	Z (Sv. Marija Veća)
15. ..../ *ET SANCTE ANASTASIE.*	(25. XII)	Z (Katedrala)
16. COMMEMORATIO SANCTE ANASTASIE	(29. XII)	Z (Katedrala)

Sv. Dimitrije i sv. Platon stavljeni su u zadarski sloj zbog toga što su u Zadru prije postojale crkve tih dvaju svetitelja, koji su ujedno bili zaštitnici dvaju ženskih samostana s Regulom sv. Benedikta. Jedan od tih dvaju samostana, Sv. Dimitrije, primio je izbjegle redovnice iz Biograda nakon rušenja grada 1125. god. Samostan je bio napušten poslije križarskog pustošenja Zadra g. 1202. Najposlije je samostan i crkvu dobila pašmanska opatija sv. Kuzme i Damjana[82]. Prema jednom zadarskom dokumentu iz g. 1167. znade se da je kod stare crkve sv. Platona bio ženski samostan. U tom je samostanu g. 1219. živjela Streja, kontesa i udovica kneza Damjana. Samostan je g. 1248. zbog malog broja koludrica bio zatvoren i predan dominikancima, koji su nekoliko godina prije toga bili došli u Zadar i tražili pogodno mjesto za gradnju svoga samostana[83]. Posve je naravno da su koludrice Sv. Marije svetkovale

[82] Usp. I. Ostojić, n.d. II (Split 1964), str. 93.
[83] Isto, str. 94.

praznike drugih ženskih samostana u gradu. Navođenje tih dvaju svetaca u Kalendaru daje , stoga, uz ostale još jedan dokaz da su oba samostana nekoć bila uređena prema Reguli sv. Benedikta.

Prema tome, zadarsko-dalmatinski sloj sastoji se od ukupno 16 blagddana, od kojih su samo 4 opće dalmatinska, a ostali isključivo zadarski. To je samo po sebi dostatan dokaz za zadarsko porijeklo Kalendara. Uvjeren sam da bi potanje ispitivanje otkrilo da mnoge između »neodređenih« i znatan broj rimskih blagdana s posebnim načinom svetkovanja treba također uvrstiti u taj sloj. Međutim, ako imamo u vidu da 18 svetkovina benediktinsko-monaškog porijekla zajedno s 16 zadarsko-dalmatinskih (od kojih su tri isključivo praznici samostanske crkve) čine relativno najbrojniju skupinu iza rimskih, to samo po sebi jasno govori da je kalendar sastavljen za potrebe Samostana sv. Marije. Ta bi skupina, vrlo vjerojatno, bila veća za još jedan blagdan – Sv. Donat, zadarski biskup (25. II) – da nije izgubljen početak Kalendara[84]. Kad još uočimo podudaranje toga kalendara s Kalendarom Sv. Krševana (Ashmol. 360) u pogledu zadarskih svetkovina, posebno s obzirom na stilizaciju blagdana kao »Prenos sv. Krševana« i »Spomen sv. Stošije«, onda imamo dokaz ne samo da je taj kalendar pisan za Samostan sv. Marije u Zadru nego i indikaciju da on stoji u izravnoj vezi sa samostanskim skriptorijom Sv. Krševana. – Nismo ovdje uzeli u obzir problematičan blagdan sv. Šimuna monaha, ali će o štovanju sv. Šimuna u Zadru biti govora kad bude riječ o vremenu postanka Kalendara.

b) Godovi

Zabilježene godišnjice smrti potvrđuju izneseni zaključak. Nadalje, ti godovi pokazuju da je Kalendar za čitavo vrijeme svoje liturgijske upotrebe bio u posjedu Samostana sv. Marije. Zbog preglednosti dijelim te zapise u četiri skupine: 1) godovi u kojima se izričito spominje Samostan sv. Marije u Zadru, 2) koji sadrže nazive »opatica«, »koludrica«, »sestra« ili nazive službenika samostana kao »gaštald«, »odvjetnik kurije«, »meštar« i sl.; 3) koji navode imena zadarskih nadbiskupa, opata Sv. Krševana i svećenika zadarskih crkava; 4) koji spominju građane i plemiće iz Zadra. – Kao i prije, pri navođenju tih godova držat ćemo se pravila da izvornim rukopisom zabilježene godove donesemo velikim, a sve naknadne dodane malim slovima. U oba slučaja crveno zabilježeni godovi bit će štampani kosim tiskom.

1) *Naziv samostana* izričito se spominje u ovim zapisima Godovnjaka:

23. IV	– Obitus Raden gastaldus uille sancte Marie monialium,
30. IV – 1324.	– ... Obitus domina Clara de Cuzna abbatissa monasterii sancte Marie.
7. V – 1290.	– OBITUS AGAPI ET *MARUSA MONACHA SANCTE MARIE.*
11. V	– Obitus sororum Marie et Nise monialium sancte Marie,

[84] To je samo vjerojatna pretpostavka, jer ni KSK nema toga blagdana, nego 25. II ima samo rubriku »*Locus bissex*« (prestupni dan). O datumu blagdana sv. Donata, zadarskog biskupa, usp. C.F. Bianchi, Zara crist. I, str. 292.

13. V (1310?) – *Obitus domine Goye abote sancte Marie,*

19. V – 1374. – Obitus Uenerabilis domine Lippche de Sloradis condam Abbate monasterii sancte Marie,

25. V – Obitus domine sororis Marie condam domini Desse honorabilis monialis sancte Marie,

27. V 1302. – *Obitus domine Nicolote abbatisse sancte Marie,*

10. VI (1330?) – Obitus domine Agnetis abattisse Sancte Marie,

12. VIII 1473. – Obitus domine Uladislaue abbatisse Sancte Marie Jadren (sis),

8. IX 1272. – *OBITUS DABRACA ABBATESSA SANCTE MARIE,*

20. IX – Obit Katarina nobilis filia Petri Carsceuanichi Monialis sancte Marie de Zadar,

22. IX – OBITUS MAURA ABBATESSA SANCTE MARIE,

1. XI – 1355. – Abbatisse sancte Marie de Jadra, Anno domini millesimo trecentesimo quinquagesimo quinto, die primo nouembris,

6. XI – OBITUS *BUNNA. ABATESA SANCTE MARIE,*

21. XI – Obitus domine Prodane monialis sancte Marie,

29. XI – Obitus domine Charauine Mas.. (?) monache sancte Marie,

9. XII – Obitus domine Marcrite monache sancte Marie.

Ukupno je, dakle, samostan poimence spomenut 18 puta ne računajući spomen u Kalendaru kod godišnjice posvete crkve. Imena nekih uglednih osoba zabilježena su crvenom tintom ne samo u izvorno zapisanim godovima nego i u onima unesenim naknadno. Čini se da oko 1310. god.[85] prestaje ta praksa i kasnije se sva imena bilježe crnom tintom. – Nije posve jasno da li je dan 1. XI zajednički god svih opatica Sv. Marije, ili samo jedne koja je zapisana anonimno. Riječ »abbatisse« može biti genitiv singulara i nominativ plurala, ali u slučaju zajedničkog goda nije jasno zašto je zabilježena i godina. Poznato je, naime, da se u redovničkim zajednicama jedan određeni dan u godini posebno moli za sve pokojnike koji su za života bili povezani sa samostanom, a kojih su imena tokom vremena zaboravljena. Svakako je blagdan Sviju svetih prikladan za takav zajednički spomen, pogotovu kad u Kalendaru nema oznake za »Mrtvih dan« (2. XI).

2) Imena *»opatica«, »koludrica«, »sestara«* i *službenika samostana* posredno ukazuju da je Godovnjak bio upotrebljavan u Samostanu sv. Marije. Osim već navedenih devet imena opatica spomenutih zajedno s nazivom samostana, bez toga naziva ubilježena su svega četiri imena:

24. VI – 1423. – Obitus domine Marie, Çadulini abatisse nostre,

9. VII – MARIA ABBATESSA,

10. VII – DABRA ABBATESA,

29. VIII – *AGAPI ABBATESSA*[86].

[85] Najmlađi god crvenom tintom je *Ob. Dne Goye*... 13 .V. Na žalost, nije moguće pročitati godinu jer su znamenke pri kraju oštećene. Svakako je godina poslije 1310. a nikako 1330.

[86] Zanimljivo je imena opatica sadržana u Godovnjaku usporediti s popisom opatica sv. Marije koji navodi I. Ostojić (n.d. III, str. 33 – 334). Prema tome popisu slijedilo bi da god (29. VIII) *AGAPI ABBATESSA* spada u prvu polovinu 12. stoljeća, jer

Broj koludrica zabilježenih u Godovnjaku neuporedivo je veći, što je prirodno. Treba, međutim, uočiti razliku u nazivima koji su dodani imenima. Te razlike, s jedne strane, potječu od službe koju je dotična koludrica vršila u samostanu, kao »decana« ili »prebosita«, a s druge strane od redovničkog položaja, odnosno pravog statusa u kojem se dotična koludrica nalazila[87]. Tako najprije postoji razlika između redovnice koja se naziva »monacha« ili »monialis« i one koja se zove samo »soror«. U prvu vrstu spadaju redovnice s tzv. svečanim zavjetima i s obavezom prisustvovanja korskoj službi, a u dnevnom saobraćaju imaju pravo da se zovu »domina« – gospođa (u Dalmaciji »dumna«, prema romanskom nazivu), ili »mater« – majka (odn. prema talijanskom »madre«). U drugu vrstu spadaju redovnice s tzv. običnim zavjetima, a dijele se na »conversae«, obraćenice, i »oblatae«, obećane. Te se u saobraćaju nazivaju »sorores«, sestre, nisu dužne prisustvovati dnevnom oficiju, nemaju stroge obaveze na odvojenost od svijeta, te služe kao veza između vanjskog svijeta i korskih redovnica.

Neke redovnice žive odvojeno ne samo od vanjskog svijeta nego i od redovničke zajednice, koji put zatvorene (ili zazidane) u prostorijama izvan samostanskih zidina. Takve se redovnice nazivaju »heremite« (samotnice) ili »recluse« (zatvorene)[88]. Redovito tako odvojene ostaju

popis pozna samo »*(Agape* (Appapis, Agapi), 1103.)« i poslije toga više nijedne opatice toga imena. – Od ostalih zapisanih imena 12. stoljeću pripadala bi još, vjerojatno, »*Dobra,* 1186« (10. VII), a moguće i MARIA ABBATESA (9. VII) koje nema u popisu, ali bi mogla spadati u razdoblje između 1148. i 1167. za koje I. Ostojić ne navodi nikakva imena. – 13. stoljeću pripadaju samo 3 imena: MAURA (22. IX) – »Maura, 1219«, BUNNA ABBATESSA SANCTE MARIE (6. XI) – »Bona (Bunna, Bonna), 1227 – 1247«, i *DABRACA ABBATESSA SANCTE MARIE* – »Dobra (Dobrica, Dabra, Dabrača, Dabrana) Varikaša (de Varicassis), 1245 – 1258« (god. 8. IX – 1272).

Najveći je broj opatica zabilježen u 14. stoljeću. Tu spadaju: *Nicolota* (27. V – 1302) – »Nikolica (Nicoleta, Nycolotta, Coliza, Cotta) 1277 – 1300«; *Goya* (13. V – 1310?) i *Clara de Cuzna* (30. IV – 1324) kojih nema u Ostojićevu popisu; *Agnes* (10. VI – 1330?) koja bi mogla biti »(Agneza Thomassi de Cuçilla, 1326 – 1330)« ili moguće »Agneza, 1332.«, jer je godina u Godovnjaku oštećena i čitanje nesigurno; zatim *anonimna opatica* (ili opatice) 1. XI 1355. (nije isključeno da su spomenute sporne opatice Dobra de Zloradis i Maria Buto Haimis koje su bile smijenjene odlukom papinske kurije); i konačno *Lippcha de Sloradis* (19. V – 1374) očito istovetna s »Lipa (Lippa), 1368 – 1370«.

Samo dva imena pripadaju 15. stoljeću: *Maria Çadulini* (24. VI – 1423) – »Marica (Marija) de Zadulinis, 1403, 1405« i *Vladislava* (12. VIII – 1473) koja ili nije ista s onom navedenom u popisu »Vladislava, 1476«, ili je I. Ostojić našao pogrešan datum.

Iz usporedbe proizlazi da je veoma malen broj opatica zabilježen u Godovnjaku od onih koje navodi Ostojić, ali postoje tri imena koje on nije naveo. Budući da je veoma malo vjerojatno da su sve opatice koje u Godovnjaku nedostaju bile zapisane upravo na izgubljenim listovima za siječanje i veljaču, slijedilo bi da nisu sve opatice bile unesene u Godovnjak nego samo neke. Prema tome čini se da ni popis koludrica nije potpun, nego da je u samostanu živjelo znatno više koludrica nego što se razabire iz sačuvanih godova. Tu okolnost treba imati na umu pri svakom pokušaju da se iz godova izvuku bilo kakvi statistički podaci o broju redovnica Sv. Marije u toku srednjeg vijeka.

[87] Usp. I. Ostojić, n. d. I, str. 132–133.

[88] Isto, str. 137–138.

do smrti. Konačno, postoji još jedan naziv za osobe koje nisu redovnice u pravom smislu riječi, ali su nekim pobožnim vježbama vezane uz samostan. One žive izvan samostana, koji put u bračnoj zajednici, a pomažu samostanu bilo novčano bilo uslugama. Takve pridružene članice nazivaju se u Godovnjaku »consorores« – susestre, ili »consorores nostre congregationis« – susestre naše zajednice. U srednjem vijeku nije rijedak slučaj da koja redovnica napusti samostan. Jedna jedina zapisana je u Godovnjaku kao »dispersa soror« – odbjegla sestra (28. VIII).

Vodeći računa o gornjoj podjeli može se utvrditi broj redovnica upisanih u Godovniku. Od pravih korskih koludrica i predstojnica (monacha, monialis, decana, prebosita) spomenuto je 97 imena bez oznake i 8 imena s oznakom Samostana sv. Marije, tj. ukupno 105 imena. Od onih koje se nazivaju »sestre« spomenuto je poimence 27, odn. ako tu ubrojimo još jednu koja se spominje povodom smrti svoje majke, a koje god nije nigdje ubilježen, ukupno 28. Od strogo odvojenih redovnica spominju se po jedna »reclusa« i »heremita«, tj. svega 2. Isto tako navedene su samo 3 »consorores« – pridružene članice. Kada sve to zbrojimo, dobivamo ukupno 137 redovnica. Tome broju valja još dodati 14 imena zabilježenih opatica, tako da konačan broj redovnica koje Godovnjak spominje iznosi 151.

Ako iz toga ukupnog broja izlučimo sva ona imena koja su očito pisana izvornim pismom, vidimo da na takva imena otpada 87 (6 opatica i 81 redovnica), što iznosi više od polovice. Za sve te možemo sa sigurnošću držati da su umrle prije nego je Kalendar-Godovnjak bio napisan. Nije teško između kasnije dopisanih godova izlučiti oko desetak imena unesenih tokom 15. st. i ne više od 2 iz 16. stoljeća. Uz pretpostavku da je Kalendar napisan krajem 13. stoljeća moguće je izračunati prosječan broj redovnica Sv. Marije tokom 14. stoljeća. To je moguće postići ako broju 67 oduzmemo 12 na račun imena iz vremena poslije kraja 14. stoljeća, ali dodamo oko 15 na račun izgubljenih zimskih mjeseci, kada je broj umrlih redovito veći od prosjeka. Uz pretpostavku da prosječna samostanska generacija traje oko 40 godina, dobiveni broj 70 treba podijeliti s 2,5, tj. s brojem vjerojatnih generacija u toku jednog stoljeća. To daje 24 kao vjerojatan prosječan broj redovnica u Samostanu sv. Marije tokom 14. stoljeća, dakako, uz uvjet da su sve redovnice bile povodom smrti upisane u Godovnjak, a u protivnom taj broj može biti samo veći.

Kako nije poznat niti jedan prosječan broj redovnica tokom 13. i 12. stoljeća[89], a niti dakle unatrag seže sadržaj Godovnjaka, to je veoma teško stvoriti bilo kakvu statističku predodžbu za razdoblje prije od postanka Kalendara-godovnjaka. Ipak, ako uzmemo broj 25 kao prosječan broj redovnica i isto trajanje samostanske generacije (40 godina), tada dodajući broju 87 izvorno zapisanih imena najprije još 17 na račun izgubljenih listova, a zatim dijeleći tako dobivamo broj 104 s prosječnim

[89] I. Ostojić, n. d. II, str. 78, donosi statističke podatke za slijedeće godine: 1388. i 1394. preko dvadeset, 1397. trideset i pet, 1402. četrdeset, 1527. četrdesetak.

brojem redovnica (25), dobivamo vremenski rok od 4,16 samostanskih generacija, što iznosi okruglo 166 godina. Prema takvoj kalkulaciji izvorni bi sloj godova pokrivao vremensko razdoblje između, otprilike, 1124. i 1290. godine. Sa svakim povećanjem prosječnog broja redovnica, ili smanjenjem trajanja jedne generacije, taj bi se razmak nešto smanjio. Koliko je pouzdano takvo zaključivanje, vidjet će se kasnije kada bude riječ o starosti predloška iz kojega je Godovnjak bio prepisan.

Naročito je zanimljivo da među imenima redovnica znatno pretežu narodna hrvatska imena kao Neža, Dobrača, Dobrica, Stana, Dobroslava, Radoslava, Vladislava, Slava, Mandica, Prija, Prodana, Mira, Vera, Lepa, Lipka, Rada, Desa, Desača, i sl. Ostalo su općekršćanska imena u latinskoj grafiji, a svega jedno u grčkom govornom obliku -»Agapi«, gdje je »i« zapravo grčko dugo »e« (η). Prema tome, ako iz tih imena želimo izvući bilo kakve zaključke o nacionalnoj pripadnosti redovnica Sv. Marije tokom srednjeg vijeka, onda bez ikakve bojazni da ćemo pogriješiti možemo tvrditi da je barem 90 % njih bilo hrvatskog porijekla. Posve vjerojatno za većinu redovnica zapisanih u Godovnjaku vrijedi ono što je kasnije, kad je već Zadar bio pod mletačkom upravom, u toku 16. stoljeća utvrdio Apostolski vizitator Valier: da koludrice Sv. Marije ne znaju talijanski (non callent linguam Italam) te da čitaju u hrvatskom jeziku (illyrico sermone) pravila svoga reda i živote svetaca.[90]

Postoji mogućnost da slijedeći popis godova koludrica Sv. Marije bude nepotpun zbog toga što su neki dijelovi rukopisa znatno oštećeni, pa je mjestimice nemoguće bilo što pročitati. Ta se opasnost gotovo isključivo odnosi na pripise iz 15. stoljeća i ne zadire u razdoblje koje nas ovdje najviše zanima. Imena donosimo u izvornoj grafiji onim redom kako se nalaze u Godovnjaku. U transkripciji se držimo već iznesenih načela koja omogućuju razlikovanje izvornog sloja od naknadno ubilježenih godova. Treba još primijetiti da crvenom tintom pisana imena daju naslutiti o važnosti i zaslužnosti za samostan tako upisanih redovnica. Nema sumnje da su gotovo sve te redovnice bile porijeklom iz gradskih patricijskih porodica[91].

Za siječanj i veljaču nema godova.

Ožujak:

3. NERA Mon. 10. Yasca monaca. 11. DOBRI MON. 13. OB. AGAPI MONACA,... Belliçe monace, 15. MATHIA SOROR NOSTRA, Ob. domine Marie mater sororis Pelegrine, de Spaleto, 16. HONORATA MON. E DABRIÇA MON. 18. AGAPI MON. 21. DABRA MON. 22. NESA MON. Ob. sororis Eufemie filie condam Nicolay de Cigal anno domini ... (?), 25. Ob. sororis Marie de Pindento, 26. Ob. sororis Richa de Calana anno domini M. CCC XX. ij, 27. DUMENTIA MON. ... Dminice pinçoche sororis nostre, Ob. Dabraça monacha, 28. MILA MON. 30. NESA MON. 31. OB. TICHA RECLUSA.

[90] Isto, str. 77–78.

[91] Samostan sv. Marije primao je samo kćeri patricijskih porodica iz Zadra, jer se uzdržavao novčanim doprinosima tih porodica. Jedino kad bi ponestalo kandidatkinja iz tih krugova primale bi se i kćeri ostalih zadarskih građana. – Usp. I. Ostojić, n. d. I, str. 126.

Travanj:

5. *MILONEGA MON.* 11. *OB. MARGARITA MON. FILIA ČERNE DE MERGA,* 12. NEGA SOROR NOSTRA, 15. MIRA MON 16. BUNNA SOROR NOSTRA, 18. OB. STANA HEREMITA, 19. Ob. sorori Marie de Cicaua, 24. STANA MON. 28. MARIA MON. 29. FRANCA MON. FILIA PETRE.

Svibanj:

5. OB. MARIA MON. ET BONNA MON. 6. STANA MON. 9. Ob. Wlade uxoris Nicolay consororis nostre congregationis, 10. Ob. sororis Marie de Cigalis, 22. ANNA MON. 24. OB. SEMOSA MON. 26. OB. STANA MON. 28. OB. DABRIÇA MON. 29. OB. IOHANNA MON. 31. Ob. Radoslaua soror nostra.

Lipanj:

1. OB. MARINA MON. 2. Obijt Sororis Raulice (?) de Fafogne Anno domini Millesimo CCC XXXX, 4. OB. MARINA SOROR NOSTRA, 6. OB. PRODE MON. 8. *OB. DERAÇA MONIALIS,* 10. Ob. Mandice sororis nostre, 15. *OB. ELENA MON. FILIA GEORGIJ,* Ob. sororis Çiuice condam Petri de Nassis, M. CCCC. VIJ, 16. Ob. sororis Çiuice domini Georgij de Çadulinis, M. CCCC. VIJ, 18. Ob. domine Nicolote de Pechiaro monache, 19. *OB. DOBROSLAUA MON. FILIA DOMALDI,* Ob. sorori Tomasine Georgij de Zadulinis, 22. PRODANA MON. 23. OB BUNNA MON. ... Maria monacha filia .. (?) 28. BUNNA MON. 30. *OB. STANA MON. FILIA COTOPANI.*

Srpanj:

8. *OB. CURTELDA MON. FILIA JACOBI. M. CC. LX. IIj,* Ob. nobilis sororis Zanita Chozichi Cigalis de...(?), 9. DABRA MONACHA FILIA UITALI, 11. OB. DABRAÇA MON. ET DABRA MON. Ob. Marie consororis monialium, 12. Slaua monacha, 16. Ob. Tomasine de Cuppo monacha, 17. AGAPI MON. 21. *OB. BUNNA MON. FILIA MARINI GUGO,* 24. MIRA MON. Ob. Magdalene mon. filia de misser Bruno Detrico, 25. UERA MON. 26. Ob. sorori Donate condam Filipi de Mata (faro), 27. OB. MARIA MON. FILIA LAMPREDIJ, 29. Ob. Margarita mon.

Kolovoz:

2. Ob. Marine monache, 4. Ob. Dabraça mon. 12. *OB.MARIA MONACHA FILIA NICOLA PIPE,* 14. OB. STANA MON. 16. OB. STREA MON. FILIA IACOBI, 20. Ob. Gape monacha, 25. OB. SEMOSA MON. 29. Ob. Marie disperse sororis.

Rujan:

10. *OB. LEPA MONIALIS,* 13. DESSA MON. 16. STREIA SOROR NOSTRA, 17. Ob. sororis Tomasine monacha, 18. Ob. Mire monacha, Ob. sororis Catarine de Sope, 19. MARIA MON. 24. MIRA MON. 26. STANA MON. 30. RADA MON. Dragoslaua soror nostre congregationis.

Listopad:

6. OB. STANA MON. 7. OB. MARIA MON. 10. OB. BUNNA MON. 11. UERA MON. 12. Ob. sororis Marie condam filie Michael de Nassis M. CCC. L, XXX, 19. ob. sororis Marie de Pinçochis, 21. MARIA PREBOSITA, 22. OB. CRINE MONACHA, 26. OB. AGAPI MON. 29. Obitus sorori Chaterine condam Matey de Coppa.

Studeni:

1. DUMNANA DECANA, 2. Ob. sorori Chote de Ossesto, 13. MARIA MON. 14. OB. AGAPI MON. 16. OB. REGINA MON. Anno domini M. CC. L. XXXX. ij. Ob. Saura filia Artici de Pola, monaca nostra, 17. OB. STANA MON. 29. Ob. sororis Prodice.

Prosinac:

1. Ob. Bona filia Slaue de Duxia, monaca, 4. DABRAÇA MON. Ob. sororis Euphemie filia Marci, 5. DABRICA MON. 10. OB. SLAUA MON. Ob. Strue de Plumbardo monialis, 12. OB. SERGIA MON. 13. OB. STANA MON. ET MILA MON. 15. STANA MON. 26. *OB. DOMNE PROE MON.* 28. OB. DABRAÇA MON.

Da se ovdje zaista radi o koludricama Sv. Marije a ne kojeg drugog zadarskog samostana, zajamčeno je brojnim odnosom između navedenih imena i onih kojima uz ime stoji označeno da su pripadale jednome od obližnjih samostana. Svega se 6 takvih imena nalazi u Godovnjaku, tri se odnose na opatice a samo tri na koludrice jednog zadarskog i po jednog samostana u Rabu i Ninu. Evo tih imena:

3. III	– Ob. domine Elisabeth abbatisse monasterii sancte Marie Nona,
23. V	– TICHA ABATESSA SANCTI NICOLAI,
3. VI	– Ob. sororis (Baniçe?) honorabilis monialis sancti Nicolai
	– OB. MANDICA MONIALIS SANCTI NICOLAI
19. VIII	– Ob. Desa monacha sancti Nicolai
23. XI	– *OBIT. CHATE/RIN/A ABATESA SANCTI IOHANNIS ARBERSIS* (!).

Samostan sv. Nikole koji se tu spominje bez sumnje je onaj u Zadru, također benediktinski ženski, koji je po odredbi nadbiskupa Lovre Periandrisa, a uz odobrenje pape Aleksandra IV, g. 1260. izuzet ispod biskupove jurisdikcije i pridružen ženskoj grani reda sv. Frane zvanoj »Ordo sancti Damiani pauperum dominarum«, što je stariji naziv za klarise. Prema D. Farlatiju papa je naredio da se i nakon prihvaćanja franjevačkog pravila ima u tome samostanu držati Regula sv. Benedikta.[92] Nije stoga čudo da su jedna opatica i tri koludrice toga samostana ubilježene u Godovnjak Sv. Marije.

Zanimljiv je, također, spomen Samostana sv. Marije u Ninu. Taj su samostan osnovale izbjegle redovnice iz Vesprima u Madžarskoj, koje su se smatrale članicama dominikanskog reda. Dugo se vodila prepirka da li je taj samostan benediktinski ili dominikanski. Taj se spor osobito zaoštrio polovicom 14. stoljeća[93]. Sudeći prema nazivu »opatica« u Godovnjak upisana Elizabeta sigurno se smatrala benediktinkom, budući da se poglavarica dominikanki zove priorica. Uzimajući u obzir tu okolnost, a na to upućuje i oblik pisma, taj god treba staviti negdje u prvo ili drugo desetljeće 14 stoljeća.

Premda je naziv samostana u posljednjem od navedenih godova malo iskrivljen, očito je da se tu radi o Samostanu sv. Ivana evandjeliste na Rabu (trebalo bi da bude »Arbensis«). Taj samostan, osnovan po svoj prilici u 12. stoljeću pripadao je najprije benediktinkama, a zatim je po odredbi rapskog biskupa 1387. g. predan muškoj grani franjevaca, koji su u njemu ostali sve do g. 1783.[94]. Danas se i samostan i znatno starija samostanska crkva nalaze u ruševinama. Sačuvan je samo romanički zvonik iz 12. stoljeća. Važno je uočiti da je godišnjica opatice

[92] Usp. I. Ostojić, n. d. II, str. 85–90. – U popisu opatica Sv. Nikole koji se navodi u III sv. (str. 335–336) nema nijedne s imenom *Ticha.*

[93] Usp. I. Ostojić, n. d. II, str. 112–116. – Ni u popisu opatica Sv. Marije Ninske (sv. III, str. 336) nema imena opatice *Elizabete.*

[94] Usp. I. Ostojić, n. d. II, str. 138–140, – Opatica *Ćhater(in)a* također ne postoji u popisu opatica Sv. Ivana u Rabu. (sv. III, str. 337).

Katarine (ili »Chatere«) pisana crvenom bojom i oblikom slova izvornog rukopisa. Izvan svake je sumnje, prema tome, da taj god spada negdje u 13. stoljeće.

Sama činjenica da su veoma malobrojne redovnice označene kao pripadnice susjednih samostana bilo iz Zadra ili okolice upućuje na zaključak da su sve one redovnice koje se spominju bez samostanske pripadnosti, ili samo s oznakom »naša« u stvari redovnice Sv. Marije u Zadru. To vrijedi i za imena samostanskih službenika. Naravno, u Godovnjaku se spominju uglavnom oni koji su imali istaknutije službe, a ostali, ako su i ubilježeni, spominju se samo po imenu, iz kojega se ne može ništa zaključiti. Jedan od tih službenika već je naveden u nizu godova gdje se spominje naziv samostana, neki Raden, kaštelan na samostanskom imanju, vjerojatno izvan gradskih zidina (»gastaldus uille«)[95]. Ostali se navodu kao službenici »našeg dvora« (»de curia nostra«) ili naprosto »naš« (noster). Jednom se spominje i neka služavka (»famula«). Dva su od tih službenika zapisana crvenom bojom, i to jedan na dan kad je u kalendaru blagdan pisan crno, a drugi, kada nema nikakvog blagdana. To dokazuje njihov ugledan položaj u samostanskoj upravi. Jedan od njih ima naslov »magister«, što odgovara akademskom stupnju doktora, po svoj prilici prava, pa je moguće da je bio samostanski notar. Naziv »brat« (frater) koji slijedi iza imena navodi na misao da je dotični bio član benediktinskog reda, ali ne svećenik.[96] Da je bilo takve braće u Samostanu sv. Marije, doznajemo iz same osnivačke povelje opatice Čike gdje se govori o osnivanju posebne kuće za redovničku braću i goste (»domum fratribus et hospitibus«)[97]. Takva su braća obavljala različite poslove, a za uzvrat samostan se brinuo za njihovo uzdržavanje. Treba ih ipak razlikovati od svećenika odgovornih za službu u samostanskoj crkvi, koji su mogli ali nisu morali uvijek biti redovnici sv. Benedikta[98]. Zbog toga imena samostanskih svećenika i kapelana navodim u popisu zadarskog klera. U Godovnjaku su spomenuti ovi službenici Samostana sv. Marije.

21. IV	- *OB. MAGISTER PHILIPPUS FRATER DE CURIA NOSTRA,*
3. VI	- MICHA FRATER NOSTER
11. VI	- Ob. Dragne famule mon(ialium)
29. VI	- DAMIANUS CASTALDUS DE CURIA NOSTRA.
6. VII - 1280.	- *OB. DAMIANO FILIUS DOBRE DE BENNE ET ADUOCATUS DE CURIA NOSTRA. M. CC. L. XXX.*

[95] To je isto što i »dvornicus villae« koji nadzire pojedine samostanske posjede. Na sudovima ili kod upravnih vlasti zastupa koludrice »advocatus«, redovito koja ugledna osoba iz građanskog društva. – Usp. I. Ostojić, n. d. I, str. 134.

[96] Isto, str. 133.

[97] Usp. V. Novak, Kartular ..., str. 243.

[98] Takvi se svećenici u Godovnjaku nazivaju ili »capellanus monasterii« ili naprosto »presbyter noster«, a nijedan od tih naziva ne upućuje da su pripadali benediktinskom redu. – I. Ostojić (n. d. I, str. 133) s pravo drži da je takve svećenike birala opatica a imenovao mjesni biskup, samo to ne treba dovoditi u vezu s osiromašenjem samostanske kuće, nego više s propadanjem muške grane reda i uvođenjem komendatarnog sustava.

11. VIII	- OB. STANA DE CURIA NOSTRA,
18. VIII	- OB. SERGI FRATER NOSTER,
2. X	- IUENNE FRATER NOSTER,
9. X	- DRAGOUANE FRATER NOSTER,
1. XI	- Ob. Obrade frater nostrum(!).

3) Imena *pripadnika klera* iz Zadra i drugih gradova (za mnoge od njih se može utvrditi da su svojim zaslugama ili naklonošću zadužili Samostan sv. Marije i tako zaslužili da budu upisani u Godovnjak) potvrđuju njihovo svetomarijsko porijeklo. Tu su u prvom redu tri zadarska nadbiskupa. Prvi od njih upisan je crvenom bojom kao »*MAGISTER LAURENTIUS*«. Nema sumnje da se taj god odnosi na nadbiskupa Lovru Periandrisa (umro 1287. g.) koji je g. 1285. svečano posvetio obnovljenu zadarsku katedralu[99]. Slijede iza toga četiri imena opata Benediktinskog samostana sv. Krševana, od kojih su trojica izričito navedeni kao takvi, a četvrti samo neodređeno kao »abbas. Zabilježena su imena 6 biskupa, od kojih dva iz Nina[100], jedan iz Raba[101] i anonimno hvarski biskup,[102] a dvojica su navedeni neodređeno samo kao »episcopus«. Poznato je da su koji put upravo ninski i rapski biskupi upravljali zadarskom nadbiskupijom u ime odsutnih nadbiskupa, pa je moguće da je to bio slučaj i s navedenim biskupima. Dvojica koja se spominju bez titula vjerojatno su bili pomoćni biskupi zadarskih nadbiskupa.

[99] Bio je zadarskim nadbiskupom 1247–1287. – Usp. C.F. Bianchi, Zara cristiana, I. str. 43–44.

[100] To su IOHANNES NONENSIS EPISCOPIS (16. VI) i »... domini Demetri episcopi Nonensis ...« (21. VI - 1377)). – Ima samo dva imena »Iohannes« u popisu koji navodi D. Farlati, koji se odnose na razdoblje prije 1290. g. Jedan je Ivan, ninski biskup, »circa 1250«, a drugi Ivan, porijeklom Zadranin, spominje se oko g. 1206. Taj je umro »mense quintili vel sextili« (u svibnju ili lipnju) 1217. god. pa prema tome dobro pristaje uz datum spomenut u Godovnjaku. – Usp. *D. Farlati*, Illyrici Sacri tom. IV, Venetiis 1769, str. 206: popis ninskih biskupa; str. 217. Iohannes I.

D. Farlati drži da su postojala tri ninska biskupa s imenom Demetrije, sva tri iz zadarske porodice Matafari. Prvi bi bio Demetrije koji je prije toga bio arhiđakon u Zadru, biskup vjerojatno od 1336. do 1373, zatim još jedan između 1373. i 1377, te konačno treći od 1377. do 1393. – U tom sklopu god bi se odnosio na *Demetrija II*, jer se godina smrti dobro poklapa s krajem njegove uprave. – Usp. D. Farlati, n. d. IV, str. 206. i 220–221.

[101] To je *VITALIS EPISCOPUS ARBENSIS* (22. VI). – D. Farlati, n. d., tom V, Venetiis 1775, str. 232, poznaje samo jednog rapskog biskupa s tim imenom: »Vitalis cc. 1086«. Teško je vjerovati da se radi o tako ranom datumu, a osim toga nije poznata godina smrti toga biskupa. Međutim, spomen Vitalisa govori donekle u prilog ranog datuma za izgubljeni predložak, te kad se uzme zajedno s imenom opatice Agapi, jedva da ostavlja mjesta sumnji da je taj predložak nastao barem u prvoj polovini 12. stoljeća.

[102] Od svih hvarskih biskupa najbolje pristaje uz god FARENSIS EPISCOPUS (17. VI) *Miha IV* (1196–1230) koji je pokušao svoju biskupiju izdvojiti iz splitske crkvene pokrajine i podložiti zadarskoj metropoliji. – U obzir još dolaze Simon (c. 1281), Dobronja (1261 - 1278) i Nikola II (1230 - 1256). – Usp. D. Farlati, n. d., t. IV, str. 240.

U popisu se nalaze i imena 7 benediktinskih monaha, od kojih su dvojica navedeni kao monasi Sv. Krševana, a vjerojatno isto vrijedi i za ostalu petoricu. Zanimljivo je da je spomenut i jedan dominikanac, ali samo uzgred, povodom smrti svoga brata Brane.

Ostale navedene osobe su svećenici ili klerici. Ni za jednoga se ne može utvrditi da je službovao izvan Zadra, odnosno u crkvi koja ne bi bila nesumnjivo zadarska crkva. Kod većine je, naime, spomenuta pripadnost određenoj crkvi. Samo je nekoliko onih kod kojih je teško protumačiti pripadnost prema izrazu »dicte ecclesie«, budući da nije posve jasno na koju crkvu misli. Gotovo nema sumnje da izraz »capellanus« treba isključivo tumačiti kao pripadnost samostanskoj crkvi sv. Marije. U popisu se izričito spominju ove crkve: Sv. Spas (S. Salvatoris – 1 ime), Sv. Mihovil (S. Michaelis – 1 ime), Sv. Marija Veća (S. Marie Maioris – 1 ime), Sv. Petar (Novi?) (S. Petri – 4 imena), Sv. Ivan (S. Iohannis – 1 ime) i Sv. Stošije (S. Anastasie – 2 imena)[103]. Sv. Stošiji treba pribrojiti i dva imena obilježena kao »archidiaconus« jer je ta služba vezana uz stolnu crkvu. Sve navedene crkve bez sumnje postoje u srednjovjekovnom Zadru, a neke od njih postoje još i danas.

Dva su imena označena kao »presbiter noster« (naš svećenik). To nesumnjivo znači da su dotični službovali u samostanskoj crkvi, ali nije jasno da li su oni bili benediktinci ili svjetovni svećenici. Jedan naveden kao »capelanus dicti monasterij« mogao bi biti i kapelan Samostana sv. Nikole jer se taj samostan spominje na prethodni datum povodom smrti koludrice Dese. – Popis klera donosim također redom prema datumima.

Ožujak: 11. (1332.) – Obit. domini Johannis de Butouano archiepiscopi Jadrensis, Anno domini M. CCC. XXX. ij.[104]; – 26. (1390.?) – Obit Tome abbatis monasterii sancti Grisogoni, anno domini M. CCC. L. xx (xx?);[105]

Travanj: 1 – Ob. presbiteri Simoni Sosich(?); 4. – NICOLE PRESBITERIS FILIUS MARIE DE LUCIA; 5. – Obitus domini Grisogoni plebani sancti Saluatoris; 14. – OB. DOBROSLAUS MON.; 18. – PRESBITER LUCA; 22. – OB. GEMINIANUS PLEBANUS SANCTI MICHAELIS;

[103] *I. Petricioli,* Lik Zadra u srednjem vijeku, Radovi Instituta JAZiU u Zadru, 11–12, Zadar 1965, str. 143 – 186, opisuje mjesta gdje su se nalazile neke zadarske crkve koje više ne postoje. Tako se crkva sv. Spasa (ili sv. Antuna opata) nalazila južno od postojeće crkve sv. Petra Starog, a srušena je u prošlog ratu. Sv. Petar Novi nalazio se na današnjem Narodnom trgu, a porušen je još g. 1445. Sv. Marija Veća zauzimala je veliki dio današnje tržnice i još je sačuvan dio arkada te romaničke bazilike s tri apside. Crkva koja se u Godovnjaku navodi kao »Sci. Iohannis« mogla bi biti ili crkva sv. Ivana (sv. Nedjeljice) ili ona koja se u vrelima spominje kao »S. Iohannis ultra portum novum«.

[104] Ivan Butovan bio je nadbiskupom od 1320. do 1332. Njegovo je ime uklesano u natpisu ispod lunete glavnog portala katedrale s g. 1324, te kasnije na ciboriju glavnog oltara s g. 1332. Bianchiju nije poznat tačan datum njegove smrti. – Usp. C.F. Bianchi, Zara cristiana I, str. 40 – 42.

[105] Prema popisu opata Sv. Krševana (I. Ostojić, n. d., III, stra. 284) to je »Toma de Rosa (de Roxa, de Rossis), Zadranin, 1370 – 1390)«.

Svibanj: 2. – Ob. pre Luche Radossiç; 7. – MARCUS PLEBANUS SANCTE MARIE MAIORIS;

Lipanj: 10. OB PAULUS EPISCOPUS; 16. – IOHANNES NONENSIS EPISCOPUS; 17. – OB. FARENSIS EPISCOPUS; 21. (1377.) – Obitus domini Demetri episcopi Nonensis, M. CCC. L xx. Vij; 22. – OB. UITALIS EPISCOPUS ARBENSIS; 24. – Ob. presbiteri Luce archidiaconus;

Srpanj: 1. OB. PRESBITER DOMINICUS(?); 23. (–1287.–) – *OB. MAGISTRO LAURENTIO UENERABLIS JADRE ARCHIEP(ISCOPUS);* 24. (1300?) – Ob. presbiteri Grisogoni. M. CCC. (....?);

Kolovoz: 13. – OB. MICHAEL ABBAS[106]; 20. (1390.) – Obitus sub anno domini M. CCC. L xxxx presbiter Gregorius capelanus dicti monasterij; 27. – OB IOSEPHUS PLEBANUS SANCTI PETRI; 30. (1331.) – Iohannes abbas sancti Griso/goni/, Anno domini M. CCC.xxx.j. [107]; – Ob. condam domini presbiteri Antonij plebani sancti Ioanis;

Rujan: 4. – Obitum domini Johanis Çiçeuic capellano; 10. (1504.) – Obitus presbyteri Petri Jordanich, M. CCCCC. iiij; 18. Ob. frater Marcus monacus sancti Grisogoni, – Ob. Presbiter Radonus; 20. – Matheus monachus de sancto Grisogano; 21. – BRANA FRATER ÇACARIA DE ORDINE PREDICATORUM; 23. – OB. MARINUS CLERICUS SANCTI PETRI;

Listopad: 2. – Ob. Francisci Milioni plebanus sancti Petri; 3. – OB. GREGORIO MON.; 10. – Ob. presbiteri Simeonis ecclesie sancte Anastasie; 14. – Quiriny mon.; 31. – OB. BENNE CLERICUS SANCTE ANASTASIE CUM MATRE SUA LEPA;

Studeni: 5. – Ob. frater Uitus abbas mon(asterii) Sancti Grisogni de Iadera[108]; 10. – Ob. Cosina presbiter noster, – *Hic ob(iit) presbiter Damianus capelanus ecclesie predicte;* 15. – Ob. Doxi noster presbiter; 20. – OB. LAMPREDIUS MON.; 26. – OB. FLASCONUS EPISCOPUS; 28. – OB. DAMIANUS PLEBANUS SANCTI PETRI;

Prosinac: 5. – Elias monach.; – 8. (–1496.–) Obitum Rev(erendissi)mi domini Maphei archiepiscopi Jadrensis Uall(arasso)[109].

4) Više od 500 *imena građana i plemića* iz Zadra i još nekih dalmatinskih i primorskih gradova konačan su dokaz za zadarsko porijeklo Kalendara-godovnjaka i ujedno dokaz da je on stalno bio upotrebljavan u Samostanu sv. Marije u Zadru. Po tom popisu zadarskih stanovnika Godovnjak dobiva izvanredno veliko značenje kao pouzdano povijesno vrelo ne samo za proučavanje zadarske nego općenito naše srednjovjekovne prošlosti. – Budući da je svrha ovog rada samo da upozori javnost na značenje toga vrela a ne i svestrana obrada podataka koje ono pruža, to će kod popisa tih imena izostati svaki pokušaj uspoređi-

[106] Kako je god pisan izvornim rukopisom, ne može se poistovetiti s Mihovilom, vikarom od g. 1323 – 1325, nego samo s onim kojega popis navodi kao »Mihovil, prije 1220.«

[107] Nekoliko je Ivana spomenuto u popisu, ali svakako treba isključiti »Ivana de Ontiaco« koji je bio opatom u nekoliko navrata između 1345. i 1378. g. U obzir bi mogli doći onaj naveden kao »Ivan, prije 1345.« ili moguće vikar »Ivan, 1311«. Teško da bi to mogao biti »Ivan Kurtiša (Ivanus de Curtiscia, de Curtisia) Zadranin, 1277 – 1302«.

[108] Čini se da je to »Vid (Vitus, Guidus), 1303 – 1308«. – Usp. I. Ostojić, n. d. III, str. 284.

[109] Zadarski nadbiskup od 1450. do 1495. – Usp. C.F. Bianchi, Zara cristiana, I, str. 55 – 56.

vanja s drugim sličnim vrelima kao što je npr. popis zadarskih građana iz g. 1283. pronađen u raki sv. Šimuna[110], ili s imenima sadržanim u pravnim ispravama toga vremena. Što više, popis neće biti niti potpun, nego će sadržavati samo one slučajeve gdje osim krsnog imena postoji i neka oznaka obiteljske pripadnosti, bilo prezime u pravom smislu, bilo ime oca, majke ili kojeg pokojnikova srodnika.

Zadarsko porijeklo Godovnjaka zajamčeno je činjenicom da on sadrži prezimena gotovo svih zadarskih patricijskih porodica kao: Butovan, Cedolini, Civaleli, Črne, Detriko, Dobre, Fanfonja, Grisogono, Kožičić -Benja, Kršavić, Martinušić, Matafar, Merga, Nassi (Našić), Nozdronja, Pećar, Roza, Sagatin, Šopević, Varikaša (Varikašić), Vitača, Zlurad i mnoge druge. Krsna se imena mogu svrstati u tri skupine: najbrojnije su zastupana opće kršćanska imena u latinskoj grafiji, zatim hrvatska narodna imena i, konačno, veoma rijetka talijanska imena. Najčešće se ponavljaju ova hrvatska imena: Bogdan, Božan, Brane, Crni (Črni), Dobra, Desa, Desača, Desina, Diša, Dobre, Dobroslava, Draga, Drago, Dragoslava, Družemir, Frane, Gojslav, Gojslava, Gruba, Hlapče, Jurislava, Kaća, Koštre, Krasnokrva, Kreše, Lepa, Lipa, Lukar, Makača, Maričina, Mikač, Mira, Miše, Neža (od Agneza), Obrad, Petrca, Preste (od Prestancije), Priba, Prija, Priste, Prva, Prodan, Prode, Rade, Radoslav, Selča, Slava, Slavko, Slavogost, Stana, Stanislav, Tiha, Urša, Ušica, Velimir, Veseljko, Vjera, Vlade, Vučan, Vučina, Vukašin. Treba napomenuti da upravo kod porodica s romanskim oblikom prezimena pretežu narodna hrvatska imena.

Upravo iznenađuje da nijedan od madžarskih povjesničara koji su se do sada zanimali za Godovnjak Sv. Marije nije primijetio jedan veoma značajan podatak. Na dan 23. travnja na prvom je mjestu izvornim rukopisom zapisan dan smrti ugarsko-hrvatskog kralja Bele III: OBITUS DOMINO REGI BELLA[111]. Taj je god u prvom redu važan za utvrđivanje vremenske granice postanka predloška iz kojega je Godovnjak prepisan. Osim toga, iz činjenice da nijedan mletački dužd ili bizantski car nije ubilježen u Godovnjaku može se zaključiti da unošenje toga goda ima još jedan poseban smisao. Spomen smrti ugarsko-hrvatskog kralja u tom kontekstu najvjerojatnije otkriva političke simpatije samostanske uprave, a posredno također nacionalne i političke težnje zadarskog stanovništva tokom 12. i 13. stoljeća.

Nalazimo u Godovnjaku još nekoliko značajnih imena, prije svega ime zadarskog kneza Ilije koji se spominje dva puta, prvo povodom smrti sina Grgura, drugo uz godišnjicu smrti žene Stane. Spominju se i neki plemići porijeklom iz drugih krajeva, kao Raba, Splita, Pule, pa čak i jedan iz Slavonije. Naročito je zanimljiv spomen »časne i mudre gospo-

[110] Usp. *C. F. Bianchi*, Fasti di Zara religioso-politico-civili (1184–1888), Zara (Zadar) 1888, str. 35.

[111] Jasno je iz samog datuma 23. IV da se tu radi o Beli III, a ne Beli IV. Prema nekoliko različitih vrela Bela III umro je 23. IV 1190, a Bela IV 3. V 1270. – Usp. *E. Szentpétery* (red.) Scriptores rerum Hungaricarum, I, Budapest 1397 (sv. II, 1398); također, Sl. 1 – a) »Ob. domino regi Bella«.

đe Elizabete, kneginje senjske, 1370.« To je vrijeme potpune autonomije Zadra u sklopu hrvatske države, kada su veze Zadra s ostalim hrvatskim krajevima neometane[112]. Teže je odgovoriti na pitanje kakve je posebne zasluge imala frankopanska kneginja za Samostan sv. Marije da je zabilježena u Godovnjak.

Premda ime istaknutog zadarskog nadbiskupa Nikole Matafara[113] ne nalazimo među godovima zadarskog klera, vjerojatno zbog toga što je umro u Italiji kao prognanik mletačkih osvajača, tu nalazimo ime njegova oca (3. III) kao »Dan smrti Venerija, oca gospodina Nikole de Matafarisa, zadarskog nadbiskupa«. Nije zapisana godina Venerijeve smrti, pa ne možemo ustanoviti da li je to bilo dok je još nadbiskup Nikola bio u Zadru ili za vrijeme njegova progonstva.

Nema sumnje da je velik broj upisanih osoba za života pripadao zanatlijskim udruženjima, kojih je u Zadru bilo mnogo u srednjem vijeku. Međutim, veoma malen broj osoba u Godovnjaku označen je kao zanatlija. Spominje se samo po jedan krojač i tesar, dva zubara i tri vojnika. Jedan od vojnika spomenut je uzgred povodom smrti žene: Obitus Ursa uxor Iacobi militis de Jadra (8. IX).

Popis koji slijedi sadrži imena građana i plemića onim redom kako su unesena u Godovnjak. Taj popis nije potpun: ispuštena su sva imena kod kojih nema nikakvih podataka o obiteljskoj pripadnosti, tj. otprilike polovica. Sva su imena navedena u izvornoj grafiji. Zbog oštećenosti pojedinih zapisa nekoja čitanja nisu sigurna (što je označeno upitnikom u zagradama), a neki dijelovi nisu uopće čitljivi, tako da nedostaje dio imena ili drugih podataka (što je označeno nizom tačkica u zagradama). Kao i obično, crveno pisana imena donesena su kosim tiskom, i to izvorni zapisi velikim, a dodani malim slovima.

Ožujak:

3. Ob. Gregorius filius Petri de Martinuso, 4. Ob. ser Marini de Sagatino, 5. Ob. Domuli de Cigal, 7. Ob. Marica filia Cose de Begna, 8. STANA FILIA GREGORII FICASOLI, ET MARINUS DE CALANA, 11. Ob. Gregorius filius comitis Elie, – Ob. Marie Carlatariç, 12. OB. DUIMO DE FORMINO, – Ob. Cosa de Saladino, Ob. Marice condam Nicolai de Begna. 13. (1330.) Ob. Niculote uxor Johannis Ygualis, M. CCC. XXX, 14. (1403.) Obitus domine Proe condam filia Iacobi de Bendito, M.CCCC.iij, 15. OB. UOLÇANNE MAGISTER, – Ob. Paulus filius Dobre De Dricha, 16. Ob. Goyslaua uxor condam Alberti de Spaleto, – *Anno domini M.CCC.XX.iij. Ob. domini Miche Rosa de Scolatora,* – Ob. sororis domine Elisabethe de Matafari, 17. Ob. Lipe condam Madij de Arbe, 18. Ob. Dobre de Tibaldo de Farino, 19. *OB. COSTRE FILIA DOMALDE*, – OB. FRANE FILIUS NICOLE, – *OB. STANA FILIA CIPRIANI*, 20. OB. MERGOLA MATHEUS ET MARINCO NEPUS EIUS, 21. (1370) Obitus ue-ue(r)abilis et sapientis domine Heliçabet comitisse de Segnie sub M.CCC.Lxx. 22. Obitus Uulçine filius Petri de Matafaro, 23. OB. MARIE UXOR PETRE DE NICOL/A/,

[112] Usp. *G. Novak*, Presjek kroz povijest grada Zadra, Radovi Instituta JAZiU u Zadru, 11–12, Zadar 1965, str. 36 – 37.

[113] Izabran je i posvećen za nadbiskupa zapravo već g. 1322, ali zbog nepravilnosti izbora nije vršio službu, nego je tek 10. IX 1333. ponovo izabran i poslije toga preuzeo službu. Umro je u Zadru 1367. i pokopan u krstionici katedrale, gdje se nekad čuvala umjetnički izrađena nadgrobna ploča (danas u Arheološkom muzeju). – Usp. Bianchi, Zara cristiana I, str. 47 – 48; Isti, Fasti di Zara . . ., str. 40 – 45.

– Ob. Comule filius Uitulus de Nase, – Ob. Uenerij patris domini Nicolay de Matafaris archiepiscopi Jadrensis, 24. OB. DRAGA ET ÇIBRIANUS FILIUS NASTASII, ET RADINE FILIUS TOMANE, ET MATHEUS FILIUS PRISTE, – Ob. Chate filie Cipriani, 25. OB. ANASTASIA UXOR DRUSEMIRI,–OB. MISE FILIUS USIÇE ET FRANCISCA UXOR RAINERI, – et Uite de Cerne, 26. Obitus domine Philipa relicta Bartoli, 27. Ob. Jeronimi condam Augusti de Cigal, 28. *OB. MARINA UXOR DESE FAFONA*, Ob. Desa uxor Gregorio de Matteo, 29. OB. AGAPI UXOR NICOLA CRIUOIRNIK, – OB. BONNA UXOR CERNE DE CANDE, 30. + Ob. Grisogoni filius Benedicti Matafari.

Travanj:

1. OB. GRUBA UXOR MICHA DE LOUARECHINO, 2. OB. STANA UXOR PAGANOTI, 4. OB. SLAUA FILIA IOHANES CIUALELI, 5. Ob. Nicolai filius Petri de Matafaro, 6. OB. MARTINUS RUSANI, – Ob. Marie mulier de Uito Çadulinij, 7. OB. DRAGOSLAUA FILIA DE UITE ÇADULINO, – Ob. Marini de Cannario, 9. NICOLA FILIUS PETRI, 10. OB. NESA CADULINI, 13. OB. UESELCO SILMANNE, – Ob. domine Margarite de Scarabellis, 15. DARIA UXOR CERNE, – Ob. domine Nicolote uxoris ser Marini de Sagatin, 16. OB. IOSEPH FILIUS MARINI GUGI, – Ob. Eufemie uxor Thomasi de Petriço, 17. OB. MACHAÇA UXOR MALDENATIJ, 18. ANDREAS DE COTOPANA, 20. Ob. Rannerus filius Uaricase, 21. Ob. Slaua uxor Marini de Cauçina, 22. OB. STANA FILIA MARIE DE SANCTO UITO, 23. OB. DOMINO R E G I B E L L A, ET NICOLA ROSO, OB. DOMINO ARTICO DE POLA, – (1330.) Ob. domini Cusine de Çigalis, anno domini M.CCC.XXX, 25. OB. BUNNA FILIA GEORGIJ, 28. Ob. Mira uxor Nicolay, – Ob. Tische mater Colice, 29. Ob. Chache de Fortis.

Svibanj:

1. *OB. GRUBA UXOR DESSA DE PICIGA*, – Ob. domine Dobra filia condam Çoilli de Ciuallellis, 3. OB. PRIBA UXOR ÇOILLI, OB. UEDRICA FILIA UULCISLAUI, – Ob. domini Çoilli de Grisogani, 5. Radoslaui condam Boxani, 6. Ob. domini Crasi(meri?) de Matafaris, – Obitum domini Nicolai de Crisauis, 8. OB. *STEPPE FILIUS CERNECHA SUDIA*, 10. OB. SLAUA FIL/IA/ CIGALIS, ET DABRE BIUITAÇE, ET CECILIE, IACOBI CUPO, – Obitus Petri de Çadulinis, Ob. Flore(?) de Rosa, 11. OB. *BUNNA UXOR LOURO*, – Ob. Stane uxor Marini de Pola, 14. Ob. Dobre de Sloradis, 15. (ponovo) Ob. domine Stane uxor Marini de Pola, 16. (još jednom) Ob. Stane uxor Mari(ni) de Pola. – (1318.) Ob domine sororis domini archiepiscopi Jadrensis anno M.CCC.X viii-o, 17. OB. DABRA FILIA PRESTI(?) MATAFAR, – Ob. Diua uxor de Uelenia, 18. OB. PAPO FILIO PETRONE, – Ob. Stana uxor Dile, 19. OB. DUMNANA ET STANA FILIA ANDREAS, 20. OB. DESAÇE UXOR BIUTAÇE, 21. Ob. Preste filius domini Delorme de Matafar, 22. Obitus Charuli filius Uituli de Nasi, 23. Ob. Ursa filia Matei, – Ob. Frane de Scolanis (?), 24. BUNNA FILIA DESSE PIÇIGA, – Ob. Manda uxor Grubo(?) de Scolatoris, 26. MADIUS FILIUS CIBRIANI, – Obit. Jacobi filius Uiti de Sloradis, 27. – OB. GRUBA UXOR PETRE, 29. Ob. Alberti filius P(etri), 30. Ob. Rade uxor Stephani Nisotis, – Obitus Martinusi de Butouane, – Ob. Maria de Çorçis.

Lipanj:

1. (1370.) Obitus (Nicolina?) uxor condam Grisogoni de Zadullinijs (obiit?) anno domini Millesimo CCC-mo L xx, die I-o mensis junii, Qui etiam fuit obitus (Orsinio de Nassis ?), 2. Obitum (Prestij ?) de Ciualellis, – Ob. olim iudice pro Romagn(is ?), 4. OB. GRISOGONUS FILIUS ANDREE DE BARÇE (?), – Ob. (Platonis ?) filius Grisogoni de (Minçiço ?), 7. Ob. Jacobi Benedittij de Matafar, 8. MATHEUS FILIUS MARINI CARB/ANOS/(?), 9. Ob. domine Marie uxoris Jacobi de (..... ?), 10. Ob. Desse fil(ius ?) Platonis, 11. Ob. Rada de Uaçche, – Ob. Slaue Thadey (Cadulini ?), 13. *OB. IURISLAUA FILIA OBRADE*, ET YÇABELLA UXOR JACOBI CUPI, ET (..... ?) FILIA JACOBI CUPI, 14. OB. (RADOSLAUA?) FILIA MICHE CIGALI, ET UERA, – Obitus Magdalene de Grisogonis, 15. Ob. Matei Contarinij, Ob. domini Uolcigne de Matafaris, Ob. domini Frane de Grimanis. 16. Ob. Leonardus filius Michael, Ob. domine Magdalene uxoris domini Danielis de Uaricasis, 18. *CIBRIANUS FILIUS MICHA CIGALI*, – Obitus domina Niculota uxor Petri de Grisogonis, 19. Petrca uxor Rainerij, Obitus Marine uxor Andrea de Sope, Ob. Bune relicte Mathei Gregoris (?), 20. *OB. BITE IUDA*. – Ob. Uiti filius Iacobi de Slurado, Ob. Dabre uxor Prode, (1407.) Ob. Frane filius Madij de Uaricassis, M.CCCC. Vii, 21. Ob. olim ser Damiani dentario, 23. Ob. Petrus filius Federici de Grisogono, 24. Ob. Andreas filius olim Grisogoni de Mangaço, 25. DARIA UXOR CERNE, ... FILIJ DUIMI FORMINI, – Obit. domine Charamine de Georgijs, Ob. messer Simonis sartor Marcouich, 26. Iohannes Butadeo, Ob. Niculo Bratcouich, 29. *OB. MARINUS FILIUS DOBRO DE IAIA, PETRUS STRINÇI, ET DIMMINE FILIUS E*/IUS/, 30. *OB. CRESE* FILIUS JACOBI LEMESI.

Srpanj:

3. OB. BUNNA FILIA DAMIANI SIGASOV, – et Georgius filius Petri Dedrici, – Ob. Stana uxor Paulo Lombardo, 4. TICHA UXOR DE UARICASA, 5. OB. STANA FILIA BENNE, 6. *OB.DAMIANO FILIUS DOBRE DE BENNE, ET ADUOCATUS DE CURIA NOSTRA*, 7. OB. *AGAPI FILIA DE UICTOR*, 8. ...*ET DESSA UXOR GEORGIJ FILIO SYM*/EONIS/, 10. DABRA UXOR ANDREA, MATHEI FILIJ DIMINCE COCORINI, 11. ALTASIE UXOR PETRI, 12. Stana de Ulasco, 13. OB. SLAUA (FILIA PETRI ?) DE ÇANNE, ET DAMIANUS UARICASSA, ... *ET SELCHA UXOR DOMINO ARTICO DE P*/OLA ?/, – Ob. Prodana de Nosdrogna, 14. Obitum domini Simeonis (Mircouich ?), 16. OB. MARINA UXOR GREGORIO DE FAFONA, – Obitus Chaterine uxoris ser Th(e)odory, 17. OB PETRUS MALARASONE, – Ob. Uinaldus filius Nasse, Ob. domina Lipa filia quondam Martinus, Ob. Stefanus filius Nosdrogna, 18. *OB DABRA UXOR MICHA CIGALI*, – Ob. Marie matris presbiteri Luce, Ob. Mathei de Cotopana, 19. Ob. Stefanus Nosdrogna, Obit. domino Jacobo de Uaricasis (militi Çadre ?), 25. BIUALDUS FILIUS STEPE, – Ob. Katarina Durigi filia, Ob. Grisogonus filius domini Uelemeris, 26. Ob. Marinus(?) filius quondam Marini de Osesis. Obit. domina Marie Zorzeuich, 29. OB PETRUS FILIUS DAMIANI, ... Uite filius quondam P(roda-?)ni, 30, Ob. domino Strico de Matafa(r)o, Ob. Caterine de Cigalis, 31. *OB. CERNA DE MERGA, ET NIC*/OLA?/, – Ob. Çana (?)uxor Gregorij.

Kolovoz:

1. OB. UALENTINUS FILIUS PAULI,... Blasius filius Slauco, 2. OB. PRODE FILIO CECONI, ET DANA FILIA BARTHOLOMEI, – et Jacobus de Sculatura, – Ob. Bunne uxori Grisogani De Minça, Obitus Mathie filij Miche Rose, Ob. domini Danielis de Uaricasis, 5. Costre filius Damianis (?) Uucrinis, 7. (1402.) Obitus ser Mauri condam Petri de Crisanis, M. CCCC. secundo, Ob. filie Frane Madij de Arbo, 8. OB. DABRAÇA UXOR PETRI STRINÇI, – Ob. Prodana filia Gregorij de Figasolo, Ob. Grisogoni de Butouanis patris archiepiscopi Jadrensis, Obijt Damianus de Manser Azarini de Crisauis, 10. OB. BUNNA UXOR LAMPLEDIJ, – Ob. Cosmas filius Cibriani, Ob. Nicola filius Benedicti Matafary, 11. ... Johannis filius Prodane Ursoline, Ob. Grisogonus filius Dobre de Dricha, 12. OB. SCEMOSA UXOR LEONARDI DE ORMIS, – Ob. Maier filius Rainerij Uaricasa, Ob. Martinus Chaye de Carbanoso .... (?), 13. ... STANISLAUI (?) FILIJ UUCASINI, *OB. STANA UXOR COMITIS ELIE*, 14. Prodano (?) filio Uictor, – Ob. domine Dobriçe de Pechiaro, 15. Obitus ser Michael olim ser Federici Ça(dulini?), 17. OB. PRODANA FILIA MARCI PIgaço, 9. OB. MICHA FILIUS UOCINNE, – Ob. Nicole filij Barti de Cossa, obitus CIGRUA, ... et Petriçus filius condam Goyslaue, 18. Ob. Stephanus filius Andree de Soppe, Ob. Miche Pelumbardi, 19. Ob. Streia filia Uulçine, Ob. Delorme uxoris Grisogani de Butouanis, 20. Ob. Eufemie uxor Petri, 21. OB. MARIA DE FERA, – (1308.) Anno domini M.CCC. octauo (Priste ? – monogram!) denatrio, 22. Ob. Cana uxor ser Petri de Sloradis (?), 23. Çiuca uxor Uiti, – Ob. Draga uxor Lisica, 24. OB. DABRA UXOR DAMIANI, – Ob. patris (?) Per Lombardy, Ob. domini

Slauogosti condam Slauogosti, 25. *OB. DESA FILIUS BIUITACE*, ET PRIA UXOR CARBANOS, 26. OB. PEREGRINA E TICHA, – (1293.) Ob. Lipa uxor Laurentij de Iaia, curente anno domini M. CC. nonagesimo tercio, mense Augusti die XX-o Ui, 27. AGAPI UXOR GUSE, 28. Ob. MADIUS ET MARIA UXOR THOMASI DE BIUITAÇE, – Ob. domini Chlapçe filij Tollie de Sclauonia, 29. Obitum domini Jacobi Gliubauaç, 31. Micha Çadulino.

Rujan:

Ob. Brane filie Petri, Ob. Desa de Fafona, 4. OB. FUMIA ET PRIBA FILIA GREDE, 6. OB. MICHA CIGALI, – OBITUM domini Petri de Rosa, 7. OB. NICOLA FILIUS ANDREA DE DRIÇE, 8. SERGIA UXOR GREGORIUS, – Ob. Dobroslaua mater A. presbiteri, Ob. Frane filius Benedicti Ma(tafar), Ob. Ursa uxor Jacobi militis de Jadra, Obitus domine Agnetis uxoris Galli de Land, 10. Ob. domini Marci de Scolatura, ob. Buna uxor Philipi de . . . (?), Ob. Iohanes filius Petri de Matafaro, 11. *OB. DOBROSLAUA FILIA UOLCINNA BITE IUDA*, 12. Ob. domine Alisinte uxoris (Federici ?), 13. OB. DABRAÇA FILIA /NASSI ?/, 15. . . . *ET ÇANINI FILIO IACOBI CUPI*, – Ob. Micha de Sloradis, 16. *OB. UOCINNA FILIO MATAFAR*, – Ob. Micha filius Paulo, Ob. Slaua uxor Matheo, Ob. Çoge uxor Marci, Ob. Grisog(onis) de Sloradis, 17. OB ALBERTO FILIO THEODOSI, ET STEPHANUS FILIUS DUIMI FORMINO, – Ob. Prie uxor Benedicti, Ob. Francisca filia Georgij, 18. OB. COMITI NICOLE DE SPALETO, 19. Ob. Radoslaue filius Uulçane, 20. OB. DESINA DE SUSELA, *Ob. domini Gregorij de Sloradis*, 21. Ob. Iohanis filius Nicole Bruculi, Ob. Pasine uxor Mauri militi, 22. Ob. Çane Cupe (?), et Grisoni de Cedulinis et sororis, 23. Ob. Drage filie Cypriani, – Ob. Marie filie olim Greg(orii), 26. Ob. Margarite de Strinci, 27. OB. AGAPI DE PETRICI ET MICHA ET DAMIANUS FILIUS SYMONI, 28. Ob. Stefanus filius Zorzi, 29. OB. PETRIÇO DE FORTO.

Listopad:

1. UALENTINO FILIO DOMALDO. . . . IOHANNES FILIUS GORGIUS(!) CARBONI, – Ob. domine Nicolote de Çadulinis, Obitus domine Cholice de Ciuallely, 3. Ob. Bogdani calafati, 4. *OB. LOMPRE NEPUS IOHANNIS CIUALELI, ET THOMAS FILIUS DOBRE BIUITAÇE*, – Agnes filia Iohannes Contarino, Ob. Marthe filia Figasoli, Graina uxor Radoslauo, Ob. Nicolote uxoris Bene, 5. OB. BRANA DE GRIDE, – Ob. Iohannes filius Marino de Caucino, Lipa Frane de Sloradis, 6. LAURENTIUS FILIUS MALDENATIJ, – Ob. Chaçe filia Madij Arbensis, 8. Mathei Marchisani mariti Iuriçe, 9. (1292.) Anno domini M.CC.L.xxxx.ij Ob. Dabra uxor Stefani de Sudia (-malim slovima, jer je vjerojatno naknadno upisano!), 10. Ob. Catarine uxoris domini Pauli Miche de (Rosa ?), 11. *Ob. Jacobi filius domini Miche Rosa*, 12. Ob. domini Slauogosti milits, mariti domine Cecilie, 13. OB. MESSER AREPACCHA, ET JACOBUS DE SLURADIS, – Ob. Scemose uxor Iohannis Biui(taçe), 16. OB. FILIABUS DOBRE ET STANA ET DUMNANA, . . . DISA FILIUS MICHACH, – Ob. Stane uxuor (!) olim Jacobi de Petriço, 18. *ANDREAS FILUIS CRESCE DE COTOPANA, ET IOHANNES*, – Ob. Rada uxor Tomas, Ob. Dese Butadey, Ob. Georgius filius Cosse, 20. *OB.SALIINGUERA FILIUS DRUSEMIRE, E UOLCINA FILIUS BITE IUDE*, – Ob. Grisogonus de Cotopagna, 21. *OB. MATHEUS TUSANINI*, 22. Ob. Sennia filia Petrici, 23. OB. BLASIJ ET FILIPI FILIUS IOHANNES CONTARINO, 25. Ob. Dessa uxor Bartholomei, 27. Ob. domini Iohannis Cornarij, Obitus Çoil(lo) de Butouanis, 28. Ob. Margarete filia Marci de Scolatura, 31. STANA DE SEPULTA,

Studeni:

1. OB. NASE FILIUS BIUALD, ET GEORGIUS LISIÇA, – (1302.) Obitus Marina uxor Mathei de Georgio, anno domini M. CCC.ij., 2. OB. MATHEUS FILIUS IOHANNES CUTARINI, ET PRIA FILIA UOCINA, *ET PERO FILIO JACOBI CUPO*, – Ob. Slaue uxor Pauli, 3. OB. /AN/DRE CO/NDAM/ JACOBO CUPO, 5. OB. STEPHANUS FERA, 6. OB BONNA UXOR BOGDANI DE SELLA, – Ob. Drage amicte Luce archidiaconi, 7. OB. DESINA DE COTOPANE, 11. OB. PRODANUS ET MIRE (?) FILIJ MARTINI, – Ob. Dimine filius Blasij, Obitus domini Cresce Jaclese (?), 12.

OB. STANA UXOR DOBRE DE IAIA, ET DRIÇENNE FILIUS LEONARDI, ET PAULUS FILIUS DESSA, 18. Ob. domine Margarite Mathei Rossa, 19. Ob. Grisogonus filius Stefani, 21. OB. FORTUS FILIUS PETRICI DE FORTE, 22. OB. UICTOR FILIUS ANDREE, 24. Ob. domine Heliçabeth de Uarichasis, 25. Ob. Bende (?) filia Micha, 27. OB. MICHA, ET BUNNA UXOR PAULI, – (1317.) Anno domini M. CCC. decimo septimo, ob. Prodane (condam ?) uxoris Damiani de Çigalis, – (1317 ?) *Ob. Mathei filius domini Miche Rosa anno predicto*, 29. OB. DRAGA, ET STANA FILIA BUNNA DE FERA, – Ob. Desaçe uxor Iohannis Butadeo.

Prosinac:

5. Ob. Grisonus de Scolatura, 9. OB. MARIA UXOR DENNIS, – Ob. Nicole filio Miche Çigali, 11. OB. IOHANNES, ET GREGORIUS FAFONA, 13. Ob. domine Margarite uxoris Marini, 14. OB. MARINUS FIUS (!) DESSE FUMATO, 17. OB. MARIA UXOR STEPHANI, – Ob. Andree de Soppe, Dobra uxor Damiani Raselis (?) obiit isto die, 18. UERA FILIA CIBRIANI, – Ob. Damianus filius Gregorij, 19. OB. MADIUS NEPUS SINEDEO, – Ob. nobilis Cholica uxor Tarbigne, 20. OB. NICOLAUS ET AGAPI FILIA CRANALE (?), 21. OB. MICHAEL DE SPALETO, – Ob. Iohannes de Nosdrona, 22. OB. PAULUS NEPUS PETRI, 23. OB. DABRA ET DALMATINA, – Ob. Charga uxor Grisogoni, 25. OB. CERNE FILIUS FERE, ET LUCAR FILIUS MARINI, ET UITE FILIUS P/ETRI/, 26. . . . *ET LAURENTIUS FILIUS UOLCINE*, 27. Ob. Bune uxor Micha, Çadulini, 28. OB. NICOLA FILIUS DESSINE DE BERSE (UERSE ?), ET MARICHINA, 31. (1285.) *MATHEUS FILIUS GEORGIJ, ANNO DOMINI M. CC. L XXX V.* – Obitus Preste (?) de Matafaro, Obitus domini Jacobi filij Andree Patrico, Ob. (Au)gustinus filius Grisogoni Cigalis.

Dva se sigurna zaključka nameću na temelju godova zadarskih građana i plemića: *prvo*, ne može biti ozbiljne sumnje o tome da su sve te osobe na ovaj ili onaj način povezane sa zadarskim Samostanom sv. Marije, bilo kao stalni stanovnici grada, bilo kao doseljenici, što je označeno dodavanjem imena mjesta otkuda su došli. Izuzetak su samo veoma malobrojna imena uglednih velikaša iz drugih mjesta, među njima na prvom mjestu ime kralja Bele III. Zbog toga je posve sigurno da je Kalendar-godovnjak ne samo napisan u Zadru za potrebe i po narudžbi Samostana sv. Marije nego da je stalno bio upotrebljavan u tom samostanu, te da je ondje ostao još neko vrijeme iza kako je prestao služiti svojoj liturgijskoj namjeni. *Drugo*, očito je da te godove, kao i one prije navedene, treba dijeliti u dvije velike skupine, tj. jedni od njih su napisani zajedno s Kalendarom, prije nego se knjiga uopće počela upotrebljavati, a drugi su upisivani naknadno i postepeno, kada je netko umro. To znači, da je jedan dio navedenih godova prepisan iz ranijeg vrela, nesumnjivo sličnog godovnjaka Sv. Marije, koji je ili bio istrošen od upotrebe ili je postao pretijesan za nove godove, pa je trebalo izraditi novi. To također znači da se svi ti izvorno zapisani godovi odnose na osobe koje su umrle prije nego je Kalendar bio napisan. Ako tu pribrojimo imena koja sam ispustio iz gornjeg popisa, jer nemaju označene obiteljske pripadnosti, onda taj stariji sloj čini više od polovice imena. – To treba imati na umu kada pokušamo pobliže odrediti vrijeme postanka Kalendara i Godovnjaka i kakav je izgledao kad je izišao iz skriptorija u kojem je napisan. U protivnom slučaju naizgled očiti upisani datumi mogli bi nas samo zavesti na stramputicu.

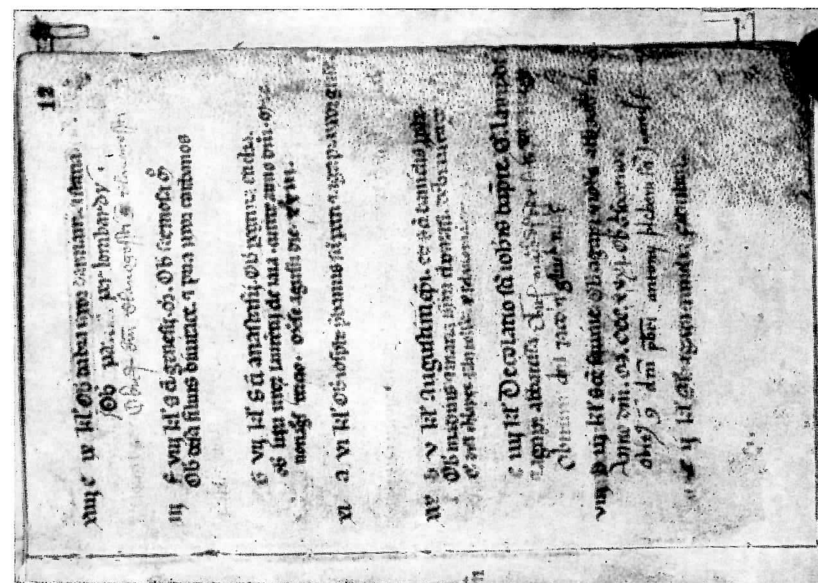
Nije moguće Kalendar Sv. Marije datirati onako sigurno i precizno kao Krševanski kalendar iz Ashmoleanske zbirke. Po svoj prilici to bi bilo moguće da je rukopis potuno sačuvan. Tada bi, vjerojatno, na početku Kalendara bila tablica nedjeljnih slova izrađena za veći broj godina, a prva godina u tom nizu bilo bi u svakom slučaju blizu datuma postanka, kao što je to slučaj s Krševanskim kalendarom. Međutim, ima u rukopisu priličam broj podataka pomoću kojih je moguće odrediti barem približno vrijeme postanka. Ima i takvih podataka koji govore o izgledu predloška iz kojega je prepisan osim Kalendara i jedan dio godova, što više, moguće je na temelju tih podataka donekle odrediti i vrijeme postanka samog predloška. Među te podatke spadaju oblik pisma, godine zabilježene uz nadnevke smrti, blagdani u Kalendaru i imena osoba za koje su iz drugih vrela poznati povijesni podaci.

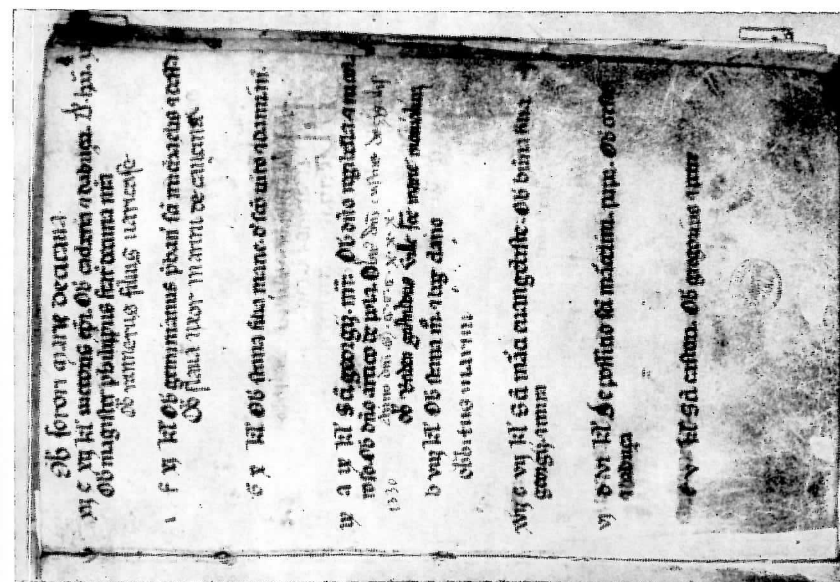
Opći izgled pisma pokazuje da je rukopis nastao negdje u drugoj polovini 13. stoljeća. Oblik slova znatno se podudara s izvornim dijelom Krševanskog kalendara, a u onom dijelu koji je zajamčeno dodan g. 1292.[114] oba rukopisa pokazuju gotovo potpunu istovjetnost. Ta su slova znatno oštrija od izvornih u Kalendaru-godovnjaku, i jači je kontrast između tankog i debelog poteza. Ni jedan ni drugi rukopis izvorno ne bilježe nigdje dvoglas »ae« (odn. »ę«), nego mjesto toga jednostavno »e«. Kapitalna gotička slova također su veoma slična, samo što u Godovnjaku imaju nešto više starinski izgled, posebno »D« i »G«.Kapitalno »O« razlikuje se u tome što u Godovnjaku ima završni potez u gornjem dijelu (O), a u Krševanskom kalendaru ima ga redovito u donjem dijelu (O)[115]. Ta se razlika, međutim, lako svodi na pisarevu maniru. Razlika je još u obliku slova »N«, u tome što Krševanski kalendar ima uvijek minuskulni umjesto kapitalni oblik, zatim u slovima »i, j«, koja u Godovnjaku imaju gotovo uvijek dijakritične znakove u obliku kosih tankih poteza, a u Krševanskom kalendaru veoma rijetko. Posve su jednake kalendarske skraćenice: Kl', ño, id', a također se na isti način bilježe i svetačke oznake: Sc̄i, Sc̄e, Sc̄o̅ʜ, Sc̄a̅ʜ, zatim – pp, m'r, ɔféss, epi apl'i, v', odn. vīrg.

Najznatnija je razlika u pisanju brojeva. Kalendar-godovnjak u izvornom dijelu ima svagdje ispisane isključivo rimske brojke. Krševanski kalendar niti u izvornom dijelu niti u dodacima nema nigdje rimskih nego svuda samo arapske brojke, dapače i u nadnevcima, koji su inače izraženi na rimski način, npr. *8. Kalendas* (Januarii – Sl. 4 b). Neki od oblika spadaju u najstariji tip arapskih znamenki, kao 4 (8), 5 (4) i 7 (1). Upotreba arapskih brojeva očito je u skladu s namjenom Krše-

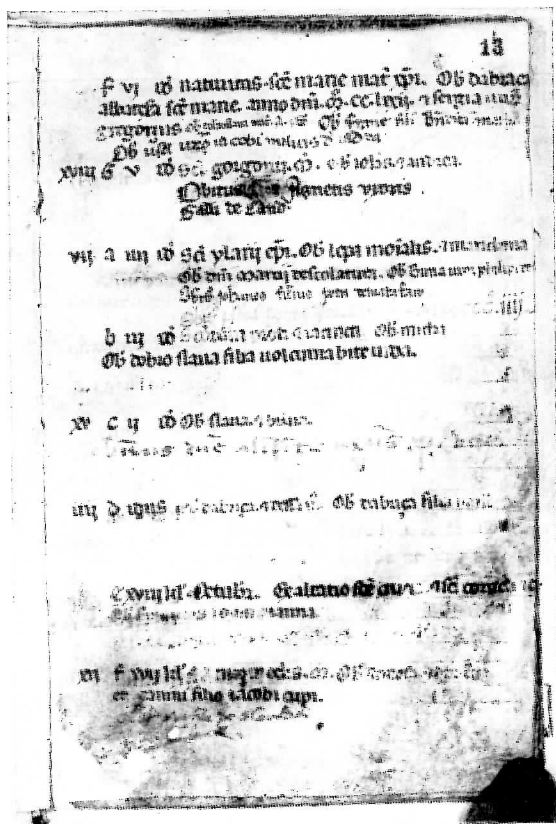
[114] Usp. Sl. 1 – b) fol. 12 (»Lipa uxor Laurentij de Iaia«) sa Sl. 3 – a) fol. 151 r (». . . Per istud kalendarij innouationem . . .«).

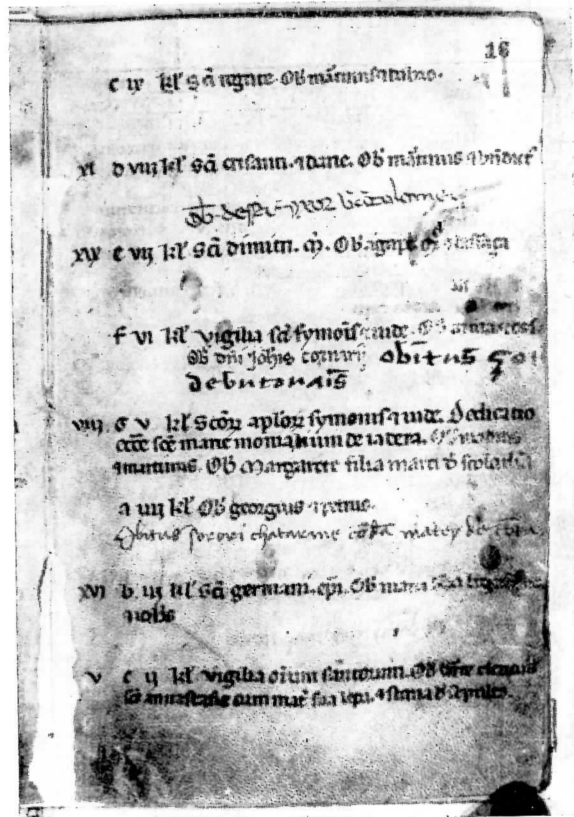
[115] Usp. npr. »Ob. Agape, mon.« fol. 16 r (Sl. 2 – b) i »Octuber h(abe)t« fol. 157 r (Sl. 4 – a).

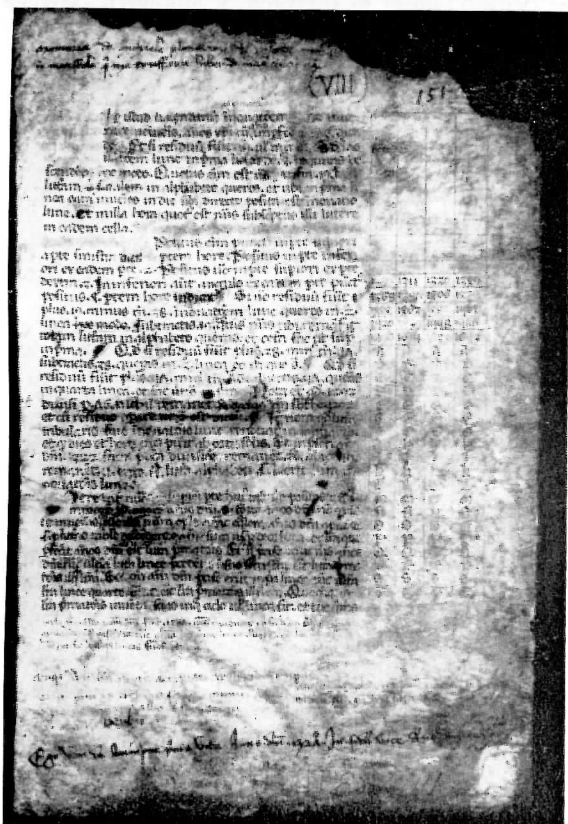

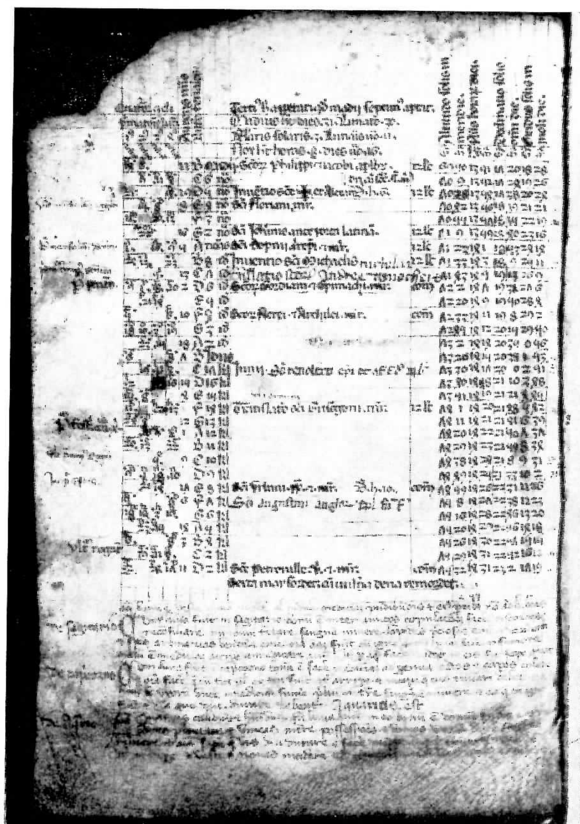
Sl. 1 – Kalendar i Godovnjak Samostana sv. Marije u Zadru, 1290–1293, Budimpešta, Drž. biblioteka Széchény, *Cod. Lat. 48:* a) fol. 4 r: (23. IV) »Ob domino R e g i B e l l a« — b) fol. 12 r: dodatak (Ob. Lipa . . .M.CC.nonagesimo tertio)

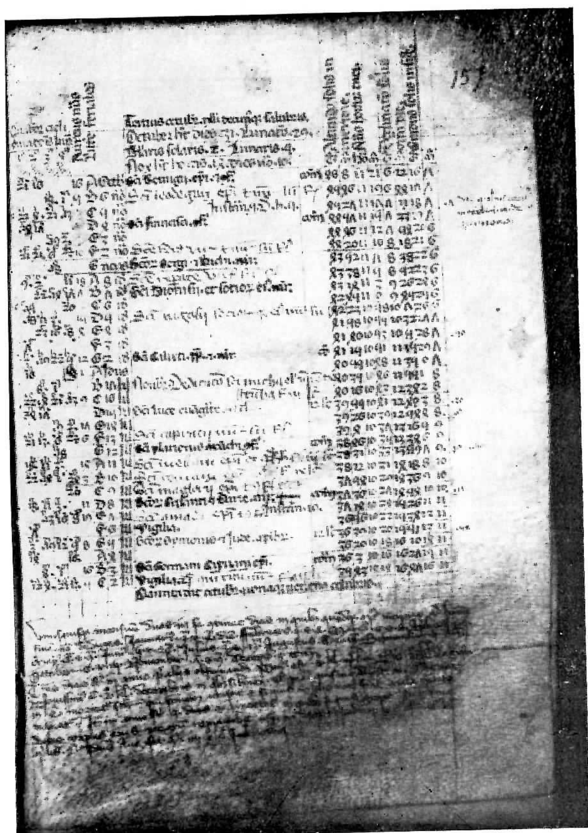

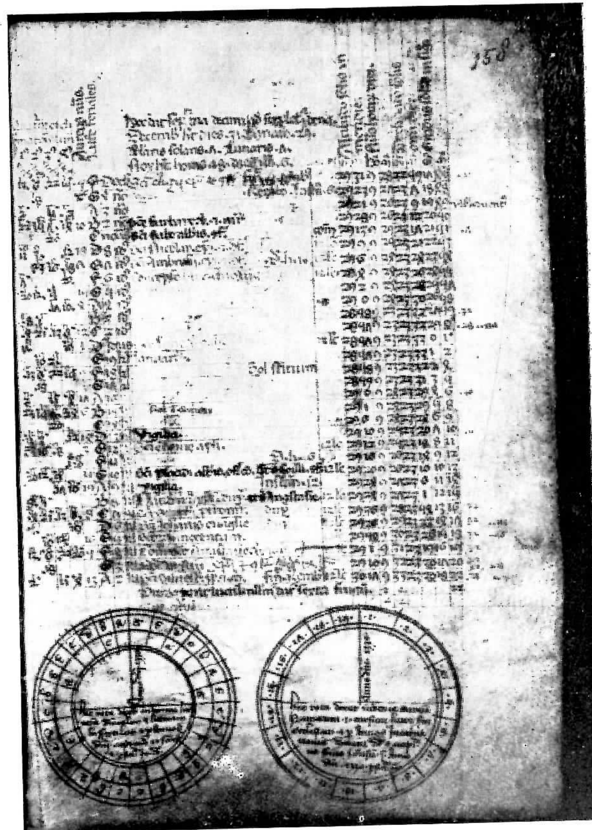
Sl. 2 – Kalendar i Godovnjak Samostana sv. Marije u Zadru, 1290–1292, Drž. biblioteka Széchény, *Cod. Lat. 48:* a) fol. 13 r. *»Dabraca abbatessa . . . A.D.M.CC.lxx.ij.«* — b) fol. 16 r: *»Dedicatio ecclesie S. Mariae monialium de Iadera«*

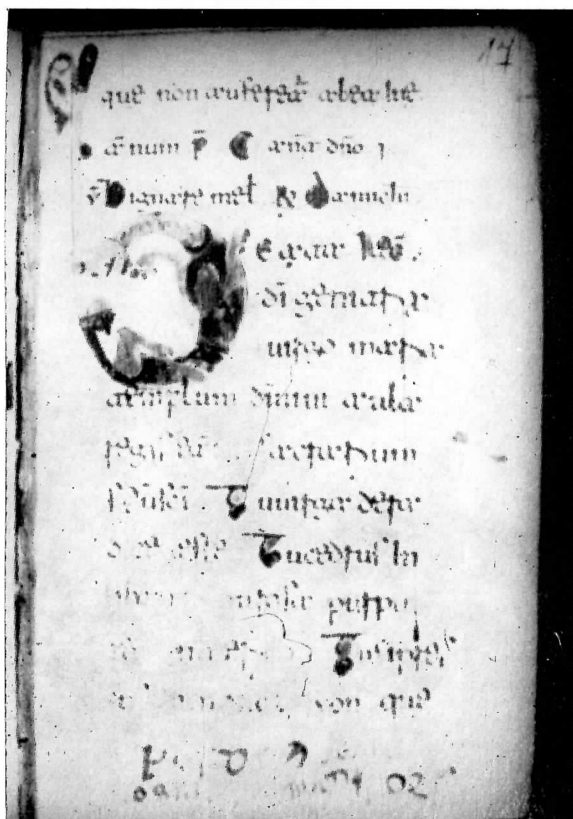

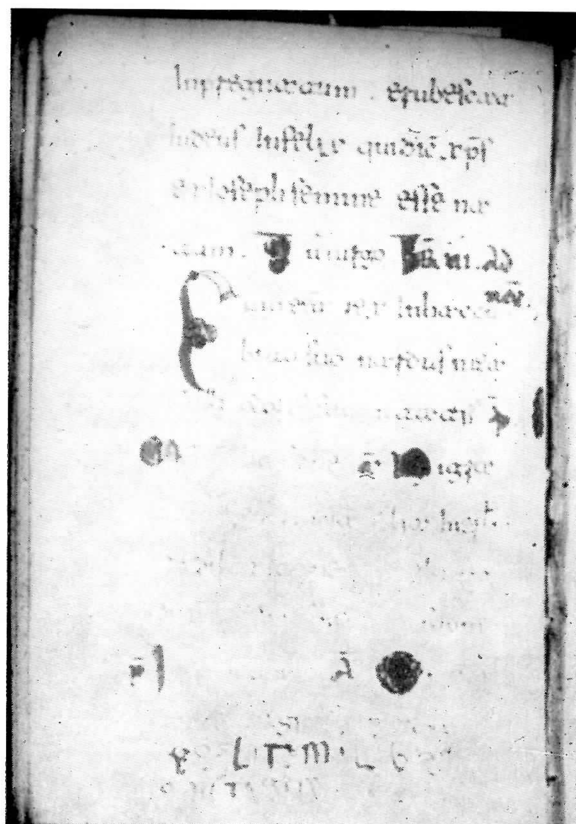
Sl. 3 – Astronomski kalendar Samostana sv. Krševana u Zadru, 13 st. (Oxford, MS Ashmole, 360): a) fol. 151 r – dodatak (»Ego Veni de Auinione . . . A. D. 1327-o«) — b) fol. 154 v *»Translatio sci Grisogoni, mr.«*

Sl. 4 – Astronomski kalendar Samostana sv. Krševana u Zadru, 13 st. (Oxford, MS Ashmole, 360): a) fol. 157 r, dodatak: (Dedicatio S. Michaelis in monteTUMBA) — b) fol. 158 r: »S. Çoilli conf.« »S. ANASTASIE v. et m.«

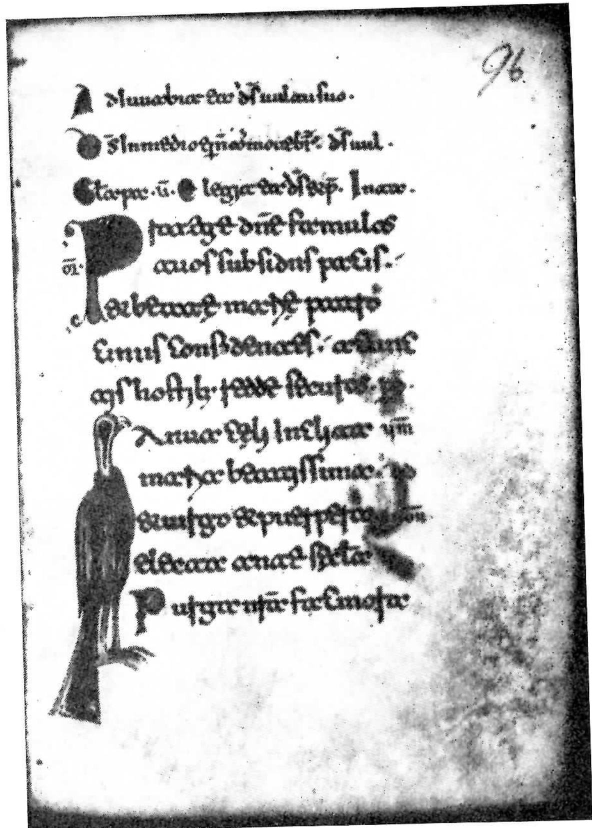

Sl. 5 – Budimpešta, Cod. lat. 8-o, 5. B i l j e š k a n a h r v a t s k o m j e z i k u:
a) fol. 16 v: »Poslite mi libar / – oli Stazi ro bres c-//
b) fol. 17 r: – po sore Sene – og me çini(?) Maria Sors(i?)

Sl. 6 – O f f i c i u m S. T r i n i t a t i s : Lectio »Si uero . . .«:
a) Budimpešta (Cod. lat. 8-o, 5, fol. 2 v) — b) Oxford (MS. Canon. liturg. 277, fol. 46 v)

Sl. 7 – O f i c i u m B D M I, »Fuit uir uite uenerabilis« – Spomen sv. Benedikta:
a) Budimpešta (Cod. lat. 8-o, 5, fol. 23 r) — b) Oxford (MS. Canon. liturg. 277, fol. 72 r)

Sl. 8 – O f f i c i u m B M V II – O r a t i o : »Protege domine...«, Himan: »Ianua cęli...«
a) Budimpešta (Cod. lat. 8-o, 5, fol. 27 v) — b) Oxford (MS Canon. liturg. 277, fol. 96 r)

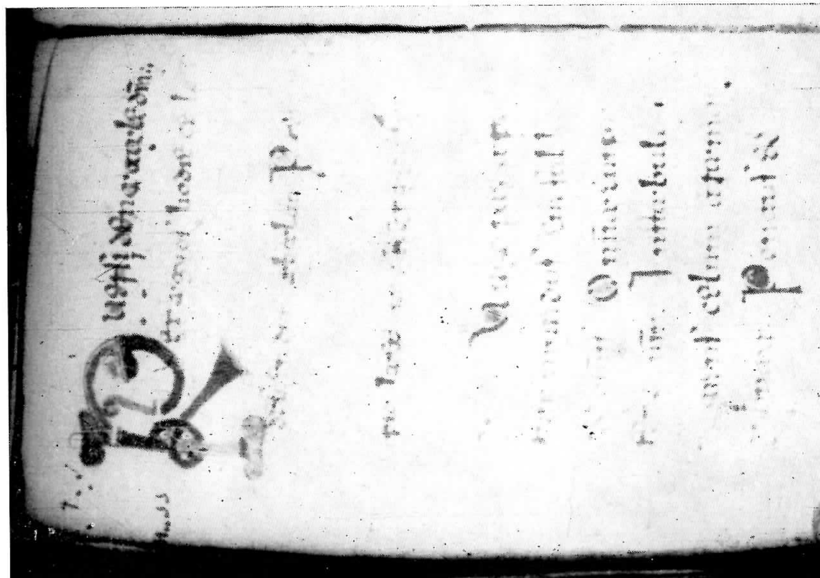
Sl. 9 – O f f i c i u m A n g e l o r u m : Kolekta »Armonie nostrę«:
a) Budimpešta (Cod. lat. 8-o 5, fol. 48 r) — b) Oxford (MS Canon. liturg. 277, fol. 111 v)

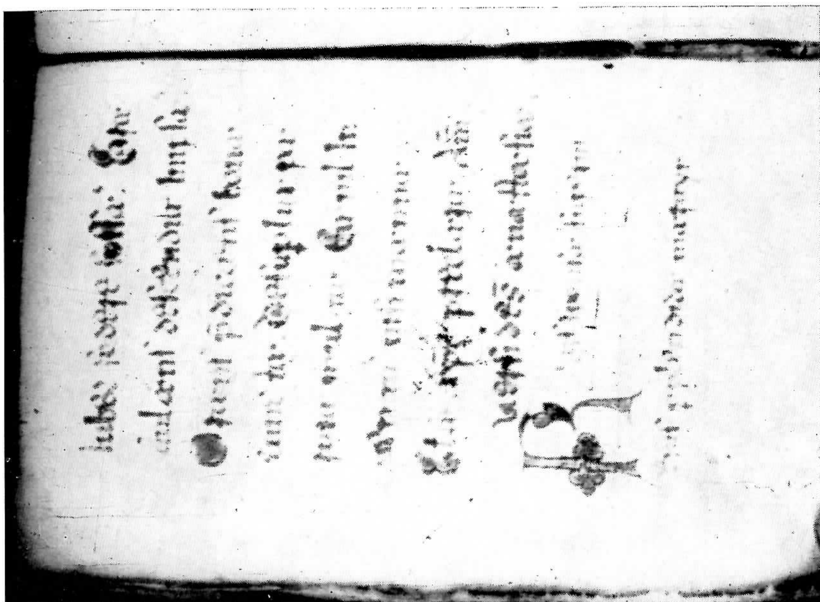
Sl. 10 – Officium BMVI, – Oratio: »Adiuuet nos...«:
a) Budimpešta (Cod. lat. 8-o, 5, fol. 56 v) — b) Oxford (MS Canon. liturg. 277, fol. 84 r)

Sl. 11 – Kolekte za Psalam 118 – antifona: »Peccauimus domine...«:
a) Budimpešta (Cod. lat. 8-o, fol. 69 v) — b) Oxford (MS Canon. liturg. 277, fol. 124 v)

Sl. 12 – Molitve kod Pričesti: »Domine non sum digna . . .«:
a) Budimpešta (Cod. lat. 8-o 5, fol. 74 r) — b) Oxford (MS Canon. liturg. 277, fol. 131 r)

Sl. 13 – Adoratio Crucis: dio molitve »Xpiste qui pro nobis«
a) Budimpešta. Cod. lat. 8-o, 5, fol. 96 r. — b) Oxford, MS Canon. liturg. 277. fol. 23 r.

Sl. 14

a) Uersi de Natale Domini (Cod. lat. 8-o, 5, fol. 96 v) — b) Uersi de S. Anastasia (Cod. lat. 8-o, 5, fol. 103 v)

vanskog kalendara koji je imao pružiti precizne astronomske podatke samostanskim prirodoslovcima, a moguće i zadarskim pomorcima. Nemoguće bi bilo na tako malom prostoru zabilježiti komplicirane podatke o dnevnoj deklinaciji i poziciji sunca rimskim brojkama.

Prema tome iz samih paleografskih podataka koje nam pružaju svetomarijski i krševanski rukopis proizlazi da je prvi nešto prije napisan od posljednjega. To potvrđuje i izgled kursivnog gotičkog rukopisa kojim su u krševanskom rukopisu zabilježeni astrološki recepti o Zoodijaku i sretnim danima. Ti dijelovi pripadaju u ovom slučaju izvornom sloju, a posve se podudaraju s najranijim kursivnim dodacima u Godovnjaku, tj. s godovima iz prvih godina 14. stoljeća[116].

Raspored teksta još više ističe razliku između izvornog sloja i dodanih godova, budući da se izvorni godovi neposredno nastavljaju iza blagdana, a dodani redovito u novom retku. Razmak između nadnevaka svagdje je jednak, određen s četiri jednako udaljene na suho izvučene crte redalice. Pismo kojim su ispisani blagdani pretpostavlja jednog skriptora, osim, naravno, osam dodanih blagdana (u transkripciji označenih malim slovima). Taj isti skriptor ispisao je i izvorni sloj godova, dok dodani godovi predstavljaju gotovo neodrediv broj različitih ruku, te uključuju oblike i knjiške i kursivne gotice. Godovi uglednijih osoba zapisani su crveno i u izvornom sloju i u dodacima unesenim do, otprilike, 1340. god. Svi kasniji godovi zapisani su crnom tintom.

Najmanje što se može reći na temelju paleografskih osobina Godovnjaka jest to da je on nešto stariji od krševanskog kalendara (datiran oko god. 1292.), te da izgled Godovnjaka ne isključuje mogućnost da je on napisan malo prije 1292. u istom skriptoriju samostana Sv. Krševana. Takvo datiranje potvrđuju i još bolje preciziraju godine zabilježene u Godovnjaku.

Svrha je Godovnjaka bila, kako je već spomenuto, da olakša obavljanje različitih zavjetovnih službi za pokojnike (često puta određene oporukom ili darovnicom) na obljetnicu njegove smrti. Sama godina smrti nije bila važna osim u slučajevima kad je neka služba bila određena za izvjestan broj godina. Tako nalazimo uz imena nekih uglednih osoba osim nadnevka zabilježenu i godinu smrti. Većina ubilježenih godina, kako se vidi iz navedenih popisa, odnosi se na prva četiri desetljeća 14. stoljeća. Za datiranje su svakako presudni datumi izvornog dijela rukopisa. To su sve od reda godine koje pripadaju drugoj polovini 13. stoljeća. Ima ukupno osam takvih datuma. Dva su od njih posve sigurno zapisana rukom različitom od one koja je pisala izvorni sloj Kalendara-godovnjaka. Navest ćemo redom sve te datume počevši od kraja stoljeća unatrag.

116 Sl. 3 – b) pri dnu, fol. 154 v: »... atque bonum est ueste noua...« i Sl. 1 – b) fol. 12 r: »Ob. domini Slauogosti...«

Sigurno su dodani nakon ispisivanja Kalendara i izvornih godova:

(26. VIII 1293) – Ob. Lipa uxor Laurentij de Iaia. currente anno domini M. CC. nonagesimo tercio. mense Augusti die XXUI.
(16. XI 1292) – Anno domini M.CC.l.xxxxij. Ob. Saura filia Artici de Pola, monaca nostra.

Vjerojatno dodano, jer dva imena prethode u prvom retku, a slovo »n« se razlikuje od ostalih izvornog sloja:

(10. X 1292) – Anno domini M. CC.l.xxxx. ij. Ob. Dabra uxor Stefani de Sudia.

Nesumnjivo su izvorni zapisi:

(7. V 1290) – OB. AGAPI. *ET MARUSA. MONIALIS SANCTE MARIE.* M.CC. l xxxx.
(31. XII 1285) – *OB. MATHEUS FILIUS GEORGIJ. ANNO DOMINI M.CC.LXXX V.*
(6. VII 1280) – *OB. DAMIANO FILIUS DOBRE DE BENNE ET ADUOCATUS DE CURIA NOSTRA. M.CC. LXXX.*
(8. IX 1272) – OB. DABRACA ABBATESSA SANCTE MARIE. ANNO DOMINI M.CC.LXX.IJ.[117]
(8. VII 1263) – *OB. CURTELDA. MONIALIS. FILIA IACO*/BI/ *M.CC.LX IIJ.*

Prema tome, najstariji je datum u izvornom sloju 8. VII–1263. a najmlađi nesumnjivo iz istog sloja 7. V 1290. Iz toga slijedi da je rukopis bio dovršen moguće već u svibnju 1290, a sigurno je da je već bio u upotrebi prije studenog 1292, tj. prije smrti koludrice Savre. Za godine starije od 1290. preostaje jedino rješenje da su doslovno bile prepisane iz prijašnjeg predloška. Osim toga, neka imena kod kojih nije zabilježena godina spadaju u vrijeme znatno ranije od najstarije godine u Godovnjaku. Stoga nema nikakve sumnje da je predložak kojim se skriptor sačuvanog rukopisa služio osim kalendara sadržavao i godove. Drugim riječima, sadašnji Kalendar-godovnjak Sv. Marije prepisan je iz jednog starijeg kalendara-godovnjaka istog samostana, u koji su se godovi bilježili još u 12. stoljeću. O tome će biti još govora. Za sada je dovoljno da se utvrdi kako je posve neosnovana primjedba zabilježena rukom nepoznatog madžarskog arhiviste na kraju samog rukopisa u kojoj se tvrdi da »Necrologium« obuhvaća razdoblje »od 1210. do 1340. god.«[118]. Što se tiče g. 1210. moglo bi se misliti da je ona bila zabilježena na izgubljenim listovima, ali jedva da dolazi u obzir mogućnost da su ti listovi bili poznati, recimo, Jankovićevu bibliotekaru, a zatim nestali upravo iz te zbirke. U rukopisu kakav je sada nema nigdje te godine. Isto je tako potpuno proizvoljna godina 1340. Među datiranim godovima ima i tako mladih kao onaj na dan 11. VIII: Ob. domine Uladislaue abatisse – 1473, ili onaj 8. XII, koji svakako spada u g. 1495, premda godina nije upisana: Obitum Rev-mi domini Maphei archiepiscopi Jadrensis Vall (arassi), te konačno najmlađi od svih, 10. IX 1504: Ob. presbiteri

[117] Usp. Sl. 2 – a) fol. 13 r.
[118] Fol. 21 r. – Usp. gore bilj. 81, tekst primjedbe.

Petri Jordanich. M. CCCCC. iiij. Zbog toga tačan raspon ubilježenih godina treba da glasi: od 1263. do 1504. ili ukupno 241 godina. Dakako, stvaran vremenski raspon pokriven godovima u Kalendaru mnogo je veći, jer se neki od njih vjerojatno odnose na prvu polovinu 12. stoljeća [119], tako da Godovnjak u stvari pokriva najveći dio srednjovjekovne samostanske prošlosti, okruglo 400 godina.

Analiza blagdana sadržanih u izvornom dijelu potvrđuje do sada izveden zaključak da je rukopis nastao između 1290. i 1292. god. To je očito iz činjenice da među njima nalazimo sve blagdane svetaca, članova prosjačkih redova, koji su proglašeni svetim tokom 13. stoljeća. Taj izvorni sloj sadrži imena sv. Frane (kanoniziran 1228. god.), sv. Antuna iz Padove (k. 1232.), sv. Dominika (k. 1234), sv. Petra mučenika (k. 1253) i sv. Klare Djevice (k. 1255). Posljednji je od svih tih u 13. st. novouvedenih blagdana najmlađi, te bez sumnje predstavlja čvrst datum »ante quod non«, tj. najraniju godinu prije koje Kalendar nije mogao biti napisan. Ti su novouvedeni blagdani morali biti već prije uneseni u predložak iz kojeg je Kalendar prepisan, te zajedno s ostalim blagdanima u nj uvršteni. To se vidi osobito kod blagdana 19. XI. gdje blagdan sv. Elizabete Ugarske (kanonizirana 1235) slijedi iza orijentalnog sveca Antuna Monaha, premda bi po važnosti trebalo da mu prethodi. Osim toga, šarolika mješavina različitih istočnih i zapadnih utjecaja koja se nazire u slojevima Kalendara traži da stavimo postanak predloška još u vrijeme prije formiranja rimsko-franjevačkog Kalendara »secundum usum Curie Romanae«, tj. znatno prije početka 13. stoljeća.

Ostaje, međutim, nejasno zašto Kalendar nema svetkovine sv. Šimuna na dan 8. listopada. Te svetkovine nema ni Krševanski kalendar iz Oxforda. Od kraja 13. stoljeća pa dalje sv. Šimun (S. Simeon, propheta) bez sumnje je najpopularniji zadarski zaštitnik. Godina 1243. uzima se kao vjerojatan datum dolaska svečevih relikvija u Zadar, a posve je sigurno da se njegov kult već formirao u Zadru oko g. 1278. Iz natpisa koji je postojao na crkvi sv. Marije Veće zna se da se tijelo sv. Šimuna nalazilo u posebnoj kapeli te crkve već 1278. god.[120], pa da, je već u to vrijeme smatran gradskim zaštitnikom. Nije, doduše, isključena mogućnost da je blagdan bio zabilježen na izgubljenim listovima, jer se i dan 4. veljače prema istočnjačkom običaju slavio kao blagdan sv. Šimuna.

[119] To ovisi isključivo o identificiranju opatice *Agapi.* – Usp. bilj. 86.
[120] To su bila zapravo dva natpisa. Prvi je glasio:

EX VOTO D. P. O. M. SIMEONI DIVO
PACHARIUS PR. F. F. M CC L XX VIII,

a drugi:

Simeon Iustus
Qui Filio Meo Sal (utem . . . .)
M CC L XX IX.

Obično se drži da je tijelo doneseno u Zadar 1273. g. – Usp. C. F. Bianchi, Zara cristiana I, str. 394.

Velik broj rukopisnih glagoljskih misala i brevijara imaju upravo taj datum.[121] Međutim, nijedan od tih rukopisa nije stariji od 14. stoljeća.

Kako bilo, ta neobična šutnja nije dostatan razlog da bismo unatoč čvrstom paleografskom dokazu morali pomaknuti granicu »post quamnon« prije 1292. god. Poznato je da se svi zadarski zaštitnici nisu slavili u svim zadarskim crkvama na jednak način. Tako npr. u Krševanskom kalendaru nema blagdana sv. Agapi, Kionije i Irene (1. svibnja) koji je zapisan u svetomarijskom rukopisu. Razlog je očito taj što je kult tih svetica bio ograničen na katedralu, gdje se nalazio kameni sarkofag s njihovim kostima, i samostansku crkvu sv. Marije koja je posjedovala dio relikvija. Kako ni crkva sv. Krševana ni crkva sv. Marije nisu nikada imale relikvija sv. Šimuna, posve je moguće da se njegova svetkovina nije uopće slavila u tim crkvama sve do svečanog prijenosa relikvija u crkvu sv. Stjepana (danas sv. Šimun) g. 1620. U katedrali se slavio svakako već krajem 15. stoljeća, i to s osminom,[122] a bio je uvršten i u Misal opata Veniera iz g. 1480.[123] s misom *Da pacem, koja* je i danas u upotrebi. Tipičan zadarski datum blagdana (8. X) zabilježen je i u nekim zagrebačkim liturgijskim knjigama iz 14. st.,[124] te u jednom ostrogonskom brevijaru, također iz 14. st. Treba stoga reći da nedostatak blagdana sv. Šimuna ne može imati presudno značenje za datiranje Kalendara-godovnjaka.

Da bismo postavili vremensku granicu postanka predloška iz kojega je izvorni sloj godova bio prepisan, potrebno je ispitati godove onih osoba o kojima govore druga povijesna vrela. Tu spadaju u prvom redu imena četiriju opatica Sv. Marije koje su umrle prije g. 1292. Prema katalogu opatica Sv. Marije, koji je objavio I. Ostojić,[125] nekoje od tih opatica živjele su u 13. a neke posve sigurno u 12. stoljeću. To su *Maura* (22.IX) koja se spominje u dokumentima iz g. 1219, zatim *Dobra* (Dabra abbatissa 10. VII) koja je bez sumnje druga osoba od *Dabre-Dabrače* (Katalog: 1245-58), jer je ova zapisana pod nadnevkom 8. IX i godinom smrti 1272. Stoga ta *Dobra* ne može biti druga nego ona koja se u katalogu navodi g. 1186. Zatim slijedi *Bona* (Bunna) koja bi mogla biti ili ona iz g. 1227 – 1247, što je vjerojatnije, ili *Bona* iz g. 1148, što nije isključeno. Konačno, zapisano je ime opatice *Agapi.* Opatica toga imena spominje se u sumnjivoj Krešimirovoj povelji iz g. 1072, zatim kasnije u nekim dokumentima iz g. 1103. Poslije toga datuma nije više poznata nijedna opatica Sv. Marije koja bi se zvala Agapi.

[121] Datum 4. veljača imaju: Misal iz Vrbnika, Oxfordski glagoljski misal – Bodleian MS. Canon. Liturg. 373, Bribirski misal u Arhivu JAZiU, Zagreb, III b. 3, zatim brevijari u istom arhivu: III b. 6 i III b. 25, te ljubljanski glagoljski brevijar, Studijska knjižnica, II C. 161 a.

[122] Svetkovina sv. Šimuna 8. listopada uvrštena je u Kalendar, dio Brevijara zadarske katedrale iz 2. polovine 15. stoljeća, Arhiv Historijskog instituta JAZiU Zagreb, IV b. 94, a ime sveca nalazi se i u litanijama u istom rukopisu.

[123] Usp. C. F. Bianchi, Zara cristiana I, str. 291, i Fasti di Zara, str. 66 (god. 1480.).

[124] To su rukopisi Metropolitanske biblioteke (Sveučilišna knjižnica) MR 120 iz g. 1326, te MR 133 i MR 170.

[125] N. d. III, str. 333 sl.

Time se otvara mogućnost da se predložak Godovnjaka nadovezuje na najstariji poznati popis godova iz Samostana sv. Marije, sadržan u rukopisu oxfordskog »Officia et Preces«[126] Bodlejanske knjižnice. Taj je rukopis napisan u 11. stoljeću, a u Kalendaru su naknadno zapisani dani smrti 25 osoba, od kojih jedna *(Dabrus abbas* – 25. IV) spada svakako na sam početak 12. stoljeća.[127] Međutim, samo jedno ime sadržano u tom najstarijem popisu godova posve tačno odgovara Godovnjaku iz Budimpešte. Na dan 11. srpnja nalazimo i u jednom i u drugom rukopisu istu osobu, koja se u budimpeštanskom Godovnjaku naziva »ALTASIE UXOR PETRI«, a u oxfordskom potpunije »Altasie uxoris Petri de Barce (ili: Barde)«. Prema vrsti pisma čini se da je taj god ubilježen dosta kasno u 13. stoljeću u oxfordski rukopis, dok zapis u Kalendaru-godovnjaku pripada svakako izvornom sloju, prepisanom iz izgubljenog predloška. Sudeći po različitoj stilizaciji gotovo je sigurno da između ta dva goda nema neposredne veze, a posve je sigurno da između izgubljenog predloška i »Officia et Preces« u cjelini nema nikakve veze, što je značajno za utvrđivanje naravi toga još nedovoljno proučenog rukopisa. Prema tome najraniji datum ante quod non za postanak predloška Kalendara-godovnjaka treba staviti negdje u prvi decenij 12. stoljeća.

Posve sigurno se može utvrditi granica »post quam non« za postanak izgubljenog predloška, i to na temelju zapisa uz dan 23. travnja. Taj zapis glasi: »OBITUS DOMINO R E G I B E L L A«. Sam taj datum smrti uvjerljivo pokazuje da se radi o Beli III koji je umro krajem 12. stoljeća, a ne možda o Beli IV, koji je umro dvadesetak godina prije nego je Kalendar-godovnjak izrađen. To je očito na temelju sačuvanih srednjovjekovnih kronika ugarskih kraljeva (Cronica Budensis i Chronica Picti Vindobonensis). Prema tim vrelima kralj Bela III umro je »IX Kalendas Mai... anno... Millesimo CXC VI«,[128] tj. *23. travnja 1196.* Ista vrela govore potanko o smrti Bele IV, koji je umro »Anno Domini M-o CC-o LXX-o,V-o Nonas Mai«,[129] tj. *3. svibnja 1270.* U Godovnjaku na taj dan ne nalazimo nikakvih zapisa o kraljevoj smrti nego samo godove »Priba uxor Çoilli« i »Uedrica filia Uulcislaui«. Stoga g. 1196. predstavlja apsolutno krajnju granicu poslije koje predložak nije

[126] Ti su godovi jedan od najuvjerljivijih dokaza da je MS Canon. Liturg. 277 već krajem 11. stoljeća bio u posjedu Samostana sv. Marije.

[127] Fol. 8 v, uz blagdan »Marci euangelistę« ispisan je lijepom beneventanskom kaligrafijom, nešto sitnije od slova u Kalendaru. – I. Ostojić (n. d. III, str. 283) ne iznosi vrela otkuda je crpio podatak o opatu Dobri, samo navodi »Dobre (Dabrus), početkom XII stolj.«

[128] Budimska kronika ima pogrešnu godinu: »Obdormivit autem in Domino anno eiusdem millesimo CXC(!), IX Kalendas Maii, feria tertia, cuius corpus in Album(!) ecclesia tumulatur.« Kronika Picti Vinobonensis ima ispravnu godinu, ali ne spominje datuma: »Obdormivit (Bella III) ... (anno) eiusdem M-o C.XC. VI. Cuius corpus Albe quiescit.« – Usp. E. Szentpétery, n. d. I, str. 462 sl.

[129] Podatak o smrti Bele IV posve je jasan u Kronici Picti Vinodobonensis: »Obiit autem anno Domini M-o. CC-o LXX-o, V-o Nonas Maii, feria VI-a in festo Inventionis Sancte Crucis in insula Budensi, et sepultum est corpus eius Strigonni in Ecclesia Fratrum minorum...«. – Usp. E. Szentpétery, n.d. I, str. 469.

mogao biti napisan. Ta se granica, bez straha da ćemo pogriješiti, može pomaknuti barem do g. 1190, tj. do vjerojatne godine smrti opatice Dobre. Tako dobivamo prilično široko razdoblje kao moguće vrijeme postanka predloška: između 1110. i 1190, tako da je datiranje postanka predloška »najkasnije 1190. g.« ili neodređeno »12. stoljeće« u ovom slučaju najopravdanije.

Utvrdili smo, dakle, za rukopisni CODEX LATINUS 48 iz knjižnice Szécsény tri činjenice: *prvo*, Kalendar-godovnjak pisan je u Zadru za Samostan sv. Marije i bio je upotrebljavan u tom samostanu od kraja 13. stoljeća sve do početka 16. stoljeća; *drugo*, izvorni dio rukopisa napisan je između 1290. i 1292. god. i to najvjerojatnije u Skriptoriju Benediktinskog samostana sv. Krševana u Zadru; *treće*, rukopis je prijepis jednoga starijeg kalendara-godovnjaka koji je za isti samostan izrađen najkasnije potkraj 12. stoljeća, a u koji su godovi smrti tokom vremena bili postepeno zapisivani. – Posve je nemoguće odgovoriti na pitanje da li je Kalendar-godovnjak bio izvorno samostalan rukopis ili sastavni dio Regule sv. Benedikta, određene da se čita u Kapitulu kao i Martirologij za vrijeme Prvog časa.

Iz navedenih činjenica proizlazi da je Kalendar-godovnjak prvorazredno, do sada još posve nekorišteno, povijesno vrelo. To je, najprije, važan *paleografski* spomenik. Malo je, naime, sačuvanih rukopisa 13. stoljeća za koje se može utvrditi da su rad zadarskog skriptorija, a koji su pisani knjiškom ~oticom. To je, dakle, jedan od rijetkih primjeraka iz vremena kad je u Zadru gotica potisnula iz upotrebe beneventansko pismo. Na temelju toga dokumenta moguće je utvrditi osnovne oblike zadarske gotice 13. stoljeća i time stvoriti osnovu za indentificiranje spomenika neizvjesna porijekla.

Kalendar-godovnjak je ujedno gotovo neophodno vrelo za zadarsku srednjovjekovnu *kronologiju*. On najprije omogućuje ispravno datiranje onih povelja i isprava koje su obilježene svetačkim blagdanom umjesto kalendarskim datumom. Popis blagdana u Kalendaru vjerna je slika stanja koje je u zadarskim crkvama vladalo tokom 12. i 13. stoljeća, odrazujući ujedno promjene koje su tokom vremena uvjetovale unošenje novih blagdana. To je ujedno najstariji primjerak kalendara izrazito zadarske provenijencije. U drugu ruku, datumi zabilježeni u Godovnjaku mogu pomoći da se provjere datumi pojedinih spisa pravne naravi kod kojih uvijek postoji ozbiljna mogućnost krivotvorenja. Takva mogućnost posve otpada u slučaju Godovnjaka, jer je on bio namijenjen liturgijskoj upotrebi. Nije, naime, bilo potrebno izmišljati datume da bi se nešto dokazalo ili da bi se osiguralo neko sumnjivo pravo, nego su se u nj bilježili samo posve sigurni datumi smrti.

Iznad svega je Kalendar-godovnjak jedinstveno *demografsko* vrelo, koje sadrži zaista reprezentativan popis zadarskih stanovnika iz vremena od druge polovice 12. sve do kraja 14. stoljeća, popis koji uključuje predstavnike svih staleža i društvenih slojeva od plemića i klerika do zanatlija i samostanske posluge, a naročito gotovo potpun katalog redovnica koje su u samostanu živjele tokom 12. 13, 14 i u manjoj mjeri

tokom 15. stoljeća. Nema sumnje da oblici imena pokojnika kriju podatke o njihovoj nacionalnoj pripadnosti, a u manjoj mjeri i o brojčanom odnosu pojedinih društvenih skupina. Već na prvi pogled taj popis potvrđuje često puta sa strane talijanskih povjesničara osporavanu primjedbu srednjovjekovnog kroničara Bozona o Zadranima kako su g. 1177. dočekali papu Aleksandra III pjesmama »in eorum sclavica lingua«.[130] Potanka analiza Godovnjaka samo bi uvjerljivo potvrdila da se papin kroničar 12. stoljeća »kao stranac« ipak nije prevario.

Na kraju spomenimo i to, da Kalendar-godovnjak pruža čvrst dokaz da se kontinuitet Samostana sv. Marije nije prekidao niti u vrijeme najtežih dana zadarske povijesti, tj. u vrijeme križarskog osvajanja i pustošenja Zadra. Šteta samo što taj značajan spomenik nije izbjegao sudbini većine takvih srednjovjekovnih vrela, nego je oštećen upravo na mjestu gdje bi mogao sadržavati još važnije povijesne podatke. Međutim, i ovakav kakav jest rukopis iz knjižnice Szécsény u Budimpešti zaslužuje punu pažnju naših povjesničara. Ne bi smjelo proći mnogo vremena do objelodanjivanja štampom čitava rukopisa s potpunim tekstom, s potrebnim paleografskim, kronološkim i historijskim bilješkama te zaokruženom demografskom analizom imena zadarskih stanovnika koja su u njemu zapisana.

II. BENEVENTANSKI »BREVIARIUM« U KNJIŽNICI MADŽARSKE AKADEMIJE NAUKA

Od svih pitanja koja pokreće pojava zagonetnoga beneventanskog rukopisa u knjižnici Madžarske akademije po svoj prilici je najteže osnovno pitanje: što je zapravo ta knjiga i koja joj je bila izvorna namjena. Da ne bih u samom naslovu preduhitrio odgovor na to pitanje, stavljam u navodnike naziv »Breviarium« koji je, bez mnogo razmišljanja, dao knjizi nepoznati sakupljač ili knjižničar prošlog stoljeća. Zbog toga taj naziv treba uzeti samo kao tehnički termin, da se znade o čemu se govori, a nipošto kao oznaku za sadržaj rukopisa.

Sve je zamršeno u vezi s tom knjigom, sve neizvjesno i dvojbeno. To je, čini se, glavni razlog da do danas još nitko nije ništa objavio o rukopisu. Jedina, koliko sam mogao saznati, tiskana obavijest nalazi se u II svesku knjige »Benediktinci u Hrvatskoj« I. Ostojića. Jednom jedinom rečenicom upozorava pisac da je nedavno utvrđen u Budimpešti »jedan vrlo stari molitvenik, koji je pripadao sv. Mariji u Zadru«. Taj podatak pisac zasniva na »usmenom saopćenju dra Drag. Kniewalda«.[131] Pisac ne kaže u kojoj se budimpeštanskoj zbirci odnosno knjižnici taj »molitvenik« nalazi, niti koja mu je signatura.

[130] Usp. *L. Duchesne*, Le Liber Pontificalis, Texte, introduction et commentaire, II, Paris 1892, str. 437; zatim *A. M. Strgačić*, Papa Aleksandar III u Zadru, Radovi Instituta JAZiU u Zadru, I, Zagreb 1954, str. 180. sl.

[131] Usp. n. d. II, str. 83, bilj. 45.

Pokušao sam u knjižnici Akademije pronaći barem nekakve podatke o povijesti rukopisa i o njegovoj posljednjoj selidbi, ali uzalud. Samo na jednom listiću papira koji je umetnut u knjigu, a koji teško čitljivim rukopisom polovine prošlog stoljeća na madžarskom jeziku upozorava čitatelja da je uvez beneventanskog kodeksa bio raskidan pa je izrađen nov uvez (nikakva se godina ne spominje), da osim latinskog teksta postoje dvije rečenice ispisane »skitskim pismom« – ne kaže se kojim jezikom. Nema nigdje nikakva traga da je rukopis prije pripadao kojoj drugoj madžarskoj zbirci osim Akademijine knjižnice, a isto tako nikakva podatka gdje je i kada za knjižnicu nabavljen.

Drugi oskudni izvor obavještenja nalazi se u rukopisnom katalogu knjižnice. Na listiću papira ispisana je procjena koju je o kodeksu dao madžarski povjesničar Frigyes Teller. On prihvaća naziv »Breviarium«, datira benevenski dio neodređeno u 11. stoljeće, a dva dodana lista, pisana gotičkim pismom, stavlja isto tako neodređeno u 13/14. stoljeće. Manje je sretna njegova procjena porijekla. F. Teller predlaže dvije mogućnosti: Benevento ili Nonantola. Kako svoju procjenu nije potanje obrazložio, ostaje nam da se čudimo i pitamo kakve to dodirne tačke u 11. st. imaju s obzirom na pismo ili s obzirom na liturgijske običaje Benevento i Nonantola.[132]

Budući da nijedna od navedenih obavijesti ne sadrži ništa pouzdano o onom što nas ovdje zanima, preostaje nam jedina mogućnost da se oslonimo isključivo na izgled i sadržaj rukopisa u pokušaju da nađemo odgovor na pitanje gdje, kada i za koga je beneventanski rukopis bio napisan.

Izgled, sadržaj i rekonstrukcija izgubljenog dijela COD. LAT. 8-o. 5

Rukopis Cod. lat. 8-o 5 Madžarske akademije nauka sastoji se od 110 listova pergamene veličine 145 × 91 mm. Počevši od fol. 2 r do uključivo 109 v, listovi su ispunjeni latinskim tekstovima pisanim beneventanskim pismom u stupcima prosječne veličine 105 × 64 mm. List označen kao fol. 1 r-v, koji se danas nalazi iza lista označena kao fol. 109 r-v, i koji zajedno sa sada neoznačenim listom (ranije 110 r-v) sadržajno ide zajedno i s njim čini ulomak neke druge knjige pisane gotičkim pismom. Knjiga je uvezana u drvene korice presvučene u odebljelu čvrstu kožu tamnosmeđe boje, s utisnutim bezbojnim ornamentalnim ukrasima. Vidi se da je koža bila mjestimično oštećena, ali je oko g. 1950. veoma vješto i stručno restaurirana. Tom je zgodom, vjerojatno, premješten fol. 1 r-v na svoje današnje mjEesto. Veličina korica neznatno prelazi veličinu pergamene, tj. iznosi 152 × 102 mm. Tekst rukopisa ukrašen je brojnim

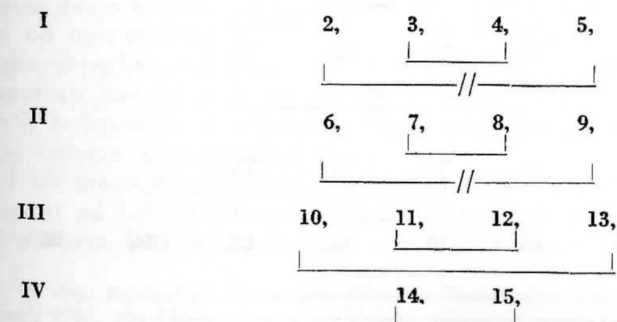
[132] U Nonantoli se upotrebljavala karolina srednjeitalskog tipa, a ne beneventana, dok se u Beneventu sve do kraja 12. stoljeća upotrebljavala beneventana, uglavnom montekasinskog tipa. – Usp. *G. M. Suñol*, Introduction à la paléographie musicale Grégorienne, Paris str. 200 (Nonantola) i str. 162 (Benevento).

obojenim inicijalima, od kojih su neki znatno oštećeni. Mnogi od tih inicijala prekriveni su pri posljednjoj restauraciji zaštitnom membranom koja je nalijepljena povrh slikarija.

Današnji poredak listova po svoj prilici je djelo kolektora koji je nabavio rukopis ili knjižničara Akademijine knjižnice iz prošlog stoljeća. Listovi su raspoređeni u 23 sveščića, od kojih samo tri imaju po četiri dvostruka lista, tj. 8 folija (kvaternion), ostali manje, a neki samo po jedan dvostruki list. Od toga neki dvolistovi ne čine naravni komad pergamene, nego se sastoje od dva slijepljena slobodna lista koji u nekim slučajevima nisu bili u početku zajedno. Nije teško ustanoviti da je poredak takvih listova u velikoj većini posve pogrešan. Evo samo nekoliko najočitijih primjera: tekst s fol. 9 v logički se nastavlja na fol. 5 r, a onaj s fol. 2 v (»diunitas in-«) na fol. 6 r (»-timetur:,«). Takvih bi se primjera moglo navesti na desetke, ali je dovoljno upozoriti još samo na tekst koji u fol. 69 v (»Da nobis quesumus domine perfectam«) prelazi na fol. 13 r(»tui amoris et proximi karitatem«), i na onaj gdje se elegijski dvostih božićne pjesme »Rex agios hodie« započet na fol. 97 v (»Uirgo maria fuit / nullo . . .«) nastavlja na fol. 19 r (» . . . temerata pudore / Exemplum speculum / uirgo maria fuit.«).

Druga stvar koja na prvi pogled upada u oči jest da je tekst rukopisa i nakon ispravljanja današnjeg poretka listova veoma isprekidan. To znači da je velik dio izvornog teksta izgubljen, a to, s druge strane, još više otežava uspostavljanje pravilnog poretka listova. Da bismo došli do nekog sigurnog rezultata u pokušaju rekonstrukcije izvornog rukopisa, potrebno je naprije potanko ispitati današnje stanje uveza.

Već je rečeno koliko je ispitivanje uveza otežano naknadnim lijepljenjem nekih listova. Da bi se uklonila ta teškoća, označit ćemo u shematskom prikazu listove od jednog naravnog, neprekinutog komada pergamene neprekinutom crtom (|——|), a sve koji su slijepljeni crtom isprekidanom dvama kosim potezima (|—//—|). Kako u rukopisu ima još i posve slobodnih ili »letećih« listova koji nisu nikako povezani s drugim listovima, označit ćemo takve slučajeve crtom koja počinje pri sredini sveščića i ima kosi potez kod svoga ishodišta (|—/, /—|). Redni broj postojećih sveščića označen je rimskom brojkom, a broj folija arapskom.

V 16, 17,

VI 18, 19, 20, 21, 22, 23,

VII 24, 25, 26, 27, 28, 29,

VIII 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37,

IX 38, 39, 40, 41, 42,

X 43, 44, 45, 46, 47, 48,

XI 49, 50, 51, 52, 53, 54,

XII 55, 56,

XIII 57, 58, 59, 60, 61, 62,

XIV 63, 64,

XV 65, 66, 67, 68,

XVI 69, 70, 71, 72, 73,

XVII 74, 75, 76, 77,

XVIII 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85,

XIX 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93,

XX 94, 95, 96, 97,

XXI 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104,

XXII 105, 106, 107, 108, 109,

XXIII 1, (110),

Prije svega treba izdvojiti dva posljednja lista koja ne spadaju u izvorni dio, nego su uzeta iz neke posve druge knjige. To je tekst pisan knjiškom goticom, koji na fol. 1 r sadrži završetak *Matutina* za blagdan Svih Svetih: *Lectio VIII.* zatim iza lekcije Responzor *Sint lumbi uestri,* pa odlomak Evanđelja *Uidens Ihesus turbas ascendit in montem. Homilia S. Augustini, episcopi, Si queritur*... Nema sumnje da se tu radi o pravom brevijaru, koji prema obliku pisma možemo staviti najranije u posljednje desetljeće 13. stoljeća.[133] Dakako, posve je nemoguće iz samo dva lista zaključiti da li je taj brevijar pripadao Samostanu sv. Marije ili je kojeg drugog porijekla.

Gledajući gornju podjelu listova posve naravno dolazimo do nekih načela kojih se valja pridržavati pri rekonstrukciji izvornog uveza. Prije svega, posve je sigurno da oni dvolistovi koji čine jedan naravan komad pergamene nisu ni u izvornom uvezu bili odijeljeni, nego su kao takvi postojali od početka. Drugo, dvolistovi koji su nastali lijepljenjem dvaju komada pergamene ili su prije bili naravni dvolistovi koji su se od upotrebe prekinuli pa su poslije ispravno sastavljeni, ili su bili tako slijepljeni već prije ispisivanja beneventanskog teksta pa se mogu smatrati kao naravan dvolist ili su, konačno, bili izvorno odvojeni, ali ih je knjigoveža 19. stoljeća sastavio, premda ne spadaju jedan uz drugoga. Četvrte mogućnosti nema, a sadržaj teksta treba da odluči koja je od tih mogućnosti istinita. Tako, npr., umjetno stvoreni dvolist koji se sastoji od fol. 19 i fol. 22 treba smatrati za polovice posve različitih dvolistova koji su se izvorno nalazili na posve različitim mjestima u

[133] Usp. *Breviarium Romanum*, Ed. 13-a Taurinensis (Pars autumn.), Taurini (Torino) 1952, str. 803.

knjizi, ali su se kasnije odvojili od svojih sastavnih dijelova, ti njihovi nekadašnji sastavni dijelovi su se izgubili, a oni su pogreškom knjigoveže sastavljeni zajedno. Po tom istom načelu može se ustanoviti da fol. 20 i 21 u umjetnom dvolistu istog VI sveščića spadaju zajedno, bilo da su bili tako zalijepljeni u prvotnom uvezu, bilo da ih je knjigoveža slučajno pravilno spojio.

Međutim, treba priznati da navedena načela nisu dovoljna da se riješe sva pitanja ispravne rekonstrukcije. S jedne strane, tekst je na mjestima toliko nepotpun da se nikako ne može riješiti pitanje logičnog kontinuiteta, a s druge strane on je toliko originalan da je nemoguće pronaći bilo kakav neposredni predložak prema kojem bi se mogao uspostaviti izvorni redoslijed. Na sreću, djelomično je moguća usporedba s već spomenutim Bodlejanskim kodeksom, MS Canon. Lit. 277 »Officia et preces«, za koji je nedvosmisleno utvrđeno da je zadarskog porijekla i da se nekad nalazio u Samostanu sv. Marije. Taj je rukopis sličan budimpeštanskom »Brevijaru« ne samo po veličini (135×100 mm), po obliku beneventanskog pisma i ilumiuacijama nego velikim dijelom po sadržaju gotovo istovjetan.[134] Uspoređivanjem tih dvaju kodeksa bit će moguće riješiti najvažnije poteškoće u vezi s rekonstrukcijom i ujedno pokazati koliko je od izvornog rukopisa koji je nekada sačinjavao Cod. lat. 8-o 5 sada izgubljeno.

Prije nego otpočnemo s uspoređivanjem valja još istaknuti da su tri sveščića koja se u današnjem uvezu sastoje od po četiri naravna dvolista (sves. VIII, XVIII i XIX) zaista izvorni kvaternioni. Svi su ti dvolistovi iz jednog komada pergamene, a tekst ispisan na njima savršeno logički teče. Ta okolnost daje naslutiti da je čitav kodeks spočetka bio sastavljen od samih kvaterniona, kako je to utvrđeno kod Većenegina Evanđelistara.[135] Iz toga slijedi još jedno važno pravilo za buduću rekonstrukciju: treba pretpostaviti da su listovi izvorno bili složeni u sveščiće od po četiri dvolista svagdje gdje suprotno nije očito.

Nije se moguće upustiti u potanko opisivanje izgleda oxfordskog »Officia et Preces«, a još manje u pokušaj definiranja njegove liturgijske namjene. Usuđujem se, ipak, ustvrditi da oba kodeksa spadaju u posve istu kategoriju liturgijskih knjiga, premda među njima postoje izvjesne razlike. Za tu je kategoriju lakše utvrditi negativne nego pozitivne granice, tj. lakše je pokazati što te knjige n i s u, nego što one u stvari j e s u. Posve je sigurno da ni jedna ni druga nisu *brevijari*, jer oficiji koji su u njima zabilježeni nemaju nikakve veze s crkvenom godinom. Nadalje, sigurno je da to nisu obični molitvenici, odn. *Libelli Pre-*

[134] Dovoljno je pogledati Sl. 8 a-b gdje je isti tekst ukrašen gotovo istim inicijalima, posebno kod himna »Ianua cęli inclita«, s likom orla u oba rukopisa. Takva su mjesta veoma brojna.

[135] Usp. *M. Grgić*, Najstarije zadarske note, Radovi Instituta JAZiU u Zadru, 11–12, Zadar 1965, str. 257, Bilj. 32.

cum,[136] kakvi su se upotrebljavali od vremena Karlovića do početka 12. stoljeća, premda te knjige sadrže po koju molitvu uzetu iz takvih molitvenika. Isto tako to nisu *himnariji*, premda sadrže lijepi broj himana odn. pobožnih pjesama na latinskom jeziku. Jedna okolnost govori u prilog mišljenja da su to tzv. *dodatni oficiji* (Officia supplementaria) ili *Horae monasticae*, kako misli V. Novak.[137] Psalmi, naime, u oficijima nisu čitavi ispisani nego samo označeni početnim riječima, te prema tome knjiga pretpostavlja kod upotrebe još i psaltir. Međutim, protiv takve se definicije može iznijeti ozbiljan prigovor, jer je većina molitava pisana u jednini ženskog roda, pa isključuje recitiranje u zajednici. Ostaje još mogućnost da je ta knjiga pisana za neredovničku žensku osobu, ali s molitvama koje su djelomično uzete iz službenog brevijara. Takva je knjiga poznata kao *privatni časoslov* ili *Liber Horarum* (Book of Hours, Livre d' Heures), samo je teško protumačiti čemu bi privatni časoslovi služili u jednom ženskom benediktinskom samostanu. Još je teže takvu pretpostavku uskladiti s onim što znamo o povijesnom razvoju časoslova, koji se, koliko je poznato, ne javlja prije prve polovine 12. stoljeća,[138] a najstariji sačuvani primjerak potječe iz druge polovine 12. stoljeća. Zbog toga, kad bi se dokazalo da su budimpeštanski i oxfordski »Officia et Preces« zaista časoslovi, to bi ujedno značilo da su to najstariji sačuvani privatni časoslovi na svijetu, za oko sto godina stariji od priznatog najstarijeg primjerka. Dakako, u tako ozbiljnoj stvari nije moguće postupati naprečac, nego valja sve probleme temeljito ispitati, a to nije moguće u okviru ove radnje.

Ostavljajući, stoga, po strani pitanje izvorne namjene bodlejanskog »Officia et Preces« i ne vodeći računa o važnim dodacima koji su naknadno zapisani u tome rukopisu, donosimo pregled sadržaja te knjige, da bismo tako omogućili uspoređivanje s budimpeštanskim beneventanskim kodeksom.

MS Canon. Liturg. 277 sadrži ove dijelove:

fol.	1r – v:	*Tablica za uskrsni termin,*
fol.	2r – 3v:	*dodani ulomak Sekvencije u čast BD Marije, s notama,*
fol.	4r – 18v:	*Kalendar,*
fol.	19r – v:	*Epakte i druge kalendarske tablice,*

[136] Takvi molitvenici, od kojih najstariji primjerci potječu iz 9. st., smatrani su glavnim priručnicima duhovnog života sve do kraja 12. stoljeća, odnosno do pojave privatnog časoslova. – *A. Wilmart,* Precum libelli quatuor aevi Carolini, Roma 1940, objavljuje potpun tekst karolinških rukopisnih molitvenika iz Troyesa, Pariza, Kölna i Toursa.

[137] Usp. *V. Novak*, Neiskorišćavana kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII. do XII. stoljeća, Radovi Instituta JAZiU u Zadru, Zagreb 1957, str. 55, bilj. 31. – Pisac nije definirao što misli pod izrazom »Horae monasticae«, ali je očito da prihvaća taj termin u smislu kakav je općenito usvojen među britanskim historičarima, tj. kao dodatni oficij.

[138] Usp. *V. Leroquais*, Les Livres d'Heures manuscrits de la Bibliothèque Nationale, I, Paris 1927, str. VIII–IX.

fol. 20r – 25v: *Poklon Križu: Incipiunt orationes ad s. crucem adorandam*[139],
fol. 26r – 57v: *Sedmični oficij u čast presv. Trojstva*[140]
fol. 58r – 88r: *Časovi B. D. Marije* (I),[141],
fol. 88r – 100v: *Časovi B. D. Marije* (II)[142],
fol. 100v – 105v: *Časovi B. D. Marije (III)*[143],
fol. 106r – 121r: *Andjeoska služba* (Officium angelorum) i *Božanske pohvale* (Laudes divinae)[144],
fol. 121r – 146v: *Priprava i zahvala za pričest*[145],
fol. 147r – 154v: *Različiti naknadni dodaci*[146],

139 Posve je očito da fol. 2 i 3 spadaju na kraj današnjeg uveza zajedno s ostalim dodacima. Veoma je vjerojatno da »Poklon križu« koji je zapisan na tri dvolista složena u pravilan ternion, a nema nikakve tekstovne veze sa susjednim sveščićima, spada također na kraj knjige, po svoj prilici između fol. 146 i 147. Ista pobožnost u budimpeštanskom rukopisu stavljena je također na kraj knjige između ispovjednih molitava i prigodnih pjesama.

140 Za *nedjelju* je predviđen potpun oficij, tj. 3 Noćnice, Pohvale, Prvi, Treći, Šesti i Deveti čas, Večernja i Povečerje (fol. 26 r – 41 v), a za dane u sedmici po jedna Noćnica, te antifone i psalmi za Večernju i to, *ponedjelak* (41 v – 43 v), *utorak* (43 v – 46 r) *srijeda* (46 r – 48 v), *četvrtak* (48 v – 51 v), *petak* (51 v – 54 r) i *subota* (54 r – 57 v). – Subotnja Večernja ima još i himan »O lux beata trinitas«, ali nije čitava sačuvana, nego se tekst prekida nakon započete antifone za Magnificat.

Sedmični je oficij sastavljen isključivo od citata uzetih iz Alkuinova djela »De Fide S. Trinitatis libri tres«, posebno dijelova poznatih pod imenom »Invocatio ad SS. Trinitatem, et fidei Symbolum eiusdem«. – Usp. Migne, *Patrologia Latina*, 101, st. 11 – 58. U tom se pogledu donekle podudara s oficijem za blagdan sv. Trojstva (In festo S. Trinitatis) u Brevijaru stare opatije Sarum u Engleskoj. Sličnost obuhvaća tri nedjeljne Noćnice i veći dio nedjeljnih Pohvala, s time da ima nekoliko različitih Responsora i da su u Lekcijama drugi odlomci Alkuinova djela. Sarum ima još oficij za tri naredna dana iza blagdana, ali je taj dio posve različit od Oficija za ponedjeljak, utorak i srijedu oxfordskog rukopisa. – Usp. *F. Procter – Ch. Wordsworth,* Breviarium ad usum insignis ecclesiae Sarum, Fasc. I, Kalendarium et ordo temporalis, Cantabrigii (Cambridge) 1882, str. 1045 – 1059.

141 *Časovi BDM I* po izboru psalama slični su oficiju koji je u Rimskom brevijaru propisan kao *Commune festorum B.M. Virginis*, a svi ostali dijelovi posve su različiti. Ima samo jednu *Noćnicu* (58 r – 62 r), zatim *Pohvale* (62 r – 65 v), *Spomen svetaca* (»Suffragia Sanctorum« – 65 v – 75 r) s antifonama i molitvama *De sancta cruce, De sancto Michaele, De sancto Iohanne* (Baptista), *De sancto Petro, Plurium apostolorum, De sancto Chrisogono, Plurium martirum. De sancto Nicolao*, Plurium Confessorum – s imenom sv. Zoila, priznavaoca – *De sancto Benedicto, De sancta Anastasia,* Plurium Virginum – s imenom sv. Skolastike – *Omnium sanctorum.* – Slijede iza toga: *Prvi čas* (75 r – 78 r), *Treći čas* (78 r – 80 v), *Šesti čas* (80 v – 82 v), *Deveti čas* (82 v – 84 r), *Večernja* (84 r – 87 r) i *Povečerje,* (87 r – 88 r) koje je prekinuto iza Poglavlja *(Lectio)* ali se nakon prekida nastavlja i ima posljednju rečenicu zaključne molitve.

142 U mnogim dijelovima *Časovi BDM II* podsjećaju na »Malu službu« (Officium parvum BMV) rimskog tipa, ali su himni dnevnih časova potpuno različiti. Sudeći po Evanđelju na kraju Noćnice *(Missus est* – Lk. 1, 26–38), koje slijedi iza himna *Te Deum. Časovi BDM II* recitirali su se u vrijeme Došašća. – Osim dosta oštećene *Noćnice* (88 r – 90 v) sadrže još završetak *Pohvala* (91 r – 92 v) te posve sačuvane: *Prvi čas* (92 v – 94 r), *Treći čas* (94 r – 95 v), *Šesti čas* (95 r – 96 r), *Deveti čas* (96 r – 97 r), *Večernju* (97 r – 99 v) i *Povečerje* (99 v – 100 v). – Za *Čitanja* u Noćnici uzeta su tri odlomka molitve *Sancta Maria Virgo virginum* (Augustinus, Sermo de Sanctis, 35) kakve imaju najstarije engleske *Horae* (11. st.) sačuvane u rukopisu *Add. MS – 21.927* Britanskog muzeja, te *Servitium Virginis* (12. st.) već spomenutog Brevijara stare opatije Sarum.
– Usp. *E.S. Dewick,* Facsimiles of Horae BMV, English MSS of the 11th Century (London 1902), str. XVIII.

S obzirom na današnji uvez valja primijetiti da Uskrsna tablica spada iza Kalendara, zajedno s Epaktama, da Sekvencija na fol. 2-3 spada među ostale dodatke na kraju kodeksa, te da bi Poklon križu trebalo staviti, po svoj prilici, ispred fol. 106. Tekst je na nekim mjestima isprekidan, ali je u većini slučajeva lako ustanoviti koliko je listova izgubljeno. Jedina sadržajno veća praznina nalazi se između fol. 105 v i 106 r.

1. *Sedmični oficij presv. Trojstva u budimpeštanskom »Brevijaru«*

Kad usporedimo budimpeštanski rukopis s ovim što je rečeno za »Officia et Preces«, vidimo u prvom redu da on nema kalendara, ali da su dijelovi *Sedmičnog oficija* koji su preostali nakon teškog oštećenja COD. LAT. 8-o 5 posve istovetni u obje knjige. Tako npr. nalazimo:

143 *Časovi BDM III* pokazuju neku vezu s Officijem Uznesenja Marijina u Rimskom brevijaru, ali je ta veza ograničena uglavnom na antifone. Velik dio je propao, te je sačuvana samo *Noćnica* (100 v – 102 r) i *Pohvale* (102 v – 105 v). Na kraju Pohvala nalaze se tri podulje molitve koje se, sudeći po sadržaju, mole na dan Uskrsa; posljednja od njih je oštećena.

Čini se da su *Časovi BDM* I, II i III zapravo dijelovi jedne te iste »Male službe« (Officium parvum) koji se mijenjaju u toku godine. To zaključujem na temelju tekstova iz »Breviarium ad usum Sarum« gdje su tri različita oficija providena rubrikama »In aduentu«, »Post Natale« i »Per annum«. – Usp. F. Procter – Ch. Wordsworth, n. d. II, str. 283 – 374.

144 Prvi je dio, u stvari, neobičan noćni oficij predbenediktinskog monaškog porijekla. Sastoji se od 8 psalama i kantika »Benedicite omnia opera« s antifonama, psalamskim naslovima (»tituli«) i po dvije psalamske kolekte. Svaka prva kolekta pripada nepoznatoj seriji *(BENEDICAT NOS QUESUMUS SEMPER)*, a svaka druga rimskoj seriji tzv. *EFFICE* (Usp. *L. Brou – A. Wilmart*, The Psalter Collects, Henry Bradshaw Society, Vol. 83 /London/ 1949). – Taj dio obuhvaća fol. 106 r – 113 r.

Drugi dio sadrži pobožnosti karolinškog tipa s kratkim molitvama u čast presv. Trojstvu (fol. 113 r. – 121 r), po sadržaju sličnima s onima u »Liber Turonensis« pod naslovom *Orationes in laudibus divinis et gratiarum actionibus* (– Usp. A. Wilmart, Precum libelli ... str. 91 sl.). Premda različita porijekla, obje te pobožnosti vješto su spojene u jednu cjelinu.

145 *Priprava* (121 r – 131 v) sadrži najprije 11 odlomaka psalma 118. s antifonama i kolektama *nepoznate serije*, po stilu istovetne s onima iz prethodne grupe (čovjek dolazi u iskušenje da je prozove SERIES JADERTINA). Pobožnost počinje s antifonom *In spiritu humilitatis*, a nakon ps. 118. slijedi *devet* pokorničkih psalama bez antifona, te kratki *Capitulum* (zapravo »Preces«), četiri molitve i sam obred pričesti: *Domine non sum digna, Uerbum caro* i *Corpus domini mei.*

Zahvala se sastoji od 5 molitava Kristu (131 v – 134 r) i dugačke molitve sv. Ildefonsa poslije pričesti u čast B.D. Marije (»Et nunc uenio« – Usp. Migne PL, 96, st. 105 – 110). Ta je molitva (134 r – 146 v) pri završetku neznatno oštećena.

146 Tu se nalazi ulomak »*Versa*« B.D. Marije (147 r) pisan uglatom beneventanom; karolino-goticom ispisana »*Visio Pauli apostoli*« (147 v – 153 v uz prekid na 150 v) – preradba apokrifne »Apokalipse sv. Pavla« (– Usp. *M.R. James*, Apocripha anecdota, Vol. 2, No. 3, Cambridge 1893, Cap. 28–42) s početnim riječima »Oportet nos fratres karissimi«; zatim na fol. 150 v počeci četiriju himana (Versa): »*Letabunda*«, *Quas rosata abbatissa, Semper candet, Imperatrix,* sva četiri s beneventanskim neumama. Na kraju još slijedi glazbeni dodatak »Ista alleluia dicitur ad honorem beatissime Marie Uirginis et est ualde pulchra ad cantandum« s melodijom u prelaznoj beneventansko-gotičkoj notaciji na četiri crte s ključem »F« (153 v), antifona »Salue regina« i sortilegij »Imprimis debes dicere. pater noster totum ...« (154 v).

Oxford:	Budimpešta:
(*Noćnica* u srijedu)	
fol. 46 v–47 v	fol. 2 r–v
U(ersus). Non est similis tibi. Et non.	Non est similis tibi.
lectio.	*lectio.*
Si enim illa una essentia patris et filii' et spiritus sancti una esset persona'... Sed ad unam imaginem unius dei homo factus dicitur' ut una sanctę trinitatis essentialiter diuinitas intimetur:;[147]	Si enim illa una essentia patris et filii' et spiritus sancti una esset persona'. ... Sed ad unam imaginem'. unius dei homo factus dicitur'. ut una sanctę trinitatis essentialiter diuinitas in-(nastavak fol. 6 r) – timetur:, *Responsorium.*
Pater igitur et filius. ... itd.	Pater igitur. et filius ... itd.

Sve je jednako, najčešće i same interpunkcije, pa i neke pogreške u tekstu, kao nr. »cum se dicerim(!) seraphym...« mjesto »cum se dicit seraphym«.[148] Jedina je razlika u tome što budimpeštanski rukopis sadrži više naslova, odn. rubrika nego oxfordski. Tako npr.:

Oxford:	Budimpešta:
fol. 48 r–v	fol. 7 r
(Završetak	3. Responzora)
... deitatis confessione et proprietas in personis. et in ..... trinitas et unitas.	... deitatis confessione et proprietas in personis. et in ..... trinitas. et unitas.
et in.	Et in maiestate.
Gloria patri.	
	Ad uesperum.
Sanctus Sanctus Sanctus.	*Ant.* Sanctus. Sanctus. Sanctus.
Nisi dominus	*ps*(almus). Nisi dominus.
Beati omnes.	*ps.* Beati omnes.
Sepe.	*ps.* Sepe.
De profundis.	*ps.* De profundis.
Domine non est.	*ps.* Domine non est exal(tatum).
(Početak *Noćnice*	za četvrtak)
Feria U. ad nocturnum.	*Feria U. Ad nocturnum.*
Ant. Deus qui regnas ... itd.	*Ant.* Deus qui regnas ... itd.
(Fol. 49 r:)	(Fol. 7 v:)
lectio.	*lectio.*
Sicut enim relatiue. pater et filius ... (tekst se nastavlja na istoj strani).	Sicut enim relatiuę pater et filius ... (dalji tekst je izgubljen).

To je prvi ulomak *Sedmičnog oficija* koji obuhvaća dijelove za srijedu i četvrtak. Kako u oba uspoređivana vrela dolazi otprilike jednaka količina teksta na pojedinu stranicu, može se sa sigurnošću zaključiti da su nakon navedenih riječi u budimpeštanskom rukopisu slijedile još četiri

[147] Usp. Sl. 6 a-b), posljednja rečenica pri dnu.
[148] Oxford, 48 r – Budimpešta, 6 v. Ispravno je »dicit«. – Usp. Migne, PL, 101, st. 15.

stranice (dva lista), sada izgubljene, s potpuno istim tekstom kao onaj na fol. 49 i 50 oxfordskog kodeksa. To se vidi iz usporedbe fol. 50 v oxfordskog s fol. 8 r budimpeštanskog, gdje se nalazi početak drugog ulomka *Sedmičnog oficija:*

Orford, fol. 50 v – 51 r:	Budimpešta, fol. 8 r:
(Nastavak *Noćnice*	za četvrtak)
Dicitur et idem spiritus donum dei: quia deus donatur(!) doni sui est'. in quibus nominibus circumferri potest. uicissim relationis regulam'. ut si dicamus. donator doni et donum donatoris. qui in his ... itd.	(Izgubljeni dio 3. lekcije) (izgubljeno: »regu-«)-lam ut si dicamus donator doni. et donum donatoris'. quia in his ... itd.

Taj drugi ulomak *Sedmičnog oficija* obuhvaća već spomenuti završetak *Noćnice* za četvrtak, zatim velik dio *Noćnice* za petak pod naslovom *Feria UI. Ad Nocturnum,* sve do polovice 3. Lekcije, dok je ostatak izgubljen. I tu je sadašnji poredak listova nepravilan jer se tekst nalazi na fol. 8, 9 i 5. Na fol. 5 v prije prekida nalazimo tekst koji odgovara fol. 53 r oxfordskog rukopisa:

Oxford:	Budimpešta:
....	....
	lectio.
Non sic dicimus filium patrem esse'. quomodo dicimus filium deum esse'. nec ita dicimus patrem filium esse. sicut dicimus (nastavak, fol. 53 v:) deum esse.	Non sic dicimus filium patrem esse. quomodo dicimus deum esse. Nec ita dicimus patrem filium esse'. si – (Nastavak Lekcije izgubljen).

Iza tog ulomka izgubljeni dio odgovarao bi tekstu od fol. 53 v do preko polovice fol. 56 r, tj. oko 3 lista. Zatim slijedi treći i posljednji sačuvani ulomak *Sedmičnog oficija* koji se nalazi na fol. 3 r-v i 4 r-v, istovetan s tekstom na fol. 56 r- 57 v MS Canon. Liturg. 277. Taj ulomak sadrži završetak *Noćnice* za subotu, te antifone, psalme i himan za *Večernju.* Na žalost, ni ovdje kao ni u oxfordskom rukopisu nije tekst *Večernje* potpun, nego se prekida kod antifone za *Magnificat,* samo što Cod. Lat. 8–o 5 ima nekoliko riječi više nego MS Canon. Liturg. 277.

Oxford, fol. 57 v:	Budimpešta, fol. 4 v.
(Završetak subotnje *Večernje*)	
antifona ad magnificat	*Antifona. Ad Magnificat.*
Gratias tibi deus gratias tibi uera una trinitas (nastavak izgubljen).	Gratias tibi deus' gratias tibi uera una trinitas. una'. et trina ueritas'. tri – (nastavak izgubljen).

Iz navedene usporedbe proizlazi nekoliko zaključaka. *Prvo,* sadašnji red listova treba izmijeniti tako da poredak bude: fol. 2, 6, 7 .. 8, 9, 5. To bi bio ostatak jednog izvornog kvaterniona s izgubljenim srednjim dvolistom; zatim ... 3, 4 ... kao ostatak još jednog kvaterniona, od ko-

jega je samo srednji dvolist sačuvan. *Drugo*, budući da tri sačvuana ulomka sadrže *Sedmični oficij* od srijede do subote, izvan svake je sumnje da je izvorno postojao i za ostale dane od nedjelje do utorka uključivo, u posve istom obliku kao onaj u Oxfordu. *Treće*, kako sačuvani tekst zaprema otprilike isti prostor u obje knjige, gotovo je sigurno da je izvorno *Sedmični oficij* u Cod. Lat. 8-o 5 zapremao otprilike 32 lista, a to znači da su samo u tom dijelu izgubljena 24 lista. Ti zaključci čine čvrsto osnovu za rekonstrukciju izgubljenog dijela kodeksa.

2. *Časovi B. D. Marije*

Daleko je, međutim, zamršenija rekonstrukcija dvaju nepotpunih *Časova B. D. Marije* (Horae b. Mariae Virginis) koje nalazimo u budimpeštanskom kodeksu. Poteškoće u prvom redu izviru iz posve kaotičnog stanja sadašnjeg uveza, nadalje iz toga što je odviše teksta izgubljeno i, konačno, što je sličnost s tekstom oxfordskog rukopisa ograničena na pojedine dijelove *Časova*. Izložit ću u najkraćim potezima sličnosti i razlike.

a) Na fof. 23 r-v nalazi se ulomak *Suffragia Sanctorum*[149] koji po sastavu odgovaraju onima na fol. 71 v – 72 v sadržanim u *Pohvalama Časova I* oxfordskog kodeksa. Tu su: *Plurium confessorum* – različitog obrasca, ali s istim svetačkim imenima, među njima i sv. Zoilo, priznavalac; *Ad sanctum Benedictum* – ista antifona a molitva različita.[150] zatim bez naslova molitva *Plurium monachorum*, koje nema u oxfordskom rukopisu. Konačno, antifona *Ueni sponsa Xpisti*, nakon koje u oxfordskom slijedi duga molitva *Ad sanctam Anastasiam*, ali je ovdje, na žalost, dalji tekst izgubljen.

b) Ulomci *Dnevnih časova* I Oficija B. D. Marije koji se nalaze na fol. 55 r do 59 v istovetni su gotovo u cijelosti s onima na fol. 78 r – 88 r oxfordskog kodeksa.[151] Prekid teksta pretpostavlja otprilike 4 izgubljena lista između fol. 55 v i 56 r, te otprilike 2 lista između 56 v i 57 r. Treba istaknuti da svaki od *Dnevnih časova* ima različit himan, i to *Treći* »Uirgo quę aue perhenne«, *Deveti* (sudeći prema sačuvanim dijelovima) »Uirgo quę lucem sęculo«, *Večernja* »O mater sola et uirgo« i *Povečerje* (posve sačuvan) »Lux e(o)a rutilici«. Koliko je poznato, ti se

[149] Propis je da se nakon zaključne molitve u *Pohvalama* dodaju molitve svecima kojih blagdan pada isti dan kad se neki oficij recitira, ali zbog kvalifikacije toga dana ne može biti njihov oficij. To je tzv. *Commemoratio*. Nakon takve molitve slijedi izbor iz molitava u čast mjesnih ili staleških zaštitnika, a to su *Suffragia*. – Usp. Sl. 7 a-b).

[150] To je molitva *Intercessio nos quesumus*, koje se najstariji primjerak nalazi u Psaltiru iz 11. st. (Vatican, MS Reginaldus lat. 40, fol. 1 v), dok je u oxfordskom uvršten obrazac *O beate Benedicte*, poznat već u 9. st. (Liber Turonensis). – Usp. *G.D. Schlegel*, Medieval Prayers to Saint Benedict, Ephemerides Liturgicae, LXI (1947), str. 253–254.

[151] Usp. Sl. 10 a-b, s molitvom *Adiuuet nos* i prethodnim Responzorom.

himni ne mogu naći ni u jednom od sačuvanih srednjovjekovnih vrela, osim u ta dva rukopisa. Objavljeni su u zbirci *Analecta Hymnica*[152] i to prema oxfordskom MS Canon. Liturg. 277.

c) Početak *II Časova B. D. Marije* nalazi se na fol. 60: *Incipit alium officium de S Marię*. Nakon Invitatora slijedi himan »Ad laudem matris domini«, isti kao u oxfordskim *Časovima III*. Taj se oficij uz veće ili manje prekide nastavlja na fol. 60 r – 62 v, 20 r-21 v, 65 r – 66 v, 63 r – 64 v, 67 r, – 68 v, 14 r-v, 16 r, – 18 v i 15 r-v. Premda je tekst isprekidan, moguće je naslutiti ispravan redoslijed, jer su, čini se, sve Lekcije uzete iz jednoga te istog teološkog spisa o B. D. Mariji, pa se prema smislu može nešto zaključiti. Ti su *Časovi*, također, raspoređeni za čitavu sedmicu, tj. imaju različitu *Noćnicu* za svaki dan u sedmici. Vidi se to iz sačuvanih naslova na fol. 63 r *FERIA IIIJ. Ant. ad nocturnum*;, fol. 67 v *Feria U. antifona od nocturnom*, i fol. 16 v *Feria Ul. ad Nocturnum*. Nedjelja je očito imala 3 *Noćnice*, ali je tekst nepotpun. U tekstu toga Oficija pri dnu fol. 16 v i 17 r nalaze se i one »dvije rečenice pisane skitskim pismom«, da se izrazim riječima anonimnog madžarskog knjižničara. U stvari, to je samo jedna rečenica na hrvatskom jeziku, pisana latinicom s jednim glagoljskim slovom, koja glasi:

16 v: 17 r:

»Poslite mi libar / po sore Sene

oli Staziro bres c-/-og me çini(?) Maria Sors(i ?)«

Slova su neuglađena, ali se može zaključiti da potječu, otprilike, iz 18. stoljeća.[153] – Ta je rečenica dovoljan dokaz da se rukopis nekoć nalazio u jednom dalmatinskom ženskom samostanu. Zajedno s drugim dokazima taj zapis svjedoči da se još u tom stoljeću budimpeštanski kodeks nalazio u Samostanu sv. Marije u Zadru.

d) Na fol. 24 – 32 r nalaze se *Dnevni časovi* II Oficija koji su uz male iznimke posve istovetni s *Časovima BDM II* oxfordskog kodeksa (fol. 92 v – 100 v). Taj dio, također, sadrži niz jedinstvenih marijanskih himana, koje drugdje ne nalazimo,[154] i to *Prvi čas* »Summi mater prin-

[152] – Usp. *G. M. Dreves – C. Blume*, Analecta Hymnica, Liturgische Hymnen des Mittelalters aus Handschriften und Wiegendrucken ..., 3-e, Folge, XII, Leipzig 1892, pod brojevima 53 – 58, str. 42 – 48. – Koliko sam mogao saznati, transkripciju tih himana za »Analecta« priredio je *H.M. Bannister*, ali je na mnogim mjestima tekst mijenjan i ispravljan pa bi bilo potrebno prirediti kritičko izdanje toga neobičnog himnarija.

[153] Takvih se marginalija nalazi vrlo mnogo u štampanim *Ščavetima* po crkvama u okolici Zadra. – Zahvalan sam dru A. M. Strgačiću što je pregledao moju transkripciju. Prema njegovu mišljenju trebalo bi treću riječ u gornjem retku na fol. 17 r. čitati »Seme« mjesto »Sene«. Također dr Strgačić smatra da treća riječ u drugom retku na fol. 17 r. koju čitam »çini« nije uopće jasna te da je bilo kakvo čitanje nesigurno. – U svakom slučaju riječ »sora« s nekoliko sigurnih hrvatskih izraza upućuje na neki samostan u Dalmaciji kao mjesto gdje je ta rečenica zapisana.

[154] Usp. G.M. Dreves-C. Blume, n. d. XII, br. 61–64, i 66. Uvršteni su istim redom kao u oxfordskom rukopisu, samo je ovdje izgubljen himan za *Šesti čas*.

cipii«, *Treći čas* »Maria mater luminis«, *Šesti čas* »Splendoris patris genitrix«, *Deveti čas* »Ianua cęli inclita«,[155] *Večernja* (nepotpun) »O felix nimis femina« i *Povečerje* »Templum dei mundissimum«. Posve je izvjesno da između fol. 29 v i 30 r nedostaje samo jedan izgubljeni list, a inače je taj dio posve sačuvan.

Premda je izloženi poredak sačuvanih listova čvrsto zajamčen, ipak rekonstrukcija izgubljenog dijela nije posve jasna. Velika je vjerojatnost da su *Časovi I* bili otprilike istog opsega kao oni u oxfordskom rukopisu, a posve je sigurno da je njihov početak slijedio završni dio *Sedmičnog oficija* sačuvanog na fol. 4 v. Kako su fol. 3 i 4 zapravo naravni dvolist koji se očito nalazio u sredini izgubljenog kvaterniona, to je početak *Časova I* bio u istom kvaternionu nakon prekida od jednog lista. Nećemo prema tome pogriješiti ako taj dio, označujući izgubljene listove slovom »x«, rekonstruiramo ovako:

a) x, x (sv. Trojstvo-subota), x, 3 (Večernja), 4, x, x (Časovi BDM I), x. Prema oxfordskom kodeksu od početka *Časova I* do Spomena sv. Benedikta bilo je otprilike 12 listova. Ako uračunamo dva lista iz prethodne rekonstrukcije, tekst u tom slučaju pretpostavlja još čitav jedan izgubljeni kvaternion – sveščić b) – i još dva lista nakon kojih bi slijedio sačuvani fol. 23 s odgovarajućim spomenom svetaca. Taj bi list, koji je danas pogrešno slijepljen s fol. 18, bio ostatak trećeg dvolista izvornog kvaterniona c) x, x, 23, x – x, x, x, x. Slijedeći naravni dvolist fol 55 – 56 bio bi također ostatak nestalog kvaterniona d) x, 55, x, x – x, x, 56, x. Završetak *Časova I* nalazi se na ternionu koji je izvorno bio kvaternion e) x, 57, 58, 59 – 60, 61, 62, x, s time da *Časovi I* završavaju na fol. 59 v, a *Časovi II* počinju na fol. 60 r. Tako bi izvorno *Časovi B. D. Marije I* imali 30 listova (60 stranica), a od toga se sačuvalo samo 6 listova.

Razlog zašto stavljamo *Dnevne časove* Oficija II iza *Noćnica* za dane u sedmici[156] je taj što na istoj stranici na kojoj završava *Povečerje* počinje zbirka pjesama u čast BDM, koja se sadržajno nikako ne bi mogla uklopiti ispred tih *Noćnica*. To ističem zbog toga što u oxfordskom *Sedmičnom oficiju* sv. Trojstva nalazimo najprije nedeljni dio uključujući i *Dnevne časove, Večernju* i *Povečerje,* a tek iza toga dijelove za dane u sedmici. Očito je da to nije slučaj s *Časovima II*, nego su oni izvorno bili ovako raspoređeni: nedjeljni dio s Psalmom 94. himnom, *I Noćnicom* (fol. 61 r–62 v s prekidom kod *II Responzora), II Noćnicom* (potpuno izgubljena) i *III Noćnicom* (ulomak na fol. 20 r–21 v od kraja I Lekcije do početka III Lekcije) a zatim neposredno *Noćnice* za sedmične dane (fol. 65, 66, 63, 64, 67, 68, 14, 16, 17, 18, 15), a tek nakon svega toga *Pohvale* (24 r, sačuvana samo završna molitva) i *Dnevni časovi*

[155] Usp. Sl. 8 a–b. – Posve isti tip šarenog orla, koji se, doduše, može dovesti u vezu sa sadržajem himna (»Vrata neba« i orao nekako pristaju zajedno), ali se sadržajem ne može protumačiti da su npr. obje ptice okrenute na desno i slične pojedinosti, nego nužno upućuju na isti slikarski predložak.

[156] *Časovi BDM* u oxfordskom rukopisu imaju u sva tri slučaja *Dnevne časove* neposredno iza *Pohvala,* tako isto i *Sedmični oficij sv. Trojstva* iza nedjeljnih *Pohvala,* a tek nakon toga dijelove koji se tokom sedmice mijenjaju.

(24 r – 29 r) s *Večernjom* (29 r – 30 v) i *Povečerjem* (30 v – 32 r). Računajući koliko prostora zapremaju sačuvani dijelovi *Časova II*, moguće je približno ustanoviti koliko je listova izgubljeno. Napominjem da je predložena rekonstrukcija samo vrlo vjerojatna, ali ne i posve sigurna ukoliko se odnosi na dijelove prije *Dnevnih časova.*

Časovi II počinju na fol. 60 navedenog sveščića e) i nastavljaju se na srednjem dvolistu izgubljenog kvaterniona f) x, x, x, 20 – 21, x, x, x. Nakon toga slijedi oštećeni sveščić g) 65, 66, x, 63 – 64, x, 67, 68. Slijedeći sveščić čini poteškoću jer je očito da izvorno nije bio pravilan kvaternion, budući da uključuje dva dvolista (fol. 14 – 15, 16 – 17) i jedan leteći list (fol. 18). Kako tekst normalno teče na listovima 14, 16, 17, te opet nakon prekida na fol. 18, 15, to treba smatrati da je izvorni sveščić izgledao ovako: h) x, 14, 16, 17, x, 18, 15, x.

Lekcije *Noćnice* za petak mnogo su duže nego u ostale sedmične dane One počinju na fol. 16 v a završavale su, bez sumnje, na prvoj strani izgubljenog lista iza fol. 15, što iznosi 10 stranica. To nam daje pravo da smatramo da su i subotnje Lekcije bile isto tako duge. Zato iza gornjeg sveščića treba u rekonstrukciji umetnuti još jedan, koji je na otprilike 5 listova imao *Noćnicu* za subotu, a na preostala tri lista početak *Pohvala* Oficija BDM II. Taj kvaternion označit ćemo u pregledu rekonstrukcije kao izgubljeni sveščić i). Tek iza toga dolazi djelimično sačuvani sveščić j) x, 24, 25, 26 – 27, 28, 29, x i konačno izvorni, potpuno sačuvani kvaternion koji smo u prikazu postojećeg uveza označili kao sveščić VIII, tj. k) 30, 31, 32, 33 – 34, 35, 36, 37. U tom dijelu na fol. 32 r završavaju *Časovi B. D. Marije II* i počinje sadržajno novi, treći dio rukopisa.

3. *Uersi de Sancta Maria*

Pjesme koje su zapisane na fol. 32 r – 42 v ne nalaze se u oxfordskom rukopisu. Samo jedna od njih objavljena je u *Analecta Hymnica*,[157] a ostalih nema ni u jednoj objavljenoj srednjovjekovnoj zbirci. Tako je smanjena mogućnost uspoređivanja. Na sreću, što se tiče rekonstrukcije, ovdje nema naročitih poteškoća. Tekst teče posve logično, i današnji poredak listova treba smatrati ispravnim. Od tri pjesme pisane u različitim metričkim obrascima prva je najduža. Počinje na fol. 32 r riječima »Salue regina omnium«.[158] Ima 49 potpunih strofa od po četiri stiha jampskog dimetra, a jedna je strofa zabunom prepisivača ostala nepotpuna. Po dva stiha u strofi su u sroku, a jamb na mjestima prelazi u

[157] *U. Chevalier*, Repertorium hymnologicum, Louvain 1892 – 1921, donosi u 4 sveska teksta, 1 sv. »Addenda« i 1 sv. preglednih tabela (ukupno 6 sv.) abecednim redom popis početnih stihova 42.060 srednjovjekovnih latinskih himana i pjesama sadržanih u poznatim štampanim i rukopisnim vrelima. – Za prvu i treću od te četiri pjesme navodi rukopisna vrela koja nisu starija od 12. st. Obje su objavljene u »Analecta Hymnica«, a dvije preostale pjesme uopće ne navodi.

[158] – Usp. U. Chevalier, n. d., II (L–Z), No. 18151.

daktil. Sadržajno je to lirska pobožna pjesma koja se po intonaciji mnogo razlikuje od pravog liturgijskog himna. Molbe B. D. Mariji upućene su od strane muške osobe, za razliku od pjesama o kojima će biti govora niže, koje pretpostavljaju žensku moliteljicu.

Druga pjesma počinje riječima »Alma dei mater« (fol. 39 r). Pisana je u naravnom šestercu, po dva stiha su rimovana i složena u strofe od po 4 stiha, slično poznatom himnu »Ave maris stella«. Niti ova pjesma nije liturgijski himan, nego sadrži osobna razlišljanja i molbe, koje ovaj put pretpostavljaju žensku moliteljicu (»misera ego«). Treća pjesma počinje »Inperatrix reginarum« (fol. 41 v). Pisana je u strofama od po četiri stiha osmerca. Na žalost, nije sačuvana u cijelosti. Potpuno jednaka pjesma – barem s obzirom na sačuvani dio – objavljena je u *Analecta Hymnica)*[159] na temelju brojnih vrela, od kojih je najstarije s kraja 12. stoljeća. Među dodacima oxfordskog »Officia et Preces« nalazi se druga verzija te pjesme (s napjevom), koja počinje riječima »Imperatrix *monacharum*.[160]

Čini se da su sve tri pjesme bile uglazbljene i služile kao pučke pobožne pjesme u privatnim pobožnostima. Kod svake je prve strofe, očito, ostavljeno mjesto za neume, jer je tu razmak između redaka dvostruko veći nego u daljim strofama. Na žalost, pisar nije ni kod jedne od tih pjesama zapisao napjev koji je bio predviđen, ali je to učinio kod druge dvije o kojima će biti govora.

U gornju skupinu smjestio sam i nepotpunu pjesmu ili himan zabilježen na fol. 22 r–v, koji nema početka, a prve sačuvane riječi su »... Cuncti Euę debiti«. List je u postojećem uvezu slijepljen s fol. 18, ali sadržajno s njim nema nikakve veze. Postoji mogućnost da je ta pjesma zapravo bila himan kao sastavni dio jednih od dvaju *Časova BDM*. Ta mogućnost postaje neznatna kad uočimo da nijedan od četiri Oficija oxfordskog rukopisa nema takvog himna, dok su svi sačuvani himni u svim Časovima budimpeštanskog rukopisa (uključujući i *Sedmični oficij sv. Trojstva)* potpuno isti kao u oxfordskom rukopisu. Niti taj himan nije objavljen u bilo kojem od tiskanih vrela, koliko sam mogao ustanoviti. Ritmički obrazac sastavljen je po uzoru na himan »Crux fidelis inter omnes / Arbor una nobilis«,[161] tj. po jedan osmerac i jedan sedmerac poredani u strofe od po šest stihova. Sve četiri pjesme objavljujem u posebnom dodatku na kraju radnje.

[159] – Usp. U. Chevalier, n. d., I (A–K), No. 8491.

[160] Jedna potpuna strofa zabilježena je s napjevom na fol. 150 v:

»Imperatrix monacharum
et saluatrix animarum.
inclinamus nostrum capud(!)
tibi domina earum.«

Držim da je to samo refren, koji se ponavlja iza svake strofe teksta kakav je poznat iz objavljenih vrela. – Usp. niže Dodatak A (3).

[161] A. Wilmart, Precum libelli... 105–106 (Liber Turonensis).

Nasuprot posve pravilnog prvog sveščića »Stihova«, drugi sveščić zadaje dosta poteškoća. Jasno je da listovi treba da idu istim redom kao u postojećem uvezu od fol. 38 – 42, a zatim uz prekid, problematičan fol. 22. Teškoća je u tome što su fol. 40 – 41 naravni dvolist, a svi ostali slobodni listovi, a uz to fol. 38 treba svakako da slijedi fol. 37 iz prethodnog sveščića. To se ne može drugačije protumačiti nego tako da je izvorni sveščić bio nepravilan kvaternion:

38, 39, 40 – 41, 42 – x, 22, x.

4. *Andjeoski oficij*

Ovakav naziv nije općenito usvojen, ali ga upotrebljavam jer sve antifone počinju s riječima »Angeli«. Moglo bi se to također zvati »Psalamske kolekte« prema prastarim monaškim molitvama kojima se zaključuje recitiranje svakog psalma u tom Oficiju.[162]

Tekst budimpeštanskog *Anđeoskog oficija* prilično je dobro sačuvan. Ne opaža se gotovo nikakva razlika s oxfordskim,[163] samo pri kraju budimpeštanski ima nekoliko molitava više nego oxfordski. Budimpeštanski tekst počinje s Psalmom 102. (nedostaje početna antifona), a taj je u oxfordskom drugi po redu nakon ps. 33. Međutim, nije posve jasno da li je i oxfordski tekst potpuno sačuvan jer slijedi nakon prekinutih *Časova BMD III*. Stoga možemo utvrditi samo to da je ispred sadašnjeg početka budimpeštanski Oficij imao barem još jedan list s *Anđeoskim oficijem*. Sačuvani dio obuhvaća psalme 102, 103, 134, 143, 144, zatim nakon mogućeg prekida od jednog lista (Oxford: ps. 145) još ps. 148. sa svojim kolektama, a odmah nakon toga same kolekte za ps. 149. i 150, te na kraju Kantik »Benedicite omnia opera« sa svojom kolektom. Tu se (iza fol. 48 v) tekst opet prekida za dužinu jednog punog lista i nakon prekida nastavlja s *Laudes divinae*, sve kao u oxfordskom kodeksu. Praznina se opaža i nakon molitve »Custodi« (fol. 50 v), iza koje na idućem foliju slijedi nepotpuna molitva »Laus perhennis«. Počevši od molitve »Comitetur« (fol. 51 v) dva se rukopisa posve razilaze, ali već na idućem foliju (52 v) *Anđeoski oficij* završava.

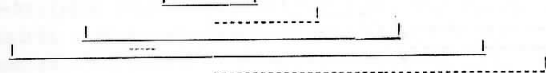
Anđeoski oficij vjerojatno je počinjao na posljednjem listu drugog sveščića s pjesmama. Postojeći je redoslijed listova ispravan, ali nije lako

[162] Osobitost tih molitava je u tome da su sastavljene iz pojedinih riječi ili citata uzetih iz psalma te ukratko iznose sadržaj dotičnog psalma. Potisnute su iz upotrebe krajem 5. stoljeća i zamijenjene doksologijom »Gloria Patri« s kojom se još i danas zaključuje recitiranje svakog psalma u oficiju. Poznate su tri serije (afrička, galikanska i rimska), svaka od njih vezana na jedan od tri poznata latinska prijevoda psalama. Tekst »Vulgate« slijedi tzv. rimska serija *EFFICE* (– zove se tako prema početnim riječima kolekte za ps. 1.) – Usp. L. Brou – A. Wilmart, n. d., str. 10–15.

[163] Sl. 9 a–b, kolekta za ps. 150 *Armonie nostre* iz serije *EFFICE*.

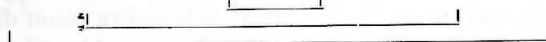
odrediti izvorni položaj dvaju izgubljenih listova. U slučaju da je ps. 145 bio uvršten u Oficij na istom mjestu kao u oxfordskom rukopisu, ti su se listovi morali nalaziti jedan između fol. 46 i 47, a drugi između 48 i 49. Međutim, listovi od 43 do 48 u sadašnjem uvezu tvore naravan i pravilan ternion, pa ostaje kao jedina mogućnost da su izgubljeni listovi bili od samog početka nepravilno umetnuti kao slobodni listovi:

a) 43, 44, 45 – 46, x, 47, 48, x.

Druga je mogućnost da budimpeštanski tekst nije nikad imao ps. 145 (Lauda anima) ni njegove kolekte (Gloriose omnipotens deus), nego je neposredno iza 144. slijedio 148. ps. U tom bi slučaju jedan izgubljeni list trebalo staviti na početak sadašnjeg terniona a drugi na kraj, pa bi sveščić izvorno bio pravilan kvaternion: (a) x, 43, 44, 45 – 46, 47, 48, x. – Idući sveščić tog dijela, premda danas nepotpun, očito je izvorno bio pravilan kvaternion:

b) 49, 50, x, 51 – 52, x, 53, 54.

5. *Molitve za pričest*

Bez pomoći oxfordskog rukopisa teško bi bilo rekonstruirati tekst idućeg dijela koji je u sadašnjem uvezu rastavljen i ispremiješan. Taj dio obuhvaća listove Cod. Lat. 8-o 5 ovim redom: 53, 54, 69, 13, 12, 11, 10, potom u pravilnom redosljedu od fol. 70 r – 75 v. Tu se najprije nalaze odlomci dugačkog psalma 118. s antifonama i kolektama nepoznate serije).[164] zatim niz od 9 Pokorničkih psalama, Molitve prije pričesti[165] – sve to pod zajedničkim naslovom *(Psalmi, et capituli. Anteque communionem:,)* – i na kraju molitve poslije pričesti, koje se na fol. 75 v nedovršene prekidaju.

Početak teksta je oštećen. Treba uočiti, najprije, da je psalam podijeljen na 22 umjesto uobičajenih 11 odlomaka kakve nalazimo u oxfordskom tekstu. Međutim, stvarne razlike između ta dva teksta nema jer

[164] Sl. 11 a–b, antifona *Peccauimus domine,* zatim označen odlomak za ps. 118. (u oxfordskom: VII – *Quomodo dilexi,* u budimpeštanskom 13. i 14. *Quomodo delexi* i Lucerna pedibus) te na kraju kolekta nepoznate serije *Da nobis quesumus domine perfectam.*

[165] Na Sl. 12 a–b vidi se najprije završetak molitve *Dne Ihu Xpe deus bonus,* zatim u *jedini ženskog roda* »Domine non sum *digna*«.

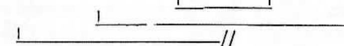
dva odlomka budimpeštanskog teksta tačno odgovaraju jednom odlomku oxfordskog, te oba imaju samo jednu antifonu i jednu kolektu, posve jednake u oba rukopisa. Budimpeštanskom tekstu nedostaje potpuno I odlomak (odn. 1–2.) te dio II (2–3.) odlomka. Nakon IV (7–8.) odlomka ps. 118. opet je praznina sve do VI (11–12.), a dalje sve do kraja tekst je sačuvan. Već je spomenuto da kolekte ps. 118. ne pripadaju niti jednoj od triju poznatih serija psalamskih kolekta. Razlika je između dva teksta u tome što X (19–20.) odlomak budimpeštanskog umjesto kolekte »Deus cuius prouidentia« ima »Deus qui et morten tibi illatam«, a XI (21–22.) odlomak osim iste kolekte« Preueniat nos« ima još jednu iz rimske serije (»Effice«) – »Palma totius bonitatis«.

Tekst koji slijedi na fol. 70 r – 72 r, a zapremao je bez sumnje i tri izgubljena lista, ne postoji u oxfordskom kodeksu. To su kratke molitve koje se sadržajno nadovezuju na psalamske kolekte prethodnog dijela, a zatim molitve pri ulasku u crkvu pod naslovom *Item TRINA ORATIO,* sastavljene po uzoru na karolinški »Ordo orationum«.[166] Od fol. 72 v tekst se opet podudara s oxfordskim. Tu najprije nalazimo devet posve istih Pokorničkih psalama sa završnim Kapitulom, zatim 1. i 4. od četiri pričesne molitve, dok su očito ostale dvije bile na izgubljenim listovima. Slijedi sam obred pričesti »Domine non sum digna«, »Uerbum caro« i »Corpus Domini« (74 r – v) te dvije u oba rukopisa potpuno iste molitve poslije pričesti (74 v – 75 r), od kojih je druga na kraju oštećena.

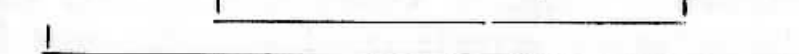
Jedan dio molitve *TRINA ORATIO* pisan je neobičnim pismom, koje je u osnovi beneventansko, ali zbog produženih duktusa veoma sliči na karolinšku papinsku kurijalu. Sam naslov ispisan je rustičnom kapitalom. Moguće je to znak da je skriptor na tom mjestu pokušao oponašati pismo vrela iz kojega je tu umetnutu molitvu prepisivao.

Prema tome, *Molitve za pričest* izvorno su počinjale na izgubljenom listu između fol. 52 i 53 prethodnog sveščića. Obuhvaćale su zatim još dva potpuna kvaterniona, kako slijedi:

a) x, 69, 13, 12 – 11, 10, x, x

i b) x, 70, 71 x – x, 72, 73, x,

te završavale pri sredini idućeg, također oštećenog sveščića

c) x, 74, 75, x– x, 76, 77, x

[166] Usp. A. Wilmart, Precum libelli ... str. 68 sl. *Incipit ordo orationum.*

i to na izgubljenom listu iza fol. 75. Na slijedećem izgubljenom listu već su počinjale *Molitve za ispovijed*, pa je posve sigurno da rukopis nije imao one duge molitve poslije pričesti u čast BD Marije[167] koja u oxfordskom rukopisu zaprema punih 12 listova.

6. *Molitve za ispovijed*

Oxfordski rukopis nema ispovjednih molitava koje nalazimo na fol. 76 r – 96 v budimpeštanskog »Brevijara«. Ako ih je imao, što je više nego vjerojatno, onda su se one bez sumnje nalazile između fol. 146 i 147, tj. iza pričesne pobožnosti a ispred nepotpunog himna ili pjesme u čast BDM. Sretnim sticajem okolnosti *Molitve za ispovijed* predstavljaju najbolje sačuvani dio Cod. Lat. 8-o 5, premda ne potpuno sačuvan. Obuhvaćaju tri pretkarolinška ispovjedna obrasca i dvije molitve. Svi obrasci pretpostavljaju žensku moliteljicu koja se naziva »službenica« (ancilla), »zločinka« (rea) i »grešnica« (peccatrix), a među ostalim optužuje se također »Što zakašnjava na službu grijesima i zločinima Božju« (Pro quod ego ad Opus Dei tradas uenio), što očito smjera na jedno poglavlje Regule sv. Benedikta.[168]

Prvi je obrazac bez početka, a upravljen je sv. Petru (» . . tibi semper cura est de omnibus et per te animę ingrediuntur ad Xpistum«, » . . . pastor bone . . . a domino data est tibi potestas ligandi atque soluendi in cęlo). Obuhvaća fol. 76 i 77, a prekida se bez završetka, koji se nalazio na izgubljenom listu iza fol. 77. Na tom je istom listu počinjao drugi obrazac upravljen Kristu, koji se proteže preko čitava idućeg kvaterniona (sveščić XVIII sadašnjeg uveza) i više od polovice narednog (sv. XIX), tj. fol. 78 r – 90 r. – Zanimljivo je da obrazac uključuje veoma starinske Aklamacije Kristu, kratke Litanije i veoma neobičan obrazac »Preporučivanje duše« na času smrti, sličan pseudo-Ciprijanovim obrascima.[169] – Na fol. 90 r počinje treći obrazac ispovijedi *Item confessio pura*, a već na fol. 91 r *Oratio*. »Deus qui creasti« i na fol. 93 r molitva »Domine Ihesu Xpiste rex uirginum«. Ispovjedne molitve potpuno su dovršene na kraju fol. 93 v.

[167] Ta se molitva nalazi na kraju spisa »Liber de Virginitate perpetua« sv. Ildefonsa (biskup u Toledu 659 – 669.) te predstavlja izraz vizigotičko-afričke duhovnosti pretkarolinškog razdoblja. – Usp. Migne PL. 96, str. 105–110.

[168] Radi se o poglavlju 43. koje u Pašmanskoj reguli dolazi pod naslovom *Otъ tihъ, ki na sl(a)vu b(o)žiju kasno pritekutъ.* – Usp. I. Ostojić, n. d. III, str. 403. – Međutim, jedini siguran zaključak koji se može izvesti iz te optužbe jest benediktinsko porijeklo predloška iz kojega je *Ispovijed* prepisana.

[169] Ta *Confessio* sadrži, bilo u potpunosti, bilo u citatima, čitav niz karolinških i ranokršćanskih obrazaca. Tu su najprije litanije »Deus omnipotens exaudi me« – veoma starinskog oblika, zatim jedna vrsta aklamacija sv. Trojstvu »Auxiliatrix sit michi« kakve se doslovno nalaze u *Libellus Parisinus* kao »Oratio sancta« i u *Libellus Trecensis* (Troyes) kao »*Oratio* de sancta Trinitate« u malo izmijenjenu obliku (– A. Wilmart, Precum libelli . . . str. 42. i 13.). Nakon toga slijedi molitva s podužim citatima iz »Oratio sancti Esidori« u *Libellus Trecensis* (str. 19), zatim neobična litanija u kojoj se poimence spominju samo 4 evanđelista i *sv. Juraj* (85 r – 88 r). Na kraju tu je prastari obrazac *Preporučivanja duše*, veoma sličan jednome iz niza pseudo-Ciprijanovih obrazaca *Commendatio animae* primijenjen kao molitva prije spavanja: »Deus tibi commendo animam meam« (– Usp. Migne, PL 4, st. 905 – 906) na fol. 88 r – 90 r.

7. *Poklon Križu*

Premda oba uspoređivana rukopisa imaju pobožnost Križa, ipak su oblici znatno različiti. Samo molitva »Xpiste qui pro nobis«[170] i antifona »Tuam erucem domine«[171] nalaze se u oba teksta. Dok je oxfordski tekst potpun, u budimpeštanskom se sačuvalo samo posljednjih pet stranica (fol. 94 r – 96 r). Kako u sačuvanom tekstu čitava pobožnost zaprema svega 12 stranica, to neće, kraj svih razlika, biti preuzetno tvrditi da su od budimpeštanskog teksta nestala samo dva lista (4 stranice). S druge strane, posve je sigurno da se te molitve nisu nikad nalazile na početku kodeksa, kao što je to slučaj s oxfordskim tekstom (fol. 20 r – 25 v),[172] jer se na listu gdje molitve sigurno završavaju nalazi početak zbirke pjesama koje po svome sadržaju spadaju na kraj knjige. Stoga rekonstrukcija treba da izgleda ovako:

x, x, 94, 95 – 96, 97, 19, x.

Tako bi izgubljeni početak *Poklona Križu* izvorno počinjao na prvom izgubljenom listu kvaterniona i zapremao 9 stranica, tj. nešto manje nego u oxfordskom.

8. *Četiri prigodne pjesme*

Upravo su dragocjene s kulturnopovijesnog stanovišta četiri pjesme zapisane na fol. 96 v – 97 v, 19 r – v te 98 r – 106 r. Prva od tih pjesama ima napjev zabilježen beneventanskim neumama bez crta, a posljed-

[170] Poredak je riječi malo izmijenjen. – Usp. Sl. 13 a–b. – *Tuam crucem adoramus* sigurno je antifona u oxfordskom kodeksu, dok je u budimpeštamskom zapisana krupnijim slovima nego ostale antifone, pa bi mogla biti molitva.

[171] Neke od molitava *Ad s. crucem adorandam* pogrešno se pripisuju sv. Petru Damijanskom (1007 – 1072) te su uvrštene među njegova djela *(Carmina sacra et preces* – Migne, PL 145, st. 917–986) pod naslovom *Orationes die Veneris sancto in crucis adoratione dicendae* (Molitve koje se govore na Veliki petak kod poklona križu).

– *A. Wilmart,* Les Auteurs spirituels et textes dévots du moyen âge latin, Paris 1932, dokazao je da se golema većina tih molitava susreće već u vrelima 9. stoljeća, a samo bi dvije mogle doći u obzir kao djelo sv. Petra Damijanskog. Nijedna od te dvije molitve 11. stoljeća nije uvrštena u *Poklon križu* bilo oxfordskog bilo budimpeštanskog rukopisa.

[172] Čini se da ni u kom slučaju *Poklon križu* ne spada na mjesto koje sada zauzima u uvezu MS *Canon. Liturg. 277.* Pitanje je samo da li ga treba smjestiti u prazninu nakon nedovršenih *Časova BDM III* (iza 105 v) ili nakon molitve sv. Ildefonsa poslije pričesti (iza 146 v). Držim da se ta druga mogućnost može dokazati jasnim analogijama, što više i to da je izvrno u oxfordskom jednako kao i u budimpeštanskom kodeksu *Poklon križu* slijedio iza izgubljenih ispovjednih molitava i prethodio također izgubljenoj zbirci »Versa«, od koje je sačuvan samo neznatan ulomak (147 r).

nja je bitno važna za utvrđivanje porijekla rukopisa. Jedna od njih također predstavlja dramatizirano »Žiće« sv. Ivana u kojem se nazire početak srednjovjekovne pobožne drame.[173]

Latinska božićna pjesma pod naslovom *Uersi de natale domini* pisana je u elegijskom dvostihu naročita oblika, u kojem se prvi dio heksametra (prije cezure) uvijek ponavlja kao drugi dio pentrametra.[174]

∠ ∪ ∪ / ∠ ∪ ∪ / ∠ // – / ∠ – / ∠ ∪ ∪ / ∠ – /
Rex a-gy- os ho-di-e ce-lo de-scendit ab al-to

∠ ∪ ∪ / ∠ ∪ ∪ / ∠ // ∠ ∪ ∪ / ∠ ∪ ∪ / ∠ /
Pre-se-pi-o ia-cu-it. *Rex a-gy- os ho-di-e*

Ne samo da su samoglasnici raspoređeni prema dužini i kratkoći, strogo prema zakonima kvantitativne metrike, nego i jezik oponaša čistoću i otmjenost klasične latinštine. Pojava grčke riječi »(h)agios« navodi nas da postanak te zaista lijepe pjesme stavimo najkasnije u 9. stoljeće – u doba karolinške renesanse kad je upotreba grčkih riječi bila prava moda, ali nije isključeno da je nastala u doba kasne antike.

Glazbeni skriptor započeo je pisati melodiju na mjestu predviđenu za note, tj. slobodnu prostoru ostavljenu između pojedinih redaka, kakav se opaža i kod pjesama u čast B.D. Marije. Međutim, očito mu se prostor činio pretijesan, jer su neke neume morale prijeći na sam naslov pjesme. Kako su i naslov i neume pisani crvenom tintom, to je čitanje otežano, te se note ne vide niti na dobroj fotografiji. Jedino u originalnu primjećuje se da se jedan notni oblik (virga) nalazi povrh slova »e« u riječi »de«, drugi (punctum) pri dnu slova »a«, i treći (virga) pri vrhu slova »t« u riječi »natale«. Samo prve tri note toga dijela i posljednja vidljive su i na fotografiji. Pošto je na taj način zabilježio melodiju prvog dijela heksametra, pisar je odlučio da ostatak melodije zabilježi na rubu sa strane.[175] Na žalost, pri jednom uvezivanju melodija je oštećena obrezivanjem ruba pergamene. Transkripcija je otežana još i time što pisar nije zabilježio melodiju za posljednji dio strofe, tj. za drugi dio pentametra. Međutim, kako je taj dio doslovno ponavljanje prvog dijela heksametra, najvjerojatnije treba da ima jednaku melodiju. Ta melodija, bez sumnje, dobro pristaje na kraj strofe što se tiče tonaliteta. Postoje, također, dva čvrsta oslonca za rekonstrukciju oštećenih neuma: položaj

[173] Sadržajem ta pjesma slijedi apokrifni spis zvan »Acta Iohannis« iz 2. polovine 2. stoljeća. – Usp. *M.R. James*, The Apocryphal New Testament, Oxford Clarendon Press) 1953, str. 228 – 270.

[174] Takav »vezani« oblik elegijskog dvostiha upotrebljava krajem 4. početkom 5. stolj.. *C. Sedulius* u pjesmi »Elegia«, koja počinje riječima »Cantemus, socii...«. Jedan između dvostiha koji opisuju rođenje Kristovo –

»*Virgo Maria nitet,* nullo temerata pudore,
Post partum pueri *virgo Maria nitet.*«

– upravo se upadno podudara s jednim dvostihom »Uersi de natale domini«. – Usp. niže, Dodatak B (1); Migne, PL 19, st. 757.

[175] Usp. Sl. 14 a.

gvide, koja pokazuje visinu tona u oštećenom trećem retku, i pravokutni oblik prvog clivisa,[176] koji pokazuje visinu prethodnog tona. Tako su u priloženoj transkripciji na kraju radnje samo dvije note konjukturne, tj. dodane na temelju ustaljenih estetskih načela, a sve ostale čvrsto dokumentirane. – Kako se vidi iz naslova »*Uersi*« i stila, tu se svakako radi o pobožnoj pjesmi a ne o liturgijskom himnu u strogom smislu riječi. Stoga je već ovdje slobodno reći da je to najstarija božićna i uopće najstarija pobožna pjesma s napjevom poznata u našim krajevima, a također među najstarijim takvim pjesmama na svijetu.

Pjesma o Posljednjem sudu[177] počinje bez naslova riječima »Judicii signum tellus sudore madescet« na fol. 19 v i nakon prekida od jednog lista[178] nastavlja se i završava na fol. 98 r. Pisana je u heksametru te za nju vrijedi sve što je rečeno o klasičnoj tendenciji prethodne pjesme. I ta je pjesma bila uglazbljena, ali, na žalost, melodija nije zapisana. Vidi se, doduše, na rubu pet neumatskih oblika *(pes* – u prvom retku, *punctum* u drugom, te *punctum, clivis i virga liquescens* u trećem retku), ali se iz toga ne može pouzdano zaključiti kakav je bio napjev. Sigurno je samo to da su po tri heksametra bila raspoređena u jednu strofu.

Suprotno od stila dviju navedenih pjesama, *Uersi de sancti Iohanni apostoli et euangeliste* (naslov fol. 98 r, početak teksta 98 v, svršetak 103 v) predstavljaju i po jeziku i po književnoj formi primjerak ranosrednjovjekovnog pjesništva. Jezik je daleko od klasične čistoće, te upravo vrvi napakama i pogrešnim gramatičkim oblicima. Pjesma je puna nevjerojatnih događaja i naivnih čudesa koji vjerno slijede sadržaj apokrifnog spisa zvanog »Acta Iohannis«. Sve to odražava duhovnu klimu »mračnog doba«, tj. otprilike 10. stoljeća.

Metar pjesme prilično je neobičan. Svaka strofa sastavljena je od šest stihova deveteraca koji redovito imaju ovaj obrazac: ∪ / – ∪ ∪ / – ∪ ∪ / – ∪; samo se veoma rijetko daktilska stopa zamjenjuje spondejem. Gramatički naglasak prevladava nad kvantitetom slogova. Primjećuje se stalna upotreba asonance u krajnjim stopama pojedinih stihova (»norat« – »ponat«), a ta često prelazi u savršen srok (»mise – rére« – »fu – ére«).

[176] Usp. G.M. Suñol, n. d., str. 67; – M. Grgić, n. d., str. 284 (Tablica).

[177] Pjesma je citirana u govoru sv. Augustina »Contra Iudaeos, Paganos, et Arianos, Sermo de Symbolo« (Migne, PL 42, 1126) kao *Vaticinia Sybillina.* Nalazi se također u zbirci »Sybilla Erithreia« i navodno je spjevana u grčkom originalu u 1. stoljeću prije naše ere. Sv. Augustin komentira pjesmu: »... Ovo je rečeno o rođenju, trpljenju i uskrsnuću Kristovu, te o njegovu drugom dolasku na takav način da svatko tko pogleda početna slova stihova odmah vidi ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΕΙΣΤΟΣ ΘΕΟΥ ΥΙΟΣ ΣΩΤΕΡ To je do neke mjere sačuvano i u latinskom prijevodu...«.
Analecta Hymnica (sv. IV, str. 15) donosi također tu pjesmu pod naslovom *In Natiuitate Domini infra Nocturnum.* U tom je izdanju ispušten jedan stih (četvrti prije svršetka »Orbem gemens...«) i pogrešno su stihovi raspoređeni po dva u jednu strofu, a trebalo bi da su po tri. – Za vrela usp. U Cheavalier, n.d. I, No. 9876.

[178] Posve je sigurno da nije izgubljeno više od jednog lista, jer tekst koji nedostaje veoma lako stane na dvije stranice. – Usp. Dodatak B (2). – Osim toga sadašnji fol. 19 u stvari je sedmi list izvornog kvaterniona, a pjesma koja tu počinje završava na prvom listu idućeg svečišća. – Usp. niže – Pregled rekonstrukcije.

U svakoj se strofi nakon petog stiha ponavlja prvi. To, čini se, pretpostavlja upotrebu kora koji ponavlja »pripjev«. Pjesma je puna dijaloga i upravnog govora. Evo jedan primjer:

Novem geniti sunt annorum,
ad hos numerus septenorum.
Iohanni cum haec, Christus dicit:
»Epulare nunc mecum veni
in convivio sanctorum!«
Novem geniti sunt annorum.

Ta stalna dramatizacija ukazuje na mogućnost da je pri izvođenju pjesme sudjelovalo više različitih uloga. To bi značilo da se tu radi o primitivnu obliku crkvenog skazanja. Pjesma nije potpuna, nego je tekst oštećen između fol. 101 v i 102 r, ali ima sačuvan završetak.

Na kraju niza prigodnih pjesama nalazi se za određivanje porijekla jedan od najznačajniijh dijelova rukopisa: pjesma u čast sv. Stošije. Počinje na fol. 103 v s naslovom *Uersi de Sancta Anastasia*[179] a završava na fol. 106 r. Nazvao sam je pjesmom u skladu s ostalima koje su označene kao »Uersi«, premda u ovom slučaju ima više vjerojatnosti da se radi o pravom liturgijskom himnu. I ta pjesma sadrži životopisne podatke kao i prethodna, ali je u načinu prikazivanja golema razlika. Sadržaj je trijezan i uvjerljiv, a jezik dostojanstven s klasičnim tendencijama, Upravo se namjerno upotrebljavaju klasični sinonimi kao npr. »tonanti« (gromovniku) mjesto »Deo (Bogu) i sl. Strofe se sastoje od po tri stiha »izlomljenog« heksametra, što znači da je redovito posljednja stopa prije cezure u asonanci, ili, što više, u pravom sroku sa završnom stopom heksametra. U tome se metar bitno razlikuje od onoga u pjesmi o Posljednjem sudu, gdje su također heksametri složeni po tri u jednu strofu, ali nema te tendencije rimovanja. Nekoliko manjih jezičnih pogrešaka ne smetaju da pjesmu smatramo lijepom i posve pravilno građenom. Ona dosiže visok domet crkvenog pjesništva ranog srednjeg vijeka. Zbog tih osobina može se njezin postanak staviti najkasnije u drugu polovicu 9. stoljeća, dok zbog sadržaja životopisnih podataka treba smatrati mjestom postanka najvjerojatnije sam Zadar.

Nije teško niti u ovom dijelu uspostaviti izvorno stanje uveza. Pjesme počinju u već rekonstruiranom svešćiću s *Poklonom Križu*, zatim obuhvaćaju kvaternion kojemu nedostaje samo jedan list nakon fol. 101:

a) 98, 99, 100, 101, – x, 102, 103, 104.

U postojećem uvezu fol. 101 zaista je slobodan list, a nekoć je bez sumnje bio dvolist s nastavkom pjesme o sv. Ivanu apostolu. – Niz pjesama završava u posljednjem, također oštećenom kvaternionu izvornog kodeksa:

[179] Usp. Sl. 14 b. – Početna strofa ima dvostruki prored, očito predviđeno za melodiju.

b) 105, 106, 107, 108 – 109, x, x, x.

U tom svešćiću na fol. 106 r završava pjesma o sv. Stošiji a na fol. 106 v počinje posljednji dio beneventanskog rukopisa.

9. *Služba za mrtve*

Nema ništa naročito da se kaže o sadržaju posljednjeg dijela. To je ulomak *Službe za mrtve* (Officium defunctorum) koji počinje s Invitatorom »Regi cui omnia« i *I Noćnicom* – sve kao u Rimskom brevijaru[180] – a prekida se bez završetka u toku II Responzora *II Noćnice*. Ostali su dijelovi Službe posve izgubljeni. Međutim, treba istaknuti dvije važne okolnosti s obzirom na taj dio. *Prvo*, sama činjenica da se Oficij nalazi u knjizi ovakve vrste govori u prilog pretpostavci da se tu ipak radi o Privatnom časoslovu, a ne o koralnoj monastičkoj knjizi. *Drugo*, s paleografskog stanovišta taj dio pretpostavlja rad druge ruke, premda ne nužno vrijeme različito od ostalih dijelova rukopisa. Oblik i veličina slova znatno su drugačiji, razmak među recima manji je nego u prethodnim dijelovima, a iluminacija neusporedivo skromnija.

Utrošili smo mnogo prostora u nastojanju da saznamo kako je rukopis izvorno izgledao. Treba se još, ipak, osvrnuti na pitanje da li je u početku kodeks imao kalendar ili nije. Kako u sadašnjem ostatku ostataka nema ni traga kakvu kalendaru, na to pitanje nije moguće posve pouzdano odgovoriti. Međutim, već je do sada uvjerljivo dokazano da su budimpeštanski i oxfordski rukopis dvije *u suštini istovetne* liturgijske knjige, različite samo u nebitnim dijelovima. Budući da kalendar u takvoj knjizi zauzima bitan položaj, to je pretpostavka o ranijem postojanju kalendara u budimpeštanskom kodeksu više nego vjerojatna. Zbog toga ćemo u pregledu rekonstrukcije izvornog *Cod. Lat. 8-o 5* tu pretpostavku uvažiti. Broj listova toga kalendara određen je opsegom odgovarajućeg dijela oxfordskog kodeksa. Da se ipak vidi razlika između vjerojatne pretpostavke i zajamčene činjenice, označit ćemo u rekonstrukciji listove kalendara posebnim znakovima.

Slovima A i B označena su dva predmijevana svešćića s kalendarom, rimskim brojkama izvan zagrada svešćići zajamčenih dijelova izvornog uveza, a rimskim brojkama u zagradama svešćići sadašnjeg uveza.

Slovom »X« označeni su izgubljeni listovi, arapskim brojkama izvan zagrada sadašnji broj folija, arapskim brojkama u zagradama pravilan redoslijed listova kakav bi trebalo upostaviti.

Naslovi u zagradama označuju potpuno izgubljeni dio, a oni bez zagrada označuju potpuno ili djelomično sačuvani dio. Strelice ispod naslova s lijeve strane broja folija znači *recto*, a s desne strane *verso* pojedinih listova.

[180] Usp. Breviarium Romanum, Nav. izd. (Pars hiem.) str. (253)–(256).

Pregled rekonstrukcije COD. LAT. 8-o 5 Madžarske akademije nauka

	(KALENDARIUM)								
(A)	X,	X,	X,	X	—	X,	X,	X,	X
(B)	X,	X,	X,	X	—	X,	X,	X,	X
						1) OFFICIUM S. TRINITATIS (Dominica			
I	X,	X,	X,	X	—	X,	↓ X,	X,	X
		(Dominica ad Laudes)							
II	X,	X,	X, ↓	X	—	X,	X,	X,	X
	(Dom. ad Vesperum)		(Feria II)			(Feria III)			Feria IV
III	X, ↓	X,	X, ↓	X	—	X, ↓	X,	X,	X ↓
IV(I,II)	2(1)	6(2)	7(3) ↓	X	—	X,	8(4) ↓	9(5)	5(6)
	Sabbato (Ad Nocturnum)			Sabbato ad Vesperum			2) OFFICIUM BMV I (Ad Noct.)		
V(I)	X,	X,	X,	3(7)	—	4(8)	X,	X,	X
							(Ad Laudes et) Suffragia Sanctorum		
VI	X,	X,	X,	X	—	↓ X,	X,	X,	X
		Plurium Confessorum, S. Benedicti							
VII(VI)	X,	X,	↓ 23(9)	X	—	X,	X,	X,	X
	OFFICIUM BMV I, Ad Primam						Ad Nonam		Ad Vesperum
VIII(XII)	X, ↓	55(10)	X,	X,	—	X,	X, ↓	56(11)	X ↓
			Ad Completorium			OFFICIUM BMV II, Dominica ad I Nocturn.			
IX(XIII)	X,	57(12)	58(13) ↓	59(14)	—	60(15) ↓	61(16)	62(17)	X

	(II Nocturn.)			III Nocturn.			(Feria II)		
X(VI)	X,	X,	X,	20(18)	—	21(19)	X, ↓	X,	X
	Feria III			Feria IV				Feria V	
XI(XV,XIV)	↓ 65(20)	66(21)	X,	↓ 63(22)	—	64(23)	X,	67(24) ↓	68(25)
			Feria VI						
XII(IV,V,VI)	X,	14(26)	16(27) ↓ —	17(28)	—	X,	— 18(29)	15(30)	X
	(Sabbato)						Officium BMV II, Ad Laudes		
XIII	↓ X,	X,	X,	X	—	X,	X, ↓	X,	X
		Ad Primam	Ad III.	Ad VI		Ad Nonam		Ad Uesperum	
XIV(VII)	X,	24(31) ↓	25(32) ↓	26(33) ↓	—	27(34) ↓	28(35)	↓ 29(36)	X
	Ad Completorium		3) UERSI: Salue regina omnium						
XV(VIII)	30(37) ↓	31(38)	↓ 32(39)	33(40)	—	34(41)	35(42)	36(42)	37(44)
		Alma dei mater	Inperatrix reginarum				. . . cuncti Euę		4) OFFICIUM
XVI(IX,VI)	38(45)	39(46) ↓	40(47)	—	41(48) ↓	42(49)	— X,	↓ 22(50?)	X ↓
	ANGELORUM								
XVII(X)	43(51)	44(52)	45(53)	—	46(54)	X,	47(55)	48(56)	X

ili:	X,	43(51)	44(52)	45(53) --	46(54)	47(55)	48(56)	X
					5) (IN SPIRITU	HUMILITATIS) – PS. 118.		
XVIII(XI)	49(57)	50(58)	X,	51(59) —	52(60)	X, ↓	53(61)	54(62)
						Palma totius bonitatis		
XIX(XVI,III)	X,	69(63)	13(64)	12(65) —	11(66)	10(67) ↓	X,	X
			Trina oratio			Ante communionem		
XX(XVI)	X,	70(68)	71(69) ↓	X —	X,	72(70)	73(71) ↓	X
	Domine non sum		Domine Ihesu		6) CONFESIONES: Conf. I			Confessio II
XXI(XVII)	X,	74(72) ↓	75(73) ↓	X —	X, ↓	76(74)	77(75)	X ↓
XXII(XVIII)	78(76)	79(77)	80(78)	81(79) —	82(80)	83(81)	84(82)	85(83)
				Confessio pura	Deus qui			Domine Ihesu
XXIII(XIX)	86(84)	87(85)	88(86)	89(87) —	90(88) ↓	↓ 91(89)	92(90)	93(91) ↓
	7) ADORATIO CRUCIS			8) UERSI: De Natale domini			Iudicii signum	
XXIV(XX,VI)	↓ X,	X,	94(92)	95(93) —	96(94) ↓	97(95)	19(96) ↓	X

	De sancti Iohanni						De sancta Anastasia	
XXV(XXI)	↓ 98(97)	99(98)	100(99)	101(100) —	X,	102(101)	103(102) ↓	104(103)
		9) OFFICIUM DEFUNCTORUM						
XXVI(XXII)	105(104)	106(105) ↓	107(106)	108(107) —	109(108)	X,	X,	X

Scriptura Gotica: 10) FRAGMENTUM BREVIARII SAEC. XIII:

1 (109) — (110)

Bilo je potrebno provesti gornju rekonstrukciju *COD. LAT. 8-o 5* da bi se moglo nešto određeno reći o njegovu porijeklu i o vremenu postanka. Prije svega, iz pregleda se vidi da sačuvanih 108 listova beneventanskog teksta u najmanju ruku predstavlja samo nešto više od polovice izvornog rukopisa, jer je on, ne računajući kalendar, morao imati najmanje 208 listova, raspoređenih u 28 kvaterniona. Ako u tu procjenu ubrojimo još 16 listova kalendara – jer je više nego vjerojatno da ga je rukopis u početku imao – onda je omjer sačuvanih listova prema izgubljenima još nepovoljniji, tj. 108 sačuvanih a 116 izgubljenih. U jednom i drugom slučaju rukopis je više nego teško oštećen.

Druga stvar očita iz pregleda jest velika sličnost između *Cod. Lat. 8-o 5* i oxfordskog *MS Canon. Liturg. 277.* Od 108 sačuvanih listova budimpeštanskog rukopisa 42 lista su posve istovjetna s oxfordskim, što čini samo nešto manje od polovice. Taj omjer postaje još povoljniji kada među istovetne listove ubrojimo i one izgubljene koji su kao takvi rekonstrukcijom utvrđeni. Tako, ne računajući predmnijevani kalendar, broj jednakih listova rekonstruiranog rukopisa iznosi 126, a različitih samo 82 (3 :2), odnosno u pretpostavci da je oxfordski kodeks izvorno imao i molitve za ispovijed, 149 jednakih a samo 59 različitih. Konačno, uzimajući u obzir i kalendar, vjerojatni bi omjer izgledao 165 istovjetnih a samo 59 različitih listova, tj. samo nešto više od jedne četvrtine razlika.

Zadarsko porijeklo budimpeštanskog »BREVIJARA«

Pošto smo uspostavili pravilan redoslijed listova te uz pomoć oxfordskog *Officia et Preces* ustanovili kako je kodeks izvorno izgledao, neće biti teško utvrditi njegovo zadarskog porijeklo.

Tri su glavna razloga koja nas sile da prihvatimo kao posve sigurno da je »Brevijar« pisan u Zadru i za Zadar. *Prvo,* velika sličnost s oxfordskim kodeksom. Ta sličnost obuhvaća: osnovnu istovetnost liturgijskog teksta koja pretpostavlja istovetnost namjene, približnu jednakost formata, istu školu beneventanskog pisma, jednak stil iluminacija i jednu te istu školu beneventanskog pisma, jednak stil iluminacija i jednu te istu školu beneventanskog glazbenog pisma. *Drugo,* spomen sv. Zoila, *Priznavaoca* u »Spomenu Svetih« jedne i druge knjige. *Treće,* himan ili pjesma u čast sv. Stošije, te početak molitve u čast sv. Stošije u »Spomenu Svetih« budimpeštanskog rukopisa. Kao dodatni razlog, i ujedno jak dokaz da se rukopis prije nalazio u Samostanu sv. Marije u Zadru, može se navesti rečenica na hrvatskom jeziku (fol. 16 v – 17 r) u »Brevijaru«.

a) *Rukopisni »Breviarium« pisan je u Zadru*

Već su ranije britanski povjersničari utvrdili zadarsko porijeklo *MS Canon. Liturg. 277.* Tako *A. Madan*[181] smatra da je on pisan »u Dalmaciji« za »ženski benediktinski samostan«. *E.W.B. Nicholson*[182] drži da je rukopis moguće pisan u Montecassinu, ali za »ženski benediktinski samostan sv. Marije u Zadru«. *R. Hesbert*[183] oprezno tvrdi da su glazbeni dodaci u rukopisu svakako pisani »u Dalmaciji«. *E. A. Loew*[184] ispravno isključuje mogućnost montekasinskog porijekla jer je oblik pisma barijski tip beneventane, karakterističan za mnoge dalmatinske rukopise. *V. Novak*[185] bez oklijevanja tvrdi da je rukopis izrađen u Skriptoriju Sv. Krševana u Zadru oko g. 1066, te da je vjerojatno pripadao Ciki, obnoviteljici Samostana sv. Marije. *G. D. Schlegel*[186] pišući o tipovima srednjovjekovnih molitava sv. Benediktu ne upušta se u raspravljanje, nego samo kratko tvrdi da je rukopis pisan za »potrebe ženskog samostana u Dalmaciji«. *G. Praga*[187] zastupa otprilike isto mišljenje kao V. Novak. – Jedini pisac do sada koji taj rukopis ne dovodi u vezu sa Zadrom i Dalmacijom, nego s južnom Italijom (»Unteritalien«), jest *G. M. Dreves,*[188] ali njegova se procjena temelji isključivo na jednom blagdanu Kalendara i puna je protuslovlja.

Jedno je posve sigurno: budimpeštanski je rukopis pisan u onom mjestu i za ono mjesto u kojem i za koje je pisan oxfordski »Officia et Preces«, a to znači u Zadru i za Zadar. Bilo bi preuranjeno tvrditi da su te dvije knjige izrađene *za Samostan sv. Marije u Zadru,* premda se takva misao nameće sama od sebe. Međutim, u tom bi slučaju trebalo najprije razjasniti čemu su te knjige u samostanu služile, a na to pitanje nije nipošto lako odgovoriti.

Poznato je da Regula sv. Benedikta tačno propisuje što se ima moliti pri zajedničkoj službi u redovničkom koru.[189] Propisani su, u stvari, dijelovi Rimskog oficija kakav je postojao prije franačko-rimske litargij-

[181] Summary Catalogue of Western MSS in the Bodleian Library, II (1895–1953), str. 372.

[182] Early Bodleian Music, III, London 1913, str. LXXII–LXXIII.

[183] *Paléographie musicale,* XV, str. 144. – Definira rukopis kao »Recueil d'offices votifs du XI-e siècle« (Zbirka zavjetnih oficija).

[184] The Beneventan Script, A History of the South Italian Minuscule, Oxford 1914, str. 151.

[185] Kartular ... str. 44.

[186] N. d., str. 253, doslovno: »... an eleventh century *service-book* (ja podvukao) written *for the use of a convent of nuns* in Dalmatia.«

[187] Lo »Scriptorium« dell' abbazia benedittina di san Grisogono in Zara, Archivio storico per la Dalmazia, Roma 1929 – 1930; fasc. 40, str. 33.

[188] Analecta Hymnica, XII, str. 9 sl. – Nakon kratkog opisa kodeksa pisac tvrdi da je čitav tekst »pisan jednom rukom u 11. stoljeću i to langobardskim, odn. montekasinskim pismom«. – Zbog blagdana sv. Julijane (16. II) u Kalendaru povezuje rukopis s gradićem Sora, gdje postoji katedrala posvećena sv. Mariji. Nije mu jasno na što upućuju blagdani sv. Emerenciane (23. I) i sv. Adelgunde (29. I). Tvrdi da blagdan sv. Barbata (19. I) upućuje na Benevento. – Pisac nije primijetio da u Kalendaru ima takvih »lokalnih« svetaca iz čitave Evrope (npr. sv. Geminijan – Modena, sv. Genoveva – Pariz, sv. Brigita – Škotska, sv. Lambrecht – Maastricht i čitav niz sličnih primjera), ali da su svi ti sveci titulari znamenitih prošteništa koja su u 11. st. na ovaj ili onaj način bila povezana s različitim kongegracijama benediktinskog reda. Prema tome, ta imena ni u kojem slučaju ne mogu poslužiti kao osnova za provencijenciju čitava kodeksa.

[189] Ti su propisi sadržani u poglavljima VIII – XIX Regule. – Usp. *E. Woelfflin,* Benediti regula monachorum, Lipsiae (Leipzig) 1895.

ske reforme početkom 9. stoljeća. To je ostalo kao jezgra benediktinskog oficija sve do 13. stoljeća. Nije postojalo posebno pravilo za benediktinsku žensku granu. Koludrice su se pridržavale, koliko je to bilo moguće, iste regule koja je vrijedila za monahe. Jedva da bi moglo biti govora o tome da ženske u toku 11. stoljeća recitiraju oficij u koru samostanske crkve. To je praksa tek novijeg datuma, a prije su redovnice samo bile dužne prisustvovati Oficiju, koji su u njihovoj crkvi obavljali bilo pridruženi monasi (»fraters«) bilo nešto poslije svjetovni svećenici, određeni za bogoslužje u samostanskoj crkvi (»capellani«).

Ni u kojem slučaju oficiji dvaju rukopisa o kojima je riječ ne mogu se smatrati dijelovima službenog benediktinskog brevijara. Međutim, još u toku 9. st. službenom su oficiju dodavani različiti zavjetni oficiji koji su se recitirali uz onaj redoviti. To su u prvom redu *Mala služba BDM* (Officium parvum BMV), *Oficij Duha Svetoga* te posebno *Oficij za mrtve*.[190] Već krajem 10. stoljeća dodatni su oficiji tako reći postali sastavni dio službene molitve, a smatrani su, što više, vrednijima nego sama naređena služba u koru. Zbog toga su bilježeni u redovite liturgijske knjige na kraju obvezatnog teksta. Najviše takvih dodatnih oficija nalazi se u psaltirima 11. stoljeća. Svejedno, i dodatni su oficiji bili namijenjeni redovnicima, koji su jedini smatrani sposobnima za vršenje liturgijske molitve. Kao takvi bilježeni su također na kraju tzv. epitomarija ili brevijara koji tokom 11. st. nastaju ujedinjavanjem različitih knjiga potrebnih u koralnoj službi, kao Psaltir, Ordo, Himnarij, Lekcionar, Pasional, u jednu jedinstvenu zbirku.[191]

Premda se i *Sedmični oficij* sv. Trojstva i *Časovi BD Marije* po sebi slični dodatnim oficijima, oni su ipak u oba slučaju složeni u posebnoj knjiži po uzoru na Epitomarij, a ne kao dodatak redovitim liturgijskim knjigama. Kad bi to bio »Monastički oficij«, ne bi gotovo polovicu teksta zapremale posve privatne pobožnosti, mahom preuzete iz karolinških i ranijih *Libelli Precum*, a uz to bili bez ijedne službene liturgijske molitve. Konačno, protiv teze o dopunskom oficiju stoji činjenica da su neki dijelovi pisani u *jednini ženskog roda,* čak i na mjestima gdje bismo to najmanje očekivali. Tako npr. u antifoni za *Benedictus* Časova BDM I u oxfordskom rukopisu čitamo: »O formosissima genitrix Dei, ianua paradisi, opitulare *indignę famulę tuę*...« itd. Zbog svega toga ostaje otvorena mogućnost da su obje knjige bile napisane za *svjetovne osobe* koje su kasnije stupile u samostan i svoje privatne časoslove donijele sa sobom kao miraz, služile se njima osobno za svoga života u samostanu, a poslije su ti časoslovi prešli u vlasništvo bilo drugih redovnica, bilo samostana kao cjeline. Ističem to samo kao mogućnost koja zaslužuje potanje ispitivanje. Dok takva mogućnost postoji, ne može se naprosto dokazivati da su oxfordski i budimpeštanski kodeks pisani

[190] Usp. *H. Leclercq*, Officium, Dictionnaire d'Archéologie Chrêtienne et de Liturgie, XII, Paris 1936, str. 2006 – 2013.

[191] Isti, str. 1962 – 1981. – Kojiput se takva zbirka zove »cursus« ili »ratio«.

»za Samostan sv. Marije u Zadru«. Ovdje će biti dovoljno da se pokaže da su obje knjige pisane u Zadru i za Zadar, te da su se gotovo od samog svog početka nalazile u Samostanu sv. Marije u Zadru.

Naglašeni kult presv. Trojstva u jednoj i drugoj knjizi dobro pristaje u zadarski okvir. Još od vremena biskupa Donata postojalo je u Zadru žarište toga kulta, koji je Donat vjerojatno bio prenio u Zadar s dvora Karla Velikoga. To je žarište bila crkva sv. Trojstva, danas poznata kao sv. Donat. *Sedmični oficij,* koji zaprema (ili je prije zapremao) više od jedne petine listova, po svom je sastavu isključivo franačkog porijekla, jer su sve antifone, responzori i Lekcije sastavljeni od odlomaka Alkuinova spisa o sv. Trojstvu.[192] Premda se sličnih oficija može naći i na području franačkog carstva i u nekim anglo-saksonskim središtima (Sarum),[193] ipak je *Sedmični oficij* posve jedinstven te nema nigdje drugdje izrazita uzora. Ne postoji, stoga, razlog zašto ne bismo mogli smatrati da je izvorno bio sastavljen za službu u Donatovoj crkvi sv. Trojstva, to više što u himnima toga oficija nalazimo znatan broj grčkih riječi kao *theon, athanaton, agian, doxa* i sl. Ima, doduše, takvih grčkih riječi i u pjesmama koje su nastale na tlu franačke države. Svakako u Zadru, gradu s jakom grčkom kolonijom, takvo umetanje grčkih riječi u latinske tekstove može se s pravom očekivati.

Osebujnost himana u Časovima BDM također lijepo pristaje u zadarsku sredinu. Snažno središte marijanskog kulta u Zadru u ranom srednjem vijeku bila je bazilika sv. Marije Veće (tj. Uznesenja Marijina, ili »Vela Gospa«) kojom je upravljao zbor regularnih klerika.[194] Uz titul te crkve osobito dobro pristaju himni »Ad laudem matris domini« i »Lux mundi beatissima«. Ima ukupno 16 himana u čast BDM (ne računajući himne »Quem terra pontus ęthera« i »O gloriosa femina«, koji su općenito rašireni) kojima ne možemo naći uzora nigdje drugdje i koji se uopće ne nalaze ni u kasnijim rukopisima.[195] I u tim himnima kao i u *Sedmičnom oficiju* ima znatan broj grčkih riječi, kao *climata, stomate, Kyria, Basilea,* (h)*elios* i sl. – Također s obzirom na sastav ostalih dijelova, *Časovi BDM* čine posve osebujan tip, te osim psaltira i već spomenuta dva himna nemaju ništa zajedničko s bilo kojim poznatim primjerkom srednjovjekovnih »Horae BMV«.

Neoboriv dokaz za zadarsko porijeklo obaju rukopisa jest spomen izrazito zadarskih svetaca u izvornom dijelu teksta. Tu je na prvom mjestu ime *sv. Zoila* koji se navodi kao *priznavalac* (confessor). Upravo taj

[192] Usp. Migne, PL 101, st. 11 sl.

[193] Sličan oficij ima rukopisni kodeks S. Emmerami, Paris, gdje Alkuinova *Confessio* dolazi pod naslovom *Lectiones de S. Trinitate, hoc est. in festivitate S. Trinitatis legi consuetae.* – Usp. Migne, PL 101, str. 13. – Isto tako ima ga i kodeks opatije St. Denis iz 12. st. (fol. 328 v – 332 v »Officium in honore s. Trinitatis«), te već navedeni »Breviarium ad usum Sarum«. Međutim, nijedan od tih oficija nije istog tipa niti ima dijelova za dane u sedmici.

[194] Oxfordski ima svih 16 a budimpeštaski samo 10, što potpunih, što oštećenih (– Analecta Hymnica, XII, brojevi: 56, 59, 60, 67, 61, 62, 63, 64, 65, 66).

[195] Crkva je osnovana vjerojatno još u 5. stoljeću, a obnovljena g. 1018. Prva je od 6 zadarskih zbornih crkava spomenuta u ispravi iz g. 1154. – Usp. C.F. Bianchi, Zara cristiana, I, str. 399.

specifični naziv najjači je dokaz da se radi isključivo o zadarskom kultu. Prema legendi sadržanoj u Propriju nadbiskupa Nowaka[196] na dan 23. XII kaže se da je Zoilo bio svećenik u Gradu (kraj Akvileje) koji je iz mora izvukao tijelo mučenika Krševana te pružio utočište trima sestrama, mučenicama Agapi, Hioniji i Ireni, koje mu je preporučila sv. Stošija. Nakon svoje smrti bio je najprije sahranjen u Gradu. Kasnije mu je tijelo preneseno u Zadar i u mramornom kovčegu sahranjeno u crkvi sv. Marije Veće. Tu je ostalo sve do rušenja te crkve, zatim smješteno privremeno u crkvicu sv. Roka, a g. 1622. preneseno u katedralu sv. Stošije. Ostaci glave čuvaju se u posebnom relikvijaru u Samostanu sv. Marije.

Upravo oko naziva *confessor* (priznavalac) nastala je neprilika kad je Dekretom od 21. ožujka 1671. rimska Kongregacija obreda zabranila štovanje sv. Zoila.[197] Taj dio Dekreta glasi: »Ne smije se obavljati nikakvo štovanje sv. Zoila *priznavaoca,* jer ni u Rimskom martirologiju ni u drugim starijim martirologijima nema spomena o kakvu sv. Zoilu *priznavaocu,* nego se spominje samo sv. Zoilo *mučenik,* kojega se dan smrti slavi 27. lipnja«. Štovanje je uspostavljeno nastojanjem nadbiskupa Zmajevića, koji je provjerio I. Tanzligheru-Zanottiju da ispita povijest svečeva kulta i da stvar ponovo predloži Kongregaciji na odobrenje. Tanzlingher je na temelju dokumenata iz Zadra i Akvileje uspio dokazati da takav kult u oba ta grada postoji od pamtivijeka (»ab immemorabili«). C.F. Bianchi[198] među ostalim Tanzlingherovim dokazima navodi jednu antifonu iz (sada izgubljenog) misala opata Veniera (1480. g.) koja glasi: »O *confessor* invictissime, et martyrii cupide, sancte Zoile, castri Gradensis et urbis Jadertine protector et refugium, nostris aquiesce precibus, et pro salute omnium funde preces ad Dominum.« Ta je ista antifona, samo bez spominjanja Grada i Zadra, uvrštena kasnije i u Nowakov Proprij.[199]

Nema stoga sumnje da stilizacija molitve koja je zabilježena u izvornom dijelu obaju rukopisa jasno dokazuje da su oni pisani u Zadru. Uza sve to što je jednaki kult sv. Zoila postojao i u Akvileji, nemoguće

[196] *J. F. Nowak* (approbavit), Officia propria Sanctorum celebranda in Civitate, atque universa Archidioecesi Jadertina, Jaderae (Zadar) 1833, str. 189.

[197] Miješanje naziva »Confessor« i »Martyr« tipično je za Ravensku crkvenu pokrajinu ranokršćanskog razdoblja. Tako u natpisu iz g. 549. u bazilici S. Apollinare in Classe čitamo: »In hoc loco stetit arca beati Apollenaris *sacerdotis* et *confessoris*...«. – Poznato je iz drugih vrela da je Apolinar bio *mučenik* i *biskup* u Raveni. Do miješanja naziva došlo je zbog toga što su u Raveni za razliku od Rima ustaljene grčke izraze prevodili na latinski. Tako je u Rimu zadržan grčki izraz »Martyr«, a taj isti izraz preveden je u Raveni kao »Confessor«. U stvari oba ta izraza znače isto što i naša riječ »svjedok«. Tek se kasnije ustalila razlika da »martyr« označuje osobu koja je zbog kršćanskog uvjerenja nasilno izgubila život, a »confessor« osobu sveta života koja je umrla prirodnom smrću.
U slučaju sv. Zoila naziv »sacerdos et confessor« bez sumnje upućuje na staru ravensku praksu i ujedno navodi na misao da je on zapravo bio »biskup i mučenik« u Gradu (Aquae Gradatae), kao i to da je njegovo štovanje uvedeno u Zadar svakako prije 9. stoljeća.

[198] C. F. Bianchi, Zara cristiana I, str. 400.

[199] J. F. Nowak, Officia propria ... str. 193.

je zamisliti da bi netko te molitve pisao beneventanskim pismom u tom gradu, gdje nikada takvo pismo nije bilo u upotrebi. Stoga Zadar ostaje jedina stvarna mogućnost.

Jednaku dokaznu snagu ima i spomen sv. Stošije, *djevice i mučenice* (S. Anastasia uirgo et martyr). Premda je štovanje te srijemske mučenice već od 5. stoljeća bilo rašireno po čitavu kršćanskom svijetu, samo je naročito štovanje moglo uzrokovati uvrštavanje onakve molitve kakvu nalazimo u oxfordskom kodeksu, a kakva je bez sumnje postojala i u budimpeštanskom gdje je sačuvana početna antifona te molitve. Naročito štovanje sv. Stošije iza 9. stoljeća nalazimo samo u Zadru, kamo su oko g. 812. prenesene njezine relikvije i pohranjene u »biskupskoj crkvi sv. Petra«, koja je od tog vremena postala stjecištem velikih hodočašća na svetičin grob. Osim toga, sadržaj molitve svojim životopisnim podacima upućuje na stariju zadarsku legendu o svetičinu životu i o mučeničkoj smrti. Starija legenda, prije svega, prikazuje Stošiju kao bogatu baštinicu iz Sirmija koja je u vrijeme Dioklecijanova progonstva podijelila svoje imanje za pomoć utamničenim kršćanima. Na kraju bila je i sama optužena kao kršćanka i živa spaljena na lomači.

Tek kasnija zadarska legenda, pod utjecajem u prvom redu akvilejskih izvora, prikazuje Stošiju kao kćerku *rimskih* roditelja Pretestata i Fauste, koja je prisiljena da se uda za poganina Publija ali joj uspijeva da u tom neželjenom braku sačuva svoje djevičanstvo. Nakon Publijeve smrti razvija među progonjenim kršćanima dobrotvornu djelatnost sve do svoje mučeničke smrti u Sirmiju. Ta razvijena legenda djelomično također ovisi o Laternskom pasionalu, koji sadrži još i navodna pisma Krševana i Stošije. Najstarije vrelo takve proširene legende nalazi se u Zadru tek u 13. stoljeću,[200] a starija je očito poznata još piscu legende o prijenosu relikvija sv. Stošije iz 11. stoljeća.

Podudaranje životopisnih podataka u molitvi sv. Stošije sa starijom zadarskom legendom donekle ukazuje i na rani datum rukopisa. Tu mislim osobito na neosporni djevičanski titul sv. Stošije koji je s vremenom u Zadru bio modificiran. Doduše, titul *djevice* pridaje se sv. Stošiji u Zadru barem do kraja 15. stoljeća, i najraniji trag da je ta praksa promijenjena nalazi se u responzorima između »Čtenya« koja je oko god. 1677. zabilježio Š. Vitasović. Ti responzori, naime, upotrebljavaju se na blagdan »mučenice koja nije djevica«,[201] ali sama »Čtenya« tretiraju Sveticu kao »zaručenu djevicu« (virgo desponsata). Uza sve to, možemo smatrati da u tako opširnu opisu života sv. Stošije kakav je sadržan u molitvi ne bi bilo moguće izbjeći aluzije na njezinu udaju za Publija da je ta molitva nastala poslije 11. stoljeća.

[200] Usp. *V. Brunelli,* Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al MDCCXV, I, Venezia 1913, str. 168.

[201] Rukopisni zbornik u Knjižnici zadarskog Kaptola, sign. 3310, str. 7–28, pod naslovom *Ctenya na blaghdan preslaune, i suete mucenice Stosie* ima Responzore »Razlite yest milost«, »Vgliudnostiju«, »Istine ràdi«, »Vzgliubilsi praudi«, »Hinbena yest«, »Vsta suoya otuori« i »Kragliestuo myra«. – Usp. Breviarium Romanum, nav. izd., str. (148)–(151) »Pro Virginibus« i (155)–(165) »Commune non Virginum«.

Jednaku ovisnost o starijoj zadarskoj legendi opažamo i u popijevci ili himnu budimpeštanskog kodeksa. Tu se sv. Stošija naziva *uirgo* (djevica) i *sponsa Regis superni* (zaručnica višnjega Kralja), potanko se opisuje njezino dobrotvorno djelovanje, optužba, ispitivanje i mučenička smrt, ali nema nikakvih aluzija na njezino navodno rimsko porijeklo niti na udaju za Publija. Premda u himnu nema nikakvih drugih lokalnih elemenata koji bi upućivali na Zadar, samo podudaranje sa starijom zadarskom legendom dovoljno je da se utvrdi zadarsko porijeklo te pjesme, to više što jedini nezadarski srednjovjekovni himan u čast sv. Stošije[202] (»Clangat fortis tuba evangelica« – raširen u njemačkim krajevima) naziva sveticu samo *mučenicom* (martyr) i očito pretpostavlja legendu o udatoj sv. Stošiji.

Treće ime koje nedvosmisleno upućuje na Zadar jest ime sv. Krševana, mučenika. Molitva njemu u čast zauzima u spomenu muških svetaca oxfordskog kodeksa ono mjesto koje molitva u čast sv. Stošije ima u spomenu svetica: stavljena je na prvo mjesto neposredno iza spomena apostola. Za njom slijedi spomen više mučenika, a tek onda sv. Nikole i sv. Benedikta. Već bi sam poredak tih molitava bio dovoljan dokaz da je rukopis nastao *tamo gdje je sv. Krševan mjesni zaštitnik*. Molitva osim toga sadrži životopisne podatke o mučeništvu sv. Krševana još opširnije nego je to slučaj kod sv. Stošije. Tu se govori kako je svetac »tješio djevicu Stošiju (Anastaziju) svojim svetim poticajima dok je trpjela muke zbog Kristova imena«.[203] kako je »obratio Kristu namjesnika Rufa i čitavu njegovu kuću« i kako je konačno »zavrijedio da mu zbog toga (Kristova) imena bude odsječena glava«. Zanimljiv je i zaključak molitve: mjesto uobičajenog *Per eundem dominum* ima *Prestante ipso domino nostro*, sličan zaključku legende o prijenosu relikvija sv. Stošije u Zadar.[204]

Kult sv. Krševana (Chrysogonus) proširen je u Zadar iz Akvileje još u 7. stoljeću. Središte štovanja bila je crkva njemu posvećena u kojoj je bilo sahranjeno njegovo tijelo.[205] Ta je crkva početkom 10. stoljeća po-

[202] Analecta Hymnica, IV, Leipzig 1888, br. 120 (str. 74–75).

[203] Teško je utvrditi da li su te riječi izravna aluzija na navodno dopisivanje između sv. Stošije i sv. Krševana. Međutim, čini se da se izraz »... tuis sanctis monitis Anastasiam uirginem confortasti in agone certantem ...« ni u kom slučaju ne može odnositi na navodni »kućni zatvor« u kući Publijevoj, odakle je ona potajno slala pisma i primala Krševanove odgovore, kako to potanko opisuju akvilejska i lateranska legenda.

Slično i spomen namjesnika Rufa, o kojem govori mlađa akvilejska legenda: »... Grisogonus ... erat apud Ruphum uicarium, quem dominus Ihesus Xristus, cum omni domo sua ... lucratus est ... «, ne mora nužno potjecati iz te proširene legende koja povezuje mučeništvo Krševana i Anastazije, nego iz starije akvilejske. Ne smije se zaboraviti da je štovanje sv. Krševana uvedeno i njegove relikvije prenesene u Zadar davno prije prijenosa relikvija sv. Stošije g. 912. – Usp. rukopis u Historijskom arhivu, Zadar, Miscellanea III, Poz. br. 2, fol. 81 r – 89 v »Passio S. Chrysogoni ... «.

[204] – Narratio historica circa beatam Anastasiam virginem et martyrem«, nav. rukopis u Historijskom arhivu, Zadar, 91 r – 94 r.

[205] Usp. C.F. Bianchi, Zara cristiana, I, – Zanimljiva je stilizacija blagdana 24. XI u šibenskom Misalu crkve sv. Frane iz g. 1423: »Sancti Grisogoni m(artiris) *de Jadra*«, Oxford, Bodleian Library, MS Canon. Liturg. 284.

stala središtem benediktinske obnove, sjedište benediktinskog opata, te od toga vremena pa sve do ukidanja krševanskog samostana krajem 18. stoljeća zauzimala iz katedrale vodeće mjesto među gradskim crkvama. Sv. Krševan je tokom čitava srednjeg vijeka smatran glavnim gradskim zaštitnikom, a njegov lik se nalazio na gradskom grbu.

U budipeštanskom rukopisu, doduše, nema te molitve, ali držim da se ona svakako nalazila na izgubljenim listovima *Spomena svetih*. Taj se zaključak nameće sam od sebe nakon svega što je rečeno o sličnosti između *Suffragia Sanctorum* u jednoj i drugoj knjizi.

S obzirom na osobine beneventanskog pisma budimpeštanskog i oxfordskog rukopisa, bit će dovoljno da se utvrde tri stvari. *Prvo*, ni u kojem slučaju ta dva kodeksa nisu proizvod montekasinske skriptorske škole, a još manje samog Montekasinskog skriptorija. Već sam opći izgled isključuje takvu pretpostavku. Montekasinska beneventana zove se **još i uglata, zbog** karakterističnih oštrih oblika slova, s jakim oprekama između debelog i tankog poteza. To nije slučaj sa slovima ovih dvaju rukopisa. Prije svega, u ovom se slučaju radi o barijskom tipu beveventane koji je zbog zaobljenosti slova poznat kao obla beneventana. To se jasno vidi kod karakterističnih slova »t« i »g«, koja imaju zaokruženi barijski izgled, a ne isprekidani montekasinski. *Drugo*, potanje ispitivanje oblika pokazuje da oba rukopisa pripadaju istoj skriptorskoj školi kojoj pripada i beneventanski dio Kartulara Sv. Marije, beneventanski dodatak u Evandjelistaru sv. Šimuna i Evanđelistar Večenege – sve od reda rukopisi za koje je do sada utvrđeno zadarsko porijeklo, što više i to da su bili izrađeni u Skriptoriju Sv. Krševana. To osobito vrijedi za oblike ligatura kao *ri, fi, ti, st, Xp, ei, or, nt, gi* i *sp*. Isto tako upotreba karakterističnih oblika interpunkcija povezuje oba kodeksa sa zadarskom skriptorskom školom. To se u prvom redu odnosi na oblik *perioda*, a zatim *kolona* koji je predstavljen veoma nježnim kosim potezom. *Treće*, usporedbom oblika slova, pogotovu skraćenica i interpunkcija, može se ustanoviti određena razvojna linija koja povezuje sve spomenute kodekse. Ta linija počinje s oxfordskim *MS Canon. Liturg. 277* i nastavlja se ovim redom: Budimpešta, *Cod. Lat. 8-o 5*, Oxford, *MS Canon. Bibl. Lat. 61* (Večenjegin evanđelistar), najstariji dio *Kartulara* (Zbirka Samostana sv. Marije), dodatak iz g. 1114. u Evanđelistaru Sv. Šimuna, Berlin, Staatsbibliothek, *Theol. Lat. quart. 248* (-pismo Evanđelistara još nije dovoljno ispitano), te konačno beneventanski *dodaci* u MS Canon. Liturg. 277. Prema tome s paleografskog stanovišta budimpeštanski »Breviarum« nešto je mlađi od prvoga, a malo stariji od trećega u gornjem nizu, za koji je uvjerljivo dokazano da je izrađen 1095/96.

Dovoljno su samo dva primjera da se pokaže osnovanost takva razvojnog niza. Jedan nalazimo u upotrebi starinskog, izlomljenog oblika slova »c«: »ɛ«. Dok se taj oblik u starijem oxfordskom rukopisu upotrebljava veoma često, i gotovo redovito ispred samoglasnika »a«, »o«,

»u« i suglasnika, a mlađi oblik (neprelomljeni) djeđe i gotovo uvijek ispred »i« i »e« (moguće zbog razlike u izgovoru), dotle u budimpeštanskom nalazimo mnogo više iznimaka od toga pravila, a u mlađem oxfordskom znatno se manje upotrebljava starinski oblik, dok se oba znaka upotrebljavaju bez ikakva određenog kriterija. Drugi je slučaj upotreba staroitalskih ligatura »sp« i »Xp« s karakterističnim spojnim lukom. U starijoj oxfordskoj knjizi te se dvije ligature susreću veoma često, u budimpeštanskoj rijetko,[206] a u mladoj oxfordskoj nikako, nego se uvijek razriješene u dva odijeljena slova.

Što je rečeno za pismo vrijedi u punoj mjeri i za slikarske ukrase. Sve nabrojene knjige (osim Kartulara, koji nema nikakvih iluminacija) očituju jednu jedinstvenu iluminatorsku školu iste razvojne linije kakva je utvrđena i za pismo.

U budimpeštanskom rukopisu ima ukupno 144 inicijalna ukrasa. Ne računam među inicijale obojena kapitalna slova koja po veličini odgovaraju ostalim slövima, tj. zauzimaju samo jedan međulinijski prostor. Razlikujem samo velike inicijale koji prelaze tri međulinijska prostora i male inicijale koji su veći od jednog a manji od tri takva prostora. Tako od ukupnog broja 105 otpada na velike, a samo 39 na male. I jedni i drugi mogu se podijeliti na čisto *ornamentalne* i na *figuralne* koji uz ornamente sadrže životinjske i ljudske likove. Najbrojniji su ornamentalni inicijali s prikazima pletera,[207] vitica i, katkada stiliziranih, ptičjih glava.[208] Isključivo životinjski inicijali najčešće prikazuju ptice i pse[209] u neobičnim pozama. savinute tako da poprime oblik željenog slova. Takvih inicijala s životinjama ima ukupno 21. Preteže motiv ptice s 12 inicijala, zatim psa (odn. lava) s osam i jedan s motivom ribe (fol. 29 r).

Među inicijalima ima dosta pokušaja prikaza ljudskog lika. To su ponajprije ukrasne maske u sklopu vegetalnih ili animalnih ornamenata Takvi su ukrasi veoma popularni u ranijoj insularnoj (keltskoj) tradiciji, zatim se javljaju u karolinškim minijaturama, te konačno dobivaju veoma istaknuto mjesto u anglo-normanskoj iluminaciji vinčesterske škole. Ima ukupno šest takvih inicijala s maskama.

Mnogo su zanimljiviji ukrasi s pokušajima prikaza svetačkih likova. Pet je takvih inicijala-porteta u rukopisu. Na žalost, mnogi su od tih znatno oštećeni bilo zbog kvarenja boje inkarnata bilo zbog fizičkog oštećenja pergamene, pa je teško donijeti siguran estetski sud o tim pokušajima. Tu je prije svega inicijal »O« na početku himna »O lux beata trinitas« (fol. 4 r). To je zapravo medaljon s likom mladića koji pridržava ploče Zakona, vjerojatno popularnog prikaza »Logosa«. Lik je pri dnu oštećen i nemoguće je utvrditi što drži u desnoj ruci. Pocrnjela boja inkarnata prekriva veoma fin i siguran crtež glave s valovitom kosom, složenom na bizantski način. Uzak i pravilan nos i rumenilo na obrazima odaju još jednu bizantinsku crtu.

[206] Usp. Sl. a–b »*Spiritus sancti*« «s istom skraćenicom u Većeneginu evanđelistaru (M. Grgić, n.d., str. 296, sl. 4).

[207] Inicijal »S« – Sl. 6 a.

[208] Inicijal »A« – Sl. 9 a. i 10 a.

[209] Sl. 5 b – Pas ujeda vlastiti rep i pri tom poprima oblik minuskulnog slova »B«, i sl. 8 a. – ornamentalna hasta s ptičjom glavom spojena je sa savinutom pticom u oblik slova »P«.

Drugi prkaz ljudskoga lika nalazi se na fol. 23 r.[210] To je dugoljasti ornamentalni inicijal »I« kojemu je donji dio oštećen obrezivanjem, pergamene, a koji na vrhu nosi poprsje sveca u monaškom habitu s kukuljicom na glavi. Svetac je prikazan bez aureole, ali po žutom pektoralu (križu na prsima) može se zaključiti da se radi o opatu. Kako je inicijal smješten na početku molitve »Intercessio nos quesmus« u čast sv. Benedikta, jasno je da se radi o poprsju toga sveca, koji se uvijek prikazuje kao opat. Tehnika bojenja lica je ista kao i na prethodnom inicijalu, samo je ovdje inkarnat manje potamnio. Sjene su zelenkaste a obrazi pojačani crvenim mrljama. Boja škapulara i kukuljice je plava.

Neobičan portret »Bogorodice s djetetom« na fol. 41 v treći je svetački prikaz. I to je inicijal »I« posve istog tipa kao onaj sv. Benedikta (jednako pri dnu oštećen) a na vrhu su smještena dva lika, veći ženski lik i nešto manji lik mladića. Jedina ikonografska crta zapaža se u tome što su obje glave, otprilike u istoj visini i malo razmaknute, pa bi to mogao biti prikaz Uznesenja, odnosno Bogorodice na prijestolju u skraćenu obliku. Takvo bi tumačenje pristajalo uz sadržaj pjesme »Inperatrix reginarum« koju portreti ilustriraju.

U okviru oblog dijela uncijalnog inicijala »D« kojemu je gornja vitica ostala neobojena (fol. 69 v) nalazi se četvrti svetački porteret. To je lik mladića s aureolom koji drži lijevu ruku uzdignutu a desna pokrivena plaštem. Boja lica je i tu potamnjela, a isto tako i boja haljine koja je nekoć bila ružičasta. Krug oko glave je crvenkast, a preko haljine prebačen je plašt plave boje. Kosa je kao obično obojena smeđim okerom. Nema nikakvih, posebnih ikonografskih crta, ali se vjerojatno radi o poprsju Krista, jer inicijal stoji na početku molitve »Da nobis quesumus domine«[211]

Peti i posljednji svetački lik opet je uokviren slovom »D«, kojemu je također gornja vitica ostala samo u crtežu. Razlika u odnosu na prethodni prikaz je u tome što ovdje sama oblina slova tvori aureolu, a donji se dio poprsja nalazi niže, izvan okvira slova. Mladenački lik s uzdignutom lijevom rukom i tankim prstima, te s palcem savinutim na bizantinski način posve je isti kao i u prethodnom slučaju, samo što ovdje jedna ikonografska oznaka pokazuje da se radi o Kristovu liku. Uzdignuta ruka pridržava nacrtan, neobojen križ na sličan način kako

[210] Usp. sl. 7 a.

[211] Sl. 11 a – Gornja je vitica slabo vidljiva na fotografiji, jer je neobojena. Pažljivim promatranjem vidi se mali tintom izvučen trokutić na rubu između dva posljednja retka.

se opaža na nekim prikazima »Posljednjeg suda« iz vremena rane romanike. Pergamena je pri dnu oštećena i samo je sačuvan obris lijeve strane prsa. Tekst kojemu prethodi taj inicijal je molitva iz *Poklona križa* koja počinje riječima »Domine Ihesu Xpiste uexillum sanctę crucis tuę« (fol. 97 v).

Uspoređujući iluminacije budimpeštanskog kodeksa s onima iz starijeg oxfordskog dolazimo do zaključka da je veza među njima tolika da se tu radi ne samo o istoj iluminatorskoj školi nego, što više, o istom skriptoriju, a moguće i o istom iluminatoru. Ta sličnost obuhvaća isti oblik slova, isti tip ornamenata, isti delikatan crtež s manje uspjelim bojadisanjem, istu vrstu upotrebljenih boja koje su se na isti način promijenile zbog starine. To samo po sebi ne bi bilo dovoljno kad ne bismo vidjeli da iluminator na tekstovno istim mjestima upotrebljava gotovo iste uzorke. Već je spomenuta iluminacija koja se nalazi na početku himna »Ianua celi inclita« (Sl. 8 a–b). Međutim, ograničimo li se samo na svetačke prikaze, vidimo da su isti obrasci upotrebljeni za inicijal himna »O lux beata trinitas« (Bud. 4 r – Ox. 57 v), te uz molitvu sv. Benediktu (23 r – 72 r). Na tekstovno različitim mjestima nalazimo isti Kristov lik s križem (Bud. 97 v – Ox. 127 v – u sklopu Kolekta ps. 118, uz molitvu »Deus cui omnia«). Jedina je razlika u tome što je bojadisanje u oxfordskom rukopisu nešto bolje kvalitete i što se tamo više upotrebljavaju zlatni listići, a upotreba zlata u budimpeštanskom rukopisu gotovo je neznatna.

Sličnost postaje još očitija kad oba rukopisa usporedimo s iluminacijama u Većeneginu evanđelistaru. Uza sve to što je tamo gotovo isključivo izbor slova sveden na »I« (evanđeoski tekstovi redovito počinju riječima »In illo tempore«), ipak i tamo nalazimo isti dekorativni repertoar pletera, vitica, ptičjih glava, te svetačkih poprsja ili čak cijelih likova, a što je najuvjerljivije, posve isti oblik dugoljastog ornamentalnog »I« s poprsjem na vrhu. Naravno, iluminacije u Evanđelistaru mnogo su bogatije, jedno zbog veće površine pergamene, a drugo zbog namijenjene svečane upotrebe u crkvi.[212]

Na kraju neumatski zapis božićne pjesme »Rex agios hodie« u budimpeštanskom rukopisu svakako spada u okvir zadarske beneventanske glazbene tradicije 11. stoljeća. Tu nalazimo sve oblike neuma posve jednake s onima u Većeneginu evanđelistaru. Posve je jednak oblik *punctuma*, upotrebljena su dva oblika *clivisa* – jedan iza niže prethodne note, drugi iza više ili iste visine, posve je isti način bilježenja *likvescencija*. Sličnost se proteže i na opseg ljestvice upotrijebljene u melodiji i na tonalitet. – Činjenica da su u budimpeštanskom kodeksu neume pisane crvenom a u jednom i drugom oxfordskom crnom bojom ne može umanjiti snagu dokaza da se tu radi o posve istoj glazbenoj školi, ako i ne o istom glazbenom skriptoru.

[212] M. Grgić, n. d., sl. 1 (str. 290), veliki inicijal »E« i sl. 17 (str. 322), inicijal »I«.

b. Rukopis je bio u posjedu Samostana sv. Marije

Već sam prije istaknuo s kakvim je opasnostima suočen svatko tko pokuša dokazivati da su »Officia et Preces« ili »Breviarum« pisani za Samostan sv. Marije u Zadru. Prije svega, ni u jednom od dva rukopisa nije izričito spomenuto ime toga samostana, kao što je to slučaj u Većeneginu evanđelistaru.[213] Ima doduše takvih tekstova iz kojih bi se moglo zaključiti da su i jedan i drugi kodeks pisani za potrebe *jedne benediktinke*. Takav se zaključak osobito nameće kod teksta molitve sv. Benediktu oxfordskog rukopisa, gdje čitamo: »... intercede pro me peccatrice. cum dilecta sorore tua Scolastica: et *pro omnibus sub tuo magisterio militantibus*, ut... *tribuat michi* seruare cuncta que precepit, et *custodire sancte regule tue tramitem quam seruaturam me promisit* (-promisi!)...«. Kako god jasan i nedvosmislen izgledao taj tekst u prilog mišljenju da je naručiteljica bila benediktinka, snaga dokaza prilično slabi ako tu molitvu usporedimo s njezinim karolinškim prototipom iz *Liber Turonensis*, gdje ispred riječi »Uniuersis sub tuo magisterio militantibus« ima još »... *et omni tua sancta congregatione*...« kamo se obično uvrštavao puni naziv dotičnog samostana gdje se molitva molila.[214] Čini se da je taj dio namjerno ispušten, jer je u budimpeštanski kodeks uvršten posve drugi obrazac – *De communi abbatum* Rimskog misala – u kojem nema ni najmanje aluzije da bi naručiteljica pripadala benediktinskom redu. U takvim okolnostima obrazac molitve sv. Benediktu ne može poslužiti kao nepobitan dokaz da je jedan ili drugi rukopis bio izrađen *za potrebe Samostana sv. Marije.*

To isto vrijedi za neke druge tekstove koji naizgled pretpostavljaju benediktinku-naručiteljicu, kao već spomenuta *Confessio peccatorum*. Svi takvi tekstovi dopuštaju više različitih i oprečnih tumačenja, pogotovu ako se uzmu u obzir različiti stupnjevi pripadnosti Redu od rekluza i korista preko konverza i oblata do pridruženih redovnica koje žive u svijetu izvan samostanskih zidina, često puta u bračnoj zajednici, s namjerom da kratko pred smrt obuku benediktinski habit. Jedino se sa sigurnošću može zaključiti da su oba dodeksa sastavljena prema *benediktinskim predlošcima*, i to iz nekog *muškog samostana*, jer je skriptor na mnogim mjestima prvotno zapisao oblik za muški rod zamjenice ili pridjeva i odmah sam to ispravio. – Uza sve to čini se da bi bilo vrijedno ispitati potanje sve takve tekstove i potražiti u njima odgovor na pitanje za koga su, zapravo, pisane te dvije knjige.

Stvari stoje posve drugačije s pitanjem da li su se ta dva rukopisa nekad nalazila u posjedu Samostana sv. Marije. Odgovor na to pitanje je nedvosmisleno potvrdan. To je veoma lako utvrditi za oxfordski rukopis koji sadrži velik broj naknadnih pripisa. Za taj se rukopis može pouzdano tvrditi da se nalazio u samostanu barem od početka 12.

[213] Isto, str. 319, 321 (sl. 15, 16) – fol. 122 v – 123 r čitamo »... famulę tuę abbatissę nostrę. U totiusque congregationis sanctę Marię sibi commissę...«.

[214] Usp. A. Vilmart, Precum libelli, str. 140.

stoljeća. Osim himna »Letabunda« koji sadrži riječi »... huniuersus populus Dalmatie...«, na koje se često pozivaju strani historičari.[215] postoji i drugi s riječima »... quas Rosata abbatissa ad honoren...«, što bi se moglo čitati također »Rosana abbatissa« (slova su izblijedila pa je nejasno čitanje) i u tom slučaju odnositi na opaticu Rožanu (Radoslavu) koja se u samostanskim ispravama spominje g. 1170. i 1187. To opet znači da je u to vrijeme rukopis bio vlasništvo samostana. Što više, u Kalendaru je na početku rukopisa zabilježeno 25 godova smrti. Sudeći po obliku pisma neka se imena odnose na posljednji decenij 11. stoljeća i početak 12. stoljeća. Među imenima od kojih su neka očito hrvatskog porijekla nalazimo i dva kojima je dodan naziv *monacha* (Pribiza mon. -24. VII i Dausita mon. -23. IX) Osim toga, neka imena su posve jednaka onima iz Godovnjaka sv. Marije iz 13. stoljeća kao *Dobrača* (Dabraca), *Petrača* (Petraca), *Domaća* (Domazza). Posve je očita veza između goda 11. VII u Kalendaru i onoga na isti dan u Godovnjaku 13. stoljeća: »Altasie uxoris Petri de Barce (Barde)« u »Officia et Preces« i »ALTASIE UXOR PETRI« u Godovnjaku. Međutim, najočitiji dokaz da većina godova spadaju barem na početak 12. stoljeća je ime *Dobre*, opata Sv. Krševana (25. IV – Dabrus abbas), koji je upravljao samostanom početkom toga stoljeća.[216]

Budimpeštanski rukopis nema naknadnih zapisa iz kojih bi se dalo nepobitno zaključiti da je već tako rano pripadao Samostanu sv. Marije. Da kodeks nije toliko oštećen bez sumnje bi bilo obilje takvih podataka a moguće i koje izravno svjedočanstvo o porijeklu rukopisa. Međutim, rečenica na hrvatskom jeziku, premda nije jasno na koji se »libar« odnosi, zbog prisutnosti riječi »sora« (suora – sestra) ukazuje, svakako, na Samostan sv. Marije. To vrijedi, strogo govoreći, samo za razdoblje 17 – 18. stoljeća, kad je otprilike rečenica zabilježena. Iz analogije s oxfordskim kodeksom može se utvrditi da je budimpeštanski rukopis također već prije bio u posjedu Samostana sv. Marije. Obje su knjige nastale otprilike u isto vrijeme, služile su posve istoj namjeni, bez obzira da li se radi o samostanskom molitvenom priručniku ili privatnom časoslovu. Obje su sastavljene u Zadru prema, u najvećoj mjeri, istim benediktinskim predlošcima u vremenskom razmaku ne većem od 20 godina. Čini se da je posve nevjerojatno da bi jedna od tih knjiga dospjela u samostan već početkom 12. a druga tek u 17. ili 18. stoljeću. Takav slučaj mogao bi se tumačiti samo uz uvjet da je taj rukopis nabavljen za samostan iz kolekcionarskih pobuda. Kad bi to bilo istina onda bi nemoguće bilo protumačiti da su obje knjige kratko iza toga vremena otuđene. Prema tome, obje knjige, bilo da su pisane po na-

[215] E. A. Loew, n. d., str. LXXV, bilj. 1, iznosi mišljenje da bi čitava strofa mogla glasiti: »Letabunda ac iocunda fatie
Huniuersus populus Dalmatie
conj. (Laudat clarum nomen Anastasie) – «
i tako tu pjesmu dovodi u izravnu vezu sa Zadrom.

[216] Usp. Ostojić, n. d., III, str. 283.

rudžbi samostana, bilo po narudžbi privatnih osoba koje su kasnije stupile u Samostan sv. Marije, mora da su se nalazile u posjedu toga samostana barem od početka 12. stoljeća. Tu su ostale ove do novijeg vremena, oxfordska do 70-tih godina 18. stoljeća, a budimpeštanska vjerojatno do prve polovine 19. stoljeća, kada su zauvijek promijenile vlasnika.

Vrijeme postanka budimpeštanskog »Brevijara«

E. V. B. Nicholson stavlja postanak oxfordskog »Officia et Preces« »iza g. 1091«. Svoje mišljenje dokazuje činjenicom da u rukopisu »ne postoji nikakva molitva niti za mletačkog dužda niti za *dalmatinskog* kralja, stoga je vjerojatno izrađen nakon što je *dalmatinska* kraljevska loza izumrla g. 1091, a prije nego je Koloman, kralj Ugarske, preuzeo taj naslov i izdao povelju u korist koludrica Sv. Marije u Zadru, što se dogodilo g. 1102«.[217] Pisac ne dokazuje da bi se takve molitve *morale* nalaziti u toj zbirci, pa njegov dokazni postupak gubi svaku uvjerljivost. Kad se uoči narav tih molitava, tj. da one predstavljaju niz poznat kao »Suffragia«, odn.*Spomen svetih*, iz kojega se niza prema potrebi odabire po koja bilo u čast opće-kršćanskih, bilo staleških, bilo mjesnih zaštitnika i moli kao dodatak nakon zaključne molitve u Pohvalama službenog oficija ili privatnog časoslova, kad se uoči da su te molitve sastavljene za potrebe jedne ženske osobe i da među njima nema nikakve molitve za papu ili biskupa, jasno je da u taj niz nikako ne spadaju bilo kakve molitve za »mletačkog dužda ili dalmatinskog kralja«. Tako Nicholsonov navodni *argumentum ex silentio* ne dokazuje upravo ništa.

Nema sumnje da su oba rukopisa nastala u 11. stoljeću. U tome se slažu svi navedeni povjesničari za oxfordski, a to je i procjena madžarskog povjesničara *F. Tellera* o budimpeštanskom. Pitanje je samo da li je moguće potanje odrediti datum postanka jedne i druge knjige. Već je rečeno da se ispitivanjem paleografskih značajki pisma može ustanoviti razvojna linija koja povezuje sve zadarske beneventanske rukopise. U toj liniji budimpeštanski »Brevijar« stoji svakako između »Officia et Proces« i Većenegina evanđelistara. Za posljednji je uvjerljivo utvrđena g. 1095/96. kao vrijeme postanka. Stariji rukopis nije tako jasno datiran. Međutim, ako uzmemo u obzir da za razvoj pisma treba nešto vremena. to je opravdano smatrati da je prošlo barem 10 godina između izradbe »Brevijara« i Evanđelistara. Tako bi postanak budimpeštanskog rukopisa na temelju paleografskog uspoređivanja trebalo smjestiti »prije g. 1085«. Otprilike isti vremenski razmak opravdan je između »Officia et Preces« i »Brevijara«, tako da bi prvi bio izrađen »prije g. 1075.«

[217] To je izrazio u štampanom dodatku *F. Madan*, Summary Catalogue (pod br. 19. 379) u primjerku koji se čuva u velikoj čitaonici Old Library Bodleianske knjižnice. – Donosi pogrešnu godinu osnutka Samostana sv. Marije: »The nunnery *was founded in 1052*...«.

Analizirajući podatke fundacione povelje Samostana sv. Marije *V. Novak* ide još i dalje u datiranju »Officia et Preces«. On izričito tvrdi: »Nije isključeno, da je već tada (tj. 1066. g.) bio izrađen, ili vrlo brzo poslije otvaranja manastira, izvanredno iluminiran i kaligrafski ispisan rukopis, molitvenik, takozvane *Horae monasticae*, djelo krševanskog skriptorija«. U bilješci 96. na istoj strani[218] kaže još i ovo: »E. A. Lowe datira doduše rukopis sa XI. st. *ex*, ali moja analiza pomiče datiranje unazad za nekoliko decenija«.

Na žalost, fundaciona povelja opatice Cike teško je oštećena. Na mjestu gdje Cika spominje koje je liturgijske knjige donijela sa sobom i »pohranila u riznici u našem samostanu«[219] sačuvan je naziv samo za dvije knjige iz očito poduljeg niza. To su »... *duo ymnaria. unum matutinale*....«, a ni jedna ni druga ne mogu se naprosto poistovjetiti bilo s »Officia et Preces« bilo s »Brevijarom«, jer se nazivi, čini se, odnose na službene liturgijske knjige za potrebe kora u samostanskoj crkvi. Stoga, *V. Novak* i ne pokušava svoje datiranje dovoditi u vezu s tim osakaćenim inventarom. Međutim, jedna okolnost, koju *V. Novak* nije uočio, govori u prilog njegovu datiranju. Sadržaj se knjiga oslanja na vrelo koje nema mnogo zajedničkih veza s montekasinskim i kamaldoljanskim oblicima duhovnosti kakvi su poznati u 11. stoljeću, i ono je neobično blizu izvorima s područja franačkog carstva, posebno gornje Rajne, kakvi su tamo poznati u 9. stoljeću. Opravdano se smatra da je u Zadru tokom 11. stoljeća utjecaj Monte Cassina u crkvenim stvarima bio znatan, a uza nj također utjecaj kamaldoljanske istarske grane benediktinaca preko osorske opatije sv. Nikole, pa je stoga pravo čudo da se takav utjecaj ni u jednom od dvaju kodeksa gotovo i ne opaža. Kao uvjerljivo razjašnjenje te zagonetke ukazuje se mogućnost da je izvor, ili nekoliko različitih izvora prema kojima su knjige sastavljene, bio sastavni dio karolinške tradicije[220] koja se održala bilo na hrvatskom dvoru ili samostanima na području hrvatskog kraljevstva, bilo u nekim južnijim dalmatinskim gradskim središtima. Kako je Cika, osnivačica samostana,

[218] Usp. V. Novak, Kartular, str. 44.

[219] »...duo ymnaria. unum matutinale. cereum laudum. pro decem et octo. sol(idos). In candelis candeolisque hac(!) arcella maiori. decem sol(idos) dedi. Hęc ego Cicca abbatisa in thesauro' apposui nostro monasterio s(ancte) Marię.« – fol. 13 r. – Izraz »cereum laudum« mogao bi po sebi značiti uskrsnu svijeću, ali kako se nabraja među knjigama, a ne među svijećama, vjerojatnije je da se tu radi o tekstu blagoslova uskrsne svijeće zvanom »Laus cerei«, tj. tekstu *Exulteta* kojim se služi đakon na Uskrsnu subotu.

[220] Sadržaj je knjige vrlo »konzervativan« i nema mnogo suvremenih elemenata kakve bi čovjek očekivao u 11. st. Već sam upozorio da molitve sadržane u »Poklonu križu« ni u kojem slučaju ne smijemo pripisati kao autoru sv. Petru Damijanskom (1007 – 1072.), nego treba njihovo porijeklo staviti barem u 9. stoljeće. Ovdje još dodajem da budimpeštanski kodeks ima samo jednu, a oxfordski samo tri molitve iz niza koji se pripisuje sv. Petru Damijanskom (od ukupno 12 molitava), te da oba imaju nekoliko molitava kojih uopće nema u tom nizu. Već zbog toga ne može biti neke izravne ovisnosti tih dvaju *Poklona križu* o pobožnosti »Orationes die Veneris sancto« koje nalazimo u Mignea, PL 145, str. 326 – 330.

bila u rodbinskim vezama s kraljevskim dvorom, nameće se misao da je ona već prije osnivanja samostana dala sastaviti za sebe jednu osobnu zbirku, koja joj je uz Psaltir – obavezni dio biblioteke svakog imućnijeg velikaša – služila za potrebe osobne pobožnosti, prije nego je odlučila da se zajedno s kćerkom (Dumn) Anom »posveti Bogu kao koludrica«[221]. U tom bi slučaju trebalo staviti postanak starijeg oxfordskog kodeksa u vrijeme oko g. 1065. Analogno tome mogao bi se vezati postanak budimpeštanskog »Brevijara« uz ime Cikine mlađe kćerke Većenege (Veke) za koju isprava iz g. 1092. (*Kartular*, fol. 21 v – 24 v) kaže da je »uiri sui Dobroslaui, thorum custodiens, uiginti annis deo deuota monastico utebatur habito«.[222] Već prije smrti svoga muža Većenega je bila odlučila da će postati koludricom, jer je Dobroslav to imao u vidu kad je sastavljao svoju oporuku: »... suę e consensu coniugis Uekę, *quam futuram nouerat monacham*...«.[223] I u tom je slučaju posve moguće da je Većenega dok je još živjela u svijetu kao pridružena, odn. obećana redovnica *(consoror monasterii)* naručila za svoje osobne potrebe zbirku zavjetnih oficija i molitava, sličnu onoj kakvu je već posjedovala njezina majka, a moguće i mnogi drugi velikaši u Zadru i u Hrvatskoj. U tom bi slučaju trebalo datirati budimpeštanski »Breviarium« s god. 1071. ili nešto prije. Kad su kasnije Cika a zatim i Većenega stupile u Samostan sv. Marije, s njima su u samostan dospjele i knjige kojima su se one, po svoj prilici, služile dok još nisu bile koludrice.

Navodim sve to samo kao ozbiljnu mogućnost, ne iznoseći sve dokaze koji bi se mogli navesti u prilog i takva definiranja namjene dvaju beneventanskih »molitvenika« i takva njihova datiranja. Dok ta mogućnost nije potvrđena ostaje kao vjerojatan datum postanka *MS Canon. Liturg. 277* između 1065. i 1075, a budimpeštanskog *COD. LAT. 8-o 5* između 1071. i 1085. godine.

Kulturnopovijesna vrijednost budimpeštanskog »Brevijara«

Iz svega što je rečeno vidi se kako važno mjesto zauzima budimpeštanski beneventanski rukopis u našoj kulturnoj povijesti. Očito je prije svega da je taj rukopis ne samo zadarskog porijekla nego također usko vezan uz početke Samostana sv. Marije i zbog toga omogućuje da zavirimo u dosad posve nepoznate pojedinosti duhovnog i intelektualnog zbivanja ranofeudalnog društva u tom našem gradu. Međutim, značenje toga rukopisa prelazi lokalni, pa i nacionalni okvir, te duboko zahvaća u važna pitanja evropske kulture.

[221] – »Scique michi salubriter estimans consilium ut ego cum maiori filia scilicet Domnanna. deo dicarer monacha. ... « – V. Novak, Kartular, fol. 12 r–v.

[222] Isto, str. 251.

[223] Isto, str. 251 – 252.

Kad se pojava budimpeštanskog rukopisa dovede u vezu s oxfordskim »Officia et Preces« onda ona u prvom redu postavlja pred *liturgijsku povijest velik zadatak.* Dok je posljednji stajao usamljen kao neobična liturgijska knjiga za koju se nije pravo moglo utvrditi niti kakvoj vrsti liturgijskih knjiga pripada, moglo se gledati u njemu neki kuriozum a da se i ne pokuša odrediti mu smisao i povijesni okvir u kojem je nastao. Pojava još jednog takva rukopisa zahtijeva da se s novim zanimanjem i bez predrasuda pristupi rješavanju pitanja o postanku privatnog časoslova, te značajne knjige koja je znatno utjecala na mentalitet srednjovjekovnog društva. Odgovor na to pitanje mogao bi pokazati gdje, kada i zbog čega je započeo proces razdvajanja kleričkog i svjetovnjačkog staleža, tj. sekularizacije društva i sve veće klerikalizacije crkvenih ustanova, proces karakterističan za razdoblje razvijenog srednjeg vijeka. U tom je smislu budimpeštanski rukopis prvorazredno liturgijsko-povijesno vrelo evropskog značenja.

Nadalje, svetomarijski rukopis u Budimpešti osim jedinstvenog himnarija u Časovima BDM, kakav se susreće još samo u svetomarijskom oxfordskom rukopisu, sadrži još i jedinstvenu zbirku »Uersi«, tj. pobožne latinske popijevke vanliturgijskog karaktera. Obično se smatra da pojavu takvih popjevaka treba tražiti početkom 12. stoljeća. Stoga pojava toga rukopisa stavlja novi zahtjev na povjesničare *srednjovjekovne latinske poezije* da preispitaju dosadašnje stavove, te pokušaju utvrditi kada se tačno pojavljuje ta književna vrsta koja u kasnijem razdoblju prerasta u pravu narodnu poeziju na narodnim jezicima i udara temelje narodnih književnosti u Evropi. Za povjesničare srednjovjekovne latinske književnosti otvara se još mogućnost da povuku oštriju granicu između tzv. liturgijske proze, sekvence i himna, a osim toga da ispitaju način preobrazbe klasične kvantitativne metrike u metriku gramatičkog naglaska, te razloge uvođenja različitih vrsta sroka.

Konačno, za nacionalnu kulturnu povijest svetomarijski rukopis iz Budimpešte ima upravo neprocjenjivo značenje. On otkriva intelektualni i duhovni domet jednoga od najistaknutijih kulturnih središta na dalmatinskoj obali u vrijeme iz kojega su nam sačuvani samo fragmentarni i često preoblikovani ostaci likovnih umjetnosti i relativno rijetki dokumenti pravne prirode. Kao takav, rukopis postavlja pred našu nauku zadatak da pokuša ispitati do koje su mjere u njemu sadržana književna djela proizvod domaćih ljudi, a koliko preuzeti iz kulturne baštine evropskog zapada ili istoka; zatim, u kolikoj su mjeri ti radovi utjecali na kulturna zbivanja u drugim krajevima Evrope. To posebno vrijedi za latinske himne i pobožne popijevke, ali također i za druge oblike duhovne literature za koje nije moguće naći starijih evropskih uzoraka. Bilo bi još potrebno ispitati koliko je ta latinska literatura utjecala na stvaranje sličnih djela na crkvenoslavenskom i hrvatskom jeziku. Da je takav utjecaj postojao, jamči sama činjenica da su postojali veoma tijesni odnosi između gradskih zadarskih samostana i utjecajne glagoljaške opatije sv. Kuzme i Damijana na otoku Pašmanu. Pojava »Brevijara« omogućuje da se na tekstovima provjere i utvrde takve moguće veze.

Čini mi se da neće biti suvišno ponovo uprijeti prstom na jednu čudnu tendenciju u našoj historiografiji[224] da se samo ono što je glagoljaško, odn. hrvatsko prikazuje kao jedini autentični plod narodne kulture, a sve što je latinsko kao tuđinski utjecaj. Takav je stav bio shvatljiv samo u razdoblju naivnog romantičkog nacionalizma i donekle prihvatljiv samo u našim specifičnim uvjetima krute borbe za narodno samoodržanje. Međutim, da su takav stav zauzeli povjesničari velikih evropskih narodnih zajednica ostalo bi malo ili ništa od, recimo, njemačke, francuske, engleske ili bilo koje druge srednjovjekovne »narodne« kulture evropskog zapada. Koliko je takav stav pogrešan vidi se ne samo iz činjenice da glagoljaška književnost gotovo isključivo počiva na temeljima latinske kulture nego i iz toga što su mnoge latinske književne tvorbe srednjeg vijeka originalni i samostalni radovi naših ljudi, a nije isključeno da je poneki od tih radova nastao pod izravnim utjecajem djela na narodnom jeziku. Latinski je jezik bio zajednički jezik izobraženih krugova feudalnog društva evropskog zapada, pa kao što ostali narodi smatraju latinske rukopisne spomenike srednjega vijeka sastavnim dijelom svoje narodne kulture tako bi trebalo da i naša historiografija prekine s vrednovanjem naše kulturne baštine po kriteriju slavenski – latinski u smislu narodni – tuđinski, te da latinskim književnim spomenicima srednjega vijeka pisanim u našim krajevima posveti dužnu pažnju i iskreno zanimanje jednako kao i hrvatskima. Latinski »Breviarium« u Knjižnici Madžarske akademije nauka – taj značajan prilog starodrevnog Samostana sv. Marije u Zadru našoj kulturi – zaslužuje u punoj mjeri takvu pažnju.

[224] Istakao sam prije na kolike teškoće nailazi svaki naš medievalista zbog nedostatka potpunih i iscrpnih kataloga latinskih rukopisnih kodeksa koji se čuvaju bilo u našim bilo inozemnim knjižnicama i zbirkama. Izrada takvih kataloga jedan je od bitnih zadataka naših bibliografa. – Usp. M. Grgić, n. d., str. 270, bilj. 2.

D O D A T A K

A. ČETIRI POBOŽNE PJESME U ČAST B.D. MARIJE

(1) *Uersi*[225]

32 r Salue regina omnium
Uirgo mater post unicum:,
Salue celestis ianua.
Peccatoribus patula.

Salue o dei genitrix.
Uirga florens et fertilis.
32 v Quo processit / / utero
Tnquam sponsus de thalamo,

Qui nos uenit redimere.
mundum dignatus uisere.
ne sit michi dampnatio.
piissima redemptio.

Ecce quantum horibilis.
castis assisto oculis.
Quis primum post omnium.
felicibus cęlestium.

Quorum mea luxuria.
mordetur pudicitia.
Nec istud modo uitium.
33 r Michi infert prinici- / / -pium.

Sed quod dicuntur nomina.
Tot michi insunt uitia.
Quorum miser dominio.
Assiduus interino (!).

Et quia moles criminum.
Me malis facit miserum.
A(!) te sola confugio.
Tuum solamen querito.

Aperi michi prissimum.
Pietatis sacrarium.
Pateant aures sanctissimę.
Meę uotis angustię.

Apella pro me filium.
dei tuique unicum. / /
33 v Ut sit michi remissius.
Quod te quęro pro omnibus.

Audi uoces miserię.
Qua non possum exsoluere.
Nisi tibi sanctissima.
Uirgo post partum unica.

Nec sit tibi offensio.
Tot scelerum concessio.
Nam se calcari pedibus.
Meis uellet diutius.

Si me terra cognosceret.
Se subtus me deisceret.
Dum enim ob ouis omnibus.
34 r Ma- / / -lis meis contrarius.

Quo(!) diligis non diligo.
Uirginitatem fugio.
Periurus mendax inuidus.
Illicitorum cupidus.

Ira fremens et odio.
Et semper studens otio.
O quam lugere debeo.
Tot uitiis qui servio.

Nam non urbis excidium.
Sed animę est periculum.
Imago dei periit.
Anima cęlo decidit.

Quid dicam ante iudicem.
34 v Cęlis terris terri- / / -bilem.
Cum statuet iudicium.
Et iudica(bi)t sęculum.

[225] *Analecta Hymnica* donose čitav tekst u sv. XLVI, str. 176 – 178 (br. 134), pod naslovom »Oratio«, prema rukopisima »Benedictoburanus (Monialium) saec. 12/13. »i« COD. Capituli Schaffnaburgensis, 181 A«. – U. Chevalier, n. d. II, No. 18151 kao jedino vrelo navodi »Oxford, Bodleian, MS Canon. Miscell. 266 (31) – XII saec. exeun.« – Sve su to vrela mlađa od budimpeštanskog kodeksa.

Uix cum iustus saluabitur.
Et impius dampnabitur.
Ibi parebunt omnia.
A sęculo abscondita:,

Unusquisque pro merito.
Recipiet a domino:,
Boni bonorum gaudia.
Mali malorum premia:,

Locus mei similibus:,
Cum igne gelu uermibus:,
Infelices qui talia
passuri sunt supplicia:,

Ego tamen pre omnibus:, / /
35 r Si horum ero socius:,
Heu michi misero.
cur processit(!) ex utero:,

Cur lactatus uberibus:,
Cur nutritus remissius:,
Et infernales pascerem:,
Flammas. et deum perderem:,

Mors mea nimis misera:,
Luge(te) mecum omnia:,
Dole celum superius:,
Tellus necnon inferius:,

Immo Xpistum exposcite:,
Et pro me intercedite:,
Quo nam miser effugiam.
35 v Quo aduocatum / / expetam.

Dum peccator pre omnibus
Idcirco nunc sublimius:,
Expedit me transcurrere.
Et adiutorem querere.

Tu sancta dei genitrix.
Fac es in re possibilis.
Te spem meam constituo.
Tibi me seruum offero.

Fide tua me suscipe.
Nato tuo restitue.
Mea infelix anima.
Ne sit in fine perdita.

Presta mihi subsidium.
36 r Dum hoc / / suspiro sęculum
Et cum recedat spiritus.
Adesto castis precibus.

Nam te orante domina.
Surgent sanctorum milia.
O si tu sola silueris.
Uox nulla erit aliis.

Nam es regina cęlitum.
Potens adiutrix omnium.
Noli silere domina.
Esto mihi propitia.

Non uult me enim perdere.
Qui me redemit sanguine.
Ille regina unicum.
Quem genuisti filium.

36 v Fac festum eius / / angelis.
Fac nunc uacare gaudiis.
Mea enim conuersio.
Fiet eis lętatio.

Et conuersum a uitiis.
Custodi dei genitrix.
De cunctis locis protege.
In uiam pacis dirige.

Stantem sedentem corrige.
In cunctis factis dirige.
Manum sacratam porrige.
Labentem necnon erige.

(T)e maris stella obsecro.
Serua me malo tedio.
Aufer mihi periculum.
Ut ualeas(!) et scis indignum. / /

37 r Tales enim pre omnibus.
Quos precellis uirtutibus.
Tu angelorum domina.
Et prophetarum gloria.

Apostolorum. Martyrum.
Confessorum. Et uirginum.
Necnon sanctorum omnium.
Ut est ordo cęlestium.

Quorum iuncta consortio.
Ora pro me miserrimo.
Solue mei miseriam.
Et impende clementiam.

Ab (h)ędis tristem eripe.
Ut(!) ouibus intersere.
Fac me gaudere floridis.
37 v Paradysi / / deliciis.

Ut Xpisti uocem audiam.
Per quam regnum possideam.
Per te regina omnium.
Uirginitatis speculum.

Audi Xpiste piissime.
Patris matrisque unice.
Illius absque termino.
Istius in hoc sęculo.

Audi matrem pissimam.
Quam si fecisti inclitam.
Hęc est. cuius uisceribus.
Dulcis prodisti dulcibus.

Dulcedinem inuenian.
38 r Quam in te spero // unicam.
Tu es enim suauitas.
(E)t singularis pietas.

Adiuro te rex omnium.
Per hoc nomen mirificum.
Cunctis rebus terribile.
Cunctis seclis mirabile.

Et sit michi proficuum.
(E)t auertat periculum.
Dumque micabit terminus.
Omnium rerum celitus.

Eius mihi confessio.
Sit scelerum remissio.
Et adipiscar ueniam.
Suadendo sententiam.

38 v Nec // inputes stultitię.
Rex Xpiste clementissime.
Quod nominare audeo.
Exponere quod nequeo.

Regem enim nesessitas.
Non habet nec aduersıtas.
Tale redemptor omnium.
Unica spes mortalium.

Tales beata trinitas[226]
(. . . . .
. . . .
. . . .)

Tale per omne per sęclum.
Et dele massa scelerum.
Salue tu dei genitrix.
Uirgo inestimabilis. //

39 r Salue cęlestis pietas.
Et pietatis karitas.
Sis serui tui deprecor.
(I)mmeriti non immemor, Amen:,

(2) *Uersi de sancta Maria*[227]

39 r Alma dei mater.
honor mundi sacer.
salus uniuersi.
interemti eui:,

Sona pro qua tanta'.
uidemus peracta.
propter cuius partum
39 v mundus est // saluatus.

Clamor ad te supplex'.
Simplex et non duplex.
audi tu clamorem
meam atque uocem:,

mihi postulare.
peto et orare.
te beata uirgo'.
meo pro delicto:,

Exurge beata
mater et intacta'.
ad Ihesum accede.
pro me intercede:,

Funde et oramen
pia et precomen'.
pro peccatis meis.
et pro factis reis:,

Grauiter deliqui'.
amnes in delicti.
40 r ruens misera // ego.
unde et et quęso:,

Habes postulandi'
atque impetrandi.
ausum quicquid uellis.
mater summi regis,.

[226] Zaključujem da je strofa nepotpuna po tome što je u svima ostalima bez izuzetka provedena asonanca ili srok, a ta se riječ »trinitas« ne može dovesti u vezu ni s prethodnim stihom »mortalium« ni s idućim »per sęclum«. – Držim da nedostaju tri stiha, premda *Analecta* imaju samo još jedan (»Et triplicata unitas«). pa posljednja strofa ima 6 stihova.

[227] Te pjesme nema ni kod Chevaliera ni u kojoj drugoj štampanoj zbirci.

Oram quam formido'.
iure cordis imo.
tui nati flecte.
alma tua prece:,

Pya (et) solle(m)pnis.
Uirgo ac perhennis.
quod (de)precor faue.
multipotens aue:,

Lumen mihi uerum':
esse fac sincerum
iubar hac(!) perhenne(m)'.
(uitam?) fac sollempnem:,

40 v Munus // castitatis.
et ęterne pacis.
omne opus bonum
posce atque donum:,

Nocte atque die'.
me custodi pie.
custos esto mei,
ac aula spei:,

Omne quod inique.
gessi ac maligne.
totum illud tolle'.
procul a me pone:,

Perde mea facta.
nequam tui plasma.
nati et conserua.
tutum a gehenna:,

Quando presentabor.
atque iudicabor. //
41 r ante athronum dei
mis(erere) mei.

Regem sempiternum.
deum et inmensum.
fac tunc esse sudum.
Terga me non durum:,

Solamen benignum
tibi canto ymnum.
orbis uniuersi.
nostri hac(!) superni:,

Tu clementer audi.
clemens et exaudi.
et intende uoci
hac(!) petitioni:,

Uirgo sine ruga.
pietate tua'.
non sit tibi graue.
quod hic dico aue.

Semper redemptorem.
tui dulce prolem': //
41 v (f)aue postcircumda'.
tua prece summa:,

Ymnum in superno.
me cantare regno.
quod concedat semper.
ante se decenter:,

Uelum sanctitatis.
ac uirginitatis.
iam ad finem (e)do'.
mei tu memento:, Amen.

(3) *Uersi de S*(ancta) *M*(aria)[228]

41 v Inperatrix reginarum.
et saluatrix animarum. //
(– uatrix animarum – *brisano)*
pretiosa margarita
rosa gelu non atrita.

Lux solaris clara stella'.
spiritalis dei cella.
paradysi patens porta.
per quam salus fuit orta:,

[228] U. Chevalier, n. d. I, br. 8391, pod naslovom »B. Leo Papa, Laudes beatae Marie V.« navodi vrela: »MSS – Vêndome 157 (142), Zürich, C 58 (275), Paris BN 1. 1063 (XV saec.) te štampanu zbirku MONE, II, 421. – *Analecta* imaju sličan naslov »Rythmi b. Leonis Pape«, prema COD. St. Wandrille (s. XII) i mlađem Cod. Paris BN 10509. – Prema posljednjem je nadopunjen izgubljeni dio (u zagradama), tako da čitava pjesma ima 14 strofa, od kojih je 7. sačuvano. Time je dokazano da je na tom mjestu postojao još jedan list (usp. Pregled rekonstrukcije) na kojem je još ostalo mjesta za jednu strofu pjesme ili himna »... Cuncti Euę« koja slijedi na umetnutom fol. 22.

Benedicta gloriosa
super omnes speciosa.
Uirga Iesse generosa.
pulchra nitens et frondosa:,

42 v Uas electum crea- / / -toris.
medicina peccatoris.
Super choros angelorum
exaltata spes lapsorum:,

Lepra tabens peccatorum.
ad te clamo fons (h)ortorum.
in extremo uitę pirgo.
me tuere pia uirgo.

Uitis sacra dulcis uua.
fidem sitientis iuua.
ex oliue tue ramo'.
mitte gutta(!) quam reclamo:,

In camino uitiorum.
stabiliui mihi thorum.
ex mamilla pietatis
(Izgubljeno: – Funde rorem castitatis)

(Cuius sacrum per liquorem
Tu extinguas hunc ardorem
Aut per spiritalem facem
Prorsus uras hanc fornacem)

(Multa flamma iam surrexit
unde multus fumus exit
Ita fumi foetor olet
Sulphur ut olere solet)

(Inimicus ob reatum
talem dedit odoratum
Sed tu pia tu regina
Fac ut cadat haec pruina)

(Fac calere solem uite
Et pruinam hanc remitte
Ipsum solem interpella
Per quem lucet omnis stella)

(Ut in sole, quem rogamus
tabernaculum ponamus
Et ab ipso doceamur
per quod iter gradiamur)

(4) *Ulomak pjesme ili himna*[229]

(Nedostataje početak –
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
22 r – cuncti Euę debiti:,

Per hanc namque cęlum terrę
terra cęlo iungitur'.
flamea illa romphea,
a ianua tollitur
paradýsi nostrum genus
illuc intromittitur:,

Asta fletum gemitumque
abstulit mortalium'.
mestibusque uniuersis
magnum dedit gaudium.
languidisque et infirmis
contulit solacium:, / /

22 v Unde parui atque magni
iuges laudes recitent.
sibi suum atque sanctum
nomen semper celebrent
numquam cessent reso(na)re
quę ad illam pertinent:,

Dicant omnes. dicant cuncti
salue felix femina.
clament cęli. clament(!) terra.
salue o (e)gregia.
elementa cuncta tonent.
salue stella splendida:,

(H)Aurię(nt ?) . . . . . .
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
(– završetak izgubljen.)

[229] Po sadržaju pjesma bi se mogla zvati »De nativitate B. Mariae«. Pokušao sam u svim pristupačnim zbirkama među pjesmama slična sadržaja pronaći uzorak, ali nisam našao ništa ni izdaleka slično. Budući da nedostaje prvi redak, nije moguće ustanoviti da li je navedena u »Repertoriumu«. – Svakako je značajno da je pjesma posvećena rođenju B.D. Marije, jer je to titul samostanske crkve. Međutim, dok se tačno ne utvrdi tekst izgubljenog dijela, nije moguće iz sačuvanog ulomka izvoditi nikakav zaključak.

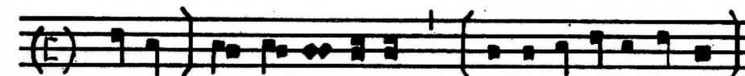
B. ČETIRI PRIGODNE POPIJEVKE

(1) *Za Božić*

96 v *Uersi de natale domini*[230] (*»gvida«*)

Rex a – gy – os ho – di – e ce – lo de – scen – dit ab al – to.

Pre – se – pi – c ia – cu it. Rex a – gy – os ho – di – e[231].

Uirgo parit puerum mundus cui subiacet omnis.
Omnia cui parent. uirgo (parit puerum).

In stabulo uagiens cęlum terramque gubernat.
97 r Pontus et / / astra regit. In (stabulo uagiens).

Quam ueneranda dies cunctis uiuentibus apta
Xpisticolisque magis. Quam (ueneranda dies).

Gaudeat omne genus sexus gradus atque potestas.
Uenit in orbe deus. G(audeat omne genus).

Gaudeat omnis homo iuuenes simul et seniores
Cordibus eximiis gaudeat omnis homo

Ars uero corda manus tres sunt sonus extat et unus.
97 v Unum dant et opus/ Ars uero corda / / manus.

Conuenit hęc domino trinus qui permanet unus.
Nam problema lire. Conue(nit hęc domino).

Arida uirga diu florem sine cortice duxit.
Protulit atque nuces. Arida (uirga diu).

(U)irginis ex utero prodit sine coniuge Xpistus.
Lux oriens mundo uirginis (ex utero).

Sol speculum penetrans numquam corrumpitur ipso.
Nec uiolare ualet. Sol (speculum penetrans)

[230] Pjesma nije objavljena ni u Chevaliera ni u kojoj drugoj štampanoj zbirci. Po stilu odgovara Sedulijevoj »Elegiji« (Migne, PL 19, str. 755–762) *Cantemus socii*, te ima nekoliko stihova koji su slični i po smislu i po izrazima. Svejedno, držim da bi bilo nerazborito na temelju tih sličnosti staviti postanak pjesme u 4/5 st. kad znademo kako su brojne u 9. stoljeću imitacije i preradbe starokršćanske literature.

[231] S obzirom na rekonstrukciju melodije posve je konjunkturna nota u prvoj zagradi (d) te druga i treća nota (c, d) u drugoj zagradi. Sve su ostale zajamčene oblicima sačuvanih nota.

19 r Uirgo Maria fuit nullo / / temerata pudore.
Exemplum speculum uirgo Maria fuit.

Quis tibi Xpiste ualet digna persoluere grates.
Pangere nunc laudes. quis (tibi Xpiste ualet).

Tu bone nate. dei nostris tu parce piaclis.
Protege nos semper Tu bone (nate dei).

Laus honor atque decus patri sit semper ubique.
Spirituiquę sacro. laus (honor atque decus).

Gloria Xpiste tibi nasci qui nunc uoluisti.
19 v Dicite Xpisticole / / Gloria Xriste tibi. Amen:,

(2) O *Posljednjem sudu*[232]

19 v Iudicii signum tellus sudore madescet.
E cęlo rex adueniens per sęcla futurus.
Scilicet in carne presens ut iudicet orbem. / / *(Dalje izgubljeno)*

(Unde Deum cernet incredulus atque fidelis
Celsum cum sanctis aevi jam termino in ipso,
Sic animae cum carne aderunt, quas iudicat ipse.
Cum iacet incultus densis in vepribus orbis,
Reicient simulacra viri. cunctam quoque gazam
Exuret terram ignis pontumque polumque.
Inquirens tetri portas confringet Averni,
Sanctorum enim cuncta lux libera carni,
Trudentur sontes, aeterna flamma cremabit.
Occultos actus retegens tunc quisque loquetur
Secreta, atque Deus reserabit pectora luci,
Tunc erit luctus, stridebunt dentibus omnes.
Eripitur solis iubar, et chorus inerit astris,
Volvetur coelum, lunaris splendor obibit.
Deiciet colles, vales extollet ab imo.
Non erit in rebus hominum sublime vel altum,
Jam aequantur campi, montes et caerula ponti,
Omnia cessabunt) – *(Završetak sačuvan:)*
98 r Tellus confracta peribit.

Sic pariter fontes Torrentes fluminaque. Ignis.
Sed tu beatum sonitum tristem dimittet ab alta.
Orbem gemens facinus miserum uariosque labores.

Tartareumque chaos monstrauit terra deiscens.
Et coram hic domino Reges sisterunt ad unum.
Decidet ę(!) celo ignisque et sulphuris omnis. Amen:

[232] Tačniji bi naslov bio »Vaticinium Sybillinum« ili »Uersi de aduentu domini«. Stavljam, ipak, hrvatski naslov da se istakne kako u tekstu nema naslova. U. Chevelier (n. d. I, br. 9876) ima naslov *Dies iudicii* (Nativitas, Circumcisio domini), te nabraja mnoga rukopisna vrela. – Rekonstrukcija izgubljenog dijela provedena je prema Migneu, PL 42, str. 1126.

(3) *O sv. Ivanu apostolu*[233]

98 r *Uersi de sancti Iohanni apostoli et evangeliste:,*

98 v O uirgo Iohannes electe.
Tu polica aquila scripte.
Auriens(!) tu fonte perhennem
Ad id conscendisti quod semper.
Fuit erat est manet nempe.
(O) uirgo Iohannes electe.

Uerbum in principio erat
Ipsum erat dum manebat.
Uerbum deus et ipsum erat
99 r Hoc (facit ?) / / idem et secla.
Ipsum uita lux erat uera.
Uerbum in principio (erat).

(O) exilio religate.
O infelix Domitiane.
Zabulus te mersit ad tetra
dat Xpistus Iohanni secreta.
Uirgo nimium felix sanctę(!).
O exilio (religate).

Moritur post hęc Drusiana.
Quę fertur apostolo clara.
Quam suscitat Xpisto iuuante.
Ueluti in somno iacentem.
Ipsaque conuiuium parat.
Morit (ur post hęc Drusiana).

99 v Cra- / / ton tunc philosophus
clamat.
Duobus hęc fratribus narrat.
Capere qui uultis sophiam.
Sumite as(!) nunc gemmas duas.
Turba eas frangere coram.
Craton (tunc philosophus
clamat).

Tale hoc apostolus uetat.
Quod Xpistus non talia mandat,
sed dicit uenumdari cuncta.
Atque pauperibus dona.
Et quodque mortale resonat.
Tale (hoc apostolus uetat).

Dum Craton philosophus contra.
100 r has gemmas sed inte. / / -gra fra
gens.
Pręce fusa gemma restaurat.
Uasque (!) Craton (i) remandat.
Sic illum suosque baptizat.
Tum Cra(ton philosophus
contra).

Tt (= Et) sic taliaquę cernentes'.
uotum concurrant dicentes.
Fratres opibus rutilantes.
Omnia quęque uenumdantes.
egenis ea tribuentes.
Et sic (taliaque cernentes).

Pergami uadant predicantes'.
Uernulas cernunt resplendentes.
100 v sese nudos aspicien-//-tes.
dolent plorant tristes benigni'.
iaculo percussi maligni.
Pergami (uadant predicantes).

Sacer hoc apostolus norat.
Quo fur sua tela reponat.
Uideo mestitia plenos.
quos iam census uexit ad deum'.
eu(!) cerno iam captantes retro.
Sacer (hoc apostolus norat).

100 v Uirgulas deferte siluestres.
Eas in obrizum connertens.
Similes portate lapillos
Gemmas eas uertam omnio. / /
101 r Cunctos probate magistros.
Uirgu(las deferte siluestres).

Talia post facta fleuera
(-fleuere).
Xpisti gratia miserere.
Uirge uerse sunt ut fuere.
Gemmne lapides diruere.
sedem policam abuere.
Talia (post facta fleuere).

[233] Sadržaj pjesme potpuno slijedi apokrifna »Acta Iohannis«, i sva se »čudesa« navode istim redom kao u »Aktima«. – Usp. M. R. James, n. d., str. 228–270. – Pjesma nije navedena ni u jednoj štampanoj zbirci. Sadržaj posljednje strofe, gdje se govori kako je sv. Ivan čudesno nestao iz groba u koji je sam živ ušao, može se dovoditi u vezu sa stilizacijom blagdana 26. XII u Kalendaru oxfordskog MS Canon. Liturg. 277 »Assumptio s(ancti) Iohannis apostoli« *(Uznesenje sv. Ivana apostola).*

(U)idua de matre defunctus.
iuuenis (dicit ?) surge uade
Horco(s) satan que capituarat
(. . . . .
. . . .)
Uidua (de matre defunctus).

Furiunt idolatra contra.
Uident sua templa deserta
Ad hoc dei famulus orat.
101 v Et templa dirue-/ /-re soluat.
Ab imo templa ruunt tota.
Furiunt idolatra contra.

(L)inquunt accole templa fana'.
Capiunt baptizmata sacra.
(Adsunt ?) Milia bis prelata.
Quere quę tum numerata.
Paruulus mulier ablata.
Linquunt (accole templa fana).

Ad hęc contra presul insanit
Quod tam (?) populus sapit.
Miser Aristodeme audi.
Xpisto crede regnans in astris.
Uenena linque / / ... (Prekid od 1 lista)
. . . .

(Nakon prekida) : . . . . .
. . . .
. . . .
102 r . . . . / /unus et summus.
Ipse fecit solem et mundum.
Nefas plebs concinit laudes.

Ad hec Aristodemus clamat.
Inest dubitatio magna.
Sed si sontes capiet in tam(-inquam).
Ego statim ydola linquam.
Et uatus(?) sequar dicta.
Ad hęc (Aristodemus clamat).

Gestiens apostolus gaudet.
En tu meam tunica(!) cape.
Et supra mortuos uade.
102 v Eius a tactu / / resurgens.
Et tu credes et omnes tecum.
Gestiens (apostolus gaudet).

Risit Aristodemus tale.
Quid hoc tunica tantum ualet.
Post (hęc ?) mortuos suscitarem.
Quod iam dura tartara habent.
Terris sola corpora manent.
Risit (Aristodemus tale).

Ad hoc sic apostolus contra.
Et tu meam tunicam porta.
Da petum ut mortuos tangit.
103 r Solo subito quoque sur-/ /-gunt.
Ouans Aristodemus multum.
(Ad hoc sic apostolus contra.)

Gaudens consulem uocitatur,
Tale hoc mirans enarratur:,
Dei baptisma capiamus
Hunc apostolum collaudemus:,
Hic ęcclesiam fabricemus.
Gaudens (consulem uocitatur).

Nouem geniti sunt annorum.
Ad (h)os numerus septenorum.
Iohanni cum hęc. Xpistus dicit.
Epulare nunc mecum ueni.
In conuiuio sanctorum.
Nouem (geniti sunt annorum).

103 v Post / / iubet fodere fossam
Gratulans descendit in ipsam.
Orans predicans bona cuncta.
Desuper lux paruit multa.
Et nil inuentum nisi manna:,
Gloria Xpiste pręclara. Amen:,

(4) *O sv. Stošiji*

103 v *Uersi de S(ancta) Anastasia*[234]

Regis sponsa superni. Eius perplendida martyr. / /
104 r Lucens et sydus in astris. Perfulgens gemma tonantis.
Anastasia beata. Sacra inuinta lorica:,

Quę gerens signa salutis. fregisti telas draconis'.
quę Xpisti propter amorem. Spreuisti ruris honorem.
Tu tibi pauper et omni. Diues Xpisti famulantis.

Tam etiam corpore uili. Portabas dona beatis.
104 v Sic tibi / / munera celsis. Condisti prouida regnis.
Et tua gaza benigno. Militibus data Xpisto.

O benedicta uoluntas:, O nimis alma facultas.
Quę datur ut petat astra. Et sparsa manere queat.
Semina uirgo beata:, Quę sunt supra astra metenda.

Tu sponsis(!) propter amorem. Splendens quod multa decore.
105 r Decli- / / -nans iura tiranni. Sanctorum iuncta cateruis.
Plurima passa pericla. Spernendo iussa maligna.

At postquam cuncta dedisti. ipsis cultoribus almis.
dira pericula passi. pro sancta prole tonantis.
Dulcis odor patuisti. cum temet uirgo dicanti.

105 v Nam cum te Probus iniquus, percontaretur / / inepte.
de sancto nomine dictu. a Xpisto rege benigno.
Quod xpistiana fuisses. narrasti uoceque corde.

Et quod stema piorum: tendens ad regna plorum:
per multa pericla malorum: per te benedicta fuisset.
Firmata fides sanctę dixisti promta tiranno.

106 r At cum te germine celso: ortam cog-//-nouit adesse:
protinus ipse prophanus regna caduca regenti.
Mandauit gesta tiranno. de te quod esset agendum.

(Sit) Iubilatio digna. hac(!) salutatio fida
eius promamus melodum. nuper quem canimus natum.
Anastasie qui tanta: dedit nunc agere mira. Ame(n)

/

[234] Pjesma je bez sumnje najstariji poznati himan u čast sv. Stošije. – Tri himna koja su uvrštena u današnji Proprij zadarske nadbiskupije, tj. »Festum laetifico«, »Domus paternae copias« i »Quot iacent passim«, premda su neosporno zadarskog porijekla, mnogo su mlađi. Čini se da današnji oblik prvih dvaju od tih himana nije stariji od uspostave jedinstvene dalmatinske metropolije g. 1828. To zaključujem po naglašenom isticanju Dalmacije u prvom

»... Cives praesidium nobile Jaderae /Grande et Dalmatiae decus« i drugom
»... Patrona, o nostras accipe / Preces Olympi e vertice,

Cives Jadrenses protege / Foveque cunctos Dalmatas...«. Officia propria iz g. 1833. najstarije je vrelo koje donosi te himne. – Isto je tako znatno mlađi himan (proza) objavljen u *Analecta* (vol. IV, br. 120, str. 74 – 75) *Clanget fortis tuba evangelica*, prvo zbog toga što je vrelo iz kojega je preštampan (München, CLM 4750) napisano otprilike 1494. god., a drugo, što stil pjesme ne dopušta stariji datum od 10. stoljeća.

TWO UNKNOWN MANUSCRIPTS IN BUDAPEST FROM THE CONVENT OF ST. MARY'S IN ZADAR

Summary

It is often difficult to trace portable objects of antiquity, such as manuscripts, once they have left their place of origin. This is especially so if such objects have not, for various reasons, been properly catalogued or published. The author had the good luck to become acquainted with two such lost manuscripts which had earlier been the property of the Benedictine Convent of St. Mary's in Zadar, and are now preserved in two public Libraries in Budapest.

The first of these MSS is kept in the Museum Library *Országos Széchény Könyvtár* (shelfmark CODEX LATINUS 48) and is a *Calendar and Obituary* written in Gothic script, which was used at St. Mary's in the 13th, 14th and 15th centuries. First the appearance of the Codex is described and the transcription of the Calendar is given, the contents of which is then compared with a similarly dated Calendar, preserved in the Bodleian Library, Oxford (MS ASHMOLEAN 360) which was written in the Monastery of St. Chrysogonus, Zadar; by the early 14th century this was transfered to Avignon and later to one of English Benedictine Abbeys, probably Dorchester. – The text of a will which is written in Croatian on the last leaf of the Calendar-Obituary is also given in transcription.

On the grounds both of the structure of the Calendar and of the names of the deceased, the author concludes that the manuscript must have been produced in Zadar. This is clear from the group of Saints who are venerated only in Zadar and include: St. Agape, Chionia and Yrene, the Virgins and Martyrs (1/4), the Translation of St. Chrysogonus (19/5), the Dedication of the Church »*sancte Marie monialium de Jadera*«, the feast-day (23/12) and the Translation (14/12) of St. Zoillus, the Confessor, a special commeroration of St. Anastasia (29/12), as well as the principal Patron Saints of other Dalmatian cities, such as Split (St. Domnius), Trogir (St. John Ursini), Poreč (St. Maurus – 21/11) and Rab (St. Christophorus – 9/5). Furthermore, the inserted anniversaries leave no doubt that the manuscript originated in Zadar, and that it remained at St. Mary's for 3 centuries in liturgical use, since they mention the title of the Convent 18 times, the names of 14 Abbesses of St. Mary's, the names of 137 nuns, a few names of nuns from nearby convents, a list of employees of St. Mary's, a long list of Zadar clergy, including 3 archbishops and 7 abbots of St. Chrysogonus' and

finally, more than 500 names of the citizens of Zadar. What strikes one most is that a great many of the decesed had typically Croatian names, whereas there are very few Italian names to be found.

By comparing the form of the script in *CODEX LATINUS 48* and *MS ASHMOLEAN 360*, the latter dated about 1292, the author proves that both of them are not only very close in date, but were very probably written in the same Scriptorium. He also points out that some of the aniversaries have been copied from a similar older Obituary, because there are dates ranging from 8/7/1263 to 7/5/1290 undoubtedly written at the same time as the Calendar, and the earliest date to be inserted after the Codex was written is 16/11/1292 or, possibly, 10/10 1292. Therefore, the established marginal dates for the production of the manuscript are 1290/1292, and this is confirmed by the presence in the Calendar of all Franciscan and Dominican saints canonized during the 13th century.

The analysis of the script has shown that about half of the names were copied from an older prototype, which means that they apply to the persons who died before 1292. The author pays attention to these names (all given in capital letters in the transcription) in an attempt to find out the possible date of origin of the now lost prototype. Such a date is provided firstly by the anniversary of the Hungarian-Croatian King Bella III, mentioned on 23rd April, secondly by the anniversary of the Abbess Agapi, who is known from a document of 1103. The lost Obituary which was copied by the scriptor of the *CODEX LATINUS 48* must have, therefore, existed at leats by 1196 when name of Bella II was inserted, which means that it was produced some time in the 12th century.

The importance of this manuscript as a paleographical source is due to the fact that it is among the earliest written in Zadar in Gothic script from the period when this script replaced earlier Beneventan. The manuscript also appears to be essential for the study of local chronology, as it is very unlikely that it is a forgery as is so often the case in legal documents. Most of all, it is a very representative cross-section of the Zadar population from at least the 2nd half of the 12th to the beginning of the 15th century, and therefore a splendid demographical source. As such the *CODEX LATINUS 48* deserves still closser examination.

The second, and much older manuscript from St. Mary's is *CODEX LATINUS 8-o, 5* in the Library of the Hungarian Academia. It is also a liturgical book written on parchment of a small size (145×91 mm) and richly illuminated. As the present sequence of the leaves is obviously wrong, the author first tries to establish the right order. He closely examines the present binding of the book, and then compares it with the contents of the *MS CANONICI LITURGICAL 277* in the Bodleian Library, Oxford, which is very similar not only as regards its Offices and prayers, but also in its size. By this comparison it is possible to asses that between 100 – 116 leaves of the original 208 – 224 have been lost, and that more than 3/5ths of the text in the two manu-

scripts were identical. The survey of the reconstructed original is given in detail, which makes it possible to ascertain what the Codex contained before damage. This includes: possibly the Calendar, nothing of which has been preserved, then certainly 1) the Weekly Horae of the Trinity, 2 – a) the Daily Horae of the Virgin with the Suffragia Sanctorum, and b) the Weekly Horae of the Virgin, 3) the Versi (songs) to the Virgin (Salve regina omnium, Alma Dei mater, Inperatrix reginarum) and a fragment of a hymn (. . . Cuncti Evę debiti), 4) the Horae of the Angels (with Psalter Collects from the series *EFFICE* and from one unknown series), 5) the devotion for the Communion (Ps. 118 with Psalter Collects of an unknown series, the Trina Oratio and Ante Communionem), 6) the devotion for the Confession (the 3 »Confessiones« and 2 prayers), 7) the Adoration of the Cross, 8) the Versi: *Rex agios hodie* (Christmas), *Iudicii signum* (the prophecy of the Sybilla Erithreia on the coming of Christ), *O Virgo Iohannes electe* (St. John the Evangelist) and *Regis sponsa superni* (St. Anastasia), 9) the Horae for the Dead – all this forming the original Beneventan part of the book – and 2 leaves in Gothic script containing a fragment of the Office for All Saints' Day, added later.

As the Zadar origin of the Oxford Horae has already been proved, the similarity between the two manuscripts suggests the same conclusion for the *CODEX LATINUS 8-o, 5.* There is, however, much direct evidence, such as the presence of the prayer to St. Zoillus the Confessor, the Antiphone and the song in honour of St. Anastasia, both of which are prominent Zadar Patron Saints. Further proof is the Zadar type of the Beneventan script, of the illumination, and of the Beneventan music. Moreover, there is one sentence in Croatian on the folios 16 v – 17 r, probably added in the 18th century, written in Humanist Latin script with one glagolitic letter inserted, where a certain »Sister Sena« is mentioned. Both Oxford and Budapest MSS have 16 unique hymns to the Virgin which are not found in any other Medieval source; and 5 of the Versi in the Budapest MS are not known elsewhere.

Once the Zadar origin of the manuscript is made clear, the author tries to date it by fitting the *CODEX LATINUS 8-o, 5* into the line of the development of the Beneventan script in Zadar as it is known from other MSS. In doing so he maintains that this MS appears to be a little later than MS *CANON. LITURG. 277* and definitely earlier than the Gospel Book of Većenega (Oxford, Bodleian MS *Canon.BIBL. LAT. 61*) which has been correctly dated as 1095/96. Thus the marginal dates of the Budapest MS would be between 1071–1085, and it might be connected with Većenega, the daughter of the Croatian Princess Cika, the Foundress of St. Mary's. The question is whether the book was ordered before Većenega became nun about 1072 or after that date. Without going deeper into the argument, the author suggests that neither the Oxford nor Budapest Horae seem to have been composed for use in a convent, but for private secular female persons, and is inclined to think

that Oxford Horae were written for Cika before she founded and entered the Convent of St. Mary's in 1066, and similarly the Budapest Horae for Većenega while she was still in secular life. In that case the two books would in fact be the Books of Hours, 100 years older than all other known examples in the world. The author finally draws attention to the most interesting problems arising from the discovery of the *CODEX LATINUS 8-o 5*, such as the authorship of the pieces of poetry contained in it, and the possible influence of the book on both the Old-Slavonic and Croatian literature of Medieval Dalmatia. In an Appendix at the end of his paper, the author gives his transcription of the 8 Versi, one of them with music.

AMOS-RUBE FILIPI

SAMOSTAN I CRKVA SV. MARIJE U ZADRU PREMA DOKUMENTIMA IZ G. 1579. i 1603.

U ovom svesku Radova, namijenjenu 900-godišnjici postojanja Samostana sv. Marije u Zadru, bit će obrađen samostan i crkva s raznovrsnih gledišta. Cjelina će biti zaokruženija ako se vratimo nekoliko stotina godina natrag, uđemo u taj samostan i u njegove ustanove, pa pogledamo kakav je bio život koludrica i kako su tada izgledale te njihove ustanove.

To nam omogućuju dvije apostolske vizitacije i to Augustina Valiera iz g. 1579. i Michiela Priulija iz g. 1603. Na temelju njihova izvještaja iznijet ćemo kakav je bio sastav koludrica, njihov broj, prihodi, rashodi, prehrana, odjeća, klauzura, skrb za stare i bolesne, u kakvu je stanju bio njihov hospital ili Dom za siromašne starice, zatim ćemo iznijeti popis i opis oltara i dragocjenosti njihove crkve, vidjet ćemo da su sestre govorile samo hrvatski jer talijanski nisu poznavale, pa su s vizitatorom govorile preko tumača, i napokon doznat ćemo po prvi put nešto o Hrvatskoj školi i domu za uzgoj djevojaka, koju su one vodile. Vidjet ćemo kako je sve to izgledalo g. 1579. odnosno 1603.

Podatke iz ove radnje moći će koristiti u prvom redu historičari umjetnosti, zatim etnolozi, ekonomisti i historičari, koji budu pisali o školstvu, zdravstvu i hrvatskom jeziku u Zadru. To će biti prilog ne samo poznavanju prošlosti Samostana i crkve sv. Marije, nego i općoj povijesti Zadra.

I. IZVORI I NJIHOVA AUTENTIČNOST

Radi svjetovnog duha koji se bio uvukao u crkvu, papa Pavao III (1535–1549) je sazvao crkveni koncil u Tridentu, koji je s dva prekida trajao 18 godina (1545–1563). Na njemu su donesene mnoge dalekosežne odluke, među kojima i ta da se u sve biskupije pošalju sposobni apostolski vizitatori, radi što temeljitijeg provođenja crkvene reforme. Prvi postridentinski vizitator poslan u Dalmaciju bio je Augustin Valier

(1579), a drugi Michiel Priuli (1603). Neki dalmatinski biskupi nisu održavali rezidenciju, tako da se kaže o nekom zadarskom nadbiskupu, podrijetlom iz prekomorskih krajeva, da za vrijeme svog nadbiskupovanja nije nikada niti vidio Zadra, svoje rezidencije. Zbog toga se nije tako brzo provodila postkoncilska obnova, ali i unatoč tome apostolske vizitacije nisu ništa više bile potrebne Dalmaciji nego biskupijama Italije i ostale Evrope.[1]

Potrebno je da se ukratko upoznamo s našim vizitatorima i njihovim vizitacijama.

1. *Augustin Valier*, biskup talijanskog grada Verone, bio je istaknuti crkveni prelat i veoma plodan pisac. Objelodanio je velik broj svojih djela na latinskom i talijanskom jeziku, a mnoga su mu ostala u rukopisu. Između ostaloga dao je prevesti na naš jezik katekizam, koji je sastavio za svoju biskupiju, pa su ga za vrijeme vizitacije dijelili po našim župama. To je, reklo bi se, najstariji katekizam tiskan na hrvatskom jeziku. Iza kako je godine 1579. obavio vizitaciju biskupija mletačke Dalmacije, g. 1579–1582. obavio je vizitaciju Istre, Chioggie, Venecije, i Padove. Pokazavši se u svemu pa i u tome na visini, već iduće godine 1583, postao je kardinal, pa je do svoje smrti (1606) boravio u Rimu.[2]

Valier je g. 1579, u 48. godini života, obavio vizitaciju biskupija: barske, splitske, trogirske, šibenske, zadarske (s otokom Pagom), ninske, rapske, creske i krčke. Na 30. travnja 1579. otputovao je iz Šibenika u Zadar, ali zbog velikih valova protivnog smijera morao je prenoćiti u nekoj luci, tako da je sutradan 1. svibnja stigao u Zadar. U kratko vrijeme od samo 23 dana posjetio je sve crkve, samostane i ustanove i razgovarao gotovo sa svim crkvenim osobama u Zadru, Pagu, Ninu i u svim područnim župama i o tome napisao opširan izvještaj od 304 velike stranice, koji se danas čuva u Tajnom vatikanskom arhivu.[3] To je mogao u tako kratko vrijeme obaviti jer je sobom vodio pratnju od 11 stručnjaka, među kojima su bila 3 notara-pisara, 3 doktora prava, dva pomoćna vizitatora (visitatores foranei),[4] koji su dok je on radio u Zadru, odnosno Pagu i Ninu, obilazili raštrkane župe i crkve zadarske odnosno ninske biskupije izvan gradova.

Vizitaciju Samostana sv. Marije Valier je obavio 4. svibnja 1579. a izvještaj o tome donosi na fol. 52 r – 53 v, Hospital sv. Bernardina ili Dom siromašnih starica fol. 93 v – 94 r, a o njegovoj crkvi 51 v – 52 r. Prestavka grada Zadra proti ukidanja uzgoja djevojaka u zadarskim samostanima obuhvaća fol. 17 v – 18 v, a Valierov odgovor na nju 30 v – 31 v. Svega je ukupno 11 velikih stranica.

[1] Ivan Vitezić, La prima visita apostolica postridentina in Dalmazia (nell'anno 1579), Rim 1957, str. 9.

[2] Vitezić, sp. dj., str. 11, 26, 12.

[3] Tajni vatikanski arhiv, Arch. Concil. 29 – 53, Valierova apostolska vizitacija iz g. 1579.

[4] Vitezić, sp. dj., str. 13

Rukopis nema progresivnu paginaciju za sve biskupije skupa, već za svaku napose, tako da zadarska nadbiskupija zahvaća fol. 1–115, otok i grad Pag 1–17, a ninska biskupija 1–20. Ukupno 152 fol. ili 304 stranice.

Pri pregledu Samostana sv. Marije Valiera su pratili: zadarski nadbiskup, Valierov teolog Hieronim Ottellus, nadbiskupski vikar Petar Britanoco kao interpret za hrvatski jezik i samostanski prokuratori. Sobom je uzeo i pisara Tomasa Forestija, veronskog notara. Svi ovi su sigurno bili prisutni i pri pregledu Hospitala i crkve sv. Bernardina.

Koliko nam je poznato, do danas je malo objelodanjeno iz ove vizitacije. Domančić je tiskao vizitaciju Hvara i Visa. Jutronić je tiskao samo vizitaciju otoka Brača,[5] Vitezić je na temelju Valiera napisao svoju doktorsku dizertaciju, ali je šteta što je objelodanio samo bibliografiju, vizitatora i njegove suradnike, episkopat, kler i napokom nešto o Valierovim dekretima i njihovu značenju.[6] Pisac ovih redaka je donio samo broj stanovnika i još po koji podatak o naseljima zadarskog otočja,[7] a u drugoj svojoj radnji pisao je o popovima glagoljašima.[8] Ostojić je donio samo sitne podatke o nekim benediktinskim samostanima, a o onome sv. Marije u Zadru samo tri kratke notice.[9]

Prema tome, u ovoj radnji će biti doneseni do sada nepoznati podaci o Samostanu sv. Marije.

2. *Michiel Priuli*. Ne punih 25 godina iza Valierove uslijedila je druga postridentinska vizitacija Michiela Priulija (Priulius) biskupa Vicence, kojeg je 28. rujna 1602. za taj posao imenovao papa Klement VIII. Dana 23. prosinca iste godine počeo je svoj rad u hvarskoj biskupiji, zatim u Korčuli, Kotoru, Splitu s Omišem, Trogiru, Šibeniku, Zadru s otokom Pagom, Ninu, Rabu, Krku i napokom u Osoru. Kad je u tako rekordnom vremenu od 4 mjeseca i 13 dana obišao sve spomenute biskupije mletačke Dalmacije, 3. srpnja 1906. vratio se u svoju diecezu, odakle je poslao papi opširan pismeni izvještaj o obavljenu poslu. To su dva velika sveska, koja se čuvaju u Vatikanskoj biblioteci,[10] za koje Horvat kaže da obuhvaćaju »više od 1000 stranica«.[11] Nisu to stranice, nego listovi, jer vidimo da sama zadarska i ninska biskupija zauzimaju 859 stranica. Prema tome ta dva volumena imaju preko 100 folia, a to je više od 2000 stranica.

[5] D. Domančić, Valierova vizitacija na otoku Hvaru i Visu, Arhivska građa otoka Hvara, 1, Hvar 1961; Andre Jutronić, Apostolska vizitacija otoka Brača g. 1579., Croatia sacra, Zagreb 1933, broj 5, str. 62–88.

[6] Vitezić, sp. dj., str. I–XV, 1–51.

[7] Amos-Rube Filipi, Kretanje broja stanovništva zadarskih otoka, Radovi Instituta JAZU u Zadru, svez. IV–V, str. 279–318.

[8] A.-R. Filipi, Popovi glagoljaši na visini svog poziva, Vjesnik Zadarske nadbiskupije, Zadar 1964, br. 7, str. 140–148.

[9] Ivan Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, II, str. 77, 78.

[10] Vatikanska biblioteka, Armadium VII, vol. 101, Priulijeva apostolska vizitacija iz g. 1603. fol. 532v–603v i 653v–968v.

[11] Karlo Horvat, Glagoljaši u Dalmaciji početkom 17. vijeka t.j. godine 1602–1603, Starine, knj. XXXIII, str. 537.

Na 22. travnja 1603. Priuli je na triremi doplovio iz Šibenika u Zadar i u kratko vrijeme od 31 dana obišao ondašnju zadarsku nadbiskupiju s otokom Pagom i ninsku biskupiju. I on je sobom doveo brojnu pratnju eksperata za pojedina crkvena pitanja, među kojima su bili:

a) Marc' Antonio Capra, kanonik Vicence, glavni Priulijev pomoćnik.

b) Luca Ogliati, arhiprezbiter crkve u Bulsanu i u Poranelli kod Vicence, koji je kao visitator foraneus obišao župe od Sali do Oliba.

c) Francesco Grisoni, arhiprezbiter Trissinija, koji je kao visitator foraneus obišao župe od Sestrunja, preko otoka Ugljana, Pašmana i Vrgade, zatim uski pojas uz more od Biograda do Petrčana, bez užeg područja Zadra, jer je sve ostalo bilo ili pod Turcima ili je pripadalo ninskoj biskupiji.

d) Andrea Sulla, theologus.

e) Aurelius Feretro, vicecancelarius deputatus iz Vicence.

f) Jerolim Viko (Hieronimus Vico), šibenski kapucin, kojeg je Priuli vodio sobom u zadarske i paške samostane kao interpreta za hrvatski jezik (ut interpretaret linquam monialium).

g) Horatio Cantono, magister ceremoniarum et canonicus (valjda vincentinus).[12]

Vjerojatno su još neki osim spomenuti sačinjavali Priulijevu pratnju. I dok je Priuli s Caprom, Cantonijem i Vicom radio u Zadru dotle su Ogliati i Grisoni obilazili seoske župe. Svaka je grupa posebno pisala izvještaj, a tek kasnije su pojedini dijelovi povezani i paginirani bez obzira na datume. Cijela nadbiskupija je uključena u progresivnu paginaciju, a Nin ima svoju posebnu, kao što se vidi iz priložene tablice:

Tab. 1. – *Priulijeva vizitacija zadarskog i ninskog područja g. 1603.*

Područje	Trajanje	Na foliju	Ukupno stranica
1. Nin	3. V do 20. V	1r do 45r	89
2. Pag	20. V do 23. V	532v do 603v	143
3. Zadar	22. IV do 23. V	653v do 779v	253
4. Sali do Oliba	24. IV do 28. IV	782r do 845r	127
5. Zadar	11. V do 13. V	845v do 879v	69
6. Sestrunj do Vrgade	24. IV do 30. IV	880r do 934v	108
7. Biograd do Grusi	28. IV do 1. V	934r do 968v	70
Ukupno			859

[12] Vatikanska biblioteka, Arm. VII. vol. 101, Prulijeva vizitacija. Zadarska nadbiskupija.

Priulijeva vizitacija korištena je do sada: Horvat je donio o glagoljašima i hrvatskom jeziku u Dalmaciji,[13] a pisac ovih redaka objavio je broj stanovnika i još ponešto o naseljima zadarskog arhipelaga,[14] zatim podatke o hrvatskom jeziku u Zadru, među kojima samo jedan o Samostanu sv. Marije,[15] i napokon podatke o popovima glagoljišama.[16] Ostojić je donio o Sv. Mariji samo broj koludrica iz 1603. Fisković je objavio iz vizitacije Splita i Omiša nekoliko podataka o umjeninama u tim gradovima.[17]

Uspoređujući te dvije vizitacije možemo konstatirati da je vizitator Priuli bio u svemu mnogo duži od Valiera. Dok je prvi zadarsku nadbiskupiju i ninsku biskupiju obišao u 23 dana, Valier je to učinio u 31 dan. Priuli je o tome napisao 859 stranica a Valier samo 304. O Sv. Mariji prvi je donio 38 stranica a Valier samo 11. Priuli je stavljao datum kod svakog opisa gradskih crkava, samostana, župa, ustanova, dekreta itd., a Valier to nije uvijek uradio.

Obje vizitacije pisane su latinskim jezikom, a samo su odgovori pojedinih crkvenih osoba, ako su u upravnom govoru, na talijanskom.

Iz Tajnog vatikanskog arhiva, odnosno iz Vatikanske biblioteke, uspio sam dobiti mikrofilmske snimke tih dviju vizitacija za zadarsku nadbiskupiju s otokom Pagom i ninsku biskupiju, pa sam se tim mikrofilmovima poslužio pri pisanju ove radnje.

3. *Autentičnost.* U vjerodostojnost ovih dviju vizitacija ne možemo ni najmanje sumnjati. Staro je načelo da je isprava tim vrednija što je napisana bliže samom događaju. A naši dokumenti su napisani istog dana kad je vizitacija obavljena. Oba vizitatora su, naime, sobom vodila posebne pisare (cancelieri della visita), a za Valiera znamo da je imao tri notara, od kojih je Toma Foresti kasnije obavljao službu »scrivano della curia romana«. Ostala dvojica su mu pomagala (coadiutori del notaio principale).[18] Oni su pisali sve što su pojedine sestre bile upitane, kao i njihove odgovore, sve što su im vizitatori obilazeći crkve i samostane diktirali, a pisali su odmah, na licu mjesta, bez odgađanja. Čim bi vizitator vidio da nešto nije u redu, smjesta bi o tome donio naredbu (Ordinata, Decreta), koja je odmah bila proglašena i istog časa napisana. Pisanje se nije moglo odgađati jer znamo da je npr. o Samostanu sv. Marije Priuli napisao 38 stranica i to sve u jedan dan (30. IV 1903). Tko bi se kasnije mogao sjetiti svih detalja oko opisa oltara, inventara, svih upita

[13] Horvat, sp. dj., str. 537–564.

[14] Filipi, Kretanje broja stanovništva, 279–318.

[15] Filipi, Hrvatski govorni jezik u Zadru prema dokumentu iz g. 1603, Zbornik Zadar, str. 432–441.

[16] Filipi, Popovi glagoljaši, sp. dj., str. 140–148.

[17] Ostojić, sp. dj., str. 78; C. Fisković, Neobjavljena romanička Madona u Splitu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12; Split 1960; Isti, Romanička Gospa i raspelo u Splitu, Peristil 8, Zagreb 1967; Isti, Iz renesansnog Omiša, Split 1967.

[18] Vitezić, sp. dj., str. 13.

i odgovora? Sve se je, dakle, bilježilo odmah, jer je vrijeme za pojedine župe, crkve i samostane bilo odmjereno. Pisalo se sve što se onog časa vidjelo i čulo (testes de visu et auditu). Prema tome to su primarni izvori, to su izvori prve ruke, pa su stoga posve vjerodostojni.

II. SAMOSTANSKI ŽIVOT

O unutarnjem samostanskom životu Valier je napisao samo 2 stranice, a Priuli 32. On je naime 30. travnja 1603. sa svojim pomoćnicima ušao u samostan i kroz gvozdenu rešetku razgovarao sa 26 koludrica i svakoj postavio oko 20 pitanja. Pitao je za njezino prezime, ime, godinu života i redovništva, zatim o opatici, broju sestara, posluhu, klauzuri, razgovoru s vanjskim osobama, čestitosti sestara, o zajedničkom životu, primanju sakramenata, koru, čitanju za vrijeme jela, o pomoćnom osoblju (de servitute), prihodu, administraciji, vlasništvu, brizi za stare i bolesne sestre i napokom o ostalom. Sve je to napisano na 20 stranica, a iza toga slijede njegove naredbe na ostalih 12 stranica. Mi ćemo na temelju tih odgovora, i onoga što je ukratko zabilježio Valier, donekle rekonstruirati unutarnji život te zaslužne redovničke obitelji u drugoj polovici 16. i početkom 17. st.

1. *Koludrice.* Za vrijeme Priulijeve vizitacije g. 1603. postojalo je u Zadru pet ženskih samostana: Sv. Marije, Sv. Dimitrija,[19] Sv. Nikole,[20] Sv. Katarine,[21] i Sv. Marcela,[22] a u prva tri primale su se samo Zadranke i to jedino plemićke kćeri. U ostala 2 samostana nije bila nijedna plemenitašica, nego kćeri uglednijih zadarskih obitelji. Donijet ćemo popis prezimena koja su zastupana u prva tri samostana s oznakom koliko je sestara istog prezimena bilo u kojem samostanu, da li se pojedina prezimena spominju u popisu pronađenom u raki sv. Šime iz g. 1283, da li se spominju u anagrafima iz o. 1527.[23] i napokom da li se nalaze spomenuta u maticama vjenčanih Sv. Stošije u Zadru od 1576. do 1613,[24] a to je baš u vrijeme naših dviju vizitacija.

[19] Samostan s crkvom sv. Dimitrija, koji potječe iz prve polovice XII st., pripadao je najprije benediktinkama, koje su 1125, prilikom rušenja Biograda n/m prešle u Zadar, a od g. 1311. dominikankama. Godine 1779. upotrebljen je u profane svrhe. Dizao se uz gradske bedeme sjeveroistočnog od crkve sv. Stošije.

[20] Samostan s crkvom sv. Nikole, koji je od 1129. do 1260. pripadao benediktinkama, a iza toga franjevkama, nalazio se ispred crkve sv. Franje. Od g. 1789. do danas služi za vojne potrebe.

[21] Samostan s crkvom sv. Katarine, ustanovljen valjda već u XI st., pripadao je sestrama benediktinkama, koje su, kad je 1804. dokinut, prešle u Samostan sv. Marije.

[22] Koludrice sv. Marcele bile su franjevke-klarise, koje su se 1500, kad je srušen njihov samostan u Ninu, preselile u Zadar, gdje im je 1540. dodijeljena crkva sv. Petra Starog, uz koju su se nastanile. I dalje su zadržale posjed u Ninu uz uvjet da primaju u samostan i djevojke iz Nina.

[23] Angelo Benvenuti, Storia di Zara dal 1409 al 1797., Milano 1944, str. 201, 202.

[24] Roman Jelić, Stanovništvo Zadra u drugoj polovici XVI i početkom XVII st. gledano kroz matice vjenčanih, Starine, knj. 49, str. 361.

Tab. 2.

Zadarska plemićka prezimena	Broj koludrica u samostanu:			Plemićka prezimena spomenuta god.:		
	sv. Marije	sv. Dimitrija	sv. Nikole	1283.	1527.	
Begna	4		1	da	da	29 puta
Calcina	2		2	da	da	5 „
Carnaruti	1	1		da	da	6 „
Cedolini	1		3	da	da	10 „
Civalelli	1	1	1	da	da	16 „
Delfin			1			
Detrico	2		1		da	16 „
Fanfogna	3				da	10 „
Ferra	1					12 „
Fumati	2			da	da	4 „
Galelli	2	1		da	da	4 „
Giardini	1	1				
Grisogono	1	2	3	da	da	34 „
Nassi	2	1		da	da	18 „
Pecchiari	2			da	da	
Rosa			3		da	23 „
Soppe	2	1		da	da	15 „
Spingaroli	1			da	da	2 „

Od 18 plemićkih prezimena koja su zastupana u gornja tri samostana 11 ih je postojalo g. 1283, kad je svih bilo 97, 15 ih je postojalo g. 1527, i 15 do 21, koliko ih se spominje u maticama vjenčanih župe Sv. Stošije u Zadru g. 1576–1613. Vlastelinskih obitelji bilo je tada u Zadru mnogo više nego prezimena, jer je nemoguće da je u tri samostana bilo smješteno pet djevojaka iz same jedne obitelji Fanfogna, odnosno Begna i po tri djevojke iz iste obitelji Cedolini, odnosno Civalelli, Detrico, Galelli, Rosa i Soppe. Osim toga vidimo da su se djevojke s prezimenom Civalelli i Grisogono nalazile u sva tri samostana, a Carnaruti, Galelli, Giordani, Nassi i Soppe u dva samostana. Da je bilo više porodica istog prezimena potvrđuje i to što se u anagrafima Zaharija Valeressa iz g. 1527. nalazi samo 20 plemićkih prezimena sa 66 porodica. Prezime Delfin nalazimo jedino u Samostanu sv. Nikole a Giardini samo u Samostanu sv. Marije i sv. Dimitrija. Ne susrećemo ih g. 1283, 1527. niti od 1576. do 1613. godine.

Pošto su sve koludrice Sv. Marije podrijetlom bile vlastelinke, Priuli je njihovu crkvu nazvao »Crkva sv. Marije sestara zadarskih plemenitašica« (Ecclesia s. Mariae Monialium Nob(ilium) Jadrae).[25]

[25] Vat. biblioteka, Priuli, fol. 704.

U neke samostane mogle su ući samo vlastelinke, jer su vlastelini te samostane osnovali i izdržavali. Djevojke su pri ulazu morale donijeti miraz, koji je npr. po naređenju Priulija g. 1603. iznosio 200 škuda,[26] a toliku svotu mogle su žrtvovati samo najimućnije obitelji. Veliku je, dakle, ulogu pri ulazu u samostan igrao ekonomski momenat. Mnoge plemenitašice su tada dospijevale u samostan, jer je tako diktirao obiteljski interes. Mogle su se vječati samo za plemića, a plemstvo je ograničavalo broj ženidaba, da se ne bi morala dijeliti ili bogatim mirazima umanjivati njihova bogata baština.[27]

Vizitator Priuli je g. 1603. pri vizitaciji Samostana sv. Marije ispitivao sve koludrice osim opatice, jer je bila bolesna, pa je za svaku između ostaloga zapisao njezino prezime, ime, godinu života i godinu redovništva. Njihova prezime ćemo donijeti abecednim redom:

Tab. 3. – *Koludrice u Samostanu sv. Marije g. 1603.*

Br.	Prezime i ime	Godina		Opaske
		života	redovništva	
1.	Opatica: Orsa (Ursa)			bolesna
2.	Begna Aversa (?)	35	22	
3.	Begna Marchetta	40	22	
4.	Begna Daria	70	55	
5.	Begna Prudentia	32	22	
6.	Carnaruti Scolastica	40	21	
7.	Cedulina Francechina	60	44	
8.	Vivalelli Colombina	23	3	
9.	Detrico Cornelia	19	—	u godini kušnje
10.	Detrico Daria	20	—	u godini kušnje
11.	Fanfogna Dionisia	40	25	
12.	Fanfogna Theodosia	40	22	
13.	Fanfogna Diodata	74	?	zamj. opatice
14.	Fuamati Seraphina	54	36	
15.	Fuamati Benedicta	47	22	ekonoma 1602.
16.	Ferra Ioana	50	30	
17.	Galelli Giacomella	67	40	
18.	Galelli Maria	70	55	
19.	Giardini Vicenza	18	—	u godini kušnje
20.	Grisogoni Concordia	64	44	sakristanka
21.	Nassi Leonora	20	—	u godini kušnje
22.	Nassi Rafaella	55	36	
23.	Pechiari Flavia	70	50	
24.	Pechiari Victoria	46	24	
25.	Soppe Daniella	38	22	
26.	Soppe Franceschina	60	37	
27.	Spingarolo Isabella	28		u godini kušnje

[26] Škud je nekadanji mletački i dubrovački novac.

[27] Ostojić, sp. dj. I, str. 126.

Iz ove table vidimo da su 4 koludrice bile mlađe od 20 godina, 19 ih je bilo od 20 do 40 godina, 7 od 40 do 60, i 6 starica između 60 i 74 godine, od kojih su 3 imale 70 i više godina. Osim spomenutih 27, šest starica koludrica bilo je smješteno u njihovu hospitalu. Jedna od navedenih sestara ušla je u samostan s 10 godina života, jedna s 13, tri s 15, dvije s 16, četiri s 18, tri s 19, šest s 20 godina života. Po jedna je ušla sa 22, odnosno 23, 25, 27 i 28 godina života. Između 27 sestara bilo je 5 kandidatkinja, koje su tokom prošle godine ušle u samostan. To je bilo tzv. vrijeme kušnje, koje je trajalo godinu dana. Stare sestre za sebe izjavljuju da su na dan oblačenja obavile i profesiju i konsekraciju, a sada iza tridentinskog sabora je drukčija praksa, tj. sestre su konsekrirane godinu dana iza zavjetovanja. Uvedeno je, naime, da pri ulasku u samostan dobiju redovničko odijelo, nakon godinu kušnje profesiju, a kasnije konsekraciju.[27b]

2. *Razne službe koludrica.* Da bi samostanski život mogao normalno funkcionirati, pojedine sestre su, prema svojim kvalitetama, vršile razne službe. Tako je postojala služba opatice, njezine zamjenice, učiteljice novakinja, uzgojiteljice i učiteljice djevojaka, poslušalice, sakristanke i radilice.

Valier je g. 1579. zabilježio da koludrice Sv. Marije žive pod upravom svoje *opatice*, kojoj služba traje doživotno i da ona drži ključ parlatorija, u koji sestre ne smiju ulaziti bez njezine dozvole.[28] Međutim Priuli g. 1603. donosi da njezina služba traje samo 3 godine i to u duhu nekog apostolskog brevea. S opaticom nije razgovarao, jer je bila bolesna, a mjesto nje je o samostanskim prilikama na Priulijeva pitanja odgovarala najstarija sestra Diodata Fanfonja,[29] koja nije kazala opatičino prezime nego samo ime »Orsa« (od Ursa), a izabrana je na prošle Sve Svete, tj. 1. studenoga 1602.[30] Sve sestre su se vrlo dobro izrazile o opatici i naglasile da su joj sve poslušne. Dapače, jedna između njih je izjavila da opaticu sve sestre slušaju s uživanjem kako im je i dužnost (debbitamente con gusto ogni una).[31] Opatica svake godine postavlja druge sestre na pojedine dužnosti.

Prema Priulijevu naređenju koludrice imaju onu sestru koja se životom i ponašanjem daleko ističe nad ostalila izabrati za *učiteljicu novakinja* (magistra novitiarum).[32]

[27b] Vat. bibl., Priuli, fol. 736, 738, 739.

[28] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 27v.

[29] U mojoj studiji Hrvatski govorni jezik u Zadru, Zbornik Zadar, str. 438, pogrešno sam donio da se opatica zvala Fanfonja Diodata. Ovime to ispravljam, jer je Diodata tada samo zastupala bolesnu opaticu, i bila je tek zamjenica opatice.

[30] Vat. bibl., Priuli, fol. 734v.

[31] Ibidem, fol. 740r.

[32] Ibidem, fol. 745.

Pošto su pod samostanskim krovom živjele i djevojke koje su se tamo učile i odgajale, postojala je svakako i služba *učiteljice i odgojiteljice* (magistra e educatrice), koje Valier samo spominje dok govori o uzgoju djevojaka u 3 zadarska ženska samostana, o čemu će biti govora u poglavlju VI.

Kad bi koja sestra imala razgovarati s kojom vanjskom osobom ušla bi u parlatorij i razgovarala kroz gvozdenu rešetku, ali u prisutnosti za to posebno određene sestre *(poslušalica,* ascultatrix). A pri razgovoru djevojaka gojenica s kojom vanjskom osobom, pa bili to i njezini roditelji, morala je biti prisutna sestra starija od 40 godina.

Sakristanke, koje su se mijenjale svake godine, imale su dužnost rediti crkvu i sakristiju. To su većinom bile starije sestre, nesposobne za privređivanje. Godine 1603. taj je posao obavljala Concordia Grisogono, stara 64 godine. Priuli je naredio neka taj posao obavljaju profese, a nikako konverse i picokere kao do tada.[33]

Imenom *radilice* (lavorieri) nazivamo one koludrice koje su obavljale razne poslove i usluge građanima i crkvama, da bi time nešto zaradile za zajednicu.

Ovdje ćemo navesti da su osim 27 sestara u samostanu živjele i djevojčice, koje su se imale posvetiti samostanskom životu (quali hanno da monachare), a roditelji su im svaki dan slali jelo.[34] To su bile *kandidatkinje.*

3. *Pomoćno osoblje – Konverse.* To nisu bile koludrice, ali su ipak nasile redovničko odijelo i nisu bile vezane na sve dužnosti, kao npr. na moljenje časoslava. Sestra Concordia Grisogono je g. 1603. Priuliju izjavila da u njihovom samostanu žive 42 koludrice i konverse.[35] Kako pak znamo da je tada u zajednici bilo 27 sestara, znači da se ostatak od 15 osoba odnosio na konverse. Priuli je naredio da ih unaprijed ne smiju birati javnim glasanjem nego tajnim, da imaju vršiti službu vratarice i da ne smiju rediti sakristiju. Zabranjuje im se služiti pojedinim sestrama već samo zajednici i moraju prati samostansko rublje, što su do tada izbjegavale. Među njima je bilo i nemoćnih starica.[36]

Picokere su posebna vrst stanovnika koludričkih samostana. One su obećavale posluh opatici, djelomično nosile redovničko odijelo i besplatno služile.[37] Godine 1603. ih je bilo 16, među kojima neke stare i nemoćne. Između ostalih služba dvorile su bolesne sestre. Priuli je je naredio nek se njihov broj smanji na 6 i nek se otpuste one dvije picokere koje su primljene bez dozvole nadbiskupa.[38]

[33] Ibidem, fol. 736, 745.
[34] Ibidem, fol. 744.
[35] Ibidem, fol. 736.
[36] Ibidem, fol. 742, 745, 747.
[37] Ostojić, sp. dj. I, str. 132.
[38] Vat. bibl., Priuli, fol. 737, 738, 745.

Služavke (servienti) su dakako obavljale niže poslove. Godine 1603. bilo ih je 15, od kojih 6 starica, ali ih ipak nisu otpustile. Neka sestra kaže: Dok nas je u ona lijepa vremena prije rata bilo 36 sestara, imale smo samo 6 do 8 kućnih pomoćnica.[39]

4. *Broj koludrica i ostalog osoblja.* Broj koludrica u raznim samostanima pa i u onome sv. Marije ovisio je o količini samostanskog prihoda. Postojao je numerus clausus, koji se je određivao na diecezanskim sinodima. Najveći broj sestara u koludričkim samostanima u Hrvatskoj poslije Samostana sv. Marije u Dubrovniku imao je Samostan sv. Marije u Zadru. U njemu je početkom 15 st. živjelo 40 koludrica.[40] Bianchi donosi da je 1397. bilo 35 sestara, g. 1551. – 31, g. 1780 – 4, a g. 1798 samo jedna.[41] Danas se njihova redovnička obitelj sastoji od 24 sestre. Međutim, vizitator Valier je g. 1579. odredio nek ih bude 25, a Priuli je g. 1603. od sestara dobio različite odgovore. Dok su jedne kazale da je određen broj 25, druge su rekle 26, a nekoliko njih je dapače izjavilo 30. Jedna je, kako smo vidjele, izjavila da ih je skupa s konversama bilo 42, a druga da ih je prije rata, a to je prije 1570, samih sestara bilo 36. Priuli je razgovarao s 26 koludrica. Ako im pridodamo bolesnu opaticu, g. 1603. bilo je u samostanu 27 sestara, kao što se vidi iz table br. 4.

Tab. 4. – *Broj osoblja u Zadarskim ženskim samostanima*

Kojeg osoblja i kada	plemićke kćeri			građanke	
	sv. Marije	sv. Dimitr.	sv. Nikole	sv. Katarine	sv. Marcele
Sestara prije 1570.	36			16	
Sestara g. 1579.	25	16	18	12	10
Konversa 1579.		10		4	
Sestara 1603.	27	8	15	12	10
Konversa 1603.	15		3		
Picokera 1603.	16		5		
Služavka 1603.	15	8		4	
Kandidatkinja 1603.	4			4	

U Hospitalu sv. Bernardina ili u Domu za siromašne starice, koji su vodile koludrice sv. Marije, bilo je smješteno i 6 koludrica starica. Pošto je sestra Cornelia Grisogono, koja je bila starica od 64 godine, bila zaposlena kao sakristanka,[42] a u popisu nema 6, nego samo 5 sestara starijih od nje, znači da između 27 koludrica nije uvršteno onih 6 starica koje su živjele u hospitalu. One se pred Priulijem nisu ni prikazivale, jer nisu živjele u zajednici.

[39] Ibidem, fol. 735, 741.
[40] Ostojić, sp. dj., II, 30.
[41] Bianchi, Zara cristiana I, Zadar 1877, str. 325.
[42] Vat. bibl., Priuli, fol. 736r.

Prema svemu što smo iznijeli u ovom i u prošlom poglavlju, saznajemo da je g. 1603. u Samostanu sv. Marije u Zadru živjelo: 27 koludrica, 15 konversa, 16 picokera, 15 kućnih pomoćnica i 4 djevojčice kandidatkinje. Ako im još pridodamo 6 koludrica-starica iz hospitala, usve su bile 83 osobe. U samostanu je stalno živio i izvjestan broj djevojaka, koje su se tu učile i uzgajale pa se prema tome broj svih osoba kretao od 90 do 100. To je prevelik broj ako imamo pred očima veoma malen samostanski prihod i ako ga usporedimo s brojem sestara u ostalim zadarskim ženskim samostanima. Iz donje table vidimo da su u Samostanu sv. Dimitrija živjele 34 osobe, sv. Nikole 23, sv. Katarine 16, a sv. Marcele samo 10 osoba. U sva 4 ženska samostana u Zadru bile su ukupno 83 osobe, a u samom Samostanu sv. Marije 90–100 osoba.

To nije sve osoblje navedenih samostana, već samo ono koje su Valier, a osobito Priuli smatrali potrebnim zabilježiti. Međutim, raznovrsnog pomoćnog osoblja bilo je i u ostalim samostanima.

5. *Prihodi.* Uslijed duga ratovanja s Turcima u samoj blizini Zadra građanstvo je veoma osiromašilo, pa je Valier g. 1579. zabilježio da se godišnji prihod Samostana sv. Marije sastojao od samih 500 dukata, jer su u posljednje vrijeme Turci zaposjeli veći dio njegovih posjeda.[43] Nakon 24 godine Priuli kaže da su zbog istih razloga godišnji prihodi oko 600 dukata, a sestra Benedikta Fumati, koja je g. 1602 vodila samostansku ekonomiju, kaže da su te godine prihodi iznosili 700 dukata.[44] To je neznatna svota za izdržavanje tako velikog broja osoba. Prihod je dolazio od zemlje koje nisu bile pod turskom okupacijom, zatim od rada sestara radilica (lavorieri) i napokon od miraza sestara pri ulazu u samostan, koji se g. 1603. sastojao od 200 škuda.[45] Samostan je došao u posjed spomenutih zemalja putem ostavština ili legata, koji su bili vezani uz pojedine oltare njihove crkve s obligacijom izgovaranja tolikih misa na njima. Mise je izgovaralo 6 kapelana, od kojih su dva capelani maiores imali od samostana po 6 dukata godišnje, a 4 capelani minores po 7 dukata.[46] Znači ukupno 80 dukata godišnje. Zemljišne posjede je samostan sticao i od sestara kao miraz, jer su neke sestre sav miraz ili jedan njegov dio donosile u posjedima.

6. *Rashodi.* Za potpuno ili bar djelomično izdržavanje oko 90 osoba, koje su g. 1603. živjele pod samostanskim krovom, ili su živjele u njihovu hospitalu, svota od 500, 600, pa i od 700 dukata godišnje bila je gotovo nikakva, pogotovo kad znamo da je u to isto vrijeme prihod jednog većeg mletačkog činovnika u Dalmaciji bio 10 do 30 dukata mjesečno,[47] što iznosi 1200 do 360 dukata godišnje. Župnici većih sela zadarskog otočja imali su g. 1579. oko 20 dukata godišnje, pa jer time nisu

43 Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 27v.
44 Vat. bibl., Priuli, fol. 737, 742.
45 Ibidem, fol. 749.
46 Ibidem, fol. 705.
47 Vitezić, sp. dj., str. 35.

mogli živjeti morali su se baviti manuelnim radom.[48] Ako li 500 dukata samostanskog prihoda podijelimo na 90 osoba, koliko ih je onda živjelo na račun samostana, na svaku osobu dolazi samo 5,5 dukata, pa je prema tome samostanska ekonomija bila na najnižim granama.

Koludrice su izjavile Priuliju da se svakog dana bilježi sav prihod i rashod, i da se tri puta godišnje daje podroban račun sestrama u prisutnosti generalnog vikara.[49]

Samostan je imao i drugih izdataka. Sestra Flavia Pechiari je izjavila: »Imamo gastalda, prokuratora i dvornike (fattori) i svima se daje plata, gastaldu 24 dukata godišnje i stan, tako i drugima, kome više kome manje, a koji put se po koja stvarčica dade nadbiskupu i kapelanima, a sve su to veliki izdaci.«[50] Sestra Benedikta Fumati međutim kaže: »Premda je nadbiskup naredio nek se gastaldu dade samo 25 dukata, ne gleda se to već mu se daje više od 50 dukata godišnje, a osim toga i stan, premda radi malo, a mogao bi i manje, jer za njega nema toliko posla.« To je izjavila sestra koja je prošle godine vodila ekonomiju. Priuli je također zabilježio da je kruh pekao u samostanskoj peći poseban pekar, koji je imao stan u nekoj samostanskoj kući i plaćalo mu se za svako pečenje. Izdaci su bili također i u poklonima, koje su sestre davale raznim osobama. Stoga je Priuli to zabranio, time da u koliko bi koja sestra željela nešto pokloniti, neka to bude malena vrijednost i samo jedan do dva puta godišnje.[51]

Kad imamo pred očima sve navedene izdatke, onda vidimo da je od oko 600 dukata godišnjeg prihoda ostalo veoma malo za prehranu i za ostale potrebe. Stoga nije čudo da je g. 1579. vizitator Valier zabranio sestrama da uzgajaju i poučavaju djevojke. Tu zabranu je, kako ćemo vidjeti, opozvao. Ali je i Priuli g.1603. vidio teško ekonomsko stanje samostana, pa je naredio da unaprijed ne smiju držati djevojke, ako im za to njihovi roditelji ne budu nadoknadili troškove.[52]

7. *Vlasništvo.* Prigodom svog zavjetovanja koludrice sv. Marije polagale su ne samo zavjet čistoće i posluha nego i siromaštva. Stoga nisu smjele imati ništa svoga. Sve je moralo biti zajedničko. Valier je g. 1579. stanje u vezi s tim našao u doličnoj visini i nije ništa prigovorio. Međutim, sestre su g. 1603 upozorile Priulija na neke malene devijacije. Mlade koludrice koje su privređivale malen dio zarade zadržavale su za sebe i trošile za svoje lične potrebe. Stoga je vizitator naglasio: sve što sestre svojim radom dobiju ima pripasti zajednici i ni jedna koludrica ne smije imati ništa svoga.[53]

48 Filipi, Popovi glagoljaši... str. 145.
49 Vat. bibl., fol. 735, 736, 739.
50 Ibidem, fol. 737.
51 Ibidem, fol. 742, 746.
52 Tajni vat. arhiv, Valier fol. 18r, Vatik. bibl., Priuli, fol. 750.
53 Vat. bibl., Priuli, fol. 746.

8. *Prehrana.* U mnogim benediktinskim samostanima nije bila provedena potpuna zajednica dobara, pa su sestre dobivale hranu iz roditeljske kuće, nisu svaki put zajednički jele u refektoriju, već posebno u svojim celama.[54] Koludrice sv. Marije su skoro redovito išle u blagovalište u redu četiri i četiri, i tu zajednički jele svoj obrok. Za vrijeme jela su se čitali životi svetaca i regula sv. Benedikta i to na hrvatskom jeziku.[55] Bolesne sestre g. 1603. nisu dolazi u blagovaonicu, nego im se jelo nosilo u njihovu sobicu, a ponešto hrane su im donosili iz roditeljske kuće. Koludrice su koji put na trošak samostana kupovale pilad i jaja, a i neke koje su bile zdrave svoj obrok su od zgode do zgode jele u svojoj celi. Stoga vizitator naređuje da unaprijed moraju sve skupa jesti u refektoriju, a nikako u svojim celama, uz gubitak posla (sub poena officij privationis ipso facto incurrenda). Dozvoljava da se samo za bolesne sestre nabavlja pilad. Četiri djevojčice kandidatkinje nisu jele samostansku hranu nego su im njihovi donosili od kuće.[56]

S obzirom na veoma teške ekonomske prilike, teško da je samostan mogao prehraniti tako velik broj osoba, pa su vjerojatno mnoge dobivale jelo ili dio jela od svoje rodbine, a možda se nije moglo ni kuhati svaki dan i za svaki obrok. To pitanje će nam donekle razjasniti teško stanje koje je Priuli našao u ostalim ženskim samostanima.

Samostan sv. Dimitrija je g. 1603. svakoj sestri mjesečno davao kvartu kukuruzna brašna i vino, i svaka je sestra za sebe napose pravila kruh. Neke su dapače posebno držale svoje kokoši, što im je dakako Priuli zabranio.[57] Samostan sv. Katarine je sestrama dnevno davao jedan hljebac i tri puta sedmično kvartuč vina,[58] »e companatico«. Ako kojoj sestri nije bilo dovoljno kruha slali su joj njezini od kuće. Zbog prevelike oskudice, u samostanu se kuvalo samo tri puta sedmično (si cocina tre volte alla settimana solamente perchè siamo povere).[59] Također se i u Samostanu sv. Marcele kuhalo samo tri puta sedmično, a kukuruz im je mljela neka žena na samostanskom žrvnju.[60] Po svemu bi se reklo da je slično stanje bilo i Samostanu sv. Marije.

9. *Odjeća.* Kao što je bio običaj u tolikim benediktinskim samostanima, tako su i neke koludrice sv. Marije koji put dobivale odijelo od roditelja. Pri svečanom oblačenju odijelo su im davali roditelji, a u kasnijim godinama novac za nabavu odijela su im priskrbile sestre koje su zarađivale. Međutim, prema izjavi nekih sestara, reklo bi se da su ga koji put nabavile novcem od roditelja i od sestara radilica.[61] Starije sestre su nosile vuneno odijelo i rabile vunene plahte, kako je bilo i

[54] Ostojić, sp. dj. I, str. 135.
[55] Tajni vat. arhiv, Valier fol. 27v.
[56] Vat. bibl., Priuli, fol. 734, 739, 740, 743, 746, 748, 744.
[57] Ibidem, fol. 752v, 755r.
[58] Zadarski kvartuč je iznosio 0.71 litre (F. Madirazza, Storia e costituzioni dei Comuni Dalmati, Split 1911, str. 435).
[59] Vat. bibl., Priuli, fol. 769v, 766v.
[60] Ibidem, fol. 773, 768r.
[61] Ibidem, fol. 743, 734, 736.

propisano, a međutim neke mlađe sestre, osobito koje su radile, nosile su lanene košulje i rabile lanene plahte, što je bilo zabranjeno. Dapače su nosile svilene rukave i svilene pojase (manizze e centure), što se starijim sestrama nije dopadalo.[62] Stoga je g. 1603. Priuli zabranio da unaprijed rabe skupe tkanine za odijela i da se nose poput svjetskih žena.[63] Zanimljive su stroge mjere koje je Valier donio o odijevanju gojenica, kako ćemo vidjeti u VI poglavlju. Koludrice su pri razgovoru kroz gvozdenu rešetku, pa bilo to i sa svojim roditeljima, morale biti pokrivena lica. Isto tako zastrta lica su morale biti i pri službenom nadbiskupovu posjetu samostanu.

10. *Klauzura.* Sve do pred konac 16. st. u ženskim benediktinskim samostanima nije postojala naročito stroga klauzura, pa su koludrice iz opravdanih razloga smjele izlaziti uz pristanak opatice, a i muškarci su smjeli ulaziti u samostan kad je to bilo potrebno. Tako su se u sobi opatice sklapali ugovori u prisutnosti stranaka, notara i svjedoka. Tek Tridentinski sabor u drugoj polovici 16. st. počeo je provoditi strogu klauzuru.[64]

Oba postridentinska apostolska vizitatora temeljito su ispitala o klauzuri u Samostanu sv. Marije i ustanovili da je moralno stanje koludrica na najvišoj visini. Ali bez obzira na to, i u tom samostanu je vizitator Priuli proveo veoma stroge mjere za osiguranje klauzure, a u duhu zaključaka Tridentinskog sabora.

Valier je g. 1579. zabilježio samo ovo: »Koludrice su disciplinirane i ne dozvoljava im se da idu u parlatorij bez dozvole opatice, koja drži ključ parlatorija. Kadgod im je to dozvoljeno razgovaraju u prisutnosti poslušalnice (auscultatrix). Od vanjskih osoba na razgovor se pripušta samo rodbina do uključivo trećeg koljena. Samostan je dovoljno prostran i održava se propisana klauzura. Ako vizitator ili nadbiskup posjeti samostan neka sestre budu pokrivena lica«.[65] Ova kratka bilješka je dobra svjedodžba o discipliniranu životu u tom samostanu.

Vizitator Priuli je g. 1603. svim sestrama postavljao pitanje i o klauzuri. Na temelju njihovih izjava vidi se da su se neznatno udaljile od najnovijih propisa, što se može pripisati činjenici da je njihova opatica majka Ursa bila bolesna. Koludrice su izjavile da nikad ne izlaze iz samostana osim koji put u crkvu, da je rede i da se pomole, osobito pred oltarom Presvetog Začeća.[66] U samostan ulaze samo težaci i pastiri, koji donose dohotke sa samostanskih zemalja i pašnjaka. Tim ljudima se koji put dade jesti i piti, kako je i pravedno.. Osim njih u samostan često ulazi i gastaldova žena da tamo radi. Slobodno ulaze i izlaze picokere i služavke. U samostan ne ulazi niti jedna osoba osim spomenutih.[67]

[62] Ibidem, fol. 735, 740, 741.
[63] Ibidem, fol. 747.
[64] Ostojić, sp. dj. I, str. 135.
[65] Tajni Vat. arhiv, Valier, fol. 27v, 28r.
[66] Vat. bibl., Priuli, fol. 735.
[67] Ibidem, fol. 737, 738, 740, 742.

Što se tiče razgovora u parlatoriju kroz gvozdenu rešetku, redovnice su Priuliju izjavile da razgovaraju bez dozvole opatice i bez prisutnosti druge sestre, a s vanjske strane sudjeluju u razgovorima jedino roditelji i prijateljice. Zamjenica opatice sestra Diodata Fanfogna kaže da se o tim razgovorima strogo vodi računa i sigurna je da u njima ne sudjeluje nikakva sablažnjiva osoba.[68] Premda tu vidimo samo neke sitne prekršaje disciplinske naravi, ipak je Priuli proglasio stroge mjere kakve su se tada provodele u svim redovničkim samostanima katoličke crkve. On je u samostanskom kapitolu svečano proglasio:

Da bi se što bolje osigurala klauzura, naređujemo nek se vrata koja iz samostana vode u crkvu sazidaju uz kaznu izopćenja, a na istom mjestu gdje su bila vrata nek se postavi »rota«, kroz koju će se dodavati crkveno ruho za službu. Zabranjuje se da težaci i pastiri ulaze u samostan i da tamo jedu, uz kaznu izopćenja. Ako se pak sa strane vrta ili kojeg prozora pruža pogled u spavaće sobe, neka se ili prozor zatvori ili podigne tako visok zid da se ne može vidjeti u sobu. Na prozoru svih cela koje gledaju u dvorište nek se postave gvozdene rešetke ili nek se digne zid visok 3 lakta. Na tri cele za koje se kaže da pripadaju opatici i na sobicu »conquinariae« nek se postave nepomične gvozdene ili drvene rešetke. Vrata koja vode u zvonik imaju biti uvijek zaključana i nijedna sestra ne smije se uspinjati na zvonik da svečano zvoni, kako se običava u veselim zgodama, već neka zvone konopom odozdo. Posao vratarice nek obavljaju konverse.[69]

Glede vođenja razgovora u parlatoriju kroz gvozdenu rešetku, naredio je da koludrice ne smiju, ni u jednom slučaju ulaziti u parlatorij same, nego u prisutnosti sestre poslušalice, a pošto se opaža da je gvozdena rešetka na prozorima parlatorija prilično rijetka, nek se postavi gušća mreža i neka sestre za vrijeme razgovora budu pokrivena lica.[70]

Ne samo za koludrice, nego i za djevojke koje su se u samostanu uzgajale bile su provedene jednako stroge mjere, o čemu ćemo govoriti u poglavlju VI.

11. *Skrb za stare i bolesne.* Koludrice sv. Marije su posvećivale veliku pažnju ne samo starim i bolesnim sestrama nego i konversama, picokerama i kućnim pomoćnicama. Iz odgovora sestara na Priulijeva pitanja doznajemo da su bolesne sestre ležale u svojim celama, gdje su ih picokere njegovale i donosile im jelo, a ponešto jela slali su im njihovi od kuće. Šest veoma starih sestara bilo je smješteno u njihovu hospitalu, gdje im je samostan slao hranu i lijekove. Sestre su također izjavile da imaju starih nemoćnih konversa, picokera i služavki za koje se i dalje brinu i ne mogu ih otpustiti, jer su dok su bile mlade i sposobne radile za zajednicu.[71]

[68] Ibidem, fol. 735, 737, 742, 745.
[69] Ibidem, fol. 745, 749.
[70] Ibidem, fol. 745, 749.
[71] Ibidem, fol. 738, 743, 739, 737, 735.

Već od početka 14. st. koludrice se brinu za veći broj starica u svom hospitalu pa im je kao prirođena skrb za stare i bolesne. A jedna od najljepših njihovih odlika je ta što su se u vrijeme kad se samostan borio s velikim ekonomskim poteškoćama ipak brinule za staro i bolesno pomoćno osoblje i nisu ga otpuštale premda im je bilo neproduktivno.

Vizitator Priuli naređuje: »Da bi se bolesnim sestrama mogla posvetiti što veća pažnja, treba da ih dvore sestre profese, a nikako picokere kao do sada. Jedino za bolesne sestre smije se nabavljati pilad«. Napokon naređuje nek se u samostanu odredi posebna soba kao bolnica (apothecariam cellam).[72]

Redovnička obitelj sv. Marije imala je 6 koludrica-starica i nekoliko bolesnih (među njima opatica). zatim 6 starih služavki, a možda nešto manje starih i bolesnih konversa i picokera. Znači da su se osim za vanjske starice u svom hospitalu morale brinuti i za 15 do 20 starih i bolesnih sestara i pomoćnog osoblja, a to je prevelik broj u odnosu na 83 osobe, koliko ih je bez djevojaka gojenica uzdržavao samostan.

III. CRKVA SV. MARIJE

Vizitatorima nije bilo do toga da opisuju crkve i oltare s arhitektonske i umjetničke strane, nego da ustanove da li su opskrbljeni najpotrebnijim za pravilno obavljanje crkvenih funkcija po crkvenim propisima, a osobito u postridentinskom duhu. Obojica su nabrojila oltare i zabilježila njihov ukras, a naznačila su i legate vezane uz pojedine oltare. Obojica su donijela i popis relikvija, a Valier i popis crkvenog ruha i posuđa.

Vizitator Valier je g. 1579. posjetio crkvu sv. Marije i ustanovio da se euharistija čuva u uglednoj srebrenoj piksidi izvrsno izrađenoj (egregie elaborata), pokrivenoj s malenom svilenom koprenom a postavljenoj u udubinu isječenu u oltarnom zidu. Euharistija pred kojom uvijek gori svjetlo i koja se izmjenjuje svakih 15 dana, čuvala se, kako ćemo vidjeti, na oltaru Presvetog Sakramenta. Na koncu je naredio nek se u njoj ne čuva više od pet hostija.

Vizitator Priuli g. 1603. kaže da je Sanctissimum vidio na velikom oltaru u pozlaćenom, lijepom, pristojnom i toliko velikom tabernakulu da zahvaća cijeli oltar (totum altare implente). Čuva se u srebrenoj piksidi s uglovima, pa se zbog toga lako u njoj stvaraju fragmenti. Naredio je nek se nabavi korporal, a piksida nek bude tolika da u njoj može stati 30–40 hostija, prema broju koludrica, a nek se u njoj redovito čuva samo 5–6 partikula. Tabernakul nek se obloži kadifom ili drugom svilenom tkaninom, od koje se imaju napraviti i leptirići na piksidi (et ex eo fieri popilionem piscidi).[73] Znači da je u vijeme između dvije vizitacije euharistija s oltara Presvetog Sakramenta prenesena na veliki oltar.

[72] Ibidem, fol. 747, 749.
[73] Ibidem, fol. 704.

Oltari

Valier opisuje 9 oltara i to: Veliki, Presvetog Sakramenta, Pietatis, sv. Cecilije, sv. Ivana Evandjelista, sv. Janje, sv. Tri Kralja, Začeća B. M. i sv. Benedikta. Priuli pak donosi 11 oltara i to sve koje je donio Valier osim Presv. Sakramenta, a pridodaje još tri: sv. Petra i Jeronima, sv. Antuna i sv. Nikole, koji su valjda podignuti u vrijeme između dvije vizitacije. Donijet ćemo ono što su vizitatori zabilježili o pojedinim oltarima i to naprije one i onim redom kako ih donosi Valier, a poslije toga i ona tri koje nalazimo kod Priulija, a nema ih kod Valiera.

1. *Veliki oltar* je prema Bianchiju nekoć bio sličan onome u katedrali sv. Stošije, a podigao ga je kralj Koloman. Četiri stupa od grčkog mramora nosila su baldakin, na vrhu kojeg je bio natpis REX COLOMANUS M + CV, a na mramornoj mensi okićenoj drvenim stupićima i kipovima bila je urezana godina MCVI. Taj oltar je radi trošnosti g. 1742. zamijenjen novim.[74] Naši vizitatori su ga vidjeli u takvoj formi, ali ga nisu opisali. Prema Valieru veliki oltar je g. 1579. bio konsekriran, imao je časnu palu, dva svijećnjaka od aurikalka, tri oltarnjaka i antipendij od bijelog platna. Na njemu se celebrirala dnevna misa prema nekom legatu ostavljenu koludricama. Priuli pak g. 1603 navodi da je posvećen Blaženoj djevici (sub titulo B. Virginis). Na njemu se dnevno celebrira konventualna misa, a celebrira se i na temelju oporuke pok. Faustine Paladini. Naredio je nek se postavi antipendij od dasaka i križ.[75]

2. *Oltar Presvetog Sakramenta.* Drugi oltar po redu kojega donosi Valier je onaj na kome se čuva euharistija, ali mu ne donosi tačan naziv. Opskrbljen je svim potrebnim ukrasima. Na njemu se svakog dana celebrira misa prema legatu ostavljanu koludricama. Međutim, Valier u svojim naredbama izričito kaže nek se »ex oltare S(anctissimi Sacra(men) ti« ukloni pomični oltar. Pod tim imenom ga ne spominje ni Priuli ni itko poslije njega. Kad je u vrijeme između dvije vizitacije euharistija prenesena s ovog na velik oltar, vjerojatno je ovaj dobio nove titulare sv. Petra i Jeronima, kojeg Priuli donosi na trećem mjestu i za kojeg kaže da nema oltarne slike, (absque iconea) niti je konsekriran. Na temelju oporuke pok. Petra Bartolacija (Bartholati) oci franjevci trećoreci na njemu dnevno celebriraju misu.. Naredio je nek se što prije postavi ikona supracellum drveni antipendij i drveni scabellum.[76]

3. *Oltar Žalosne Gospe* (Pietatis). Bianchi o njemu donosi samo to da ga je g. 1770. napravio Zadranin Giuseppe Rado. On je samo stari vredniji oltar zamijenio novim mramornim, dakako manje vrijednim. Valier g. 1579. kaže da nije konsekriran, da ima pomoćni oltar, sliku žalosne gospe (imagine pietatis), dva gvozdena svijećnjaka, oltarnjake i antipendij od bijelog platna. Na njemu se dnevno celebrira misa na

[74] Bianchi, sp. dj., str. 317.
[75] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 52v, Vat. bibl. Priuli, fol. 705r.
[76] Ibidem.

temelju nekog legata. Vizitator Priuli g. 1603. ne spominje oltar Pietatis, ali mislim da je to onaj za kojega on kaže da je posvećen Blaženoj Dj. Mariji (altare B. V. M.), da je drven i da je donesen iz crkve sv. Marije Maslinske (s. Mariae ab olives), pa naređuje nek se oltar odstrani, a njegova slika (einus iconem) što prije vrati odakle je donesena.[77] Prilikom požara crkve sv. Marije u prošlom svjetskom ratu ostao je samo kip Pietatis na svom oltaru, za koji Petricioli kaže da je vrlo izražajno djelo gotičnog stila prve polovice 15. st.[78] To je vjerojatno onaj kip Adolorate za koji Bianchi kaže da je jedini ostao iza požara crkve sv. Dimitrija g. 1779. i da je iza toga prenesen u kapitual crkve sv. Marije, gdje je bio veoma čašćen.[79] Znači da je mnogo stariji od naših vizitacija.

4. *Oltar sv. Cecilije.* Valier kaže da ima staru sliku (cum pala veteri) i da se na njemu nikad ne celebrira, a i Priuli, koji ga donosi na drugom mjestu, tvrdi da nije konsekriran, pa je naredio nek se na nj postavi križ i antindij od dasaka (palium ex asseribus).[80] Ovaj oltar ne spominje ni Bianchi ni Bersa.[81]

5. *Za oltar sv. Ivana Evanđeliste,* do sada je samo Bianchi donio da se spominje u dokumentu iz g. 1675. Valier kaže da ima časnu palu (cum pala honorifica), dva svjećnjaka od aurikalka, tri oltarnjaka i antipendij od bijelog platna. Na njemu se dnevno celebrira iz obligacije zbog nekog legata ostavljenog samostanu. Na koncu naređuje nek se na oltar stavi bar drveni križ i nek se ukloni pomični oltar. Priuli ga g. 1603. donosi na devetom mjestu i kaže da je posvećen i da se na njemu dnevno celebrira misa prema oporuci nekoga iz obitelji Cedulini (illorum ex Domino Cedulina).[82]

6. *Oltar sv. Janje* (s. Agnetis) nije do sada nigdje spomenut. Valier g. 1579. bilježi da ima časnu palu, tri oltarnjaka i antipendij od bijelog platna. Na njemu se dnevno celebrira po jedna misa na nakanu bratovštine sv. Jakova. Na koncu naređuje nek se na oltar postave svijećnjaci. Priuli g. 1603. opis tog oltara donosi na osmom mjestu i kaže da je konsekriran, i da je Bratovština sv. Jakova građana svoja dobra ostavila koludricama sv. Marije, koje su dužne osigurati da se na njemu dnevno celebrira, u čemu se izmjenjuju 4 svećenika . . . Osim toga u crkvi stalno gore 4 svijeće. Priuli je naredio nek se napravi supracelum i antipendij od dasaka.[83]

7. *Oltar sv. Tri Kralja* nalazi se kod velikih vrata, a prema Bianchiju prvi put se spominje g. 1675. Valier kaže da je imao časnu palu (cum pala honorifica), tri oltarnjaka, bijeli antipendij, i naredio je nek se na nj postave svijećnjaci. Priuli kaže da je bio konsekriran, i naredio je

[77] Ibidem.
[78] Petricioli, Zadar, turistički vodić, Zadar 1962, str. 42.
[79] Bianchi, I, 441
[80] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 52v, Vat. bibl., Priuli, fol. 705r.
[81] G. Bersa, Quida storico-artistica di Zara, Trst 1932, str. 76.
[82] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 52v, Vat. bibl., Priuli, fol. 705v.
[83] Ibidem.

nek se postavi drveni antipendij i nova ikona, jer je stara rastrgana. Valier i Priuli se slažu u tome da se na ovom oltaru svakodnevno služi misa na temelju oporuke nekoga iz plemićke obitelji Civalelli.[84]

8. *Oltar Začeća Marijina* (Conceptions B. Mariae) Valier g. 1579. donosi na osmom mjestu i kaže da ima časnu palu, dva gvozdena svijećnjaka, tri oltarnjaka i bijeli antipendij. Na njemu se celebrira jednom sedmično na temelju nekoga legata. Priuli 1603. pak donosi da je D. Vikar dužan izgovarati jednu misu sedmično prema legatu P. Petra Jordani, a svećenik Petar Celestin drugu misu na isti način (valjda sedmično). Naredio je nek se na oltar postavi supracelum i drveni antipendij.[85] Taj oltar se kasnije nigdje ne spominje osim u dokumenta iz g. 1727.[86] Možda je kasnije dobio novog titulara.

9. *Oltar sv. Benedikta.* Bianchi ga donosi pod dvostrukim nazivom Uznesenja Marijina i sv. Benedikta, pa kaže da je g. 1720. podignut na trošak samostana. Nije podignut iznova, nego je stariji vredniji zamijenjen novim mramornim. Za vrijeme Valiera i Priulija bio je posvećen samo sv. Benediktu. Prvi kaže da je g. 1579. imao časnu palu, tri oltarnjaka, dva svijećnjaka i bijeli antipendij, a Priuli 1603. samo spominje da je konsekriran, pa naređuje nek se na oltar postavi antipendij od dasaka i scabellum.[87]

10. *Oltar sv. Antona opata* za vrijeme Valierove vizitacije nije ni postojao, a Priuli kaže da nije konsekriran i da se na temelju oporuke pok. Andrije Bolessija (?) imaju na tom oltaru godišnje izgovarati 3 velike mise, jer je koludricama u vlasništvo ostavio jednu kuću. Oltar je podignut u vrijeme između dvije vizitacije.[88]

11. *Oltar sv. Nikole* do sada nije nitko spomenuo osim Priulija, koji kaže da je posvećen i da su koludrice dužne osigurati svakodnevnu misu na temelju oporuke pok. Grgura Nassija, zbog dobara koja im je ostavio.[89]

Inventar crkvenog posuđa i ruha

Obilazeći samostan Valier je g. 1579. posjetio i crkvu sv. Marije pa je između ostaloga rekao: sakristija sv. Marije je opskrbljena mnogobrojnim dragocjenostima, srebrnim posuđem, kaležima, križevima i crkvenim ruhom (sacristia est plurimis preciosis vasibus, calicibus, crucibus et paramentis refecta).[90] Kada je pak drugi put običao crkvu, opisao

[84] Ibidem.
[85] Ibidem.
[86] Bianchi, sp. dj., str. 318.
[87] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 52v; Vat. bibl., Priuli, fol. 705v.
[88] Ibidem.
[89] Ibidem.
[90] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 27v.

euharistiju i oltare, donio je popis moćnika i pokretnina pod naslovom »Inventarium reliquiarum et mobilium«. Popis ćemo, izdvojivši moćnike, ovdje donijeti:

Četiri srebrna i pozlaćena križa.
Trinaest pozlaćenih srebrnih kaleža, velikih i malih, s patenama.
Srebrna »Lampas«.
Dva srebrna svijećnjaka.
Srebrni turibul s lađicom.
Maluvium argenteum parvum cum suis urceolis.
Tri bijela pluvijala od damasta »cum opere frigio«, jedan biserni, a ostala dva srebrna.
Dvije planite od damasta s bisernim križevima »operis firigij«.
Planita od zelenog damasta s križem od bisera (cum cruce ex margaritis).
Planita od bijelog damasta s križem od bisera.
Planita od crvene kadife zlatom izvezena s križem od bisera (planeta ex veluto rubeo auro interpuncta cum cruce ex margaritis).
Dvije dalmatike od bijelog damasta »cum opere frigio ex auro«.
Svilenih planita raznih vrsta s različitim križevima: tri crvene, tri zelene, tri bijele, tri ljubičaste i tri crne.
Pet svilenih amikta »cum opere frigio ex margaritis«, pet »ex fustano«, a deset svilenih različitih boja.
Misnih platnenih košulja novih i starih 38.
Platnenih planita sa svilenim križevima 12.
Svi navedeni paramenti opskrbljeni su svojim štolama, manipulima i cingulima.
Oltarnih antipendija (palia): tri od damasta »cum opere frigio ex auro«, devet od bijelog damasta posvuda prekrivenih srebrnim tankim pločicama isječenim u raznovrsnim oblicima (novem ex damasco albo undique cooperto laminibus argenteis in varias formas conflatis) i još 9 od crvene svile, također sa srebrnim pločicama kao gore.
Oltarnih ubrusa, rubaca (?) (Mappae pro altaribus) novih i starih 33.
Tri rubca išarana zlatom (Mappae tres pictae auro), a 5 svilom.
Devet antipendija »ex subserico seu medio raso«, devet od bijelog platna, a devet od crnog.
Tri svilene burse »cum opere frigio« od bisera za korporale, tri od zlatnog brokata (tres et brocato aureo) i pet svilenih raznih boja za obične dane sa svojim korporalima unutra.
Sagova 39 (Tappetia triginta novem).
Svijećnjaka od aurikalka za sve oltare.[91]

Relikvijariji

Valier je g. 1579. zabilježio samo pet moćnika, a Priuli samo sedam. Bianchi ih spominje 22,[92] a Bersa 11.[93] Možda su ih vizitatori samo toliko vidjeli na jednom mjestu, a ostali bili razmješteni po oltarima, ili su zabilježili samo one markantnije. Ne spominju da je postojao poseban oltar nad kojim su se iza gvozdenih zaključanih vratiju čuvali moćnici, kao što su to zabilježili u nekim drugim crkvama i kao što je iza Priulija u crkvi sv. Marije oltar sv. Grgura Pape bio udešen za tu svrhu.[94] Možda je to za vrijeme naših vizitacija bilo na istom oltaru, ali pod drugim titularom.

[91] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 53r, 53v.
[92] Bianchi, sp. dj., str. 325–334.
[93] Bersa, sp. dj., str. 80.
[94] Bianchi, sp. dj., str. 325.

Valier je g. 1579. u sklopu već donesenog inventara zabilježio ovih pet moćnika:

1. Srebrna glava s obličjem Bl. Marije (Caput argenteus imaginis B. Mariae).[95]

2. Srebrna i pozlaćena kutija s glavom sv. Kvirina.[96]

3. Srebrna pozlaćena kutija s glavom sv. Grgura Pape.[97]

(Duae thece argenteae inauratae cum capitibus S. Quirini et S. Gregorij Papae).

4. Krucibul srebrni pozlaćen u kojem se čuva Presv. Sakramenat.

5. Drugi srebrni pozlaćeni krucibul od kristala sa srebrnom nogom, a u njemu moći više svetaca.[98]

Priuli g. 1603. nije poput Valiera donio inventar posuđa i ruha, već je obilazeći i opisujući crkvu na koncu zabilježio »Vidit reliquias«, a iza toga nanizao ove moćnike:

1. Srebrna glava s nepoznatim moćima.
2. Srebrni kovčežić s glavom sv. Kvirina.
3. Srebrni kovčežić »ex spatula S. Georgij«.
4. Srebrna ruka s moćima sv. Andrije Apostola.[99]
5. Slična ruka s moćima sv. Stošije mučenice.[100]
6. Neki kristalni tabernakul s moćima sv. Eufemije (in quodam tabernaculo ex cristallo reliquiae S. Eufemiae).[101]
7. U drugom srebrnom tabernakulu su moći križa i stupa Gospodinova (in alio tabernaculo argenteo de cruce et columna Do(mi)ni.)[102]

Koludrice su za kritičnih ratnih godina s Turcima toliko osiromašile da su prodavale razne dragocjenosti, pa možda i moćnike, crkveno posuđe i ruho. Turci su, naime, zaposjeli imanja Zadrana i zadarskih samostana na zadarskom kopnu, pa su koludrice triju ženskih plemićkih samostana toliko osiromašile da nisu mogle niti »vezati kraj s krajem«. Godine 1759. nisu smogle novaca niti za plaćanje uobičajene desetine, pa su zbog toga bile primorane prodavati ne samo ono malo posjeda koji nisu bili pod Turcima već i po koji ornamenat potreban za crkvu, bez kojeg se nisu mogle proći (privarsi di qualche ornamento necessario alla chiesa, et senza quale non si puo passare).[103]

[95] Postoji i danas: Cecchelli C, Catalogo delle cose d'arte e di antichità d'Italia, Zara, Roma 1932, 77; Bianchi, sp. dj., 326; Zlato i srebro Zadra, Katalog, Zagreb 1951, str. 19.

[96] Postoji i danas. Vidi: Cecchelli, sp. dj., str. 82, Bianchi, sp. dj., str. 328, br. VII; Bersa, sp. dj., str. 80, br. 10; G. Oštrić, Zlato i srebro, str. 18.

[97] Postoji i danas. Vidi: Cecchelli, sp. dj., str. 80; Bianchi, sp. dj., str. 328; Oštrić, sp. dj., str. 18.

[98] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 53r. Valierov srebrni krucibul se nalazi kod Cecchellija na str. 87.

[99] Postoji i danas: Cecchelli, sp. dj., str. 89; Bianchi, sp. dj., str. 330. XIII.

[100] Postoji i danas Cecchelli, sp. dj., str. 89; Bianchi sp. dj., str. 331. XIV.

[101] Postoji i danas, Vidi: Cechelli, sp. dj., 84; Bianchi, sp. dj., str. 331. XVII.

[102] Postoji i danas: Cecchelli, sp. dj., str. 84; Bianchi, sp. dj., str. 326.

[103] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 18v.

Neke naredbe. Kad je Priuli g. 1603 pregledao crkvu i opisao oltare, naredio je nek se na sve crkvene prozore postave stakla, a kamena posuda za blagoslovljenu vodu, koja se nalazi posred crkve uz vrata koja vode u samostan, da se ima dignuti i postaviti uz vrata na protivnoj strani (et pillum aquae sanctae que est penes portas monasterij in medio Ecclesiae tolli et poni ad Januas alteram ex adverso altari). A kako je skupa s navedenim moćnicima našao pohranjeno i sv. ulje, naređuje nek se mjesto srebrne posude unaprijed rabi piksida sa svilenom bursom i nek se sv. ulje čuva odijeljeno od relikvijarija na mjestu ili u ormaru specijalno za tu svrhu učinjenom.[104] Valier je g. 1599. naredio da se imaju ukloniti »deposita« koja se nalaze u crkvi.[105] To su razne škrinje, koji put i privatne, kakve su vizitatori susretali i u tolikim drugim, osobito seoskim crkvama.

Kapitul. Kad je 30. travnja 1603. Priuli pregledao crkvu, samostan i kroz gvozdenu rešetku ispitao sve koludrice o samostanskom životu, uputio se processionaliter s pratnjom od četiri osobe, predvođen križem i s 25 sestara otkrivena lica prema crkvenom koru, gdje se pomolio, dao blagoslov i predvođen sestrama ušao u kor kapitula (ad corum capituli), gdje je u dugom govoru potakao sestre na održavanje zavjeta posluha, siromaštva i čistoće, a iza toga proglasio naredbe,[106] koje u njegovoj vizitaciji zapremaju 10 stranica, a koje smo donijeli govoreći o klauzuri, odijelu, prehrani itd.

Prema Bersi kapitul je služio za sastanke, biranje opatice, izlaganje mrtvih sestara i primanje zavjeta,[107] a ovdje vidimo ne samo da se sastanak vizitatora sa sestrama održao u kapitulu nego da je kapitul imao svoj poseban kor, na kome se je tom zgodom komodno smjestilo 30 osoba. Kor je možda zahvaćao povišeni prostor od zvonika do druga dva stupa, na kojima se vide nekakvi usjeci, pa je u tom slučaju njegova veličina mogla biti 3.70 za 5.80 m, koliko iznosi širina kapitula. Iz dokumenta se ne razabire da li je postojao direktan prolaz iz kora crkve u kor kapitula ili su morali proći zaobilaznim putem.

Grobište. Kad je Priuli 30. IV 1603. ušao u crkvu i pogledao euharistiju, a prije nego je pogledao i opisao oltare, obavio je uobičajene molitve za mrtve, hodajući processionaliter po crkvi i grobištu (Post haec explevit solita sufragia mortuorum processionaliter incedendo per Ecclesiam et cemeterium).[108] Koludrice su, naime, osim u crkvi imale i svoje

[104] Vat. bibl., Priuli, fol. 706r, 706v.

[105] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 53v.

[106] Vat. bibl., Priuli, fol. 745r... obviam processionaliter occurrere moniales omnes cruce paecedente ad numerum 25, facie discoperta ac eundem ad corum produxerint ubi facta prius oratione, monialibus benedixit ac ipsis precedentibus ad corum capituli se recepit, ibique post longum praehabitum sarmonem de ubedietia (ita), de paupertate ac castitate...).

[107] Bersa, sp. dj., str. 77.

[108] Vat. bibl., Priul, fol. 707r.

posebno grobište, koje se prema gornjoj stilizaciji moralo nalaziti u sklopu dvorišta ili vrta, tj. u klauzuri, kad su ga koludrice mogle processionaliter pohoditi. Benvenuti kaže da je ovaj samostan imao svoje grobište i brojne vrtove, nad kojima su kasnije podignute privatne zgrade.[109]

Vrata iz crkve u samostan. Prema Valieru g. 1579. vodila su dvoja vrata iz samostana u crkvu, jedna iz kapitula, a druga kroz sakristiju (quod habet duas portas aducentes ecclesiam suam, alteram ex ipsarum capitulo, alteram ex sacristia).[110] Stoga je u duhu postridentinskih reformi naredio nek se vrata koja iz svih zadarskih ženskih samostana vode u njihove crkve zazidaju. Međutim, uprava grada Zadra podastrla je Valieru pismenu prestavku, kojom između ostaloga moli nek se ne zatvaraju vrata, jer ako bi se to učinilo, ipso facto bi nastala sumnja u uzdržljivost sestara, što bi povrijedilo građane, koji nisu nikad ni najmanje posumnjali u njihovu čestitost. Pošto se Valier posavjetovao s nadbiskupom i zadarskim inkvizitorom,[111] kao i sa svojim savjetnicima Otellom i Taffellom, povukao je tu naredbu.[112]

Međutim je dvadeset i četiri godine kasnije vizitator Priuli ponovno naredio nek se uz kaznu izopćenja zatvore vrata koja iz samostana vode u crkvu i nek se na istom mjestu ostavi prozor s »rotom«,[113] kroz koji će se davati crkveno ruho.[114] Ta mjera opreznosti bila je potrebna, jer samostanske crkve, u koje su slobodno ulazili vjernici, nisu bile pod klauzurom.

Pohranjivanje dragocjenosti. Srebrno crkveno posuđe iz crkve sv. Krševana bilo je g. 1603. pohranjeno u crkvi sv. Marije. Ne znamo zbog kojeg razloga je Priuli naredio neka se sanduk u kome se čuvaju srebrni predmeti sv. Krševana, kao križevi, kaleži patene i ako je još što drugo ranije položeno u taj koludrički samostan, dignei položi u sanktuarij sv. Stošije, a pod nadzorom monaha sv. Krševana i gradskih prokuratora, dok se ne popravi i uredi sakristija sv. Krševana.[115]

IV. HOSPITAL SV. BERNANDA ILI DOM ZA SIROMAŠNE STARICE

Benediktinke sv. Marije vodile su brigu i o ovoj ustanovi, koja se nalazila preko ulice sa zapadne strane pročelja crkve. sv. Marije. Bianchi kaže da je tu bolnicu ustanovio g. 1302. zadarski plemić Ljudevit Matafari i naredio da se za 25 starica u njoj sklonjenih brinu koludrice sv.

[109] Benvenuti, sp. dj. I, str. 293.
[110] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 27v.
[111] God. 1580. zadarski inkvizitor je bio dominikanac fra Nikola iz Zadra.
[112] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 29v. 30r.
[113] Dolazi od tal. i lat. rota = kolo, obrtaljka. U ovom slučaju u prozor postavljena drvena naprava, kojt se vrti oko svoje osi na način da dvije osobe koje se nalaze u raznim prostorijama pomoću nje dodaju razne predmete, a da se međusobno ne vide.
[114] Vat. bibliot., Priuli, fol. 748.
[115] Ibidem, fol. 730r.

Marije. Zove se Hospital sv. Bernardina, jer se nalazio uz istoimenu crkvu, a ranije je bila posvećena sv. Martinu.[116] Benvenuti ponavlja skoro isto i dodaje da se u nju sklanjalo 104 siromašne starice.[117]

Vizitator Valier je g. 1579. posjetio »Hospitale de s. Bernardin« i zabilježio da su opatice sv. Marije i opatice sv. Nikole izvršitelji oporuke (valjda Lj. Matafarija) prema kojoj je ustanovljena i opskrbljena bolnica. One upravljaju hospitalom izmjenično po godinu dana. U hospital su sklonjene bijedne starice (donne vecchie miserabile). Vodstvo hospitala opatice su povjerile jednom gastaldu i za bolnicu su osigurale prihode, koji ne stižu redovito, nego od zgode do zgode. Prihod je veoma malen i sastoji se samo od oko 10 škuda, jer su posjedi okupirani od Turaka. Testator je hospital ustanovio g. 1421. i nije fiksirao broj siromašnih starica koje će se u njemu skloniti, a naredio je opaticama da u posebnu knjigu bilježe sve prihode i rashode. Na koncu Valier konstatira da su sobe hospitala veoma malene i bijedne i da se većinom nalaze u prizemlju (le stanze sono assai picciole et meschine et la maggior parte in terreno).[118]

Isti Valier je tom zgodom posjetio i crkvu za koju kaže da je »Ecclesia S. Crucis est capella Hospitalis s. Bernardini« i da ima dva oltara. Glavni oltar na kojemu je stara slika (habetque palam veterem) i dva gvozdena svijećnjaka, tri oltarnjaka i zeleni antipendij. Ima srebrni kalež s patenom i bijelu platnenu planitu. Drugi oltar je posvećen sv. Križu, a uzdržava ga Bratovština Varošana (illorum qui sunt in suburbio). Ima vrijednu oltarnu sliku, križ, pomični oltar, 3 oltarnjaka i ormar za misale i 2 srebrna križa.[119]

Nakon 24 godine hospital i crkvu posjetio je i vizitator Priuli. U crkvi koju naziva »Bolnička crkva s. Bernardina«, našao je dvije picokere, koje su mu izjavile da se isprava o utemeljenju hospitala nalazi u Samostanu sv. Frane. Samostan sv. Marije drži u ovoj bolnici 6 svojih starih koludrica (sex vetulas ... Moniales). Hospital uzdržavaju sestre sv. Marije i sv. Nikole izmjenično po 6 mjeseci. Veliki oltar je posvećen sv. Bernardinu. Vidio je kalež, planitu itd. Naredio je nek se nabave dva korporala, 10 purifikatorija, supracellum, križ, svijećnjaci i palium od dasaka. Vidio je i oltarić posred crkve, posvećen sv. Mariji, pa je naredio nek se tim imenom unaprijed naziva glavni oltar, i neka se popravi krov da ne propušta vodu.

Dalje kaže Priuli da u hospitalu boravi 25 siromašnih starica i 6 starih koludrica. Naredio je nek se nadbiskup pobrine da se izvršava volja testatora.[120] Naredio je također da se kalež ima pozlatiti, na prozore postaviti stakla i nek se sasvim poništi slika sv. Dominike (omnino deleatur figura s. Dominicae).[121]

[116] Bianchi, sp. dj., str. 520.
[117] Benvenuti, sp. dj., str. 318, 312.
[118] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 93v, 94r.
[119] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 52r.
[120] Vat. bibl., Priuli, fol. 717v, 718r.
[121] Priuli je naredio nek se ponište slike sv. Dominika i u otočkim crkvama u Velom Ižu, Božavi, Molatu, Silbi i Olibu.

Upada u oči da se Valier i Bianchi razilaze u godini ustanovljenja hospitala. Prvi donosi godinu 1421, a drugi 1302. Vjerojatno je ustanovljen baš 1302, a Valier donosi godinu kada je možda hospital restauriran od praunuka oporučiteljeva, koji se je zvao kao i njegov pradjed Ljudevit Matafari.[122]

Karitativni rad koludrica sv. Marije bio je toliko zapažen da su ga na provincijskom koncilu održanom g. 1579. u Zadru, a vodio ga je isti Valier, pohvalili ovim riječima: »Preporučujemo hvalevrijedni običaj zadarskog samostana sv. Marije u njegovanju siromašnih starica«.[123]

V. KOLUDRICE NISU POZNAVALE TALIJANSKI JEZIK

Ako na našoj tabeli br. 3 pogledamo popis koludrica sv. Marije, vidimo da se tu nalaze samo nama tuđa prezimena kao: Canaruti, Civalelli, Detrico, Fanfogna, Fumati, Ferri itd., a da i ne govorimo o imenima kao što su: Seraphina, Raphaella, Marchetta, Colombina, Cornelia, Theodora, Franceschina itd. Na prvi mah bi se reklo da se pod tim imenima i prezimenima kriju samo djevojke tuđinske krvi, samo koludrice iz prekomorskih krajeva. Ali kad malo pogledamo dolazimo do saznanja da nam tuđinska ortografski koprena skriva pravo stanje stvari. Prezimena koludrica su odreda prezimena starih romanskih pohrvaćenih zadarskih porodica, koje su mnogo prije mletačke ere igrale najglavniju ulogu u otporu Zadra prema mletačkoj dominaciji. Ta prezimena se veoma često ne samo u glagoljskim maticama naših seoskih župa, nego i u Historijskom arhivu u Zadru pišu: Karnarutić, Civalelić, Detrčić, Fafunić itd.

Što se pak tiče njihovih imena možemo konstatirati da to nisu ništa drugo nego imena raznih, većinom benediktinskih svetica latinskom ortografijom napisana, koja su te djevojke uzele kad su postale koludricama, a prije toga kod kuće nosile su druga imena, možda i hrvatska. Zadarski naime plemići su svojoj ženskoj djeci davali uglavnom imena svetica, kao što je bio običaj i kod hrvatskog seoskog stanovništva, ali su im davali i svetačka pohrvaćena pa i naša čisto hrvatska imena, kao npr. Nassi Franizza, Rosa Slava itd.[124]

Već je pisac ovih redaka na temelju Priulijeve vizitacije dokazao da je u Samostanu sv. Marije g. 1603. kućni jezik bio hrvatski, jer su se za vrijeme jela u blagovalištu molitve i pravila sv. Benedikta čitali na hrvatskom jeziku i jer je Priuli i u taj samostan poveo šibenskog kapucina Jerolima Viko, za kojeg je pri vizitaciji Paga zabilježeno da u ženske samostane ulazi kao interpret za hrvatski jezik.[125]

[122] Bianchi, sp. dj., str. 520.
[123] Bianchi, sp. dj., str. 324.
[124] Jelić, sp. dj., str. 418, 430.
[125] Filipi, Hrvatski govorni jezik, str. 437.

Na temelju Priulijeve vizitacije nam je također poznato da se u crkvi sv. Marije propovijedalo našim jezikom,[126] a njihov kapelan je bio dužan u istoj crkvi u nedjelje i za vrijeme korizme pjevati poslanicu i evanđelje hrvatski (in linqua Ilirica).[127] I do danas je sačuvan »Život svetoga Benedikta opata«,[128] a to je možda kasnija recenzija onoga primjerka koji su sestre čitale u refektoriju.

Vizitator Valier nam za koludrice sv. Marije donosi i ovo:

»Za vrijeme jela obavlja se čitanje svetih knjiga, a osobito se čitaju životi svetih otaca i pravila njihova reda na hrvatskom jeziku.«	»Habent lectionem sacram in mensa: praecipue leguntur vitae Sanctorum patrum et regula sui ordinis illirico sermone«.

Iz svega toga zaključujemo da je kućni jezik koludrica sv. Marije[129] bio hrvatski, da su one taj jezik dobro poznavale i njim govorile. Ali nam, međutim, Valier donosi i nešto nova, što smo do sada samo pretpostavljali. On naime bilježi da redovnice sv. Marije, koje su odreda bile kćeri najuglednijih zadarskih porodica, nisu niti poznavale talijanski jezik. On kaže:

»S njima (= sestrama) je govorio pomoću tumača velečasnog nadbiskupskog vikara, jer ne poznaju talijanski jezik«.	»Alloqutus est eas interpretante Reverendo Vicario Archiepiscopali, quia non callent liiquam Italam.«

Prema tome je posve jasno da su koludrice međusobno[130] govorile isključivo svojim materinskim hrvatskim jezikom,[131] ali ne samo to, nego i da su djevojke koje su se kod njih uzgajale i učile govorile i bile poučavane na istom jeziku, kako ćemo vidjeti u idućem poglavlju.

Ovakva što nije zapisao ni za jedan drugi samostan osim za Sv. Mariju. To se sigurno odnosilo i na ostale ženske zadarske samostane, ali je to naglasio samo dok je govorio o Sv. Mariji, koju je najprije posjetio. Nije smatrao potrebnim da to ponavlja kod drugih samostana jer je on u cijelom svom izvještaju bio veoma kratak, jezgrovit, tako da je o životu u redovničkoj zajednici sv. Marije napisao samo dvije stranice, dok je Priuli ispunio 31 stranicu.

[126] Filipi, Hrv. govorni jezik, str. 436.
[127] Ostojić, sp. dj. I, str. 133.
[128] Strgačić, Hrvatski jezik i glagoljica u crkvenim ustanovama grada Zadra, »Zadar« Zbornik, Zagreb 1964, str. 410.
[129] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 27v.
[130] Ibidem, Valier je donio još dva vrijedna podatka o hrvatskom jeziku i glagoljašima u Zadru. Zadarski nadbiskup je naime Valieru na upit da li se u Zadru propovijeda odgovorio: »Tempore quadragesimae habetur contio in ecclesia cathedrali et etiam in ecclesiis Sancti Dominici et Sancti Francisci, dicens: nella mia chiesa si predica in linqua Italiana, et in quelle altre due in linque schiava«. A kad ga je upitao zašto se u katedrali propovijeda samo u korizmi odgovori: »Kad moja crkva ne bi bila tako siromašna, dao bi da se propovijeda i u drugim zgodama«. (Valier fol. 2r). Nadbiskup na drugom mjestu izjavljuje da je samo jednom kleriku podijelio djakonat »secundum ritum latinum, et reliquos celebrantes more illirico«. (Vailer fol. 4).
[131] Filipi, Hrvatski govorni jezik ... str. 436, 437.

Pošto je Samostan sv. Marije g. 1066. osnovala Cika, sestra hrvatskog kralja Petra Krešimira IV, možemo biti sigurni da se i poslije osnutka proslijedilo s hrvatskim jezikom i da je u tom pogledu postojao kontinuitet u svim stoljećima do 19. st., kad se uz hrvatski stalo govoriti i talijanski. U gradu Zadru se tokom cijelog milenija govorilo hrvatski, a tek za vrijeme druge austrijske vladavine stalo se protežirati talijanski govorni jezik, da bi se na taj naičn u tom čisto hrvatskom gradu pojačala neznatna talijanska manjina protiv hrvatske većine, pa se dogodio pravi nonsens da se u Zadru za vrijeme austrijske vladavine mnogo više govorilo talijanski nego u doba 400-godišnjeg mletačkog gospodstva nad ovim gradom.[132] Stoga je i razumljivo da je taj govorni odnos u gradu ponešto utjecao i na govor u Samostanu sv. Marije.

VI. HRVATSKA ŠKOLA I DOM ZA UZGOJ DJEVOJAKA

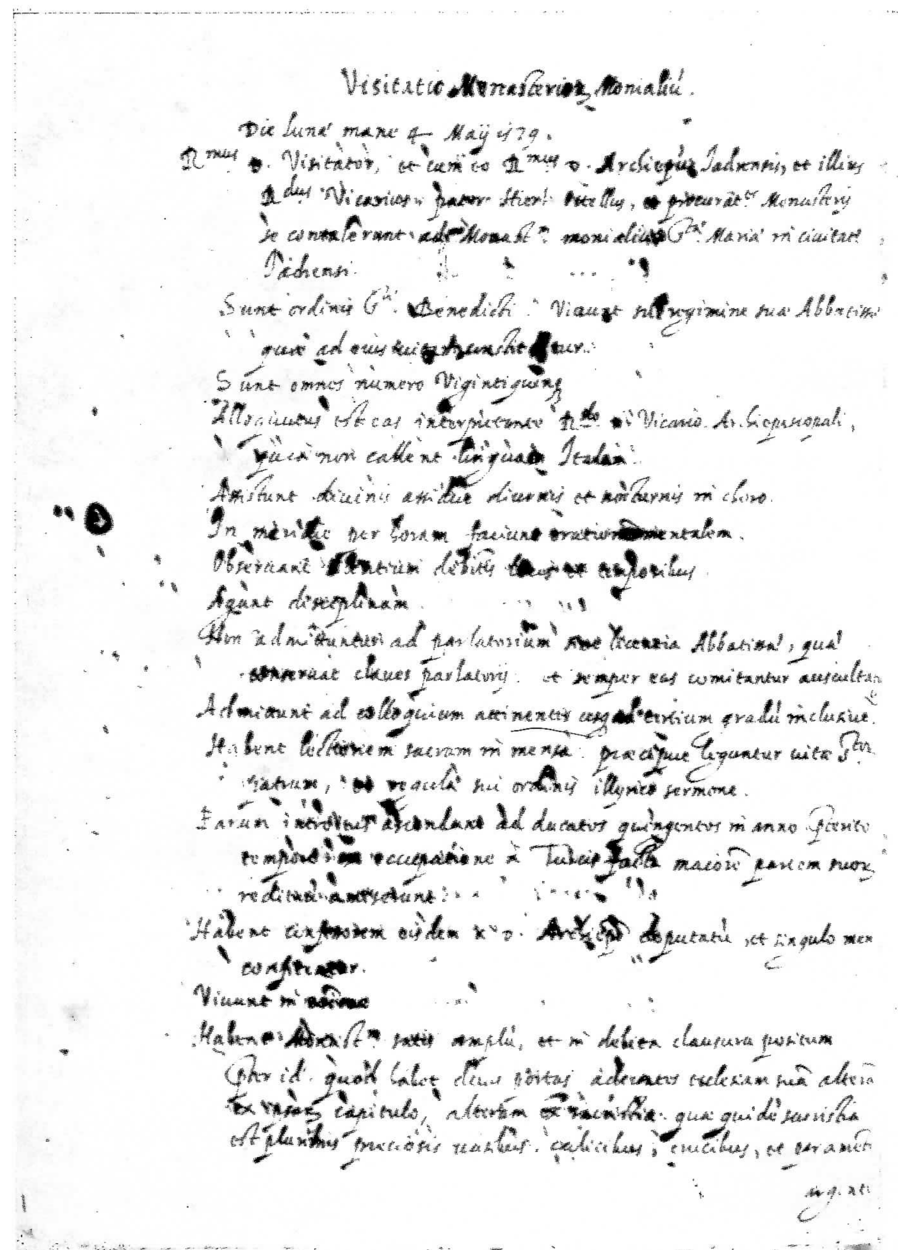
Kao politički centar Dalmacije, Zadar je od davnine bio na visokom kulturnom nivou. Stoga se zadarski učitelj spominje već g. 918, a »scuola publica« od g. 1282. U kasnijim vijekovima je taj uzgojno-prosvjetni rad bio sve intenzivniji. Učila se gramatika, didaktika, pravo, umjetnost, vjera, pjesništvo itd. Učitelji su bili zadarski svećenici, ljekari, notari, kirurzi, a u velikoj mjeri su dolazili i iz Italije, osobito iz Padove. Kad bi kod kuće primili temeljito znanje, neki bi išli na univerzitete u Italiju, osobito u Padovu, gdje su postizali i doktorske titule.[133]

Te škole i uzgojne ustanove pohađali su samo muškarci, za koje su roditelji osiguravali što temeljitiju izobrazbu i što bolji odgoj. Nastaje pitanje je li moguće da su zadarske djevojke, osobito kćeri »boljih« obitelji, ostajale bez ikakve izobrazbe i bez uzgoja. – One su se uzgajale i poučavale u zadarskim ženskim samostanima, ali o tome nam baš ništa ne spominju zadarski historičari Brunelli, Bersa i Benvenuti. Samo Bianchi kaže da koludrice sv. Marije već davno vode »scuola popolare« za pouku i uzgoj djevojaka,[134] a Ostojić, da su koludrice »imale i djevojačku školu s pravom javnosti, na kojoj su same vršile službe učiteljica i odgojiteljica«.[135] Reklo bi se da jedan i drugi misli na školu koju su držale tokom 19. i 20. stoljeća.

Međutim, naši nam vizitatori donose nešto podataka o uzgoju, poučavanju i disciplini plemićkih kćeri u samostanima sv. Dimitrija, sv. Nikole, a osobito sv. Marije u drugoj polovici 16. i početkom 17. st.

Vizitator Valier je g. 1579. vidio da se radi ratnih prilika ženski plemićki samostani u Zadru nalaze u teškim ekonomskim prilikama, pa nisu u stanju držati vanjske djevojke u svojim zajednicama, kako je bio

[132] Ibidem, str. 439.
[133] Benvenuti, sp. dj., str. 255–261.
[134] Bianchi, sp. dj., str. 324.
[135] Ostojić, sp. dj. II, 78.

Visitatio Monasteriorum Monialium.
Die Lunae mane 4 Maij 1579.

Vizitacija A. Valiera 1579. god. u kojoj izvještava da koludrice nisu poznavale talijanski jezik (redak 10 odozgo)

običaj od davnine. Osim toga njihova prisutnost je na štetu samostanskog duha i discipline, pa je jednostavno zabranio da unaprijed drže u samostanu vanjske djevojke.

Međutim, uprava grada Zadra predala je 5. svibnja 1579. Valieru pismenu prestavku kojom mole nek se zauzme za pet najvažnijih gradskih problema, među kojima se na četvrtom mjestu nalazi ukidanje djevojačkih zavoda u spomenuta tri samostana. Evo što se u toj prestavci kaže:

U ovom gradu postoje tri redovnička samostana (sv. Marije, sv. Dimitrija, sv. Nikole) u kojima žive Bogu posvećene kćeri gradskih plemića. Od davnine je običaj da su njihove maloljetne kćeri mogle slobodno ući u te samostane, tamo živjeti pod disciplinom i biti uzgajane od svojih vlastitih sestara, prijateljica i susjeda (nel età minore hanno potuto sempre andar in essi Monasterij e starvi dentro disciplina et education delle loro sorelle, amite et propinque), a da plemići zato nisu samostanu ništa doprinašali. Plemići ovoga grada su toliko siromašni, da nisu u stanju držati u svojoj kući ni izvan kuće posebne učiteljice i uzgojiteljice za svoje kćeri (... non ha il modo di haver o tener maestre overo educatrici delle figliuole ne in casa, ne fuori di casa), jer je Dalmacija radi turskog rata u pravom smislu riječi kuća bijede, a osobito grad Zadar, koji je izložen i oštećen od bezbožne neprijateljske sile više nego ikoji drugi grad. Pošto je pak ukidanje ovog starog običaja uzgajanja i poučavanja naših kćeri u našim samostanima na našu štetu (Et perchè questo costume si antico di educar et amaestrar le nostre figliole nelli nostri Monasterij perchè non venga violato et interrotto con grave danno et pregiuditio nostro), molimo Vašu preuzvišenost neka svojim moćnim ugledom poradi da ostane neokrnjen spomenuti stari običaj, i da pruži svoju obilatu blagonaklonost i pomoć spomenutim našim kćerkama i sestrama. Ove bijedne Kristove službenice radi dostojnih kvaliteta primljenih od Gospodina zaslužuju milost Vaše Preuzvišenosti. Stoga Vam ih preporučujemo u svemu, a naročito u tome da ih se oslobodi od nameta tj. davanja desetine, koju nisu nikad podmirile a da nisu prodale neko nekretno imanje koje nije pod turskom vlašću ili su se lišile nekog ornamenta crkvi neophodno potrebitog.[136]

Nakon pet dana (8. V 1579) vizitator Valier sastao se s nadbiskupom, zadarskim inkvizitorom, a iz svoje pratnje sa svojim pravnim savjetnicima Ottellom i Taffellijem, da s njima dogovorno riješi dva pitanja: zatvaranje vratiju koja iz ženskih samostana vode u njihove crkve i ukidanje uzgoja djevojaka u koludričkim samostanima, jedno i drugo zbog što efikasnijeg osiguranja klauzure. Opis tog dogovora nalazimo u Valierovoj vizitaciji pod naslovom »Decretum super Monialibus«. O pitanju uzgoja djevojaka tamo je otprilike rečeno:

[136] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 17v–18v.: »..dalla imposta di queste decime, alle qualli non saranno giamai atte di soggiacer senza vender qualche parte di quei pochi stabili lasciatili, et avanzati dal furor nemico, overo privarsi di qualche ornamento necessario alla chiesa, et senza l'quale non si può passare«.

Rješavajući pitanje uzgoja djevojaka ustanovilo se da se u samostanima uzgajaju većinom djevojke bez roditelja, jer tko zna što bi bilo s njima da ih se tako ne zaštiti. Samostanskoj oskudici se doprinaša od onoga što djevojke za svoje izdržavanje donose u samostan (tum Monialium egestati providetur ex iis, quae pro earum alimonia puellae in Monasteria deferunt). Pošto u ovoj provinciji (Dalmaciji) vlada velika oskudica, i jer je na milanskom diecezanskom koncilu tako predviđeno, određuje se nek u samostan ne ulaze i nek tamo ne borave djevojke mlađe od 9 niti starije od 16 godina, i to samo kćeri zakonitih roditelja i uz privolu nadbiskupa, i s dozvolom koludričkog kapitula, s $^2/_3$ glasova postignutih tajnim glasanjem. Ne smiju nositi odijelo crveno, ni drugih boja, ni svileno. Posve im se zabranjuje nositi kratka kosa, ogrlice i druge srebrne predmete. Ne smiju rabiti ogledalo, niti se smiju pripustiti na razgovor s vanjskim osobama osim dozvolom opatice i u prisutnosti sestre starije od 40 godina. Iz samostana ne smiju nikako izlaziti osim iz opravdanih razloga, koji treba da su priznati kao takvi pismeno od ordinarija. Svojim apostolskim auktoritetom naređuje da se svega toga moraju držati.[137]

Ovdje je bio govor o uzgoju i poučavanju djevojaka u tri spomenuta samostana ali se navedeni podaci u prvom redu odnose na Samostan sv. Marije, jer je on brojčano bio najjači, pa se u njemu uzgajao i najveći broj djevojaka.

Međutim, nakon 24 godine drugi postridentinski vizitator Priuli posebno se osvrće na uzgoj djevojaka u Samostanu sv. Marije. On je naime vidio da su djevojke na veliku smetnju samostanskom životu, pa je 30. svibnja 1603. u koru samostanskog kapitula proglasivši razne naredbe proglasio i ovu:

Pošto pak vidimo da radi uzgoja djevojaka u samostanu nema nikakve udobnosti već su im one na veliku smetnju (Quia autem vidimus ex educatione puellarum Monasterium nullum commodum sentire, cum tot incommoda sentiat, et inde maximam perturbationem patiatur), opominjemo i naređujemo neka bez samostanske koristi ne uzgajaju djevojke i neka ih prema odredbi Congregationis Regularium smjeste na odijeljenu mjestu i neka ih tu uzgajaju u čestitosti i čistoći (in loco separato ea honestate ac puritate educare conentur ut post earum egressum . .), da kada izađu sjeme koje je u samostanu bilo posipano u njihove duše dade obilat plod.[138]

[137] Tajni vat. arhiv, Valier, fol. 30v–31v.: » . . declaravit quod puellae non minoris aetatis novem, neque maioris sexdecim annorum legitimis ortae parentibus, de Reverendissimi Ordinarij consensu in Monasteriis introducantur et contineantur. Et id fiat de licentia Capituli Monialium duabus ex tribus partibus earum, ad suffragia secreta comprobata, Hae puellae in Monasterijs non utentur vestibus rubeis, aut alterius coloris, nec sericeis: prohibentur omnino crines corti, monilia et alia id genus ex auro vel argento confecta. Speculis non utantur. Non admitantur ad colloquium nisi . . . obtenta licentia a Reverenda Abbatissa, quibus in colloquiis semper assistat una ex monialibus nata annos ad minus quadraginta. Non extant Monasterio aliquo modo, nisi ex legitima causa ab Ordinarrio in scriptis approvanda. Et ita apostolica auctoritate qua fungitur, exequi et observari mandavit«.

[138] Vat. bibl., Priuli, fol. 750r.

Premda navedeni dokumenti sami po sebi mnogo govore, ipak ćemo se na neka pitanja ukratko osvrnuti.

Mnogi Zadrani su osigurali uzgoj i naukovanje ne samo svojim sinovima nego i kćerkama. Prema vizitacijama, bolje situirani građni, koji nisu bili plemići, za uzgoj svojih djevojčica držali su u svojim kućama posebne učiteljice ili su ih slali učiteljicama, da ih one u svojoj kući uzgajaju i poučavaju. Davali su ih na uzgoj također i u dva ženska samostana, sv. Katarine i sv. Marcele, u kojima su bile redovnice bogatijih građana koji nisu bili plemići. Zadarski plemići držali su svoje kćeri u ostala tri ženska samostana, jer su tamošnje koludrice bile samo kćeri plemića i to zadarskih plemića. Zato smo vidjeli da plemići u spomenutoj prestavci samostan i koludrice nazivaju svojim (nostre figliole nelli nostri Monasterij).

U spomenutim samostanima je za te djevojke bio ne samo uzgojni zavod nego i škola. U prestavci grada dva puta se naglašava da su djevojke u samostanu imale ne samo uzgoj nego i nastavu (»maestre overo educatrici«, »educar e amaestrar«). Uprava grada, naime, razlikuje učiteljicu od uzgojiteljice i učenje od uzgoja.

Djevojke su u samostanu stalno boravile od svoje 9. do 16. godine, u strogoj disciplini. Ako su za njih postojali onako strogi propisi o vrsti haljina, kosi, ogrlicama, ogledalu, razgovoru s vanjskim osobama i o izlasku u grad, možemo vjerovati da je i njihov kućni red kao i red učenja bio veoma strog. Živjele su pod strogom disciplinom svojih rođenih sestara.

Djevojke su vjerojatno i prije Priulija živjele u posebnom dijelu samostana, odijeljene od sestara, ali vizitator je došao baš u vrijeme kad je zbog bolesti majke opatice u neznatnoj mjeri popustila samostanska stega, pa su se i djevojke slobodnije kretale po samostanu, na štetu kućne stege. Priuli ih je na prijavu nekih sestara samo vratio u njihove stare granice (in loco separato).

Praksa da se plemenitašice uzgajaju u samostanima bila je veoma stara, jer se to u prestavci grada više puta ističe (»hanno potuto sempre andar in essi Monasterij«, »questo costume si antico«, »l'antica usanza«), a valjda je trajala sve dok koludrice nisu dozvolom vlasti otvorile posebne djevojačke škole s pravom javnosti za sve građanke, a to su one škole o kojima govore Bianchi i Ostojić. One su u uzgoju djevojaka imale vjekovnu praksu.

Kolik je bio broj tih djevojaka? O tome nemamo nikakvih podataka. One su se g. 1603. posve slobodno kretale u tom prostranom samostanu, po njegovim mnogobrojnim prostorijama, hodnicima, stubištima itd. i »uspjele« skoro paralizirati miran život i rad u toj redovničkoj zajednici. Znači da ih je bio priličan broj. S druge strane poznato je da je g. 1603. u tom samostanu bilo 27 koludrica iz skoro isto toliko plemićkih obitelji, pa možemo pretpostaviti da je velik broj tih porodica, kod

kojih tada nije bilo bijele kuge, imao po koju djevojčicu od 9 do 16 godina života. Nećemo se mnogo udaljiti od stvarnog broja, ako kažemo da ih je bilo najmanje desetak.

Da li su roditelji nadoknađivali samostanu za uzgoj svojih kćeri? U prestavci je rečeno da nisu. Time se je po svoj prilici htjelo reći kako nisu ništa doprinašale koludricama za njihov trud, jer je Priuli naknadno doznao da se samostanu davalo »od onoga što djevojke za svoje izdržavanje donose u samostan«. Djevojke su, kao što je i drugdje bila praksa pri ulazu u samostan, vjerojatno sobom donijele neki komad zemlje, da može samostan, dok je djevojka u zajednici, uživati njegove plodove. Osim toga roditelji su kćerkama koludricama pružali neku pomoć u jelu i odjeći i novcu, pa možemo vjerovati da su to davali i svojim kćerkicama. koje su se tamo uzgajale.

Ako je koja od spomenutih djevojčica odlučila da, pa bar i uz prinudu roditelja, postane koludricom, ona je samo produžila dotadanji način života, ali ne više kao gojenica nego kao novakinja. Znači da se je koludrički podmladak regrutirao baš iz ovog djevojačkog zavoda.

Nadbiskup i inkvizitor su informirali Valiera da u ženskim samostanima borave najvećma (maxime) djevojke bez roditelja. Među njima je vjerojatno bilo i sirota, ali ipak možemo dozvoliti da su ta dvojica ovo malo »nategnuli« s namjerom da jače utječu na donošenje odluke. Njima je dvojici kao i upravi grada bilo do toga da se ne prekine stara praksa uzgajanja djevojaka.

Na koncu ćemo još postaviti pitanje: kojim su se nastavnim jezikom služili u toj školi? – Ni o tome nemamo nikakvih izravnih podataka, ali kad znamo da je u svim zadarskim plemićkim familijama kućni jezik bio hrvatski, da su sestre u samostanu međusobno saobraćale i za vrijeme jela čitale hrvatski, da koludrice nisu niti poznavale talijanski jezik, već su s vizitatorom razgovarale preko interpreta, onda možemo bez ustručavanja ustvrditi da je nastavni jezik u školi i domu za uzgoj djevojaka u Samostanu sv. Marije u 16. i 17. st. bio hrvatski, i da nam je to do danas prva poznata hrvatska škola u Zadru.

Na temelju svega što je u ovom poglavlju rečeno, mislimo da nismo pretjerali kad smo tu važnu uzgojnu ustanovu nazvali »Hrvatska škola i dom za uzgoj djevojaka«.

LE COUVENT ET L'ÉGLISE SAINTE-MARIE DE ZADAR D'APRÈS LES DOCUMENTS DES ANNÉES 1579 ET 1603

Résumé

En se basant sur deux visitations apostoliques de l'an 1579 et de celle de 1603, l'auteur étudie la vie au couvent Sainte-Marie, et il apporte aussi nombre de données sur différentes institutions conventuelles. On obtient ainsi une image assez claire de cette communauté religiense pleine de mérites de la seconde moitié du XVIe et du début du XVIIe siècle. Nous apprenons beaucoup sur les religieuses, leur nombre, les revenus et dépenses, leur nourriture, les vétements, sur leurs soins pour les vieilles et malades, leur église, leur »Hospital« ou Asyle de vieilles indigentes; l' auteur nous communique ensuite que les soeurs parlaient seulement le croate, ignorant l'italien, et qu'elles entretenaient un établissement d'éducation de jeunes filles.

Quelle est l'origine de ces visitations? – En vue de mettre en exécution d'une manière efficace la réforme entreprise au Concile de Trente (1545–1563), le Saint- Siège envoya dans tous les diocèses des délégués spéciaux, chargés d'examiner l'état actuel de leur donner des directives diverses et de soumettre un rapport circonstancié par écrit.

Le premier visitateur en Dalmatie, après le Concile de Trente, fut, en 1579, Augustin Valier, évêque de Vérone. De son rapport, conservé aux Archives secrètes du Vatican, 11 pages ont trait au couvent Sainte-Marie et à ses institutions.

Vingt-quatre ans plus tard, en 1603, un deuxième visitateur, Michiel Priuli, évêque de Vicence, a inspecté la Dalmatie. Son rapport, se trouvant à la Bibliothèque du Vatican, contient 38 pages sur le couvent Sainte-Marie et ses institutions.

Ces documents sont de première source, étant rédigés par des témoins oculaires au moment même de la visitation. Ce sont des *testes de visu et auditu* et, par conséquent, on ne peut point douter de leur authenticité.

L'auteur a pu se procurer un microfilm de ces deux visitations concernant l'archevêché de Zadar avec l'île de Pag, et concernant l'évêché de Nin; c'est d'après ces deux visitations qu'il a rédigé son compte rendu.

L'auteur écrit d'abord sur les religieuses en mentionnant leurs noms de famille et leurs prénoms, leur âge et le temps passé dans la communauté religieuse. Il souligne que dans ce couvent il n'y avait que des

filles de familles nobles croatisées, précisément de celles qui avaient joué avant l'ère vénitienne, le premier rôle dans la résistance de Zadar contre la domination de Venise.

Priuli a constaté la présence de 27 religieuses au couvent, tandis que 6 de leurs vielles soeurs étaient logées à l'»Hospital« Saint-Bernardin. Les religieuses avaient un personnel auxiliaire nombreux, à savoir: 15 converses, 16 postulantes (»picokere«), 15 servantes; il y avait également 4 novices, de façon que 83 personnes vivaient aux dépens du couvent, sans compter les jeunes filles pensionnaires qu'on y éduquait et instruisait.

Leurs revenus provenaient du gain des soeurs ouvrières, de la dot apportée par une jeune fille lors de son entrée au couvent et laquelle s'élevait en 1603 à 200 écus, enfin des terres, mais celles-ci étaient occupées pour la plupart par les Turcs. C'est pourquoi, le revenu en 1579 ne s'élevait qu'à 500 ducats pour l'année entière, en 1602 à 700 ducats, en 1603 à 600 ducats. Si l'on divise 500 ducats par 90, le nombre approximatif de personnes vivant au compte du couvent, onn' obtient que 5,5 ducats annuellement pour chaque personne. C'est une somme minime, d'autant plus que les fonctionnaires vénitiens supérieurs en Dalmatie touchaient à cette époque de 120 – 360 ducats par an.

Cependant, le couvent payait de cette somme annuellement 50 ducats au gérant (»gastald«), à peu près le même montant aux procurateurs et intendants, un certain montant au boulanger et à autres personnes, de sorte qu'il restait très peu pour la nourriture. Avec le reste de cette somme il était impossible de nourrir toutes les persones susmentionnées et probablement on ne faisait pas la cuisine chaque jour. Au couvent Sainte-Marie il se passait à peu près la même chose que Priuli avait noté pour les couvents des religieuses Saint Démétrios et Sainte Marcelle, c'est-à-dire que par suite d'indigence on ne faisait la cuisine que trois fois par semaine et qu'on leur envoyait de la nourriture pour quelques repas de la maison paternelle.

Le soeurs aînées portaient des vêtements de laine et faisaient usage de draps de laine, comme il était prescrit, tandis que les soeurs cadettes qui gagnaient par leur travail portaient des vêtements de lin, plus coûteux et interdits. Lors de sa visite Priuli leur en interdit l'usage.

Quoique la vie morale des religieuses ait été à la hauteur et qu'elles n'aient eu aucun contact avec le monde extérieur, excepté dans les limites permises, Priuli a mis en exécution des mesures sévères talles qu'on appliquait en ce temps-là dans tous les convents des religieuses. Les soeurs étaient autorisées de s'entretenir, avec la permission de l'abbesse et en présence d'une soeur en charge, exclusivement avec les parents jusqu'au troisième degré et ceci, le visage toujours voilé, à travers une petite fanêtre munie d'une grille de fer; Priuli l'avait trouvée espacée et ordonna d'y mettre une grille plus danse. Il a également prescrit de mettre des grilles sur quelques autres fenêtres du couvent; ensuite

il exigea que les soeurs n'entrassent ni dans le clocher ni dans leur église; aux paysans et aut berges il a défendu d'entrer ou de prendre des repas au couvent lors de la remise des revenus.

Le couvent prenait soin non seulement des religieuses malades et âgées, mais aussi du personnel auxiliaire comme des converses, des postulantes et des servantes; on ne les congédiait pas étant donné qu'elles avaient travaillé beaucoup pour la communauté tant qu'elles étaient jeunes et saines. Priuli a même ordonné de destiner une chambre à part les soeurs malades.

Valier avait, en 1579, énuméré et décrit neuf autels dans l'église Sainte-Marie, Priuli, en 1603, trois de plus. Pour certains autels les visitateurs avaient désigné les personnes ayant légué à l'église un bien avec l'obligation de lire une messe par jour ou par semaine. Suit une liste dressée de la part de Valier des objets précieux de l'église: vêtements sacerdotaux, vaisselle et reliquaires. Les vêtements sont, pour la plupart, brodés en or d'une maniére artistique et parés des perles; de cinq reliquaires mentionnés par Valier, quatre existent encore aujourd'hui, tandis que de sept dont fait mention Priuli, il y en a six dans la collection »Or et argent de Zadar«.

Les couvents Sainte-Marie et Saint-Nicolas prenaient alternativement soin, en vertu d'un testament de 1302, de l'»Hospital« Saint-Bernardin ou de l'Asyle des vieilles indigentes, situé vis-à-vis de l'entrée du couvent Sainte-Marie. Dans l'Asyle étaient abritées, en 1603, 25 vieilles femmes, parmi lesquelles 6 religieuses du couvent Sainte-Marie. Les revenus de l'»Hospital« étaient insignifiants, car la partie principale de ses terres se trouvait sous l'occupation turque. Les chambres étaient petites et pauvres, placées, pour la majeure partie, au rez-de-chaussée, et l'église de l'»Hospital« Saint-Bernardin était en mauvais état.

S'appuyant sur le fait que la langue maternelle de toutes les religieuses nobles était le croate et qu'on lisait aux soeurs, dans le réfectoire, au cours des repas, les prières, les règlements, les vies des saints et autres livres pieux en langue croate, l'auteur en déduit que le croate était également la langue interne du couvent. Valier va encore plus loin en constatant qu'il s'entretenait avec les religieuses à l'aide de l'interprète du vicaire archiépiscopal, étant donné que les soeurs ne connaissaient pas la langue italienne (quia non callent linquam Italam).

Les visitateurs nous fournissent quelques données sur la scolarité et l'éducation des filles nobles aux couvents Saint-Démétrios et Saint-Nicolas et surtout à celui Sainte-Marie, fait tout à fait inconnu jusqu'à présent. Les jeunes filles séjournaient dans le couvent à partir de l'âge de 9 ans jusqu'à l'âge de 16 ans, où elles étaient éduquées et instruites (educar e amaestrar) vivant sous une discipline sévère; elles ne pouvaient causer avec des personnes extérieures sauf avec la permission de l'abbesse et en présence d'une soeur âgée plus de 40 ans.

Il leur était permis de sortir en ville uniquement pour des raisons fondées et avec l'autorisation spéciale, écrite de l'archevêque. On leur défendait de porter des vêtements de soie, des vêtements en couleur rouge et en quelques autres couleurs. Elles ne pouvaient porter ni de cheveux courts ni se parer de colliers ou d'autres bijoux en or ou en argent. L'usage même du miroir leur ètait strictement interdit. Vu que les institutrices et les éducatrices de ces jeunes filles ne parlaient que le croate, ne connaissant pas l'italien, il s'ensuit que la langue d'enseignement de cette école était le croate. Par coséquent, c' est la première école croate de Zadar connue jusqu'à présent.

SEID M. TRALJIĆ

VODENI ZNAKOVI U DOKUMENTIMA I RUKOPISIMA SAMOSTANA SVETE MARIJE U ZADRU

Dosta se je pisalo o Samostanu sv. Marije s različitih stanovišta, bilo posebno o toj instituciji ili pak samo usput u kakvim širim cjelinama.[1] I o arhivalnom blagu toga samostana se često govori, pa se o tom raspravlja i u ovoj knjizi Radova, a još više taj arhiv služi u proučavanju povijesti samoga samostana.

Međutim, arhivski spisi mogu poslužiti i za druga istraživanja bez veze s ustanovom u kojoj se čuvaju, a ako im je podloga papir, onda oni daju i građu za izučavanje vodenih znakova koji se susreću na papiru od kraja XIII stoljeća dalje. Kad sam svojedobno u Zadru prikupljao građu za album vodenih znakova XIII–XV st.,[2] nisam znao da i u Samostanu sv. Marije ima rukopisa iz toga vremena, jer se je općenito govorilo da su ostali sačuvani samo dokumenti na pergameni. Ustanovio sam kasnije da je ipak ostalo nešto arhivalija i na papiru. Svrha je ovoga priloga da se publiciraju vodeni znakovi iz dokumenata i knjiga pisanih na papiru koje se danas čuvaju u tome samostanu. Njihov broj nije velik, jer su sačuvani rukopisi i isprave samo ostaci nekadašnjeg arhiva i biblioteke. Stoljećima su i knjige i spisi nestajali iz samostana, bilo što su posve propali ili su možda nepovratno otišli iz svoga prvobitnog mjesta i nalaze se drugdje. Za neke se zna zahvaljujući marljivim istraživačima, koji su ih registrirali u raznim zbirkama kod nas ili u dalekom svijetu. Ono što je do danas ostalo na svom mjestu brižljivo se čuva kao spomenik dugogodišnje i zaslužne prošlosti toga samostana.

Da je nekada tu bilo mnogo više rukopisa i dokumenata pisanih na papiru, pokazuju na prvi pogled blagajničke knjige, među kojima ima dosta praznina, a to znači da su mnoge izgubljene ili možda zaturene. Među dokumentima sačuvano je dvadesetak na papiru, zahvaljujući či-

[1] I. Ostojić, Izvori i literatura za povijest Samostana sv. Marije u Zadru, Zadarska revija 1967, str. 211–221.

[2] V.Mošin–S. Traljić, Vodeni znakovi XIII–XIV st., Zagreb 1957. U daljnjim citatima M–T.

njenici što su se čuvali zajedno s pergamenama, a svi ostali papirni su u posljednjem ratu izgorjeli. Koliko je svega bilo, to se ne zna, niti će se vjerojatno ikada doznati. Uz ostalo propali su svi imenici samostanskih mansionara i drugi slični izvori.

Taj je samostan kao i brojni drugi bio još od srednjega vijeka locus credibilis, mjesto gdje su se smještale vrijedne isprave i rukopisi na čuvanje, a do nas ih je doprlo samo malo. Još u prošlom stoljeću bilo je u privatnim rukama dokumenata koji su nekad bili na čuvanju u tome samostanu. Jedan takav testament je bio »shranen v depozit u s(ve)te M(a)rie v Z(a)dri l(e)t g(d)n(i)h 1460«, a pred stotinjak godina nalazio se u rukama Ivana Brčića.[3] Nije mi uspjelo dosad utvrditi gdje je poslije dospio. – Slična je sudbina i nekih rukopisa na papiru, koji se sada nalaze u Arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu, a došli su s Kukuljevićevom bibliotekom u posjed Akademije. Kukuljević je na dva rukopisa zabilježio da ih je našao u »manastiru s. Marije u Zadru« 1851., odnosno 1852. godine.[4] Ovo su samo dva primjera koji pokazuju kako su nestajali rukopisi iz toga samostana. Ne treba se više na tom zadržavati, jer to i nije zadatak našeg ispitivanja, nego treba prijeći na postavljenu temu.

U svom izlaganju držat ćemo se pojedinih rukopisa i iznijeti osnovne podatke o njima, a zatim nabrojiti vodene znakove koji se u rukopisu nalaze. Pri tome će znakovi biti prema potrebi uspoređeni s do sada poznatima, kako bi se pokazala njihova vrijednost za filigranologiju, a onima nedatiranim rukopisima po mogućnosti odredilo vrijeme postanka. – Poslije rukoposnih knjiga bit će izneseni dokumenti i vodeni znakovi koji se na tom papiru nalaze.

Kako neki rukopisi imaju samo svoje stare signature, a drugi ih uopće nemaju, to ćemo uzeti redoslijed koji nam se čini najprikladniji: po vremenu postanka. Dokumenti imaju svoj stalan raspored u arhivu, pa ćemo se držati toga slijeda.

Na tablama su crtani samo važniji znakovi, a njihove varijante se samo u tekstu navode. Nisu crtani ni nepotpuni znakovi, osobito kontramarke, ako se u rukopisu odnosno dokumentu susreću same bez glavnog znaka. Osim toga nailazi se često i na slabo vidljive ili samo djelomično vidljive znakove, pa se ne može ni približno predočiti šta dotična slika predstavlja. Takvi nisu mogli biti uzeti u obzir. To su osobito grbovi, odreda iz XVIII st.

[3] Đ. Šurmin, Acta Croatica, Zagreb 1898, str. 221–222.

[4] I. Milčetić, Hrvatska glagoljska bibliografija, Zagreb 1911, str. 284, 289. – U samostanskom rukopisu Inventario dei titoli e documenti ritrovati nell'Archivio del Monastero di Sta. Maria in Zara dell'Ord(in)e di S. Benedetto, rađenom neposredno iza 1829. g., zapisano je 594 naslova knjiga i dokumenata, koji se odnose na prihode samostana s. Marije, s. Katarine i s. Marcele. Od tih 594 rukopisa najveći je dio propao. Tu nisu navedeni rukopisi koji se sad nalaze u Arhivu Jug. akademije, niti oporuka iz 1460. g., kao ni inventar M. Draperija, svakako zato jer se ne tiču samostanskih prihoda. Znači takve su stvari čuvane posebno, možda u biblioteci. Tu su jamačno bili i životopisi svetaca, korali i sl., koje i sad nalazimo na svom mjestu.

I – *Rukopisi*

1. *Inventar zadarskog trgovca Mihovila*, sastavljen 1385. godine.[5] Ima 183 folija formata 30 × 45 cm. Sastoji se od tri sveščića i u svakom se nalazi poseban vodeni znak. U prvom (fol. 1–85) vidimo rog manjeg formata (sl. 1), veoma sličan M.–T. br. 4996 iz 1384–97. g. i 4999 iz 1386. g. U drugom sveščiću zmaj (sl. 4) identičan M.–T. 1037–1381. g.; druga varijanta veoma slična br. 1036 iz 1381. g. U trećem sveščiću nalazimo veliki rog (sl. 2 i 3) identičan M.–T. 4969 iz 1383.; druga veoma slična varijanta br. 4775 – 1397. g.

2. *Blagajnički dnevnik 1406–1430. g.*, 22 × 30., ima 65 fol. Vodeni znakovi: tri brda (sl. 24), ident. Briquet br. 11.689 iz 1411–21. g., volovska glava (sl. 5), veoma slična M.–T. br. 1359 iz 1375. g. Znak se nalazi na ulošku bez datuma i očito je za pisanje upotrijebljen stariji komad papira.

3. *Blagajnička knjiga br. 16, 1480–98. g.*, 32,5 × 36, ima 197 fol. Vodeni znakovi: balištar u krugu, dvije varijante (sl. 31); luk bez tetive (sl. 23), identičan u Zadru 1490. g.;[6] šestokraka zvijezda u krugu (sl. 27), na ulošku bez datuma. Po svoj prilici je s kraja XVII ili iz početka XVIII st.

4. *Blagajnički dnevnici 1486–98. i 1503–38. g.* a) 1486–92. g., 32 × 25, ima 12 fol. Vodeni znak vaga u krugu (sl. 15); b) 1493–98. g., 31 ×43,5, ima 8 fol. Vodeni znak ptica (sl. 43); c) 1503–38. 29,5 × 42, ima 48 fol. Vodeni znak sidro u krugu sa šestokrakom zvijezdom povrh kruga, a na drugoj polovici arka kontramarka BV (sl. 14). Isti znak dolazi i u rukopisu Blagajna 14.

5. *Registro di amministrazione (no. 18) 1509–27. g.*, 31,5 × 47, ima 98 fol. Wodeni znakovi: Sidro u krugu crtano dvostrukim konturom sa šestokrakom zvijezdom gore, dvie varijante (sl. 12); šešir (sl. 36), uložak iz 1508. g.; vaga u krugu sa »svastikom« gore (sl. 17), uložak bez datuma, a veoma sličnu varijantu bez svastike i s kontramarkom AF nalazimo u Zadru 1528. g. (spisi notara Hieronimusa Ravagninusa sv. II); trlica (sl. 73), uložak iz 1506. g.

6. *Libro primo di Monastero di Sta. Cattarina 1511–18. g.*, 31,5 × 43, ima 89 fol. Vodeni znakovi: šešir s kontramarkom BA (sl. 37), sličan susrećemo u Zadru od 1499., u Splitu 1511. g.;[7] ptica s imenom (Ber)gamo i cvijetom (sl. 46), uložak navodno iz 1511. g. Međutim gotovo

[5] O tom rukopisu usp. J. Stipišić, Inventar zadarskog trgovca Mihovila iz Arhiva Sv. Marije i njegovo značenje za kulturnu povijest Zadra. Zadarska revija 1967, str. 184–192.

[6] Spisi zadarskog notara Gregorija de Bosco sv. I. – Svi citirani spisi zadarskih notara i knezova nalaze se u Historijskom arhivu u Zadru.

[7] S. M. Traljić, Prve kontramarke u mletačkom papiru prema materijalu iz naših arhiva. Zbornik Historijskog instituta JAZU u Zagrebu II (1959), str. 160.

identičan znak s kontramarkom AFZ dolazi u Zadru 1712.,[8] nešto manji s kontramarkom AZ i trolistom 1710. g.[9] Vidi se prema tome da je spis kopiran početkom drugog decenija XVIII st.

7. *Libro di Mon. Sta. Cattarina 1518–23. g.*, 31,5 × 43,5 ima 78 fol. Vodeni znakovi: Sidro u krugu sa šestokrakom zvijezdom i kontramarkom cvjetić (sl. 7). Nešto manji znak nalazimo u Zadru 1516. g., a sličan je poznat u literaturi iz 1530. g.[10]

8. *Blagajna br. 14, 1553–64. g.*, 31 × 42, ima 92 folija. Jedina knjiga ove vrste pisana hrvatski. Vodeni znakovi: volovska glava s cvijetom na motki, kontramarka 3 P s trolistom (sl. 6), slično Briquet 14.735 iz 1532–43. g.; vaga u krugu s kontramarkom A (sl. 16), na nedatiranom ulošku, veoma slična Briquet 2595 iz 1528. g.; sidro u krugu sa zvijezdom gore, kontramarka BV (sl. 14); balištar u krugu s trolistom, od kontramarke ostao samo trolist, na ulošku 1643. g. Veoma sličan znak dolazi u Zadru 1641. g.[11] Znak lav u kartušu, kontramarka ʒ P s trolistom (sl. 62) dolazi samo na jednom arku usred knjige, te je prema tome suvremen ostalim znakovima osim balištara.

9. *Blagajna 24/II, 1575–96. g.*, 31 × 41, ima 298 fol. Vodeni znakovi: sidro dvostrukih kontura u krugu sa šestokrakom zvijezdom gore, (sl. 10); balištar u krugu sa slovima LB, uložak iz 1597. g. (sl. 32). Sličan znak susreće se u Zadru 1615. g. s kontramarkom dva točka;[12] krug s trolistom na motki, kontramarka dva kružića spojena trolistom povrh njih (sl. 20). Uložak iz 1577. g.; anđeo u krugu s četverolistom gore i slovom N ispod slike (sl. 41). Uložak 1595. g.; balištar sa slovom G ispod slike i kontramarkom Vd s trolistom. Uložak 1592. o. Veoma je sličan onima na sl. 29 i 30; anđeo u ovalu s trolistom gore (sl. 39). Uložak 1573. g.; anđeo u krugu s cvjetićem gore (sl. 42). Uložak bez datuma. Sličan Briquet 667 iz 1598. g.; šešir s kontramarkom FoB i križićem (sl. 38). Uložak 1573. g. Isti znak na drugom ulošku bez datuma; sidro u krugu s kontramarkom XP (Krizmon sl. 11).

10. *Blagajna 136., 1582–1606. g.*, 30 × 41,5, ima 302 fol. + 2 listića iz rač. knjige 1633–39. g. Vodeni znakovi: sidro u krugu sa šestokrakom zvijezdom na vrhu i slovom ʒ ispod slike, kontramarka CC s trolistom (sl. 8). U Zadarskom arhivu nismo naišli na taj tip; anđeo u krugu s trolistom gore, kontramarka ʒ M s trolistom (sl. 40). Inače dolazi u spisima zadarskih notara XVI st., kao i u rukopisu Blagajna 24/II na listu iz 1573. g.

[8] Spisi kneza Francesca Semitecola sv. II.

[9] Spisi notara Antonija Itcovicha sv. II, te kneza Zane Balbija, sv. I. (g. 1714). Gotovo identičan znak s kontramarkom AFZ nalazimo također u Zadru 1712. g. Spisi kneza Francesca Semitecola sv. II.

[10] Jedna varijanta u spisima notara Hieronimusa Ravagninusa II. – Usp. i znak iz 1530. g. kod Viliama Deckera: Presviettki archívu mesta Kremnice v zbierke Pavla Križku. Izd. Matica slovenska, Martin 1956, br. 83.

[11] Spisi kneza Zan Battiste Benzona. Kontramarka FB s trolistom.

[12] Spisi kneza Lorenza Suriana sv. IV.

11. *Blagajna 17., 1593–1660. g.*, 208 fol., 31,5 × 42. Vodeni znakovi: sidro u krugu s rombičnim trolistom gore, kontramarka GT s trolistom (sl. 9). Veoma sličan znak nalazi se u rukopisu Blagajna 12; balištar s kontramarkom BAB (sl. 30); cvjetić (krin) s kontramarkom BAB (sl. 65).

12. *Blagajna 12., 1598–1623. g.*, 30,5 × 42, ima 295 fol. Vodeni znakovi: sidro u krugu s rombičnim trolistom gore, kontramarka GT s trolistom (sl. 9). Imaju dvije malo različne varijante; balištar (sl. 29). Uložak iz 1601. g.; četiri krina raspoređena kao u rombu, povrh njih slovo M (sl. 64). Uložak iz 1604. g.

13. *Monasterio di S. Catharina 1599. g.*, 31 × 40,5, ima 150 fol. Vodeni znakovi: Grb tri brda sa stiliziranim krinom (sl. 63). Nema sličnog u drugim arhivskim fondovima u Zadru. Nalazi se kroz cijelu knjigu; dvoglavi orao sa stiliziranom krunom, kontramarka AM (sl. 61). Na ulošku tobože 1610. g., a mora biti oko 1780., jer sličan znak nalazimo u Zadru 1778. g., a posve identičan 1782. g.[13]

14. *Libro di conti delle Reverende Monache del Monasterio di S. Maria (E 13), 1622–1661. g.*, 40,5 × 55, ima 248 fol. Vodeni znakovi: Hodočasnik (sl. 58), imaju tri malo različne varijante; zvijezda u krugu (sl. 28), dvije varijante; sidro dvostrukih kontura u krugu i šestokrakom zvijezdom gore (sl. 13); ptica s imenom ROSA i inicijalima AZ ispod slike, te kontramarkom PP (sl. 45). Sličan znak s istom kontramarkom i inicijalima FV ispod imena ROSA dolazi u Zadru 1781. g.;[14] grb nejasnih kontura na ulošku 1680. g.; kontramarka VB sa dva cvijeta na ulošku 1657. g. Takve kontramarke nalazimo 1659. god. sa znakom ptica.

15. *Libro novo di conti ... di S. Maria, 1655–1712. g.*, 42 × 54, ima 234 fol. Vodeni znakovi: dvoglavi orao s dvije male krune (sl. 60); cvijet s pet latica, kontramarka A s trolistom; cvijet s pet latica i kružićem u sredini. Uložak iz 1763. g. (sl. 19). Cvijet od šest latica, kontramarka FC s nejasnim znakom gore (sl. 22). Takav znak dolazi u Zadru 1771–73. g.[15] Tri polumjeseca (sl. 49). Ovaj znak je poznat iz literature po dokumentima znatno starijeg datuma, 1721. g.[16] Hodočasnik (sl. 57); dva različna slabo vidljiva grba na ulošcima 1673. i 1675. g.

16. *S. Maria 1701–1734. g.*, 29 × 39, ima 124 fol. Vodeni znak cvijet od sedam latica, kontramarka CS s povijenim trolistom (sl. 21). Imaju dvije varijante po dimenzijama nešto različite. Veoma sličan znak s kontramarkom GBT nalazimo u Zadru 1771–1772. g. u spisima notara Michelle Minotto.

[13] Spisi kneza Zan Battiste Cornera sv. II. i zad. kapetana Pietra Nenija I.

[14] Spisi kneza Zorzia Loredana I.

[15] Spisi kneza Michiela Minotta sv. II i III. – Varijanta ovog cvijeta malo većih dimenzija s kontramarkom GBT i malim ukrasom sličnim našemu u spisima kneza Angela Marije Orija sv. I, iz 1772. g.

[16] V. Nikolaev, Vodjanie znaki Ottomanskoi imperii, Sofija 1954, br. 366.

17. *Libro del Capitolo di S. Catharina, 1722–1795. g.*, 31 × 43, ima 17 ispisanih i 54 prazna folija. Vodeni znak tri polumjeseca, kontramarka bV s trolistom (sl. 51). Imaju dvije malo različne varijante.

18. *Libro (G) de livelli, ed affitti... di S. Maria, 1769–1818. g.*, 42,5 × 60, ima 88 fol. Vodeni znak tri polumjeseca s lukom i strijelom (sl. 53, 54, 55); grb s krunom gore i inicijalima AZC u sredini (sl. 68).

19. *Volumen electionum Abatissarum... 1746–71. g.*, 28 × 38, ima 79 fol. Vodeni znakovi: dvoglavi orao s krunom, kontramarkom GB i povijesni trolist (sl. 59). Sličan znak dolazi u Trogiru 1767. g.[17] Drugi vodeni znak u ovoj knjizi sliči na srce u krugu s manjim kružićima gore i dolje (sl. 70). Sličan znak bez kruga i kružića nalazimo u Zadru 1779. g., a kontramarka je IRD. S obzirom na citirane slične znakove iz Zadra i Trogira, kao i ujednačenost rukopisa, čini se da je ova knjiga cijela prepisana negdje oko 1770. g.

20. *Volumen electionum Abatissarum 1774–1818. g.*, 27,5 × 40, ima 20 fol. Vodeni znak grb (sl. 66), sličan Nikolajev 573 iz 1773. g.

21. *Memorie sopra la chiesa e monastero... di S. Maria*, 24 × 61, rukopis nastao krajem XVIII ili početkom XIX st. Vodeni znak tri polumjeseca (sl. 52).

22. *Život sv. Benedikta i sv. Skolastike*, 24 × 44. Vodeni znak ptica s inicijalima PCC identična onoj na sl. 47, ali bez kontramarke. Rukopis je svakako iz kraja XVIII st.

23. *Prijepis kartulara sv. Marije*, 31 × 42,5, ima 58 fol. Vodeni znak tri polumjeseca, kontramarka AFS (sl. 50). Sličan znak dolazi u Zadru 1786. g. s istom kontramarkom i tekstom Tre lune.[18]

24. *Del Monastero delle RR. Madri di S. Nicolo...*, 24,5 × 39, ima 16 fol. Vodeni znak grb s imenom I. G. Apelltauer (sl. 69).

25. *Korali: In festo S. Catarinae, Ad Vesperas*, 41,5 × 54, 10 fol. Vodeni znak hodočasnik (sl. 56).

26. *Korali: De Patrocinio S. Josephi Confessoris* (a Reoerendo presbitero D. Anrea Gianton redactum... 1733), 37,5 × 54, 14 fol. Vodeni znak tri polumjeseca (sl. 49).

27. *Korali: In nativitate Domini*, 43 × 62. Vodeni znakovi: Ptica s inicijalima PCC, kontramarka tri polumjeseca s inicijalima AL (sl. 47). Druga varijanta iste ptice s istim inicijalima, ali bez polumjeseca i AL. Sličan znak ptice s tri slova CCC donosi Nikolaev iz g. 1787. Kod njega je očito srednje C pogrešno nacrtano umjesto P.[19] Na nekim listovima ovoga rukopisa dolazi vodeni znak grb većeg formata sa tri polumjeseca (sl. 48). Grb je posve nejasan.

[17] Trogirski spisi sv. 220 u Historijskom arhivu u Zadru.
[18] Spisi kneza Girolama Soranza sv. I.
[19] V. Nikolaev, br. 687.

II – *Dokumenti*

Br. 404. Sadržaj dokumenta iz 1410. g. Vodeni znak ptica s imenom Rosa i kontramarkom GG (sl. 44). Ovaj znak se često susreće sredinom XVIII st. u više tipova, a ni jedan od poznatih nije identičan s ovim. Prema tome prijepis dokumenta je svakako iz XVIII st.

Br. 433. Prijepis dokumenta iz 1433. g. Vodeni znak cvijet sa 6 latica, kontramarka SC s trolistom (sl. 20). Slični znakovi u Zadru se susreću oko 1750. g., pa je prema tome i prijepis nastao u to vrijeme.

Br. 599. Kopija dokumenta pisanog na pergameni (1072. g.), datirana u Zadru 1496. g. Vodeni znak grb (sl. 67). Po svemu sudeći prijepis je iz kraja XVII stoljeća. – Drugi prijepis istog dokumenta ima vodeni znak dva točka s kontramarkom GP i trolist (sl. 71).

Br. 606. Dokumenat iz 1499. g., potvrda s pečatom 1525. g. Vodeni znak šešir sličan onom na sl. 36. Veoma sličan je poznat iz 1499. g.[20]

Br. 996. Dokumenat iz 1622., kopija 1662. g. Vodeni znak tri brda (sl. 25) pokazuje da je upotrijebljen stari komad papira za pisanje ove kopije.

Br. 1017. Dva dokumenta. Prvi iz 1632, kopiran 1637. g. Vodeni znak balištar u krugu (sl. 33), sličan u Zadru 1628. g.[21] Drugi dokumenat prepisan 1737. g. Vodeni znak janje sa slovom C i kontramarkom P (sl. 34). Sličan znak s grbom kao kontramarkom u Zadru 1655–56. g.

Br. 1032. Dokumenat iz 1656. g. Vodeni znak janje (sl. 35). Slični znakovi dolaze u zadarskim arhivskim fondovima 1656–1665. g.[22]

Br. 1253. Dokumenat iz 1505. g. Vodeni znak Vaga (sl. 18).

*

Naprijed opisani vodeni znakovi imaju različito podrijetlo. Većina ih je mletačke proizvodnje, neki su iz drugih talijanskih centara (npr. br. 46 sam govori da je nastao u Bergamu), a samo mali broj potječe od austrijskih proizvođača. Papir austrijske provenijencije prodro je u Dalmaciju s austrijskom upravom potkraj XVIII st. i od tada će biti u stalnoj upotrebi.

Ovi znakovi pokazuju da je u Zadru upotrebljavan u svim kancelarijama i skriptorijima jednog vremena uglavnom isti papir, a to će reći i da je nabavljan na jednom mjestu, u samom gradu Zadru.[23] Ima međutim slučajeva upotrebe i takva papira u kome nalazimo znakove kakvih nema (prema rezultatima dosadašnjeg istraživanja) u drugim

[20] S. M. Traljić, Prve kontramarke..., br. 37.
[21] Notarski spisi Zuanne Braijcicha sv. III.
[22] Notarski spisi Simona Braijcicha sv. V.
[23] Osim navedenih znakova iz spisa zadarskih notara i knezova, treba istaknuti da se i znakovi lovačkog roga i zmaja, koji dolaze u inventaru M. Draperija (sl. 1–4) nalaze također i u tadanjim spisima zadarskih notara. Usp. Mošin–Traljić na označenom mjestu.

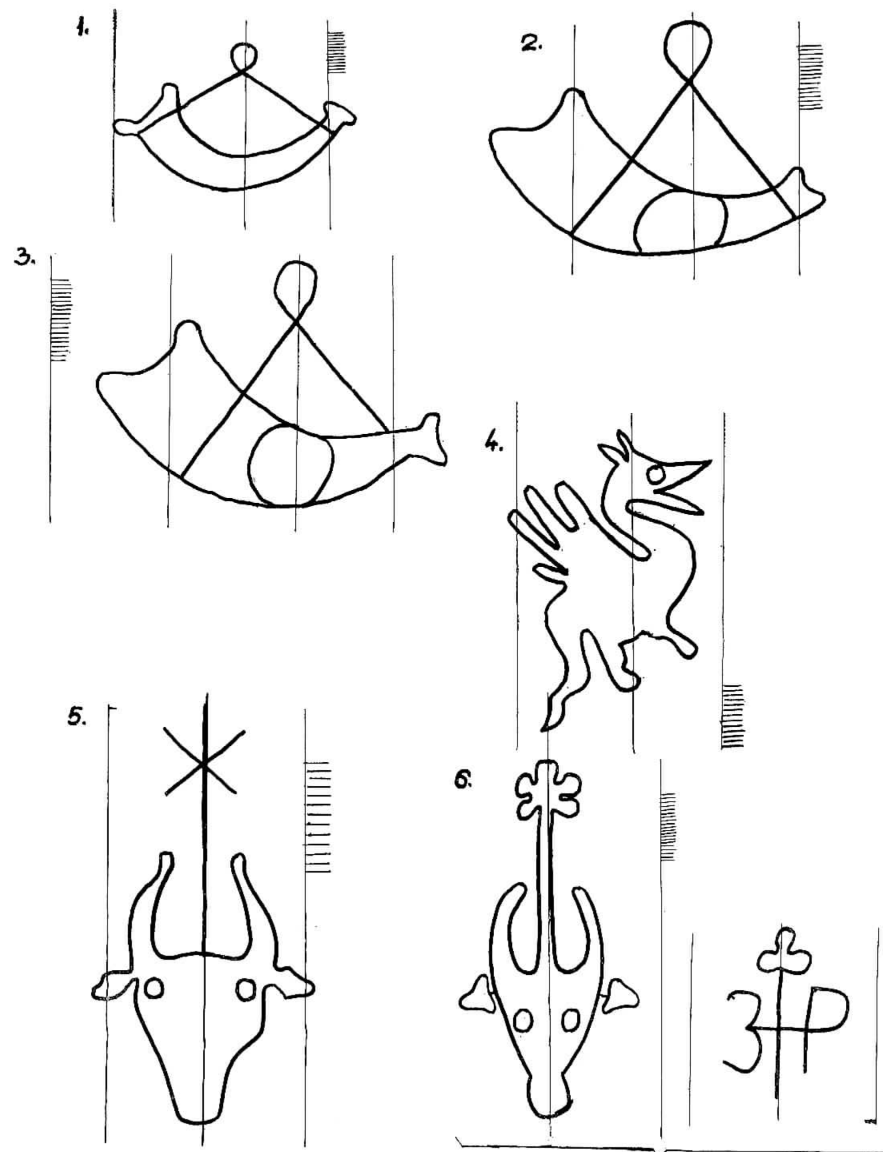
arhivskim fondovima ovoga grada. Posebno se ta konstatacija tiče papira velikog formata (41 × 55 cca), koji je upotrebljavan u samostanu za potrebe knjigovodstva i za note, a istodobno je za druge svrhe rabljen papir manjih dimenzija, jednako u samostanima kao i kod državnih vlasti. Papir većeg formata, deblje i grublje izradbe s vodenim znakom tri polumjeseca upotrebljavao se u kancelariji zadarskih knezova početkom XVIII st. kao zaštitni list za pojedine manje sveščiće spisa. – Rukopis »Život sv. Benedikta i sv. Skolastike«, koje je donesen u samostan iz Splita,[24] mogao se je datirati pomoću sličnog znaka poznatog otprije iz literature, ali je upotpunjen boljim primjerom iz jednog drugog rukopisa u ovom samostanu.

WATERMARKS IN THE DOCUMENTS AND MANUSCRIPTS OF THE ZADAR MONASTERY OF ST. MARY

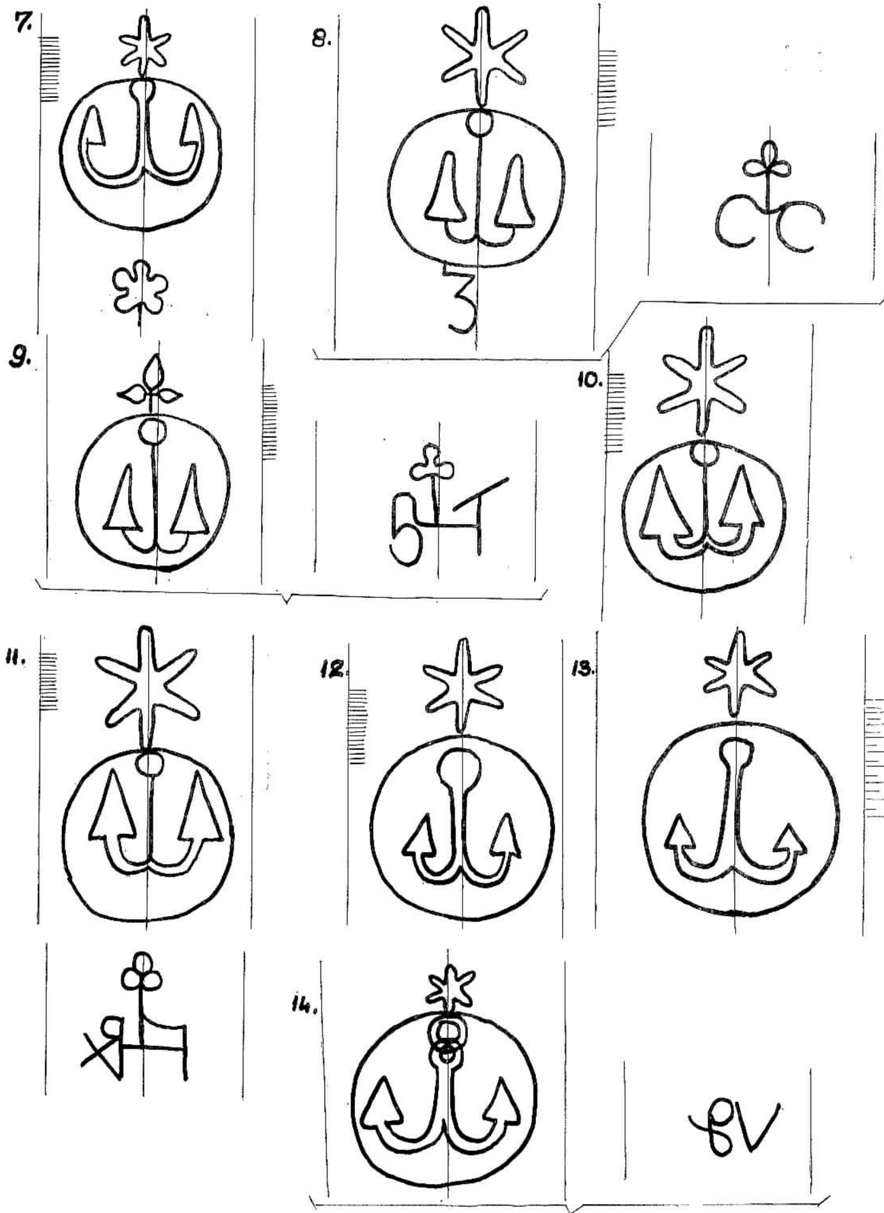
Summary

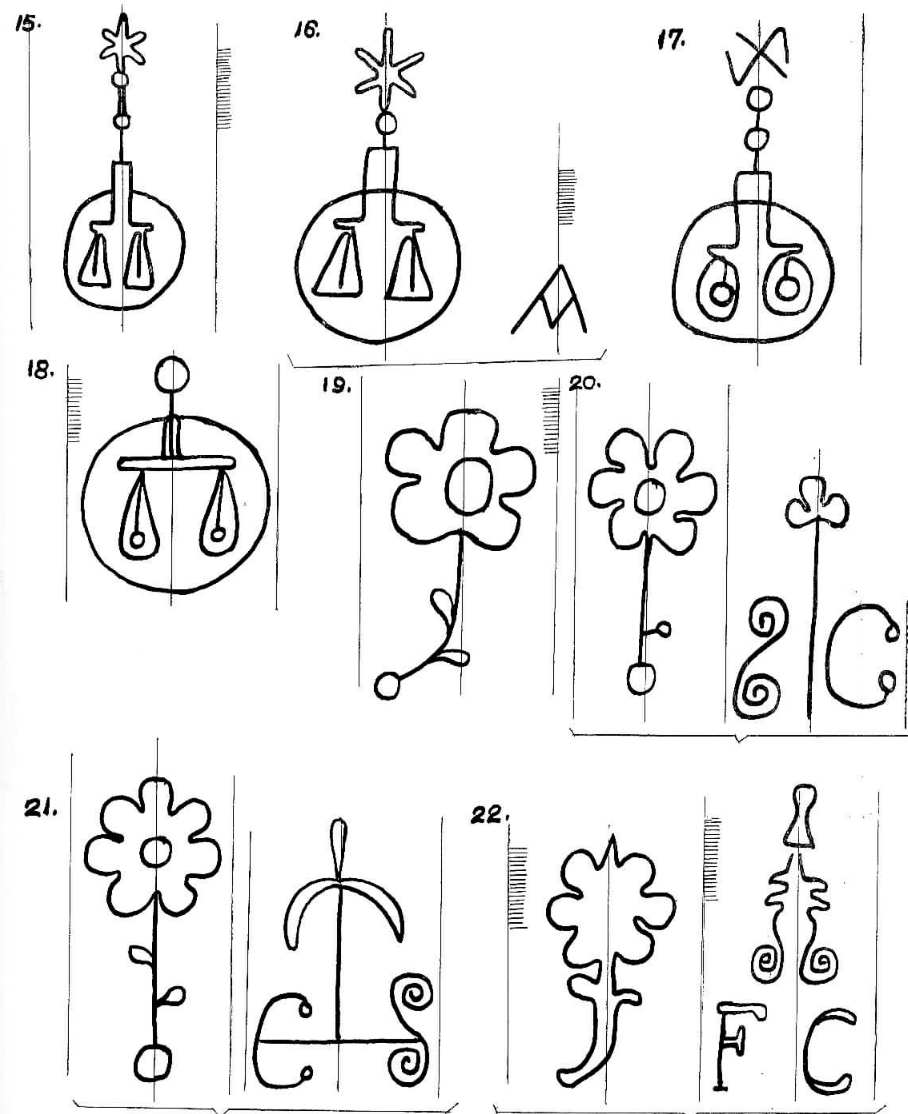
Among the preserved documents and handwritten books of the Monastery of St. Mary at Zadar there are such as are on paper, whilst the majoriti are written on parchment. Besides the value these items have as sources for the study of the past of this monastery and of the town of Zadar, they are also significant for the student of watermarks. Manuscripts of this monastery that were written on paper come from the period between the end of the 14th and the 19th centuries. The author rerviews by order of sequence the watermarks from thesse books and documents, comparing them with those already known from the literature and, to a greater extent even, with watermarks from the Zadar archival stocks. These watermarks indicate that at Zadar all offices and scriptoria of a certain period were using in the main the same kind of paper, which would imply that it had been acquired in the same locality – the town of Zadar. However, there are instaces of paper containing such watermarks as are absent – according to investigations thus far performed – from other archival stocks of the town in question. The majority of watermarks presented in the paper have not been known in the literature to date.

[24] I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj II, Split 1964., str. 358.

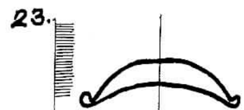

Napomena: Slike vodenih znakova umanjene su na 3/5 originalne veličine

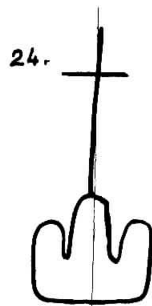

7.
8.
9.
10.
11.
12.
13.
14.

15.
16.
17.
18.
19.
20.
21.
22.

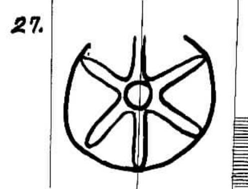
23.

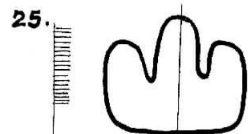
24.

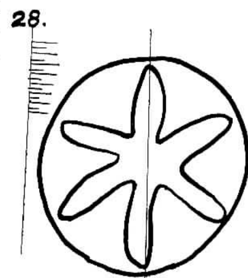
27.

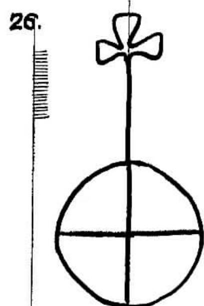
25.

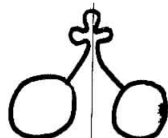

28.

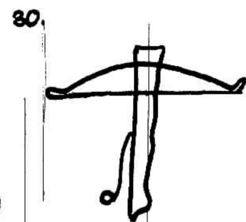

26.

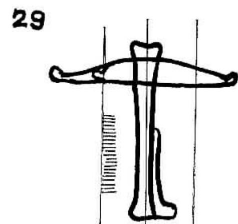

30.

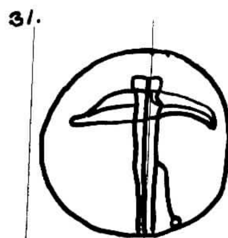

BAB

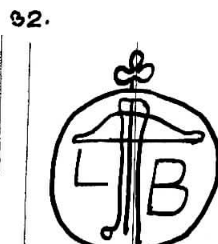
29

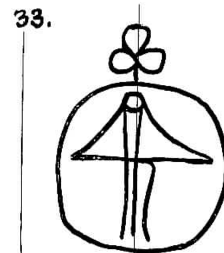
31.

32.

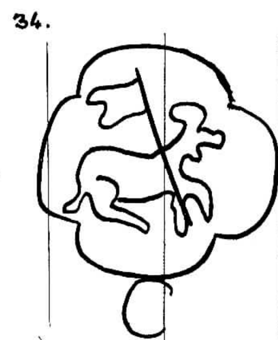

33.

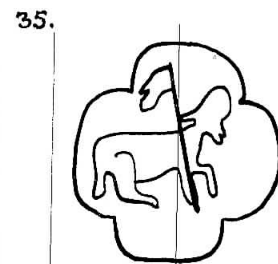

34.

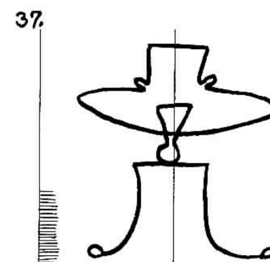

P

35.

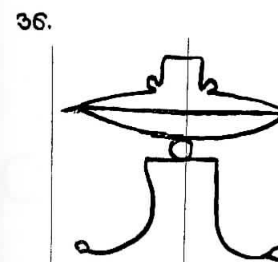

37.

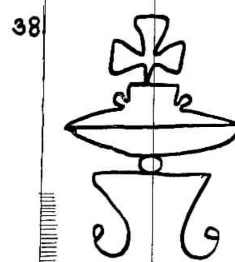

φA

36.

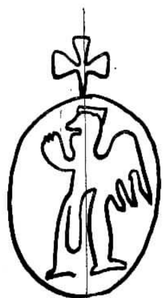

38.

FB

39.

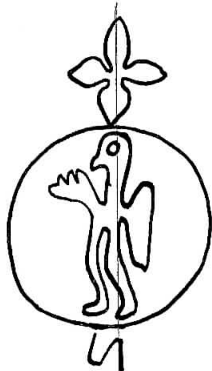

40.

3 M

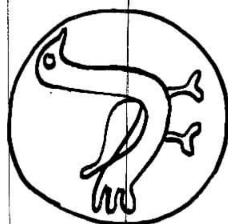
41.

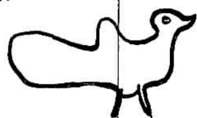
42.

43.

44.

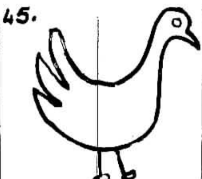

ROSA

G C

45.

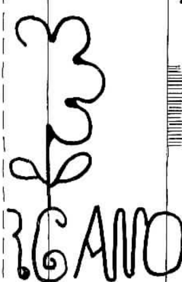

ROSA

AZ

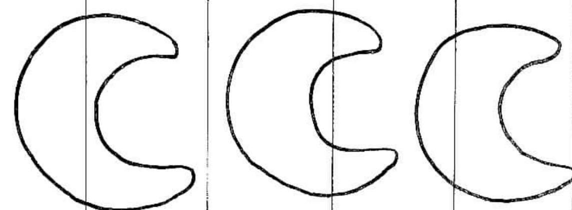
PP

46.

RGANO

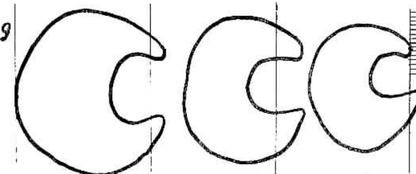
48.

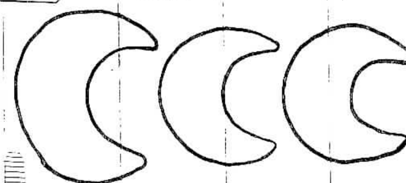

GA

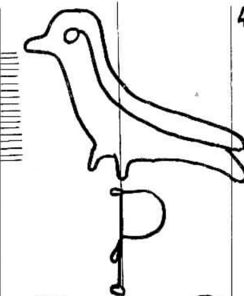
49

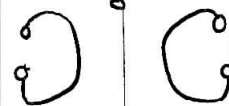

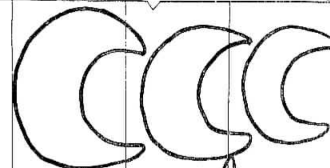
AL

47.

P

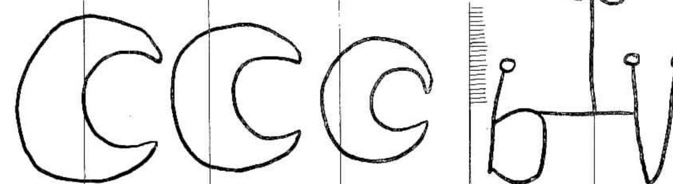

50.

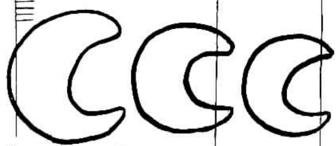
F

AS

51.

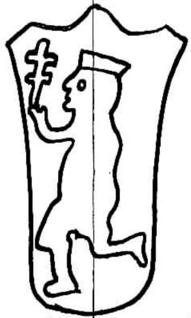

52.

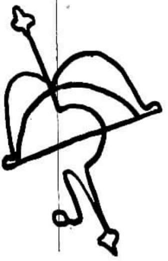

56.

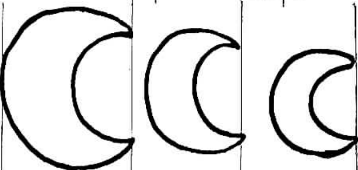

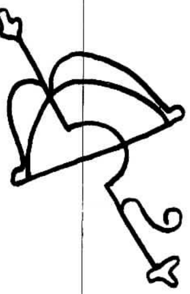
53.

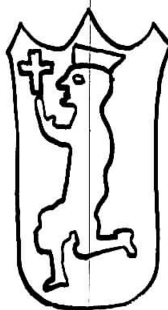

54.

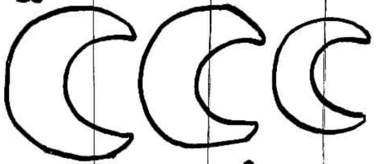

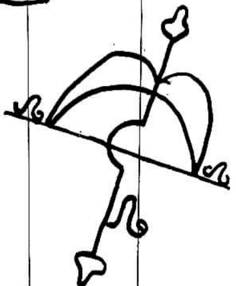

57.

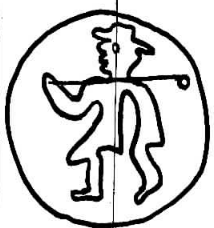

55

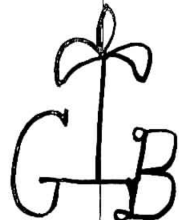

58.

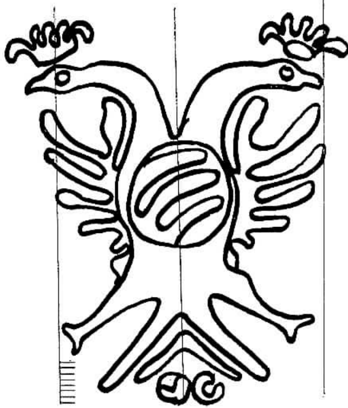

59.

60.

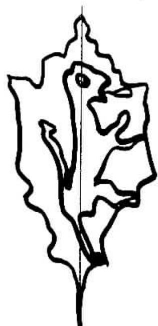

61.

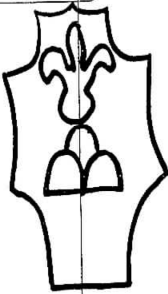

62.

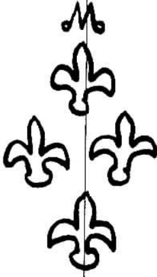

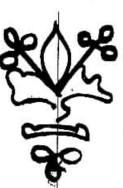
63.

64.

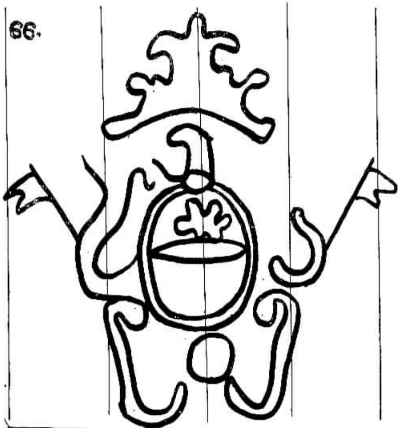

65.

66.

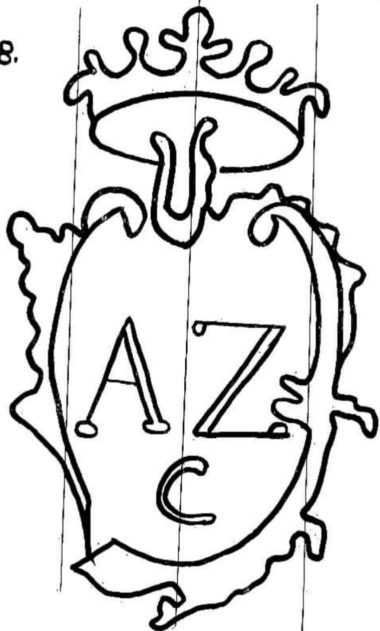
A

P B

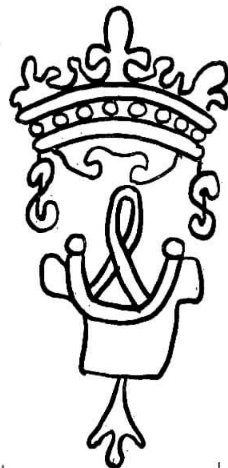
67.

68.

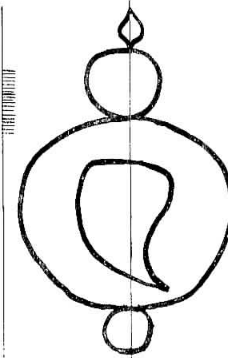

69.

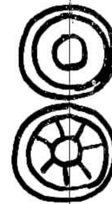
IGAPPELTAUER

70.

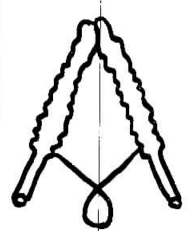
A D

71.

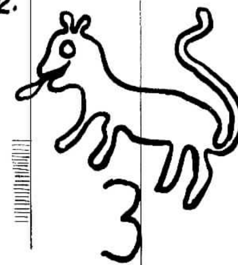

73.

72.

G d

SADRŽAJ